M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. Ref.
Ser. 39

Title: Vasistha Chandrika

Incomplete

39

Vasistha Chandrika — Title

Mahārshi. Ātmasukha — Author

Editor

Year, Vols.

Publisher

39 (तत्त्वज्ञान) — Remarks

वा०वै० ॥६०॥ श्रीपरमात्मने नमः ॥ स्वाविद्याकल्पितद्वैतं नरसिंहाभिधं महः ॥ वेदान्तवेद्यं वन्देहं परमानन्दविग्रहं ॥१॥ सर्वस्मिन्नस्मदु
१ खदसांद्रतो जीवत्वात्तमनितिश्रुतिर्जगौ । तस्य वेदगदितस्य वर्णने किं महत्त्वमखिलात्मनो गुरोः ॥२॥ नतनववपरिय
पितानन्दाने कलीलैर्मुनिवरनिकुरवैः स्तूयमानांघ्रियुग्मं विधृतसकलदोषं सन्नविदसि मूर्तिश्कनिशान्तनुतमाराद्य
श्रये विश्वनाथं ॥३॥ यो देहलीमध्यवसन्नृषीं वराजघोधान्यावाद्यो नरैर्विरचितापवितीर्णयेवा हृष्टैवेवास्यतिर्वि
श्रशतानिसोऽस्माहस्मान्नसमस्तसुखं दिनपाहमधुः ॥४॥ यस्यामहामहिमसागरसं विगाह्यः सद्यः पुनाति सकलं
जनमाश्वपाकात् । सा शारदात्रिपथगेव समस्तदेवैः सेव्यासमग्रवरमाशु ददातु मह्यं ॥५॥ वाल्मीकिमुनिवाक्गा
सहस्रमुखवाहिनी । ब्रह्मसागरसंपाना मद्वचांसि पुनातु नः ॥६॥ वसिष्ठरामपाराश्रवरिवस्याविधौ मम । वचांसि पु
ष्पतां यांतु चित्तवृत्त्या निदीपतां ॥७॥ श्रीमद्गुरुगणेशानवाचः संकल्पितार्थदाः । प्राणमसादरं मह्यं कुर्वे वासिष्ठचंद्रिकां
॥८॥ वासिष्ठाब्धिं तितीर्षामि हनूमानिव लीलया ॥ रामपादाब्जनत्याहं हंतु मे हंतिसूरयः ॥९॥ अथ सत्यज्ञानानंदाद्विती
यः परमात्मा भगवान्नारायणः कल्पादौ हेत्रणितमःप्रधानो जीवान्स्वविन्यधानो नावनाज्ञानकर्मद्रुमारण्यसमर्जी ॥ तथा १
चोक्तमाचार्यैः तमःप्रधानः क्षेत्राणां चित्प्रधानश्चिदात्मनां । परः कारणतामेति भावनाज्ञानकर्मभिरिति ॥ अथ स्वस्तानां
प्राणिनामभ्युदयनिःश्रेयसार्थमपायोपायतया स्विते कर्मज्ञानलक्षणं वेदाख्यमिरीत्यादिभ्यः सन ॥

कादिभ्यश्चोपदिदेश निःश्रेयसोपदिष्टं प्राणिभिरनुष्ठीयमानं तं वेदार्थं शवणादिद्वयमुनिविशिष्टेनानुष्ठानमालम्बनतपरिपा
लनेच्छया वशीकृतमायः स्वसंकल्पो भगवान् संकल्पमात्रादिनाहानावः कोशल्यापाद्रचरथादेतनतः ॥ अथ वनार्यक्षि
ष्टशिष्यताविदं वनोधारयन्त्वा नारयानावलिमद्विनेनतत्स्वं वादेनज्ञानामतरसमाविम्लक्र्स्कमंचप्रवर्तयामासर
होणेवधेनतदुनयरक्षणे चचक्रे । नेत्ररामस्य शिष्यतामौ ब्रह्मणः ब्राह्मणएव ब्रह्मविद्याधिकारित्वमितिदर्शयितुं त
थाचक्रुतिः अमवाइदमग्र आसीत् तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवदिति ॥ तथा च वाहदिव्य
ज्ञानना सपञ्जको रुद्रनदेवारूपकपरं ब्रह्मविद्याधिकारित्वद्वैविधात्म निपद्यतेनि । तच्च वसिष्ठरामसंवादद्विव्यज्ञानसंप
न्नो भगवान्वाल्मीकिर्द्वात्रिंशत्श्लोकसहस्रैर्निबंधात् नमिमं वासिष्ठमभ्युदयं रागप्रमुक्तव्यवहारजगदुत्पत्तिस्थि
त्युपशमनिर्वाणप्रतिपादकषट्प्रकरणकल्लोलमनेकाख्यानतरंगं विवेकवैराग्योपरतितितिक्षानादिरत्नीभूतपंमंद
मतिवैराग्यदुस्तरमालस्मपरमकोकारुणिकः कास्मीरपंडितोत्तिनंदनामाश्लोकानां पद्मसहस्त्रीतस्मात् स्वाहारनादिद्वित्वाति
हंमहोपकृतैयथामतिव्याख्यास्यामः ॥ प्रारिप्सितस्य ग्रंथस्याविघ्नेन परिसमाप्तये प्रचयाय गमनाय च इष्टदेव
तानमस्कारलक्षणं मंगलाचरणं मुखतः कुर्वन्निश्छिष्यान्प्रतिपाद्यमर्थं दर्शयति भगवान्वाल्मीकिः ॥ दिवीति यस्माद्
सप्रसिद्धार्थानिनधायक तादात्म्यतः प्रसिद्धतादात्म्याविज्ञोष्यनया संबंधनेयच्चात्मेतियच्चात्ममेविभातिनस्मै

शा॰वै॰ नमः इति संबंधः। तस्य स्वरूपं दर्शयति। अनन्तासौ ज्ञप्तिश्च वेत्यसौ ज्ञप्तिरात्मा वै स्वरूपं यस्य स तथा। तस्मै देशानपरिच्छेदं
२ व्यापकत्वं दर्शयति। विभुत्वेति। सकलदेशव्यापीत्यर्थः। विभुत्वं साधयति। दिग्वामादिना। दिग्वामागोचरस्याकाशेऽन्तर्बहिश्च तरिते। संते
पविस्तरेण मां प्रतिपादितोऽर्थः श्रोतृबुद्धिमनायासमारोहतीति मन्वानो विस्तरेण प्रतिपादितमर्थं संक्षिप्याह। बहिरं
तश्चेति। अथवा लोकत्रये अन्तर्बहिश्च व्याप्य यो विभातीति तस्मै नमः। अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित इति श्रुतेश्च

दिविभूमौ तथाकाशे बहिरन्तश्च मे विभुः। यो विभात्यवभासात्मा तस्मै सर्वात्मने नमः॥१॥

हिरंतश्च भूतानामचरं चरमेव चेति स्मृतेश्च। एवंविधमात्मस्वरूपे विद्वदनुभवः प्रमाणमिति सूचयति भगवान्
वाल्मीकिः। मे विभातीति। तत्त्वात्मनो व्यतिरिक्तवस्त्वभावात् देशतः परिच्छेदः स्यादिति चेत्तत्रेत्याह। सर्वा
त्मनेति। सर्वस्य द्वैतप्रपंचस्य कल्पितस्य शुक्तिकेव रजतस्यात्मा परमार्थस्वरूपं तस्मै नमः। वस्तुपरिच्छेदनिरा राम॰
करणेनात्मनः कालपरिच्छेदोऽपि निराकृतो वेदितव्यः। कालस्यापि वस्तुतः स्वस्मिन् कल्पितस्य सत्तास्फूर्तिप्र २
दत्वेनात्मनस्तत्परिच्छेदासंभवात्। अथवा दिवि शोभमाने लिंगशरीरे भूमिकार्ये स्थूलशरीरे आकाशे अ

व्याकृताख्ये कारणशरीरे तत्साक्षितया यो विभाति तस्मै नमः। शिष्टं पूर्ववत्। अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसाव
न्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानामिति श्रुत्यात्मव्यतिरिक्तदेवतोपासनस्य निंदितत्वात्। आत्मैव दे
वताः सर्वा इति मनुस्मृतेश्च। आत्मैव देवतात्वेन नमस्कृतः स्वस्वरूपत्वेन वा। अथवा परमात्मा विशेष्यतया संबध्य
ते यः परमात्मेति। तस्यापीश्वरत्वेन नमस्कृतत्वात्सर्वजीवेभ्यो भेदं वारयति। सर्वात्मनेति। सर्वेषां जीवानामात्मने पर
मार्थस्वरूपाय नमः। शिष्टं समानं। अथवा भूम्याकाशयोराद्यंतयोर्ग्रहणेन तन्मध्यवर्तिभूतत्रयाणामपि संदर्श
नायेन गृहीतं भवति कारणभूतग्रहणेन कार्यं च। तथा चायमर्थः। आकाशादिभूतभौतिकेषु अंतः स्थितेन ज्ञात्मना ब
हिश्च संसारात्। दिविस्थे महिम्नि यो विभाति तस्मै नमः इति। पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति श्रुतेः।
तदेवं त्रिविधपरिच्छेदरहितं नित्याद्वितीयपरिपूर्णचिदात्मकं वस्तु शास्त्रप्रतिपाद्यमिति दर्शितं भवति॥१॥

वा०वै० ३

शास्त्रारंभेश्रोतृपुरुषसंगतया विषयं दर्शयित्वाधिकारिणं दर्शयितुमथ प्रयोजनसंबंधौ च सूचयति॥ अहमिति॥ बद्धोहं विमुक्तः
स्यामिति यस्य निश्चयोस्ति सोस्मिन् शास्त्रे शास्त्रश्रवणेधिकारवानिति योजना। तस्य श्रवणात् प्रयोजनमाप्ता तज्ज्ञानं स्यादिति
॥नात्यंतमिति॥ नोतज्ज्ञ इति च्छेदः। नदृष्टिवैराग्योज्ञ इति [illegible] ज्ञानलक्षणत्रिविधः स्यात् इति [illegible] नात्यंतमज्ञः [illegible]
उत्तमतर [illegible] पक्षे [illegible] ज्ञत्वमपि तेषां [illegible] अधिकारी [illegible] अत्यंतमज्ञः तेषाम्
वृत्तेः [illegible] नाधिकारीत्यर्थः॥ विमुक्तः स्यामित्यनेन बंधनिवृत्तिरेतच्छास्त्रश्रवणप्रयोजनमिति सूचितं

अहं बद्धो विमुक्तः स्यामिति यस्यास्ति निश्चयः॥ नात्यंतमज्ञो नो तज्ज्ञः सोस्मिन् शास्त्रेधिकारवान्॥२॥
गुरुमासेोनमेकांते वाल्मीकिंसवदर्शिनं॥ पप्रच्छ प्रणतो नत्वा भरद्वाजो मृदुस्वरं॥३॥

एवं तावत्प्रथमश्लो
नात्मन मज्ञ सादिनाच शास्त्रस्य प्रलणेोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावलक्षणः संबंध इत्यावेदितं भवति॥२॥ एवं तावत्प्रथमश्लो ३
केन मंगलाचरणं विषयसूचनं च विधाय द्वितीयेनाधिकारिप्रयोजनसंबंधानावेद्य शास्त्रमारभमाणः स्वबाहुक आरूपना
मातृपितृगुरुशिष्यक्रमप्रस्तौति॥ गुरुमिति॥ आसीनं रहस्याद्दना र्थमेकांते आसीनं। सर्वदर्शिनं सर्वदर्शिनंतीत॥ वाल्मीकिं
गुरुं भरद्वाजः शिष्यः प्रणतो मूलाम मृदुस्वरं मृदुश्च यथा नवनितयापप्रच्छेति संबंधः॥३॥

नाविनि॥ संकरं संबाधः। संकटंनानुसंबाध इत्यमरः। व्यवहृतः व्यवहृतवान्। अत्र साधाहार योजना॥ रामो जीवन्मुक्तपद
लब्धा कथं संसारे संकटे व्यवहृतइति। नन्विवमेवार्थ भरद्वाजः इष्टवानिति कुतो वगम्यते। उच्यते इह हृदाशिष्टः कथं सं
सार संसारे संकटे रामो व्यवहृतवानिति शिष्टपश्चस्योत्तरं जीवन्मुक्तस्थितिं प्रलंव्यकृत्वा राघवमादितः क्रमात्कथयमे नि सं
त विष्णमि सुखी यथेत्युत्तरेण जीवन्मुक्तपदं प्राप्तो यथा रामो महामनाः। न ते हं शृणु एव सादि [illegible] मरण
भ्रांतये इत्युत्तरप्रारंभाच्च॥ किंच॥ रामानुयायिनस्ते हि मंत्रिपुत्रा महाधियः। निर्दुःखिता यथैते तु मेतास्तद्दहि मेमुक्त

नाव नश्रो तुमिच्छामि कथं संसारसंकटे रामो व्यवहृतो ह्यस्मिन् कारुण्याद्ब्रूहि मे गुरो॥४॥ श्रीवाल्मीकिरुवा
च॥ साधुवत्स भरद्वाजया थापासि कथयामि ते॥ श्रुणेनेयन संमोहमलं दूरे करिष्यसि॥५॥

इति निराननरनादिविषयप्रश्नानंतरं मंत्रिपुत्रनिर्दुःखितालक्षणजीवन्मुक्तिप्राप्तिप्रकारप्रश्नात्रावगम्यते। अयमेवार्थ इ
होन भरद्वाजेनेति॥४॥ साधुवत्सेति॥ यथा यत्पृष्टं तत्साधुसम्यगाहृतया जनीयं। यात्पोसि प्रवणाय तेतु मयनराम
जीवन्मुक्तिज्ञानोपायेन संमोहमज्ञानमलं मलमत्यर्थं दूरे करिष्यसि विनष्टाज्ञानो भविष्यसीत्यर्थः। अथवा संमोह
एव मलं हेयत्वात्॥ श्रूणेनैवत्स्परदूरं प्रक्षेपणमुचितम्॥५॥

संसारसंकटे रामः कथं व्यवहरन् वानिति श्रून्यनीवन्मुक्तपदं प्राप्तो यथा रामो महामनाः इत्यादिनोत्तरं वक्ष्यन्नादौ वक्ष्यमाणं जी
वन्मुक्तिसाधनं तु नात्मापरोक्षज्ञानस्योपायं विस्तरसूचितं मात्रेणोक्तं तत्त्वेनैव ध्यानमसंप्रज्ञातसमाधि तया प्रसिद्धं रामचन्द्रेण तक
थं नष्टायां वासनायां विस्तरेण प्रतिपादयितुं तत्रोपायं वृद्धं सोकपाठं संक्षिप्याह ॥ नमस्ते ति ॥ अथ वा जीवन्मुक्तपदं प्राप्तस्य रामस्य आदरेना
प्रश्नस्योत्तरं वक्ष्यन्नादौ मुक्तिं नु रुपाय लक्षणं श्रवणस्यार्थं बुद्धिं सोकस्यार्थं संक्षिप्याह ॥ नमस्ते त्यादिना ॥ आकाशवर्णवद्राका
शस्य गगनवज्ज्ञानस्य जागतस्य जगत्संबंधि नाम्नः मस्य विस्मरणं वरं श्रेष्ठमुपायं मन्ये इति संबंधः ॥ पुनः सततेन स्मर

णमस्य जागतस्यास्य जातस्याकाशवर्णवत् ॥ अपुनः स्मरणं साधो मन्ये विस्मरणं वरं ॥६॥ दृश्यं ना
स्तीति बोधेन मनसो दृश्यमार्जनं ॥ संपन्नं चेत्तदुत्पन्ना परा निर्वाणनिर्वृतिः ॥७॥

णं शांततीति न विद्यते यस्मिन् विस्मरणेन त्वपुनःस्मरणं ॥ अथ वा ज्ञानेन मूलविद्याच्छेदे सति सम्यग्ज्ञानवन्नमेव विस्मरण
प्राह्नेन विवक्षितं च न एवापुनःस्मरणमित्युक्तं ॥६॥ दृश्यमिति ॥ दृश्यं नास्ति कल्पितं अधिष्ठानद्रव्यव्यतिरेकेणाभा
दिति निबोधेन मनसः सकल्पविकल्पात्मकादंतःकरणाद्दृश्यमार्जनं संपन्नं जातं चेत्तर्हि निर्वाणनिर्वृतिर्मोक्षसु
खं उत्पन्ना नित्यप्रकाशा भवति ॥ नस्य विषयसुखवत्सातिशयत्वं वा रयंतिपरेति ॥ दृश्य [illegible] निश्चय [illegible]
निवृत्तेरत्र रागादुदयानतो विमुखं विचिन्वतां नेदमवगाहते ॥ ततो विगतप्रतिबंधादपरोक्षज्ञानान्निर्वाणं भवतीति
भावः ॥७॥

विषयवेगेन चित्तस्य विषयवैमुख्यमसंपादयतां हेयमाह ॥ अन्यथेति ॥ उक्तविषयामंनमुखिनाम संपाद्य बहिर्मुखैन यात्मा
स्वगतेषु शास्त्राण्यवगत्यावदात्तेषु लुठतां [illegible] वेष्टनं कुर्वता ॥ अकृत्रिमस्याज्ञानस्य कृत्रिमाज्ञानस्तेषामज्ञानविहानवतां
नामकृत्रिमानिर्वृतिर्न भवतीति संसारद्वाराहीनां कल्पैरपि अतिमहाता कालेनापि निर्वृत्तिर्मोक्षसुखं न भवति ॥ अथ वा अकृत्रिमा
ज्ञानामित्यपरहृदयं अज्ञा । बंधः । यथा [illegible] दुःखाय भवति तथा बहिर्मुखानां शास्त्रश्रम
वणं दुःखायैव न सुखायेति भावः ॥८॥ बोधेन दृश्यमार्जनेन दृश्यवासनानिवृत्तिद्वारैव भवति न तु [illegible] वासनात्यागो दृश्य

॥ अन्यथा शास्त्रगर्तेषु लुठतां भवतामिह ॥ भवत्यकृत्रिमाज्ञानां कल्पैरपि न निर्वृतिः ॥८॥ अशेषेण परित्या
गो वासनाया य उत्तमः ॥ मोक्ष इत्युच्यते सद्भिः स एव विमलः क्रमः ॥९॥ वासना द्विविधा ज्ञेया शुद्धा च मलि
ना तथा ॥ मलिना जन्मनो हेतुः शुद्धा जन्मविनाशिनी ॥१०॥

मार्जनादित्यर्थः ॥ मोक्षस्योत्तमोपायं तादृनुद्दृश्यताह ॥ अशेषेणेति ॥ वासनात्यागस्य कथं मोक्षत्वमित्याशंक्योपचारादित्य
भिप्रेत्याह ॥ स एवेति ॥ वासनात्याग एव विमलः क्रमो निर्मलोपायो मोक्षस्येत्यर्थः ॥९॥ वासनात्यागो मोक्षोपाय इति सा
मान्येनोक्ते विशेषेण सर्ववासनात्यागप्रसक्तौ वासनानां [illegible] वासनाद्वैविध्यमाह वासनेति ॥
न यो [illegible] कार्यकरत्वं दर्शयति हेयोपादेयत्वज्ञापनार्थं ॥ मलिनेति ॥१०॥

ना॰वै॰
५

तत्र मलिनवासनाया लक्षणमाह॥ अज्ञानेति॥ अज्ञानेन सघनः सुनिबिडः स्वरूपो वा आकारो यस्याः सा तथोक्ता। अज्ञाने हिम
लिवासनाया निबिडत्वं नान्यदाघनेन निबिडेन दृढेन वा अहंकारेण शालते शोभत इति घनाहंकारशालिनी॥११॥ शुद्धवी
वासनाया लक्षणमाह॥ पुनर्जन्मेति॥ संभृष्टबीजवत् सम्यक् भर्जितबीजवत् पुनः प्ररोहायोग्या स्थिता देहोर्थं
ध्रियते वर्तमानदेहस्थितये धार्यते॥ ज्ञातज्ञेया ज्ञातं ज्ञेयं ब्रह्म यस्यां निमित्तभूतायां सा तथोक्ता॥१२॥ उक्तमेवार्थं

अज्ञानसुघनाकारा घनाहंकारशालिनी। पुनर्जन्मकरी प्रोक्ता मलिना वासना बुधैः॥११॥ पुनर्जन्मा
ङ्कुरं त्यक्त्वा स्थिता संभृष्टबीजवत्। देहार्थं ध्रियते ज्ञाता ज्ञेया शुद्धेति चोच्यते॥१२॥ ये शुद्धवासना
भूयो न जन्मानर्थभाजनं। ज्ञातज्ञेयास्त उच्यन्ते जीवन्मुक्ता महाधियः॥१३॥

प्रपंचयति॥ ये शुद्धेति॥ जन्मैवानर्थस्तस्य भाजनं पात्रं जन्मानर्थभाजनं। ये पुरुषाः शुद्धवासना भवन्ति ज्ञातज्ञेया महाधिय
स्ते सो जन्मानर्थभाजनं न भवन्ति। ते च जीवन्मुक्ता उच्यन्त इति योजना। यस्माद्बुद्धाः शुद्धवासने एव तत्त्वलक्षणे तस्मात्सुम ५
क्षुणा शुद्धवासनानन्यान्या। किंतु मलिनवासनैव शुद्धानुसंधानेन सम्पादनीया मुमुक्षुणा इत्यर्थः॥१३॥

एवं तावज्जीवन्मुक्तिसाधनविज्ञानोपायतत्त्वं समाधिसोपानं मुक्तिं तदुपायलक्षणं शास्त्रार्थं विस्तरेण निधायेदानीं के
न क्रमेण जीवन्मुक्तिपदं लब्ध्वा संसारसंकटव्यवहारं त्यक्त्वा रामः इति प्रमेयं श्रोतुमस्मै तं जिज्ञासुः किमाह उक्तस्य यस्य इत्येण
जीवन्मुक्तेत्यादिना॥ जीवन्मुक्तानां पदं स्थानं वा राजन् निरावरणपरमानंदलक्षणं पदं यायेन क्रमेण त्वयीति॥१४॥ विद्येति
विद्यागृहाद्विद्यालाभस्थानाद्गुरोराचार्यगृहात् राजीवं कमलं॥१५॥ तीर्थानि पुण्याश्रमाश्च तीर्थपुण्याश्रमास्तेषां श्रेणीः

जीवन्मुक्तपदं प्राप्तो यथा रामो महामनाः। तत्तेऽहं शृणु वक्ष्यामि जरामरणशान्तये॥१४॥ विद्यागृहाद्विनिष्क्रम्य रामो रा
जीवलोचनः। दिवसान्यनयद्गेहे लीलाभिरकुतोभयः॥१५॥ अथ गच्छति काले तु रामः स्वगुणशालिनः। तीर्थपुण्या
श्रमश्रेणीर्द्रष्टुमुत्कण्ठितमनाः॥१६॥ राघवः श्रीनयितात्मा उपसृत्य चरणौ पितुः। हंसः पद्ममिव नवं जग्राह नखकेसरं॥१७
॥ राम उवाच॥ तीर्थानि देवसद्मानि वनान्यायतनानि च। द्रष्टुमुत्कण्ठितं नाथ ममेदं तात मानसं॥१८॥ तदेतामर्थितां स
फलां कर्तुमर्हसि। न सोऽस्ति भुवने नाथ त्वया योऽर्थी न मानितः॥१९॥

पंक्तीः उक्तं ठउत्कलिकास्यास्य संजातेति उत्क
ठितं संजातानुरागमित्यर्थः॥१६॥ नवोऽभिनवो नखा एव केसराः किंजल्का यथा श्वरणयोस्तौ तथोक्तौ॥१७॥ देवसद्मा
नि देवालयाः आयतनानि चैत्यानि चैत्यमायतनं तुल्ये इत्यमरः॥१८॥ तस्मात्तान्यर्थी याचकः॥१९॥

वा॰ ये॰ ६

समभिनन्द्य सहार्थिसांकं सांई सिमंसहेनमसः॥ श्रुतंच यो मोचनमकरोत्॥२०॥ नहात्र सहितेन रिपुसोनहत्र दिवसस्तस्मिन्॥ निरगान्निगतिः॥२१॥ जांगलानि वाने बहुलरे श्रान् राजा गलंवानन्यपिश्मिनिव च वाना॥ अथवा जांगलं मरुन्मिगनारण्यं तमं

रनिसंपार्थितो राजा वसिष्ठेन समंनत्रा विचार्य मुंच दैवेन रामे प्रथममर्थिन॥२०॥ श्रुत्वे न नहत्र दिवसे स्नातं नां सहराघवः निरगात्स्वगृहात्तस्मात् तीर्थयात्रा प्रमुद्यतः॥२१॥ अथारंभ स्वकात्तस्मात् क्रमात्कोशाजमहलात्स्नान दानजपध्यान स्ववकेसरदर्शनाहि॥२२॥ नदीस्ती र्थानि पुण्यानि वनान्यायतनानि च जांगलानि वनांते षु तटान्यब्धिमहीननां॥२३॥ अमरकिंनरमानवमानितः समवलोक्य महीमखिलामिमां उपययौ स्वगृहं रघुनंदनो विहृतुं निशिवलोकमिवेश्वरः॥२४॥ लाजपुष्पांजलिव्रातैः किरत्पुरवासिनां प्रविवेश पुरं श्रीमान् जयंतो विशयं यथा॥२५॥ उवास ससुखं गेहे ततः प्रभृति राघवः वलयंत्यविविधाकारा नृदेशाचारानितस्ततः॥२६॥ प्रातरुत्थाय नेरामो सौकृत्वा संध्याय थाविधि समासंस्थं ददर्श सभासभ्यविनरंतरं॥२७॥

वेधीनिस्थलानि जांगलानि

॥२३॥ विहितान्तःश्री इतादिशो येन सततयाकः॥२४॥ जयंतः इंद्रसुतः विष्टपः स्वर्गः॥२५॥ उवास सतमितवान्॥२६॥ समायां संस्था स्थितिर्यस्य समासंस्थस्तं॥२७॥ श्रीगणेशो जयति॥ ॥श्रीरामाय नमः॥

ज्ञानंगनेयासां कथानां नानिः॥२८॥ आखेटके याम्गयावांछया॥२९॥ सहनेगहीः॥३०॥ एवं दिनसमाचार इत्येकं पद्यं॥३१॥ नृपतिसंव्यवहारमनोज्ञया सजनिचितसंभव्यवहारेण मनोरमया॥ सुजनवेतसि सज्जनचिसे॥ चंद्रिकया ज्योत्स्नवद्राने हकारि

कथानिः सुविचित्रानि सवसिष्ठादिभिः सह॥ स्थित्वादिनवतुर्भंगं ज्ञानगर्जसिरादतः॥२८॥ जगाम विपिनं त्वनुज्ञातो महत्यासेनयावृतः वराहमहिषाकीर्णं विनमाखेटकेच्छया॥२९॥ ततश्चागत्य सदने कृत्वा स्नानादिकं क्रमं सुमित्रबांधवैर्युक्तो निनाय ससुहृन्निशां॥३०॥ एवं दिनसमाचारो नानं त्वासहा राघवः आगत्य नीर्थयात्रायाः समुवासपितुर्गृहे॥३१॥ नृपतिसंव्यवहारमनोज्ञया सजनचेतसिचंद्रिकया नया प्रतिनिनाय दिनानि स चेष्टया खुनसुधारसपेशजयानवं॥३२॥

दिनान्सुतसुधारसपेशलयास्तुतःप्रसुतः प्रस्तु प्रश्रवणेऽरतिधातोः सुधारसोऽमृतरसस्तद्वत्पेशलयामंजुलया॥३२॥

बा०वे०
७
श्रेयं अनुक्तानिः निश्रेयसोपायपरिपाटी। फलानभिसंधिपूर्वकं स्ववर्णाश्रमकर्मानुष्ठानात्पुण्योत्पत्तिस्ततः पापक्षयः
धर्मेण पापमपनुदतीति श्रुतेः। ततश्चित्तस्य विवेकस्तस्मान्नित्यानित्यवस्तुविवेकस्ततः संसारासारत्वपरिज्ञानं। ततो वैराग्यादि। ततो मुमुक्षुत्वं
ततो मात्सर्यसाधनगवेषणं। ततः सर्वकर्मसंन्यासः। ततो गुरूपसर्पणं। ततः श्रवणाद्यनुष्ठानं। ततो ब्रह्मात्मसाक्षा
त्कारः। ततो ज्ञाननिष्ठा। ततः स्वाराज्यलाभस्थानं। एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपे
णाभिनिष्पद्यत इति श्रुतेः। तामिमामानुपूर्वीं जगद्गुरुः सकलजननाथः कतिपयपुरुषधौरेयस्यायुक्तो पुरुषोत्तम

अथोनषोडशे वर्षे विश्वामित्रो नरेन्द्रहृत्। जगाम मानुषीं नं कार्यं धारी रामलेऽसरः ॥३३॥ कुमारस्मृति
प्राज्ञोस्मिपाण्डुनामस्वामारहे। पाकोत्फुल्लदलेषु ऊँ श्राजिमालमिवांबुजं ॥३४॥ कपोलनलसं
लीनपाणिः पद्मासनस्थितः। विनापरवर बह्म स्मरीमव्यापारो वहन्‌ वहः ॥३५॥

विनोकानुजिघृक्षया कृतविद्याधिकारिधुरंधरानेदशरथैर्दर्शयितुमना निःकामकर्मानुष्ठानमतीतं मे पूर्वं संदर्शे
ण रक्षायेहानीतमलविवेकवैराग्यलक्षणं दर्शयति ॥ अथेति ॥ ऊनं न्यूनं षोडशं यस्मात्तदूनषोडशं तस्मिन् वर्षे ७
तस्मिन् समासप्राये षोडशो इत्यर्थः ॥३३॥ विश्वप्रान्तमिति बहुव्रीहिः। पाकेन कालपाकेन उत्फुल्लानि विकसितानि
निरन्तानि यस्मा तदम्बुजं न पाकं। महाजिमाजयावनतिनिमाजियांजो ॥३४॥ नूत्नीवत्स वेतिसं वेधः ॥३५॥

परमदुर्मनाश्चास्यंतमस्कृष्टचित्तः। लिपिकर्मणा आर्पितिसमर्पितेनमिन्याहि चित्रेणोपमायस्य सतथोक्तः ॥३६॥ पठितेन तसेवकज
नेन ॥३७॥ घनानि निविडानि रावा तस्य संगः अक ॥३८॥ एवं निःकामकर्मफलं वैराग्यं संक्षेपेण प्रतिपाद्य एतद्वेवप्रक्रोनगम्यं विस्त
रेण प्रतिपादयितुं प्रश्नप्रस्तावमिसंगमाह ॥ एतस्मिन्नित्यादिना ॥ अक्तो विश्रुतः प्रसिद्धः ॥४०॥ तस्या अत्र वर्तमानिकपाद

कृशांगयष्टिं तयाप्युक्तः स्वेहो परमदुर्मनाः। नोवाच कस्यचित् किंचिल्लिपिचित्रकर्मार्पितोपमः ॥३६॥ सेव्यमानस्तु जितेनेनासौ भाग्य
मानः पुनः पुनः। चकाराह्निकमात्रं स्वपमिहासनमुखांबुजं ॥३७॥ कालेपुनर्घनाविंदशारयेन तपास्ता तिस्मिन्पावाचाकृ
तोऽसंगे पुनःपुनः ॥३८॥ न किंचित्तान्मे दुःखमित्युक्त्वापि तु रंकयः। रामो राजीवपत्राक्षस्तूष्णीमेव व्यतिष्ठत
॥३९॥ एतस्मिन्नेव काले तु विश्वामित्रः शितिकृतमही पुरस्य गाद्द्रष्टुं नमयोध्यानराधिपं ॥४०॥ तं दृष्ट्वामासितं
लस्थानिवेश्य स्वर्णविष्टरं प्रहृष्टवदनो राजा स्वयमर्घ्यं न्यवेदयत् ॥४१॥ उपविष्टाय तस्मै स विश्वामित्राय धीमते
॥ पाद्यमर्घ्यं च गां चैव तथान्यद्वेदयत ॥४२॥ अर्चयित्वा तु विधिवद्विश्वामित्रमभाषत। प्राञ्जलिः प्रयतो वाक्यमिदं
प्रीतमनान्नृपम्‌ ॥४३॥

तावयनजावगतादीतिहि श्रिलवर्वसंद्ध ताव्ययनस्तेजोऽप्रत्ववुर्चममुच्यत इत्यमरः ॥ आलि
तेन संज्ञातमालेमालाकारस्तस्मात्तमिमनर्घः। सुवर्णविष्टरस्य सिंहासनम् ॥४३॥ ॥श्रीरामायनमः॥ ॥ ॥

वा०वै० असंकेतितमसंकल्पितंमुपनीतमसंकेतोपनीतं तेन नसंकल्पं विना समीपं प्रापितेनेत्यर्थः॥ नास्वनाहीप्सितमद्येयसतत्ता
८ नाविस्पष्टेनेत्यवात्सर्वावसंकेतोपनीतत्वं नास्वतेच प्रसिद्धमेव॥४४॥ अनुगृहीतत्वं दर्शयति॥ यस्त्वनाहीति॥ अनाधविप्रा
गत्नावदतिनित्यत्वं मानुरिलाह॥ अपायेति॥ अपायो नाशः॥ अनपायमपि सादृश्यात् अर्थमवदतत्त्राह॥ अनाहीति॥ अर्थ
नहितस्यापि नकृतस्य नित्यत्वं जगन्नित्यत्ववादिनः श्रुत्याद्यविवादिनस्तन्नाह॥ अकृतमिति श्रुत्याद्यविरुद्धकविरु

द्दशरथ उवाच॥ असंकेतोपनीतेन नाशस्वतादर्शनेन नेः साधो अनुगृहीताः स्मो रघिलो वीतुजाकरा॥४४॥ यद्
नाश्यिय रूपं यत्पाप्य विवर्जितं॥ तदानंदसुखं प्राप्तमस्य त्वदर्शनान्मुने॥४५॥ यथामृतस्य संप्राप्तिर्यथा
वर्षमवर्षके॥ यथा धान्यस्य लाभः प्राप्तिर्नविहागमनं तथा॥४६॥ यथोह यौनिनो गांस्यामृतस्य पनरागमात्॥
तथा त्वदागमनं ब्रह्मन् स्वागतं ते महामुने॥४७॥

एवं वदितावाय वेनन वतीन्न रूपं कूटस्थनित्यमिमर्थः॥ ज्ञानेरसुखं ब्रह्मसुखं॥ ज्ञाने शेब्रह्मेति त्वजानात् विज्ञानमानं ८
देहमतात्॥ यदेषत्राकाश आनंदो न स्यादिति श्रुत्याऽऽनंदत्वाने शास्त्रार्थतया ब्रह्मणः प्रसिद्धत्वात्॥४५॥ यथामृतस्येम
तत्रमृतस्यापि परत्वेद॥४६॥४७॥

काम्यतेनिकामः॥४८॥ तानीनयति प्रपन्नानंकरोति॥ इवशब्दोऽवधारणे॥४८॥ इच्छा अर्थमात्रविषया॥ रागस्त्वाहिविशेषविषयः
॥ अप्राप्तस्यार्थस्य प्रार्थनामात्रमिच्छा॥ प्राप्तस्य प्रार्थना राग इति केचित्॥ मामुपागमद्दिनयद्दिदं मन्ये तन्मे निसंबंधः॥५०॥ येनार्थेन
मया जनेनप्राप्तोऽसि तदर्थयन्मया कार्यं तत्कृतमित्येव विद्धीत्यन्वयः॥ तत्र हेतुर्मान्यो मे भीति॥५१॥ कृत्यानि हर्षवृद्धिः त्वामितो
मानणाय स्मसनया॥५२॥ राजशार्दूलः राजश्रेष्ठः॥ सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः स्मरः॥५३॥ ओनिष्ठेव

कथं ते निमिनं कामः॥ किं च ते करवाण्यहं॥ पात्रभूतोसि मे विप्र प्राप्तः परमधार्मिकः॥४८॥ संगतानि येकेण यथा प्रीति
मेवेत्यम॥ त्वया नदर्शनात्प्रीतिर्रतः॥ श्रीनयतीवमेः॥४९॥ विगतेच्छा नयक्रोधो वीतरागो निरामयः॥ इदमत्यद्भुतं ब्रह्मन्
यद्भवान्मामुपागतः॥५०॥ यत्कार्ययेनचार्थेन प्राप्तोसि मुनिपुंगव॥ कृतमित्येव तद्विद्धि मान्योसि हि सदा मम॥
५१॥ तत्कुला राजशार्दूलवासमनुत्तवित्तरां हृष्टरोमामहानेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत॥५२॥ सदृशं राजशार्दूल
तवैवैतन्महीतले॥ महावंशप्रसूतस्य वसिष्ठव्यपदेशिनः॥५३॥ बृहंनियममानिष्ठ सिद्धार्थपुरुषर्षभ॥ नस्य विघ्नक
राघोराक्षसाम मसंस्थिता॥५४॥ त्रातुमर्हसि मामार्त्त शरणार्थं न मागतं॥५५॥

व्यंसैविस्यघपिविध्वामित्रः कृतार्थस्त्यापिलोकदृष्ट्या प्रमाह॥ सिध्यर्थमिति॥ कार्यकारणसंघातस्य ज्ञाननिष्ठयो
ग्यतासमाप्तिः सिद्धिः॥ कर्मणा साक्षान्मुक्तिलक्षणफलसिद्धेरसंभवात्॥ मम तन्नियमस्य विघ्नकरा इति संबंधः॥ शरणे
रक्षोरक्षित्वाच कः॥ शरणगृहरक्षित्रोरिति वचनात्॥५५॥

वा·बे० स्तशार्दूलोदर्पान्वितयाग्रस्तद्विक्रमोनिशाचिनिनायस्यसःशार्दूलविक्रमः॥विक्रमस्तनिशाकिनेनमरः॥५५॥सत्यपराक्र
९ मःसत्योवितथःफलपर्यवसायीपराक्रमोयस्यसतथोक्तः॥काकपक्षःशिखा॥५६॥तस्यरक्षोवधेशक्तिरहितत्वाद्दय
तशंकांशमयतिशाक्तइतित्रपकर्तारःअपकरकर्तारःतेषांमद्दविग्रहेशाक्तइत्यन्वयः॥५७॥ननुदिव्यैरस्त्रैनते
जसाशक्तत्वेहूयिग्रस्तत्वंचविरुद्धमितिचेत्॥नास्त्रज्ञानावतारेत्वेषेरप्यस्त्रदानादिनारिप्यतेजसोभिव्यंजकत्वसंभवा

त्बाल्यिततयः॥श्रीमान्हतशार्दूलविक्रमः॥महेन्द्रसदृशोवीर्येरामोरक्षोविदारणः॥५५॥संवुत्रेयजशार्दूलरा
मेसत्यपराक्रमाकाकपक्षधरंशूरंज्येष्ठंमेदातुमर्हसि॥५६॥शक्तोह्येषमयागुप्तोदिव्येनस्वेनतेजसा॥रा
क्षसायेपकर्तारस्तेषांमद्दविनिग्रहे॥५७॥नचपुत्रकृतंस्नेहंकर्तुमर्हसिपार्थिव॥नतेदास्मिजगत्य
स्मिन्वयत्तरेयंमहात्मनः॥५८॥हंतनेप्रतिजानामिहतौस्तान्विद्धिराक्षसान्॥नस्मदाहयःजगन्
प्राज्ञासंदिग्धेसंप्रवर्तनः॥५९॥

ताश्चशक्तत्वमुरीकृत्याहानवेति॥महात्मनोरेयंननवनियत्नात्मास्तीतिसंधेयंथःस्मयनिहि॥वचंकाणिशिवि
मेसि॥ज्ञीमत्तवाहनः॥दृष्टेंदृधीविरस्यानिकिमरेयंमहात्मनामि॥५८॥हंतेतिहर्षेहंतहर्षेऽनुकंपायामित्यम ९
रसंदिग्धेकार्येसंप्रवर्तनयस्तिवहुव्रीहिःप्रवर्तनेसम्यक्कर्तृत्वम्॥५९॥

ननुबालकस्यकथमेनाहृत्रोसामर्थ्यमित्यस्यंनत्वप्रतिक्षेत्यनत्ताह॥अहमिति॥महात्मानंसंकल्पमात्रेणजगत्कर्तृत्वरस्नावि
वरत्नपरीयांसंपरमात्मानंवेदजानामि॥६०॥यदीति॥धर्मार्जिकंतेमनसिअत्यात्मनयायदिस्थितंतंनताहेसंस्थापयं॥आत्म
जपुत्रं॥कथंनत्तंत्रक्षिप्रेनमिश्रहातुमर्हसि॥६१॥विरराम्रऽपरराम॥सर्वंवनंवेनमर्थः॥६२॥पोडशानांवृरेकंपोडशांतव

अहंवेदमहात्मानंरामंराजीवलोचनं॥वसिष्ठश्चमहातेजायेचान्येदीर्घदर्शिनि॥६०॥यदिधर्मेमिहत्तेचयशस्तेम
नसिस्थितं॥तन्मह्यंस्वमभिप्रेतमात्मजंदातुमर्हसि॥६१॥ ॥इत्येवमुक्त्वाधर्मात्माधर्मार्थसहितंवचः॥
विररामहातेजाविश्वामित्रोमुनीश्वरः॥६२॥सतन्निशम्यराजेन्द्रोविश्वामित्रस्यभाषितं॥मुहूर्तमा
सीत्निश्चेष्टःसदेनेनेरमप्रवीत्॥६३॥ऊनषोडशवर्षोयंरामोराजीवलोचनः॥नयुद्धयोग्यतामस्यपश्या
मिसहराक्षसैः॥६४॥इयमक्षौहिणीपूर्णायस्याःपतिरहंस्थितः॥तयापरिवृतोयुद्धंतास्यामिपिशितां
॥६५॥बालोरामस्तनीकेषुनजानातिबलाबलं॥अस्त्रंकपुरादृतेदृष्टानानेनान्यारणर्वविः॥६६॥

तदूर्ध्वेकनेविंशेतनस्तपोडशवर्षयस्यसतथा॥६४॥पिशिताशिनाशिनांमांसाशिनोरक्षसांपिशितंनरसमांसंचपल
लंक्रव्यमामिषमित्यमरः॥रणवनिर्युद्धभूमिः॥६६॥

वा०बै० नवषवर्षसहस्राणि निकरितां षष्टिवर्षसहस्राणीत्यर्थः॥६९॥ राक्षसान् प्रतिनीवने युद्धानि संवेपः॥६९॥ न न हि रामम
१० हानेऽन्यदपि निमित्तं शक्तिनमस्तीन्याहास्त्रन्नवेति॥७०॥ न तु रावणस्य वंविधं वीर्यं कुतः कुतस्त्वममवता रावणेहस्य
धिक बलकं कुस्यादिवं शग्रभूतानानन्तद्विपर्ययइत्यत आह॥ कालेनादिना॥ इथ कृत्तिनात्रिनान्यविलक्षणेन नरिखीर्य

मवषवर्षसहस्राणि मम जानन्त्स कौशिकदुःखेनोन्यादिताः त्वने च त्वारः पुत्रकाम्यया॥६९॥ प्रधानन्त तस्मै षेपरा
मः कमलजोचनः तं विनाते त्वयोप्यन्ये धारयंति न जीवितं॥६८॥ सुणधरामो न वत्तानोयतेयन्त्रसान्नानि॥ यदित
सुत्रहीचतंम तमेवाशु द्विविमा॥६९॥ अन्न त्वयदि नेविघ्नं करोति स हि रावणः॥ न ते युधि न शक्ताः स्योव
यंतस्य दुरात्मनः॥७०॥ कालेकापे इथ कृप्रलन्न्तरिवीयविन्नतयः॥ न तेवस्तुद्यं यां निप्रलीयते च काल
नः॥७१॥ अप्यस्मिंस्तत्वयं कालेरावणादिषु शत्रुषु न समर्थाः पुरःस्यातु नियनेरेपनिश्चयः॥७२॥

विन्नतयोवहुशोयंसंपदः॥ कानेकालेषप्रनिवृत्फनुकूलेवुनतेपुष्मालिषु॥ अनुरयमतिनक्लिंयांनि॥ कालाः प्रलयानुकू १०
लान्॥७१॥ अस्मिन्काले अस्मिन् प्रतिकूले॥ तत्रापि अद्यरामणादिषु शत्रुषु विषये पुनियतिविधिः॥७२॥

कालस्य विमानिकल्पमेव रशयिति॥ अपमिति॥ पेलवीकृनसत्तु कविवीकृनसाकजनः॥ पनं निरंतरं साइपेजवं विरलं तनुस्तम
रः अयकावगोन्यतमः अमनमन्मः हर्वस्मादत्तं न विपरीनस्तयः॥ वाधकश्चद्वतांवाईकेरवजन्तरीवाईकेजनीः कृनवो

अयमन्यतमः कालाः पेलवीकृनसत्तनः॥ राघवोपि गतो हैन्यं यत्र वाईकेजन्तरिः॥७३॥ तद्वत्त्वा वचनं तत्र मश्चेह पर्याकु
लाहरं समनुः कौशिकोवाक्यमनुवाच महीपतिः॥७४॥ करिष्यामीति संश्रुत्य प्रतिज्ञाहातुमिच्छसि॥ सत्ववान् केस
रीन्त्वाम्ग त्वमृग्निवोत्तसि॥७५॥ यदिदं मम्समो राजन्नगमिष्यामि यथागतं॥ हीनः प्रतिज्ञः काकुत्स्थ सुखी भव स
बांधवः॥७६॥ तस्मिन्कोपपरीते तु विश्वामित्रे महात्मनि॥ चचाल वसुधा कृत्स्ना सुनेरांश्च नयमाविशत्॥७७॥
क्रोधानिन्तं विज्ञाय जगत्विमित्रे महामुनिः॥ धतिमान्सुव्रतो धीमान्वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत्॥७८॥ इक्ष्वाकूवं
शजातोपि स्वयं दशरथोपि सन्॥ न पालयसि चेद्वाक्यं कोपरः पालयिष्यति॥७९॥ पुण्यहृदिप्रद्देरणीतेनय
वहारेण जनवः॥ मर्यादां न विमुंचंति तां न हातुं त्वमर्हसि॥८०॥

केपिराघवोवाईकावस्थायामिव जर्जरीभूता॥ यत्रयस्मिन्काले दैन्यं दीनभावं दुःखितां गतः॥ राघवत्वाज्ञोदशरथविषय
इनिकेचित्॥७३॥ कौशाकः कुशिकगोत्रो विश्वामित्रः॥७४॥ केसरीसिंहः॥७५॥ अत्रमोऽसमर्थः॥ कोकुत्स्थेति सवां
धनं साभिप्रायम्॥७६॥

यो॰वै॰ कृतान्यस्तानि मायितानि वा अस्त्राणि येन संकृतास्त्रस्त्वं शास्त्रं निशम्य नु विष्णुं निधर्षयितुमिच्छसे पुनः ॥ कृतो रामः कुमि

२१ राम इत्यर्थः ॥७१॥ परिव्राड्धर्मिणं परिव्राजां संन्यासिनां धर्मेण निरपेक्षाः हृर्यो यस्य स तथोक्तस्तं ॥७२॥ नो हेतिनिरूप्यतिनास्त

गुत्तं पुरुषसिंहे न ज्वलने नाम तं यथा कृतास्त्र महत्वा अस्त्रं वा नैनं शास्त्रं निराशसाः ॥७३॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ तथा

वसिष्ठे ब्रुवति रामं तत्र जननिषण्णः कथं की दृक् कृतो राम इति पप्रच्छ बुद्धिमान् ॥७४॥ श्रीराम उवाच ॥ कृत्

रामो राजीवपत्राक्षो यतः प्रशान्ति चागतः स विप्र स्तावयिताऽयाः स्तनः प्रमत्तेन निद्रुमेनाः ॥७५॥ यत्र प्रार्थ्यनया

स्माकं निजं व्यापारमात्मकं ॥ सायमात्मा नवहन्नेकरोति नकरोति वा ॥७६॥ किं सपत्नः किं विपत्नः किं गेहे न

किमीहितैः सर्वमेवा सदिसु मात्रं समीमेवांकावनिष्ठते ॥७७॥ वस्त्रापाना घानादानं परास्मुखं तयाऽतया

। परिव्राड्धर्मिणा राजन्त्सोनुयाति न पश्चिमं ॥७८॥ नात्मिमानमुपानाशानाहानाः पराङ्मुखो हेतिनास्तमाया

तिमुवा दुःखानुवर्त्तिषु ॥७९॥ नीतमायुरनायासपदं संप्राप्तिवर्द्धितैः चेष्टितैरितिकिं कार्यानयाः प्रयाय

ति ॥८०॥ आपरामेकमावासमपि वांछसि किं धनं अनुशिष्येति सर्वस्व मर्थिने संप्रयच्छति ॥८१॥

मायातिनवीथीदृतीस्मेनत्व ॥८२॥ अनायासमयं हंति निर्वाणं काकस्याकलं मूलं मध्वनिना । काकलीतु कलेस्तस्मेरस ॥२१

मरः ॥८३॥ हे अमित्र आपन्नमेकं सुख्यामावासं निलयं धनं किं किमर्थमपि वांछसि त्वं नीच्छसि रत्नमुत्क्षिप्य

नुशासनं कृत्वा सर्वस्वमर्थिने याचकाय प्रयच्छति दत्तानि ॥८४॥

नादृशाचेन मस्तत्स्य वयं किं कुर्मे निर्विघ्न इति संबंधः ॥८५॥ प्राकृतो व्यवहारेणं रामं निवेशयितुं यत्नम् ईदृशो महासत्वोऽस्मि

न विघ्नः किं महाबाहो तस्य नादृशाचेतसः कुर्मः किम जपत्राङ्गगति रत्नहिनो नवानः ॥८६॥ ईदृशाः स्यान्महासत्वः क

इहास्मिन्महीतले प्राकृतेन व्यवहारेणं योनि वेशयितुं क्षमः ॥८७॥ श्रीविश्वामित्र उवाच ॥ एवं चेन्मम हाप्राज्ञं त्वं

तोरघुनंदनः इहानयं तु त्वरितो हरिणं हरिणाइव ॥८८॥ एष मोहो रघुश्रेष्ठे न परिश्रोत्नापि रागतः ॥ विवेकवैराग्य

कृतो बोध एव महोदयः ॥८९॥ एतस्मिन्मार्जिते युक्त्या मोहे रघुनंदनः विश्रान्तिमेष्यति परे तस्मिन्नवय

मिवोत्तमे ॥९०॥ निजो च प्राकृतामेव व्यवहारपरंपरां परिहृत्य मिनामन्ये श्रावरिष्यत्स्वखंडितम् ॥९१॥

एवं मुनौ ब्रुवति दिनुःपाह निवेदनं कर्तुमिमा जगाम आश्रयरामः कमललोचनः ॥९२॥ प्रथमं पितरं पश्चा

न्मुनीमानैकमानितो । न तोमनीनतनोवधन्नप्रणनामततो गुरून् ॥९३॥ जयाहवनो दृष्ट्वा मनाक् मन्दर्शति

थागिरा ॥ राजलोके न विहितां तां प्रणम परंपरां ॥९४॥

नमहीतले कद्वस्यानकोनुत्पारिति संबंधः ॥९५॥ महानुदयः परमानंदाविर्भावो यस्मात्स तथोक्तः एष मोहाबो

धइति मोहस्माणताहत्वास्य बोधहेतुनानुपचर्यते ॥९६॥ मनाक् मूर्दृर्शिघ्छिरः कंपनेन ॥९७॥

वा०वै० मनिष्ठतत्रपवेश्यानमाकाशीनविश्रमवेशनेनिधातोर्लुङ्प्रथमपुरुषैकवचनं।नेविविशुरितिसृष्टादात्मनेपदं॥९८॥परिपे
१२ लवः प्रविरलाः प्रसरः प्रचारः॥२॥दुःखेनच्छेद्यायेषांतेदुरुच्छेद्याः दुष्टश्चारंभोव्यापारोयेषांतेदुरारंभाः यद्वादुरारंभादुरु
पक्रमादुःसाध्यारंभाः॥३॥तत्रइत्थंचप्रोक्तविरिवाक्ष्यानामहोत्थिः तांमोहसागरेकल्लो[illegible]ः प्रचंडश्चापरःप्रसारश्चा
प्रशांतिस्तुशिशिरताशांतिंशिशिरोज्ज्वरसमरः॥४॥संक्षेपतोवैराग्यप्रतिपादितस्यवैराग्यस्यविस्तरेणप्रतिपादकोत्तरसं

उत्संगेपुत्रनिष्ठेनिवेद्यस्थितंमहीपतेः॥नमौपरिजनास्तीर्णेविसनेसन्यविष्टना॥९९॥श्रीदशरथउवाच॥पुत्रप्राप्तविवेकस्त्वं
कल्याणानांचभाजनं।जडवज्जीर्णयाबुद्ध्याखेदयात्मानदीयतां॥१००॥दृढविप्रगुरुप्रोक्तंत्वादृशोनानुतिष्ठता।पदमापा
द्यतेपुण्यंनमोहमनुधावता॥१॥तावदेवापदोदूरेतिष्ठंतिपदक्पिजवा।यावदेवनमोहस्यप्रसरःपरिदीयते॥२॥श्री
वसिष्ठउवाच॥राजपुत्रमहाबाहोशूरस्त्वंविजितास्त्वया।दुरुच्छेद्यादुरारंभाअप्यमीविषयारयः॥३॥किमतज्ञइवाज्ञा
नांयोग्यव्यामोहमोहसागरेविनिमज्जसिकल्लोलबहुलेजाड्यशालिनि॥४॥विश्वामित्रउवाच॥किंनिष्ठाःकेचतेकेनकि
यंतःकारणेनतेः आधयःप्रविशंतिमनोगेहमिवाखवः॥५॥ १२
इत्येवंन्यानेहेतुंनत्वानृपविश्वामित्रप्रश्नानुपक्षिपति।किंनिष्ठाइति
।आखवोमूषकाःगेहमिवायेमनःपीडालक्षणाआधयस्तेनवमनोविनुर्वप्रविशंति।छिंदंतितेकिंनिष्ठाकेषुविषयेषुनित
रांनिष्ठंतीतिकिंनिष्ठाःकेचस्वरूपतःकेनकारणेनजाताःकियंतःकियत्परिमाणाः॥

भ्रमोनरहामत्यजिःश्रेयोजनत्वशंकांक्षानयनिायथेति॥हेअनघयोयेनश्रेयसेनाभिमतेनसर्वैर्नापुनर्नमेस्यंति।यथानिवृ
तेनसर्वमेवतमाशुप्राप्स्यसिब्रूहीत्यन्वयः॥१०६॥केतुध्वजःयथारथस्यकेतुरलंकारस्तथारघुवंशस्यालंकारस्त्वमेवः॥

यथाभिमतमाशुत्वंब्रूहिप्राप्स्यसिचानघ।सर्वमेवपुनर्येननमेस्वंतितांनुनाथय॥१०६॥इत्युक्तमस्यसुमतेर
घुवंशकेतुराकर्ण्यवाक्यमुचितार्थविलासगर्भं।तत्याजखेदमभिगर्जितवारिवाहेबर्हीयथात्तनुमिताभिम
तार्थसिद्धिः॥१०७॥इतिश्रीवाल्मीकीयेमोक्षोपायेवैराग्यप्रकरणेवैराग्योत्पत्तिप्रतिपादनोनामप्रथमःसर्गः॥

उचितानामर्थानांविलासोविस्तारोगर्भेयस्यातत्तथा।वारिवाहोमेघः।बर्हीमयूरः।अनुमिताभिमतस्यार्थस्यप्रयोज
नस्यसिद्धिर्येनसतथोक्तः॥१०७॥इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यात्मसुखसत्पादशिष्यश्रीमहासुखाव
रचितायांवासिष्ठचंद्रिकायांवैराग्यप्रकरणेसंहृतिर्नामप्रथमःसर्गः॥१॥

वा०वै एवं संक्षेपेण प्रतिपादितं वैराग्यं विस्तरेण प्रतिपादयितुमुत्तरग्रंथसंदर्भः इति तावत्ययमिवादिष्यान्तं ज्ञात्वा तान् संगं नेदिष्टंति
१३ दृष्टा इति प्रश्ना उपक्षिप्तास्तान्निर्णयार्थं वचनमुवाच राम इत्याह। इतीति मंथरं मंदगामी गंभीरमित्यर्थः मंदगामी तु मंथरः

श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ इति पृष्टो मुनींद्रेण समाश्वास्य च राघवः। उवाच वचनं चारु परिपूर्णार्थमंथरं॥१॥ श्रीराम उवाच॥
भगवन् भवता पृष्टो यथावदधुनाखिलं। कथयाम्यहमज्ञोपि को लंघयति सद्वचः॥२॥ अहं तावदयं जातो निजे
स्मिन् पितृसद्मनि। क्रमेण वृद्धिं संप्राप्य प्राप्तविद्यश्च संस्थितः॥३॥ ततः सदाचाररतो भूत्वाहं मुनिनायकः। विहृत
स्तीर्थयात्रार्थमुर्वीमंबुधिमेखलां॥४॥ एतावतात्र कालेन संसारास्थामिमां हरन्। समुद्भूतो मनसि मे विचारः सो
यमीदृशः॥५॥ किं नामेदं बत सुखं येयं संसारसंस्थितिः। जायते म्रियते लोको म्रियते जननाय च॥६॥

अंबरः शुभ्रे बुधैः
समुद्रः मेखला कांची यस्याः सा तथोक्तां॥४॥ ईदृशो वक्ष्यमाणप्रकारः॥५॥ येयं संसारसंस्थितिः इदं किं नाम सुखं वदे
त्यन्वयः अमदं स्वकरत्वामेव दर्शयति जायत इति॥ म्रियते जायते जननं मरणं विना नास्तीत्यर्थः जननाय मरणं च १३
मनिष्ठा जन्मावश्यं जन्महेतुरित्यर्थः

सचराचरचेष्टिताः सचराचरैः कृता इत्यर्थः। पापाः पापहेतवः भावाः पदार्थाः विभवभूमयः ऐश्वर्यकारणानि। विभवभूमयात
तः सर्वापदां पतयः स्थानं भवंतीत्यन्वयः। आपदां पतयः इति क्वचित्॥७॥ स्वप्नसंसारवत् मनोनिर्मित एव संसार इत्याह। अय इति परस्प
रमसंगिनः भावाः स्वतो न संबंधरहिताः स्वतः संबंधसहिता इष्टांतः अयःशलाकेति अयो निर्मितशलाकातुल्याः तथापि अयः श
लाकानां तु कांचनस्य परस्परसंबंधात्। मायाः पुनर्यार्थिक लक्षणपदार्थाः केवलं स्वया मनःकल्पनया ममायं पुत्रो ममेयं भार्येति

अस्थिराः सर्व एवैते सचराचरचेष्टिताः। सर्वापदां पदं पापा भावा विभवभूमयः॥७॥ अयःशलाका
सदृशाः परस्परमसंगिनः। श्लिष्यंते केवलं भावा मनः कल्पनया स्वया॥८॥ किं मे राज्येन किं भोगैः को हं
किमिदमागतं। यन्मिथ्यैवास्तु तन्मिथ्या कस्य नाम किमागतं॥९॥

ममायं पतिरित्यादिलक्षणया श्लिष्यंते
संबध्यंते॥८॥ कोहमिति॥ शरीरेंद्रियमनोबुध्यहंकारचित्ताज्ञानचिन्मात्रं विविक्तं वस्तु नामध्ये कोहं कोहं मोहं। आगत
मनिदमिदं जगत् किं सत्त्वमुत असत्त्वं सम्यग्विचारेण यां यज्जगन्मिथ्यैव न वेत्ति मिथ्यावास्तवं नहि मिथ्या कदाचित्सत्त्वं न
वतिनेन कस्य किमागतं न नाम। नहि मिथ्यापदार्थेनापकार उपकारो वा कस्यचिद्भवति। नहि मरीचिकोदकेन मरुन्म
न्येषणं वा भवति। अधिष्ठानं तस्यात्मनः कश्चिदप्रपंचेन न किंचिदपि भवतीति भावः॥९॥

वा॰वै॰ एवं संसारस्यापात्यविचारस्य किं फलमित्याह। एवमिति। तेन तस्मादिह मत्वान्ति। अरमणे। पथिकः पान्थः मरुषु मरुभूमिषु॥१०॥ किं
१४ निष्टाः स्मादिप्रश्नोत्तरदानायमेवमुपोद्घातं कृत्वेदानीं तदुत्तरमाह। शाम्यतीति। इदं संसारदुःखं कथं केनोपायेन शाम्यति न सम्यनी
निश्चितं तथा न संसारिदुःखितोऽस्मिः जरत्तरुमांजीर्णवृक्षः॥ कोटरं निष्कुहः हृत् छिद्रं केन कारणेनाधश्च प्रविश्य पतंत्यस्यापि भ्रम
म संसारशान्त्युपायापरिज्ञानेन कारणेन सुभ्रमं कृत्वैव बोध मिति निवेदितव्यं॥११॥ सर्वलोकोऽपि समाह न तत् कथं दुःखमेव

एवं विमृशतो मम मनसि वैराग्यमुत्पन्नं ततो ममा नावृष्ट रतिरायाता पथिकस्य मरुष्विव॥१०॥ शाम्यतीदं कथं दुः
खमिति न मोऽस्मि विं तया। जरद्द्रुमस्येव येन कोटरस्थेन वह्निना॥११॥ संसारदुःखपाषाणनीरंध्रकृत्योग्यदं
। निर्जनोक न याददेवगतद्राप्यं नरोद्भि॥१२॥ चिंतानिचयचक्राणि नानंदाय धनानि मे। संप्रसूतकलत्राणि ग्रहा
ण्युग्रापदामिव॥१३॥
वर्णापि स्मिररिद्वेनाशंका सर्वमनर्थकं रं दृष्टमेव तिरश्चीन आहावे कानर्थहेतुधनमिं दति। चिंतेति
चिंतानि स्याः समहारचक्राणि युधभिशेषायं नानि धनानि तथा क्रानि धनैस्माद्दितोहि चिंतानिचय चक्र इहारयति पुरुषं। १४
संप्रसूतकलत्राणि सम्यक्प्रकर्षेण कृतं नप्रसवानि कलत्राणि यस्य पुत्रा गृहाणि न यो कानि उग्यापदं उग्याआपदं यद्य पापुरुषाणां ते
उग्रापदस्तेषां यथा गृहाणि तापद्दिषकानामकुटुंबिना चक्रतुल्यविंनासमहाजनकानि वृद्धपतनपरिवृत्तवार्याणि पालितासुला
ययवत्रानि किंतुदुःखायैवतथाधनानीत्यर्थः॥१३॥

धनं निंद्य तं तेरं धनरहेतुं प्रियं पनिंदति इपमस्मिन्निनाईभिः समानिःस्नेहैः अस्मिन् संसारे स्थिताउ दाराम हनीउदारो दानमहतो विनुम
श्च परिपेन वा परिनः समता हृदाये यश्रीः साधि समहेसमरवरान नुवृतिन ननिश्चयः प्रस्तुत परिमोहाय भवतीति योजना॥१४॥ गुणिन
मेवाश्रय तेनलक्ष्मीरिति नियमा नावा भवत्या आश्रयताद्रष्टत्तमाह। गुणेति। दुरारूढा दुःखेनारूढा दुःखान् स्वगिणी निया वक्ता श्रय वाश्रा
रूढ गृहेना रोहो न सुनो दुरारोहा दुः साध्येन बुद्धगुणा गुणेविचारेण अस्मिन् गुणोः स्मात्स्मिन् गुणेऽस्तीति विचारेण विना पाश्वगा
मवस्थवतां किलेति वार्तायां वार्त्ताभि भाव्यवां किलेत मरुः राजप्रकृति वराजस्वभाववत् यथा राजस्वभावो दुर्जनेवा पार्श्वगो भवत

स्य मस्मिन् स्थितो रासंसारे परिपेलवा। श्रीमुनिपरिमोहाय सापि नूनमशर्मदा॥१४॥ गुणागुणविचारे
णविनैव किल पार्श्वगा। राजप्रकृतिवन्मूढ दुरारूढावलंबने॥१५॥ कर्मणा तेन तेनैव विस्तारमनु
गच्छति। दोषाशा विषवेगस्य यत्तृष्णा रविसरायते॥१६॥
रं विना वलंबने दुरारूढ भ्रमनवति तदंता। अथ वाराजप्र
कृतिरमामाद्दिराश्रीयते तस्या दोषमुक्ता अनिष्टद्धैनमाह। कर्मणेति। तेन तेन साधनाऽसाधनावकर्मणा विस्तारम
भिवृद्धिमनुगच्छति। अभिवृद्धापिसाऽनयीयनवतीमाह। दोषेति। वल्लतृष्णीरूपं तीरहा पात्री विषवेगस्य दोषाणाद्दपरिस्थः
आत्ता विषानुअंगमास्ते पाविषवेगस्य विस्तकः विसर्पणात् इत्याचरति यथा शरीरमुरगम्य विषवेगवर्द्धकं नवातिन यथा दोष
मपाणं प्रनवरूपविषवेगवर्द्धकं तृष्णीरूपं तोरामिस्त्यर्थः। पवत्तीरं वि सरायते शोषेति पूर्वेणामंबंधः॥१६॥

वा॰वै॰ यत्वत्तीरं विसरायनरस्तु कंस्य इपनिः॥ नावदिना॥ द्दिलोकचतुष्टयेनाशीनःसत्यकारः मूर्धुर्विनयमधरवाक्यादिगुणकः स्यशःसंपर्कोपिम्य
२५ जनस्य मत्यं॥ वा ना चक्रवानः॥ परुषीकृतः कर्कशीकृतः॥ चक्रवान चलितं हि मेयथा दुःखदमसंनिधान इमा विषमीकृतवि नोद
ःखद संपर्कोनिवनीतस्य॥१७॥ प्राज्ञाः पंडिताः॥ हतज्ञाः कृतोपकाराः॥ विस्मृतार्थाः॥ पेशलाः पटवः॥ दक्षाचतुरपेशलपटवस्त्वमर
॥ पुरुषमणयोर स्मादयः॥१८॥ जननिधान भवनीतं जननियः॥ विकत्थनः श्रूरो हको नाममस्त इशा स्लानि व प्रजल्पकः॥ श्रीमानम्नन
तावदत्रीतमहुस्यरशिः पुरस्तो चजनः॥ यान्नयवहिमंयावत्नश्रियानपरुषीकृतः॥१७॥ प्राज्ञाः शूराकृतज्ञास्वपेज्ञाना महदवश्यये
॥ पांशुमुष्येवमणयः श्रियानैवरूपीनाः॥१८॥ श्रीमानजनि मिश्रस्य सूरस्य आप्पविकत्थनः॥ समदृष्टिः पुरुषश्चेनिदुर्लभाः पुरुष
श्रियः॥१९॥ मनोरमाकर्षतिचित्तवृत्तिं करर्थसाधाहृत्याजगुराचाव्यालावलीगात्रविशनदेहाग्निनात्यितापुष्पलतेव
नियः पुरुषोदुर्लभिरनवदृष्टांततेनात्मस्तःतिरहितः सुरादिलक्षणनिजेयम्॥१९॥ भृणोग्नित्यिता भृग्नाटल्मीका लक्ष्मीः॥२०॥
दिरश्राहुतनाषितिमिनिर्वचनरोकरं भ्रमत्त्वं वपासुविरितमरः॥ पुष्पलतेवपुष्पवस्त्रकृजनेवलक्ष्मीरापातसौंदर्यान्मिनोरमात
सौचितरविमाकर्षतिसानिमुखीकरानीमयशिकदर्थसाधाकदर्थनिकुत्सिता धनिनीवसेवादिजनितेनमाध्वा बाला २५
वलीगात्रविहृतदेहाव्यालाः॥ शागः॥ नेपलिंगः शठव्यालःपुंसिस्वापदसर्पयोरित्यमरः॥ तेषामावल्याः पंक्त्याःगात्रेषुविहितो
तुष्ठितादेहोयस्याः सातथोक्ता॥ ततापश्चात्तुव्यालावलीगात्रविहतदेहासपदिति शरीरस्तुष्ठितदेहा॥२०॥

जन्मानि निःसंतनेतरतलक्ष्मीनोगनिमित्तमायुनिहितिः॥ आयुरिति॥ पल्लवकोणाग्रजं बांबुकणभंगुरं पल्लवस्य कोणेऽग्रस्थनासल
स्थायित्वं वमानोदकलवेज्ञावद्भंगशीलमायुः॥ आकांडेअनवसरेतत्र कासंःस्त्रीहंदवाणार्थविसर्गवसरवंरिं विनिना॥ माउशासना
तू॥ शरीरसं त्यजीतीत नव्यः॥ अवदृष्टा कांउत्सनस्वतिपथा अनवत्स अनसंतजनिदृ नाः अपवाउत्मनमिवस्थित
शरीरमितिसंबंधः॥२१॥ ननुकथिदीर्घमायुरपिरत्र पतेभ्सतानद्या संज्ञानाउपयोग्यानर्थाये वेस तत्राहविषयेति॥ वि
आयुः पल्लवकोणाग्रजंवांबुकणाभंगुरं॥ उन्मत्तमिवसंत्यज यात्यकांडे शरीरकं॥२२॥ विषयाशी विषासंग
परिजर्जरचेतसां॥ अप्रौढात्मविवेकानामायुरायासकारणं॥२३॥ वयं परिमिताकार परितिष्ठितनिश्चयं
॥ संसाराअतरितुं जेमुनेनायुषि निर्हृता॥२४॥ युज्यते वेष्टनं वायोराकाशस्य च खंडनं॥ ग्रथनं च तरंगाणा
मास्थानायुषि युज्यते॥२५॥

वयाएवाशी विषासुजंगमास्नेषासंगेनअनिसंबंधेनवापरिजर्जरीणि प्रशिथिलानि चेतांसियेषां तेनतथोक्तासेषा
॥ अप्रौढोऽप्रवृद्ध आत्मविवेक आत्मनात्मविवेकप्रत्ययोयेषां तेतथोक्तास्तेषां॥२३॥ पुनरप्यायुषोऽस्थिरत्वं प्रतिपादय
तिवयमिमादिश्लोकचये॥ परिमितः परिच्छिन्न आकारोयस्यानात्मनस्तस्मिन्परिनिष्ठितनिश्चयाः स्थिरबुद्धयोपिवय
॥ संसाराअतरितुं जेसंसारमेपविधकसमहे आयुषिननिर्हृतानासुविदित्विनाः॥२४॥ ग्रथनं बंधनम्॥२५॥

वा॰वै॰ येनकेनचित्तु येनकेनचिन्मम स्यात्॥२५॥ ननूपायविशेषेण स्थिरमायुरपि संपादयन्न कश्चित्पुरुषो लोके दृष्टपानेन मत्यं। तदप्यप्रमाणविद्
१६ स्समानयोरित्याह। अविश्रांतमनाइति विमूढो विविधमूढः। च्युतएव प्रलापविश्रांतमनाः शून्यं व्यर्थं च्यातनेविस्तीर्णं दुष्प्रापु
ईश्वरायैवईहते चेष्टते संपादयतीत्यर्थः॥ अप्रवृत्तरीना मा॰ स्यात् ईदृशाउमनानस्या॰ गर्भिणामेवहतीतिप्रसिद्धं। ज्ञानानुपजन्मा
योग्यायुर्दिनेयतदुपयोगिकल्पना नितउपादेयतायप्राप्यमितित्रयेणप्ये नजीवितेनप्राप्यं अलमप्राप्यते॥ अतएवजीवितेनजन्मा

येनकेनशरद्दीवान्नमस्थेहरेवहीपकःअनरंगाकरवाजोलेगतमेवोपलक्षणे॥२५॥ अविश्रांतमनाः शून्यमायुरागतमीहते दुःखा
यैवविमूढो नं गर्भिमत्तु नरीयथा॥२६॥ प्राप्यं संप्राप्यते येनतत्त्पायनन शोच्यते। परायानिवृत्तिः स्यात्तेयमञ्जीवितमच्यते
॥२७॥ तरवोपिहिजीवंति जीवंतिमृगपक्षिणः। सजीवतिमनोयस्य मननेनैवजीवति॥२८॥ जातास्तएवजगतिजंतवःस
फ्लजीविता। येपुनर्नेहजायंतेशेषाजरठगर्दभाः॥२९॥
तद्रप्राप्त्यानुयोनशोच्यते। युज्जीवितमाप्रारब्धककर्मत्रियानपरा
याविषयसुखविजृंभणायानिवृत्तिःसुखसाम्यात्तं नवति। तज्जीवितमुच्यते सज्जीवितमच्यतइत्यर्थः॥२७॥ कायस्थिते नादि
तेकारणास्थितिरवसपनवनीमायुषःकार्यनतजीवितस्यप्रामाणधारणलक्षणास्यस्थितिरत्रकुलना। यस्यपुंसोमननादेवासं १६
नापरवशंमननेनैवयुक्तंतत्वविषयंतत्तनिरूपणेनजीवति। मननादिजनितनमाहात्मकारणबाधितमेवनवतिसत
वतिसमस्यजीवतीत्यर्थः॥२८॥ जरठगर्दभाजरायुक्तगर्दभाः॥२९॥

च्यसज्जीवितस्यरक्षादिजीवितंतत्रं शरीरात्तनरुशीराहेरपिपुरुषत्वमथादिविनिंतद्विज्ञाहयति। नारदस्यादिश्लोकद्वयेन। नारोयथादु
दुःस्वाधीनोननैवनि। एवमविवेकाहंकारात्स्वादिकं स्वाधीनं न नवनीत्यर्थः। अविवेकश्चविवेकासमर्थमहद्विवक्षिनः
।नारोऽनात्मविदो वपुरिसत्यदर्शनेनतयाऽन्यस्मवमपन्यस्तमिज्ञेयं। नन्वात्मविदोपिवपुनरिएवतत्रकिमुच्यतेनारोऽनात्म
विदोवपुरिति। नेनतत्। आत्मविदःशरीरस्यैवानावात्। प्रतिनासिकेतस्मिन्नहवविदंतिनिवेशानावात्॥ नदीयलानक्षेर
यो रोहासीन्यात्॥३०॥ स्थिरेहितंस्थिरचेष्टितंस्थिरकार्यविषयत्वं तस्थितंदेशं रत्नमाहितनस्यस्थितेहिनमितिकचित्रवापि
नारोविवेकिनः शास्त्रं नारी ज्ञानं च रागिणः। अज्ञानस्य मनो नारो नारो नात्मविदो वपुः॥३०॥ रूपमायुर्मनोबुद्धिरहंका
रःस्थिरहितं॥नारोनारथरस्यैवसर्वेदुःखायदुर्धियः॥३१॥ हितैःकतिपयैरेवपरिज्ञायगतान्हरं। दुर्जनः स
ज्जनेनैवयौवनेनविमुच्यते॥३२॥ स्थिरतयासरवनासितयासदासननमुक्तिनमुत्तमफलावना। जगति
नास्तितयागुणवर्जितंमरणनाजनमायुरिदंयथा॥३३॥ सएवार्थः॥३१॥ यौवनावस्थायां रूपादिकंसुखा
यजवनीनात्रीकतत्मात्स्थिरत्वात्स्वैवमित्याह। हितैरिति। परिज्ञायदुर्जनइतिज्ञात्वा। गतानारमितिक्रियाविशेषणं॥
३२॥ आयुर्निरासमुपसंहरति। स्थिरतयेति। सुखनासितया सरवदोपितयासुरवशोभितया प्रसिद्ध्या। स्थिरतयास्थि
रत्वेन सदासननमुक्तितम्भं। उत्तमफलामत्यसारं। असारफलामत्यनुइत्यमरः। मरणनाजनमिदमायुर्यथागण
वर्जितनतयागुणवर्जितमन्यद्वस्तु जगतिनास्तीत्यन्वयः॥३३॥

वा०वे० आगुणो यदहंकारस्तदानर्थहेतुत्वात्तत्निरोधानंतरं तदनर्थहानस्य प्रधानद्वारमहंकारनिरोधनमित्यर्थः वैराग्यादिभिः सप्तश्लोकैः ॥ दुष्टोऽहंका
रो दुरुक्कारणाद्वैरी स्यादहंकारवैरी तेन ॥ मोहादज्ञानात् ॥ मुधैव वृथैव उन्मुत्थितम् उत्थापितं सुखेनोऽनंतरं ॥ अहंकारस्योत्पत्तौ त्रयोर्थाः
१७ मुक्तोऽस्मि तदानहमुधैवेति मिथ्यामयेन मिथ्यास्वरूपेण ॥ अहमिति नाव्रतमयामोधासस्यदिति याचावी ॥ २४ ॥ अहंकार
स्य दुर्वैरित्वमाध पत्नी ॥ अहंकारवशादिति ॥ दुराधयो दुष्टमनःपीडाः ईष्टहावांछावस्तु तत्र ॥ २५ ॥ अहंकारस्य दुर्वैरित्व
मुधैवास्त्युत्थितो मोहान्मुधैव परिवर्द्धितो ॥ मिथ्यामयेन नीताः स्मो दुरहंकारवैरिणा ॥ २४ ॥ अहंकारवशादापदहंका
रादुराधयः ॥ अहंकारवशादीहा नाहंकारात्परो रिपुः ॥ २५ ॥ न महंकारमाश्रित्य परमं चिरवैरिणं ॥ न भुंजे नपि वाम्यं
नः किमु नोगान्भुजे मने ॥ २६ ॥ अहंकारवशाद्यद्यन्मया भुक्तं हुतं कृतं ॥ न तत्सर्वमिवस्त्वेव वस्त्वहंकाररिक्तता ॥ २७ ॥
अलन्नयावदहंकारवारिदः परिजृंभते ॥ तावद्विकाशमायाति न तृष्णाकुटजमंजरी ॥ २८ ॥
परिज्ञानफलमाह ॥ नमिति ॥ २६
ननु शत्रुमाश्रित्य नापि लोके कस्यचिज्जनतादोषप्रवृत्तिर्दृश्यते नवदेव किं न स्यादित्यत आह ॥ अहंकारवशादिति ॥ अवस्त्वेवे
त्यपरमार्थ एव ॥ यथास्वप्ने भुक्तादिकमहंकारवशात्कृतं मिथ्यैव तद्वज्जागरोपीत्यर्थः ॥ अहंकाररिक्तता अहंकाररहि
तता ॥ वस्तु परमार्थः ॥ २७ ॥ अहंकारवशादीहेत्युक्तं प्रपंचयति ॥ अलन्निति ॥ अहंकारवारिदः अहंकारमेघः
॥ कुटजो वत्सकाख्यो वृक्षः ॥ न यथा कुटजः शाको वृक्षकइत्यमरः ॥ तृष्णैव कुटजस्य मंजरी तृष्णाकुजमंजरी ॥ कुटज १७
श्च सो हि जलदागमे विकसन्मंजरीसंछन्नो भवति ॥ २८ ॥

त्वं युद्धत्प्रसन्नयोः न्यूनामान्यनो दर्शयित्वा नन्दनुज्ञामनं प्रार्थयते ॥ निरहंकारवृत्ते रिति ॥ निरहंकारा वृत्तिर्वर्तनं यस्य सन्नयोऽक
न्तस्य मौस्यन्निमो यामि ॥ अत्र मूढयथा जानन्नूर्व्व चेष्टयवालिशाः इत्यमरः ॥ मीरनतत्र वसीदतः ॥ २९ ॥ सर्वापदामिति ॥ न तदहर्वस्य
मयं चनः ॥ अहंकृतिर्यद् त्वहंकारवस्तु ॥ अहंकारस्यानंत्रापदं व्यवमिति ॥ त्राणस्थानं तत्समाश्रित्य वस्तुस्थितमसः ॥ अहंकृतिपदं यु
गान्तं संश्रयामीति सबधः ॥ निलयमालयः ॥ अंतरमंदिहामनरस्यांशावेण ॥ अहंकारत्यागेन साहितयात्र बुसिष्ठनत्रानि
हमशीनास मनुशाधि सम्यनुशासनं कुरु ॥ अत्र ध्वनितमर्थं वदाम ॥ अहमिति शाईकरोती त्यहं कृतै मैन त्रवनेमाजंपदाय
निरहंकारवृत्ते मे मौस्यात्स्रोकेन सीदतः ॥ यत्किंचिदुद्दिष्टं तत्सम्यग्सनदास्त्वानुमिहाहरि ॥ २९ ॥ सर्वापदामिलपमध्य
वमनरस्थापुष्पम्यमुत्त्रमगुणेन तत्समयामि ॥ यत्तोरहंकृतिपदं परितो निरहंकारं शोणमस्मातमवृत्तुत्रमधिमहानु
नाव ॥ ३० ॥ हीयेजर्जरिता पानसत्कायाहायमविताशावानोनः पिच्छलवद्वे तत्रमुजति चेत्र ॥ ३१ ॥
दा अहंशास्त्रविपाककिश्यायां आयुष्याः गोः माहंकृतिं लुप्याः पदं पादः तथाचायमर्थः अध्रुवं वं चलं ॥ अंतरस्यांक हिप्रवेशास्यं
॥ उत्तमगुणेन उत्तमसत्त्वात उत्तमकं संपर्कोपरितः समंततोऽनिरुत्सं पुहारादिनाऽनिज्ञायितं दुःखं ॥ यस्मादहं तगोः पदं यमावि
वेकोनसंश्रयते ॥ तद्वहंकारपदं न संश्रयामीति ॥ ३० ॥ अहंकारिनि हानंतरमहंकारकार्यमनो निरोधनाद्वापिरित्यादिनिरेका
दशश्लोकैः ॥ चंचलं चेतो दोषैरागादिभिर्जर्जरितां शिथिलितां यां नंसत् ॥ आर्यसेविताकायांतिः श्रेयसानुष्ठानवद्धणाद्वनितोऽत्र
यथासाकार्यहित्वकपदं वलनकत्वमात्रे दृष्टांतः वातात पिच्छलवत्त्वायुमध्यस्यवहजेशवत् ॥ ३१ ॥

वा० वै० नउमतिप्रयोजने न च मतं न रोमायेत्यत आह। इतस्ततेति। नरवपथस्पिहृदयानिशयस्य ज्ञानयोजनादिषु पर्यवसानं वारयितुं दीर्घीगिनुकं कौलेयक
१८ ःश्वा कौलेयकः सारमेयः कुक्कुरो मृगदंशकः शुनको भषकः श्वा स्यादित्यमरः॥४२॥ व्यर्थमेवानुधावतीत्यनुपपन्नं कस्मिन्नित्यत आह दृश्यमासेव
दशनित्याह। श्रामेरपीनि। करंडकामत्र वंशनिर्मितं मितिकंडोलः॥४३॥ न केवलं चेतसस्खलनं व्यर्थमतोऽनुनकाऽपरपर्यायेण कौलेयकेन
शवनुक्तोऽनुवृत्ति। तथा चेन सोऽहं विशेषणेनानुक्तोऽस्मि। नयद्दं चेत्याह। क्रूरेणेति। नुठतामविवेकता। तस्मे वस्मायातानुगच्छतीति तस्मा
यानुगामीनेन यथ्याप्रनी भार्यामनुगच्छ उपडुतोऽस्मीत्यर्थः॥४४॥ न केवलं जीवनोमम दुःखकारणं चित्तं मत्तस्मान्नरकोनिर्या

रतश्चेनश्च सुव्ययं व्यर्थमिवानुधावति। दूरतरं दीर्घग्रामं कौलेयको यथा॥४३॥ नप्राप्नोति किं चिकिंचित्प्राप्तैरपि महाधनैः। नातः
संहृत्तीन्मेतिकरं उकमिवानुमिवाग्निः॥४२॥ क्रूरेणाजुठतायातु तःश्वस्मायानुगामिना। ज्ञात्वः कौलेयकेनेव ब्रतात्तन्मक्को
ऽस्मि चेतसा॥४४॥ अवान्तरनिपाताय शून्ये वान्नमणाय चान्तर्ष्टितुंडानिलेनेव हरतीतोऽस्मि चेतसा॥४५॥ पातालाहृष्टताष्टर्घ्यौ ष्टय्या
पातोगामिना। कपकाष्ठकुदाम्नेव वेष्टितोऽस्मि कुचेतसा॥४६॥ मिथ्यैवस्फाररूपेण विचाराद्विशरारुणा। बाजावेतालकेनेव ग
तोऽस्मि कुचेतसा॥४७॥

दृश्योनिप्रापककर्मवीजं वेत्याह। अवांतरनिपातायेत्यादिश्लोकद्वयेन॥ अवांतरनिपात आरूढपातित्यंशून्ये
भ्रमणं पुरुषार्थसाधनशून्य तिर्यगादियोनौ भ्रमणं तत्र शपक्षोशून्य भ्रमणं निरवकाशे गगने परिभ्रमणं॥४५॥ तन्वपातो धमनामस्युक्तो
ऽन्तरात्सरकपरहृत्यात्मन उपनिपादकक्षुनस्तवचेन एवनास्ति कुनस्तमर्यत्तमित्याशंक्याह। मिथ्यैवेति। स्फाररूपेण तरिरूपेण विशा १८
रुणविशरणशीलेन यथा वाजस्त्रमच्छा आत्मच्छायादाआरोपतवेतालेन गृहीतो भवति तद्विरूपशोः मिथ्यैवस्फारत्वं विचाराद्विशारुत्वं
च चेतोवेतालयोः समानम्॥४७॥

तेषु विष्णुद्विनेचेतो निगृह्यतामित्यत आह वरोहस्त्यादि। कष्टतरः क्रमः स्यात् विक्षेप आरोहणं यस्य स तथोक्तः मनोग्रहः मनोनूतं
॥४८॥ समेरुमूलनान्वेहस्तात् तनावृवस्त्रनादिग्निस्तंभनात्॥४९॥ एवं चित्तनिग्रहोऽतिदुष्कर इत्युक्त्वा हितमपत्यान्यदेव कर्त
व्यं पुरुषार्थ इत्यत आह चित्तमित्यादि। अर्थानामाकाशादिपदार्थानां चित्तं कारणमुपादानकारणं। तथा चोक्तं संक्षेपशारीर
के। मुक्ताप्रमौक्तिकविदविद्यो वदन्त्यवाकाशादि स्मावसानं चविवर्त स्या विद्यात्यस्तान नियाहनंत द्विज्ञानव्यमाग्रहीरन्यथैनहिति।

वरं हस्तमतरप्रोज्जादपिकष्टतरः क्रमः। वन्हारपिदठोवलनदुर्निग्रहो मनोग्रहः॥४८॥ अप्यब्धिपानान्महतः सुमे
रून्मूलनादपि। अपिवन्ह्यशनात्साधो विषमश्चित्तनिग्रहः॥४९॥ चित्तं कारणमर्थानां तस्मिन्सति जगत्त्रयं। तस्मिन्क्षी
णे जगत्क्षीणं तच्चिकित्स्यं प्रयत्नतः॥५०॥ चित्तादिमानि सुखदुःखशतानि नूनमभ्यागतान्यगवरादिव काननानि। तो
स्मिंश्च विवेकवशतस्तनुतां प्रयाते मन्ये मुने निपुणमेव गलन्ति तानि॥५१॥
स्मिन्नचितेसति वर्तमाने जगत्त्रयं तत्कार्यमि
तं वर्तते। तस्मिन्कारणे क्षीणे नष्टे सति तत्कार्यं जगत्क्षीणमेव भवति। अतस्तच्चित्तमेव पुरुषार्थिप्रयत्नतो वहुप्र
माणे चिकित्स्यं चिकित्सनीयं निगृहीतव्यमित्यर्थः॥५०॥ आवृत्तावनिश्चेष्टा तेरोदोहृद्धावगौनमादित्यमरः तस्मि
न्चित्ते तनुतां कृशतां। निपुणमेवगलंति सम्यग्वनश्यंतीत्यर्थ गजतीतिमन्त्य इति संबंधः॥५१॥

वा०वै० मनसः तस्मात् द्वारा नयहितत्वात् मनो निंदा नंतरं तस्मान्निंदतिहे यत्ताय हा हेत्यादि चतुर्दश श्लोकैः॥ हा कष्टं हा हन्त अंधकारयुक्ता शर्व
१८ र्यंधकारशर्वरी चंद्रिकारहिता रात्रिः हा इति खेदे आसांधकारशर्वरी चेति तथा तया हा हा अंधिकारशर्वर्या इति तु आविशेष्य तद् दूरं तया
दुःखावसानया चित्तनाकाशे चेतन एव आकाशस्तस्मिन्नात्मा दोषकौशिकपंक्तयः दोषाः क्रोधादयस्त एव कौशिकपंक्तयः उलूक
पंक्तयः महद् गुगुलूकव्याजग्राहे घूकौशिक इत्यमरः प्रसिद्धांधकारशर्वरी प्रसिद्धा काशे उलूकपंक्तीनां स्फुरणहेतुरितु

हा हा अंधिकारशर्वर्यानृष्णयेव दुरंतया॥ स्फुरंति चेतनाकाशे दोषकौशिकपंक्तयः॥५२॥ यो याम
हमवीनास्यां संश्रया मिगुणश्रियं तां कृतान्तिमे तस्मात् श्रीमिव कुमुद्वती॥५३॥ गंतुमास्परमा
त्मीयममसमर्थधियो वयं॥ तस्माज्जाले विमुग्धा मीजा जेषा कुतृष्णा यथा॥५४॥ तस्मान्निधानयाता
नरंध्रोस्मि हा जया तथा यथा हा हा पशाम तमा शंके नाम तैरपि॥५५॥

पिति प्रसिद्धं॥५२॥ न केवलं दोषा नेवोन्मादयति तस्मात् गुणं श्रूनात्राय ती त्याह या मिति च वीतस्यां अविगता आशक्ति यथा
भवतितया गुणश्रियं गुणशोभा नां॥५३॥ विस्तरेण तस्मान्निंदति गंतुमिति आत्मीयमात्मस्वरूपं निरतिशयसुखास्वादन
परमानंदलक्षणं आत्मनायं प्रकृतिपरेनात्मीयमात्मपदं स्वनीडं॥५४॥ निरतिशय दुःखहेतुतया तस्मान्निंदति तस्मानि १८
धनयेति अमृतं सुधामिव अमृतेरपि यथा हा हा प्रशाम तं नवा शंके तथा दग्धो स्मीति संबंधः॥५५॥

नतु धीरस्यविचारवतः तस्मानुकूलव्यापाररहितस्य तत्वकथं तस्माहाह करीत्वत आह नीपयत्यपीति धीराधैर्ययुक्ता इहा वेश्याय
स्मिसधीरे हसा सह हेलाण तविवाराख्ये नुवहानेइ निसेहाणस्तां शानाई हा चेश्याय सभ न यातं स्वदजनकव्यापाररहितमपि ख
दयती त्यर्थः॥५६॥ अन्यदपि तस्माया हो रात्स्य हद्दा अस्मत्कामिनी दृशोते नाहा अनावर्जितेति अनावर्जितमवशीकृतं अनु
सरणीयस्य चित्तंयया सा तथोक्ता दुर्जनं सज्जनं च सर्वमेवानुधावतननुसरति पुरुषस्यानुधावनं तस्मात् प्रयुक्तमिति त

नीयमयत्यपि धीरे हृमंधयत्यपि सेह्नाणं॥ खेदयत्यपि शंगं तेहं तस्मात् कृष्णेव शवरी॥५६॥ अनावर्जितचित्तापि सर्वमे
वानुधावति॥ न वा प्रोतिफलं किंचित्तस्मात् जीर्णे विकामिनी॥५७॥ यत्नशान्कोति तत्रापि धुते नाडवि नीगति तत्स
त्नानंदरहितं तस्माजी र्णेव नर्तकी॥५८॥ पदं करोत्यलं घ्यापि तपांसापि फलमीहते॥ चिरं तिष्ठति नैकत्र तस्मा चप
लमर्कटी॥५९॥ क्षणमायाति पाताले क्षणं याति नभस्तलं॥ क्षणं भ्रमति दिक्कुंजे तस्माहत्सप्रपद्दही॥६०॥

मानुधावतीत्युच्यते एव मुत्तरत्रापि तस्माया कर्तृत्वमौपचारिकं द्रष्टव्यं॥५७॥ विधांतरेण तस्मान्निंदति यत्नेति यं तत्राको ति
नां उविनीनर्तनवती गतिं धत्ते तत्र तानि गच्छती त्यर्थः गत्वा आनंद रहितं सुखरहितं यथा तवनितथान्त्यति अपाससमर्थ
साधयितुं स संगम गच्छति तस्मागता च दिनेव सरवकृष्टचेष्टत इत्यर्थः असाध्येपि विषये जायमान तृष्णा हरत्वात् स्थिरत्व
लोला धानतरा गाह पद्दमिति॥५९॥ पकत्रानवस्थानमेव विशदयति क्षणमिति षट्पदीमुक्ति तो॥६०॥

वा०वे० किं बहुना संक्षेपेण भासतां तस्मायारौद्रमित्यभिप्रेत्याह। सर्वेति। सर्वेषां संसारदोषाणां मध्ये॥६१॥ कस्तर्हि तस्यास्त्यागोपाय इत्या
२० तत्राह लोकोयमिति। अयं लोको जनः सर्वदा उद्विग्नतया चिंतया उपायं न तया अविवेकेन दुःखसमुद्रतीमजतीत्येतद् हृदि विचार्य तत्र चिं
तात्यागो दुःखकारणं न तत्त्यागसमर्पितं तस्मात्यागसमयाह नद्वारैर्वा दुःखमापरिवजयस्तत्यागहेतुरित्युक्तं तत आह तस्माद्विषूचिकामंत्र
इति। हि शब्दः प्रसिद्धौ। चिंतात्यागो विषयचिंतापरित्यागः तस्माद्विषूचिकामंत्रः कथ्यते ही तन्त्वयः। तस्मै च विषूचिकाख्यो

सर्वसंसारदोषाणां तस्मै का दीर्घदुःखवार्ता। अन्तःपुरस्य मपि मां यो जयतु पिसकटे॥६२॥ लोकोयमपि विवेकेन दुःखं चिंतयो
द्विग्नयोद्वृति। तस्माद्विषूचिकामन्त्रश्चिन्तात्यागो हि कथ्यते॥६३॥ रोगाग्निरिंगनात् तस्मा गंभीरमपि मानवं उत्तानतां नय
त्याशु स्वयि शिवदं वां वुजं॥६३॥ नासि धारानवृष्टाग्निर्नतसायः कणो विषं। तथा नीहाणि यथा खलवत् तस्मे यं ढरिसंस्थि
ता॥६४॥ अपि मे रूपमंगाश्रमपि शूरमपि स्थितं तृणीकरोति तस्मै कानि मे पेण वरोत्रमम्॥६॥

गमल्लिवत्रनिसंकः तस्माद्विषूचिकामन्त्रः। विषयेषु रमणीयत्वचिंतया हि तत्र तस्माज्जायते। तत्र चिंतापरित्यागो तत्र तस्मा
रागापूर्यमाणजायते। अन्तः सुक्तं चिंतात्यागः तस्माद्विषूचिकामन्त्र इति॥६२॥ सर्वदोषाणां मध्ये तस्मादा धुरि दुःखहेतुसुक्तं इड २०
यितुं रोगाग्निरित्यादि श्लोकत्रयेण पुनस्तस्मान्निंदति। उत्तानतां लघुत्वं धैर्यप्रसिद्धां अवाप्नुसुखमायितां विरोधिनी अरी
रसंस्था। वन्हाग्निरशनिर्दहनः नसायः कणीचिरवत्त स्तजोहकणानाहाता॥६३॥

एवं मुधैवामुष्यितो मोहादित्यादि निरपि मे रूपमंगाश्रमिन्नेतन्हैनलिंगशरीरं सधर्मविनिंद्य स्थूलशरीरं निंदति। आदेत्यादि निर्विनविभि
आन्त्रणि शिराः आंत्राणि पेवनं तस्मात्सिगहिनो दुःप्रवेशः आर्द्रत्वं तत्वी गहनः। परितापवान्परितस्तापो दुःखं तद्वान्। परिपातवा
नितिक्कचित्। शिरस्तुवकनिवद्धकको दिकायकुविणारंड वस्फुरति प्रकाशते॥६६॥ स्तोके न तच्छ्येनाः कलेवरमिति। कलेवरं
शरीरं अहंकारगृहस्य स्तस्या लदत्त पर्यंतु नत्रप्ति त्यर्थः। ममासंगमात् नेन कलेवरेण किंनाकि मपि नवति॥६७॥ पंक्तिबद्धे
द्रियपशुः पंक्तिरूपेण बद्धा इंद्रियपशवो यस्मिन्न तन्नथा। चलत् तस्मात् गृहांगनं तस्मै च गृहांगना चलतीतस्मा गृहांगनाय

आसंत्र नंत्रीगह नोविकारीपरितापवान्॥ कायः स्फुरति संसारे सोपि दुःखाय केवलं॥६६॥ स्तोकेनानंदमायाति स्तोके
नायाति खेदतां॥ नास्ति देहसमः शोच्यो नीचो गुणविवर्जितः॥६९॥ कलेवरमहंकारगृहस्थस्य महागृहं लुठत्वभ्येतु
वास्थैर्यं किमनेन मम नेन मम॥६८॥ पंक्तिबद्धेंद्रियपशु चलत्तमागृहांगनां चित्तभृत्यकृतानंदं नेष्टं देहगृहं मम॥६९॥
जिह्वामर्कटिकाक्रांतवदनद्वारभीषणं दृष्टं दृष्ट्वा स्थिशकलेनेष्टं देहगृहं मम॥७०॥

स्मिन्तथा। चित्तभृत्यकृतानंदं चित्तमेव भृत्यस्तस्मिन्वृत्ते उत्पादितानंदं ह्येयेनत तथोक्तं यथा लोके पंक्तिबद्धा दानानेक
पशुभिर्निवेरिकाश्चीकृतपरस्त्रागृह नारी क्रियाचलदगानं तत्रायेव देहसानद्वं गृहं विवेकिनः इष्टं न भवति तथा ममापि
ह इत्यर्थः॥६९॥ जिह्वेति। जिह्वामर्कटिकाक्रांतवदनद्वारभीषणं जिह्वैव मर्कटिका तया आक्रांतेन वक्त्रापरपर्यायवदनद्वा
रेण भीषणं दृष्टं दृष्ट्वा स्थिशकलेन दृष्टानि दृष्टानि स्थिशकलानि यस्मिन्तत्तथोक्तम्॥७०॥

वै०टी० किंश्रियेति श्रीर्धनधान्यादिसंपत्तिः। ईहा चेष्टा॥७३॥ विग्रहे शरीरे॥७४॥ एवं देहे हे विनियतु रूपस्य विनिर्दिष्टं प्रचक्षमाणो रामः। वाच्य
२१ मा रोति हन्ति लब्धापीत्यादि निरस्तमितिः॥ अपि चाहेत्याहेयां। गृहसिमुखयप्र अपशाकाः संभावनास्वपीत्यस्य रत्नरत्नाकारे च च
लाकारे। कार्यमार तरंगिणि कार्याणां कर्मणा नाम्नि हलौकिक पारलौकिकानां नाना स्तरंगा यस्मिन् संसारसागरे सततो

किं श्रिया किं च राज्येन किं काये न किमीहया। दिनैः कतिपयैरेव कालः सर्वं निकृन्तति॥७१॥ रक्तमांसमयस्यास्य सबाह्या
भ्यन्तरं मनः। नाशैकधर्मिणो ब्रूहि कैवकायस्य रम्यता॥७२॥ जराकान्ता जरा मन्ति मन्तिकान्तेनथा मन्ति सम मे वावि
शेषज्ञः कायो नागि हरिद्रयाः॥७३॥ नदिस्मुपारदन्तो पुरं गंधर्वनगरे पु च। स्थैर्यं नैये न विनिर्णीतं सविग्रहमनुविग्रहः॥७
४॥ लब्धापि तरजाकारे कार्यमारतरंगिणि। संसारसागरे जन्म वाल्ये दुःखायकेवलं॥७५॥ अप्राप्तिरापहस्त
स्थामुकतामूढबुद्धिता॥ गई नालोजनादेन्यं सर्वं वाल्ये मतिष्ठितम्॥७६॥ मनः प्रकृत्येव चलं वाल्यं च चल
नान्तरं। नयोः संश्लिष्यतोस्तानेकरवान्तः कुचापलं॥७७॥

कस्तस्मिन् जन्म लब्धापि वक्त्रमिनस्येत्यधाहारः॥७५॥ अप्राप्तिरिति। नदमाप्रयमात्र विषयाकांक्षा। फुर्तिर्थविशेषविष
याभिकांक्षा। लोजनता अतिलुब्धता लोलुपता॥७६॥ मन इति संश्लिष्यतोः संमिलितोः संतोः। कुचापलं कुत्सितचयलत्वं कोऽ २१
नोस्ति न कोपि। कुचपलत्वस्मान एवनास्तीत्यर्थः। कइवेत्यत्र एव चाद्योऽवधारणे॥७७॥

शेशवाक्रान्तचेतसः शैशवं शिशुत्वं तेनाक्रान्तं चेतोयस्य सतथोक्तस्य स्माद्वाल्यात्। पुरुषो शावाक्रान्तं च तत्वे तस्य तस्मात्॥पट
लिकेनेति स्माकेः स्युः। कौलेयकः शुनकः॥७८॥ भवनं मोक्तुं। यत्किंचिदिष्टं न प्राप्यितुं अंबरा हा कारा। वालुवर्णेऽकफेश शांक
यवितु॥८०॥ शैशावेशिशुत्वे दृष्ट्वा। वक्तकलशान्ति दृष्याहनकवलन्त्रांकयंदुमाहातुचयनमौर्ख्येणवांछने इच्छतित
मोर्ख्यमोक्षापरपर्यायंसुखायकथमेवं ज्ञाद्ययोऽधिकबाला तः॥८१॥ वाल्यं दुःखायकेवलमितिप्रतिज्ञायप्रसाधित

स्त्रीलोचनैस्तद्विसेने ह्यालाज्ञाजस्तरंगकैः। चापलं विसृज्य बालत्वे शावाक्रान्तचेतसः॥७८॥ लोके नवशमाया
नि स्तोकेनायाति खेदतां। अमेध्य एव रमते बालः कौलेयको यथा॥७९॥ संदृष्टे नु वनं मोक्तुं मिंदुमा
हातुमंबरात्। वांछते येन मौर्ख्येण तत्सुखायकथं भवेत्॥८०॥ शैशावेषु रुतोनीतिमान्निकृतः पितृनस्त
याजनतोस्पदबालश्चशैशावं नयमन्दिरा॥८१॥ सकलदोषदशानिहताशयं भवानमप्यविवेकविजासि
नः। इह न कस्यचिदेवमहामुने भवति बाल्यमलं परितुष्टये॥८२॥

मुपसंहरति। सकलेति। दोषाणां दशयः सकला निर्दोषदशा निरमिहतउपहत आशयोऽन्तःकरणं यस्मिन् तत्तथा
॥ अविवेकविजासिनः भवनमपि अविवेकविदग्धस्यास्पदं बाल्यमिह संसारे कस्यचिदपि पुरुषस्य अजलम
त्यर्थं परितुष्टये परितोषाय न भवति। प्रत्युतात्यन्तदुःखायैव भवतीत्याशयः॥८२॥

वा॰ वै॰ अनेकलेपास्वहेवाज्येनवतुनामुद्धःखाययौवनं तुभुक्तं तपदुवास्कादिगुणेवक्ता सुखाय भवतीत्याशंक्यसक्तमिति श्लोकै
२२ स्त्रिभिर्हनिबध्नाति अविवेहहतुःकामादिनिरुपद्रतत्राद्यायोनंकुरंगयस्पमतथा निपाताययौवनादन्नंनृपया ॥८३॥ स्व
चित्रमेवखिन्नेछिद्रं तस्मिन्संस्थासम्यकृस्थितियस्य सवस्तथोक्तस्तेन नानाविभ्रमहारिणा नानाविभ्रमोनिहारिणा विना ॥ का
मस्त्रीविषयरसात्वेपिवागचस्तेन ॥८४॥ विस्तीर्णविकृपहिटीबी ॥ कलुषताज्ञाविजितो ॥८५॥ शरीरमरुतायोत्यां शरीरमे

वाल्यानर्थमथत्यक्तापुमानमिहताश्रयः ॥ आरोहनिनिपाताययौवनंसंभ्रमेणतु ॥८३॥ स्वचित्रविजसंस्थेननाना
विभ्रमहारिणाजात्काममपिवागचेनविवशःपरिलुप्यते ॥८४॥ विस्तीर्णेपिविसत्वापिपावनपिहिमौवनेमति
ःकलुषतामेतिप्रावृषीवतरंगिणी ॥८५॥ शारीरमरुतापोत्थायौवनंमृगतृष्णिका मनोमृगाःप्रधावंतिपतं
तिविषयाःवटे ॥८६॥ यदायदापरांकोटिमध्यारोहतियौवनं ॥ वल्गंतिसज्वराःकामास्तदानाशायकेवलम् ॥८७॥

वमरुःमरुतमिस्तत्रकाजानुगहीतवैत्ररवान्नरतापहृत्यन्ते ॥ युवतांमृगवत्स्निकाम्मितिवाप ॥८६॥ युवतायौवनंत्तदेवमृगत
ष्णिकामरीचिकोदकेना ॥ अवटोगर्तः ॥८७॥ यौवनस्यप्रारंभेदोषमाख्यायअभिवृद्धौतमाह । यदेति । परांकोटिमुपरित
नेविनागयौवनंयदाविवृद्धिंप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ज्वराःकामजःकामाःकामिनः ॥८७॥

एवंयौवनदोषानाख्यायतत्प्रयुक्तःकामादिनाइहपरयोर्दुःखवीजंसंपाद्यततोनिर्गत्वावसौनि । तद्विस्तारेमहान्नुयत्नेःकर्त
व्यामुरुणेनिदर्शयितुंनेवंयाइति ॥८८॥ यौवनस्यदोषास्पदत्वमुक्त्वागुणएवंधक्षयमाह । विनयेति । आवर्जितआवेष्टितोइ
हाजगतीतिसंबंधः ॥८९॥ यौवनस्पर्शिद्वाराप्रायेएणनर्थकरत्वानिंदानंतरंतदनार्थकिरणहारस्त्रियनिदतिमांसपाचालि
काया बालिकावत्स्नारिकृतापुत्रिकापांचालिकापुत्रिकास्याद्वस्त्रद्वगादिभिरितिस्मरःमांसमयपांचालिकायामासनिर्मितपुत्रि
कायाःस्नायस्थियंत्रशालिन्याःस्नायवोवसमाःदेहवंधनानि । आत्रपुरीतद्गुल्मस्फूर्जीहापुस्यायवस्त्राःस्नायुःस्त्रियां

नेवंयासेमहात्मानस्त एवपुरुषाजुविायेसत्वेनसमुन्नीतिःसाधोयौवनसंकटात् ॥८८॥ विनयमूणिनमायजिनास्पद
करुणयोज्ज्वलमावर्जितगुणैः । इहहिदुर्जनमंगमयौवनजगतिकानेनामवरगंयथा ॥८९॥ मांसपांचालिकाया
स्तुयंत्रलोलेंगपंजरे ॥ स्नायस्थियंत्रशालिन्याःस्त्रियःकिमिवशोभनम् ॥९०॥ तन्मांसरक्तवास्याबुद्धयकृत्स्ना
हिलोचनेनसमालोकयरम्यंचेत्किंमुधापरिमुह्यसि ॥९१॥
कालखंडयकृतानुसमेतस्मरःस्नायुयुतांअस्थंचयुंथि
भिःपद्मास्नायुनिरस्थिनिर्मांसंयोर्थिनश्वशानतेयोनतरणितथान्यानास्याःस्त्रियाअंगपंजरेत्र्यनीडेकीदृशांयंत्रारिक्त
वलि ॥९०॥ ननुयस्मालोलेइंदीवररमणीयेस्तनौचपरिलुठद्धवलहारवर्जितौकनककलशरूपवितस्याःस्त्रि
याःअंगपंजरेकिमिवशोभननमितिकथमाक्षिप्ततश्चिप्राकांश्लोकत्रयेणपरिहरति नगित्यादिना । वाष्पावृ
तकः । तन्मासेन्यादिदृदैकवत्राक्तः तास्मामादिदृदैकवभावः । तन्मामादिसमहात्मकंहिलोचनंतत्रस्यारम्यचेन्नहि
नगादिकंदृष्यकृत्स्नलोचनसमालोकायसम्यकृपश्य । मुधावृथा ॥९१॥

यस्मिन्नस्तनेमृगाक्षाहारस्योच्छ्वासशालिनामेरुशृंगन्तेत्वाभिसिंगाजजरयोपमारस्स ॥९१॥ सजलनानास्तनएवद्विरिंगंतेषुसमत्वानेषु
श्रेंधमौलमृपिंडश्चकालेस्वाजिराश्वायतनस्तनयः मेरुशृंगन्तटेउच्चसमातिउदीप्यनश्यतिमेरुशृंगनटोच्छ्वासि। यद्वामेरुसंगतटे
उच्छ्वसितउच्चनतयरुगाजजनस्परयेणवेगनउपमायस्याउच्छ्वासयशालिनायाउच्छ्वासेनउच्चंरुनेनशालितेवमतेइत्युच्छ्वास
मेवाजिनस्यनावस्तनाः॥९१॥ श्रेंधमोऽन्तस्यपतिःसात्त्रीमकांचंधोऽन्नमोरनोऽस्त्रीयमरः॥९२॥ केशाकञ्जलधारिण
:केशाएवकञ्जलानिमव्यस्ताधारयतीतिनधाद्रःखदत्वाद्रःस्यवा:दुःकृतानिस्मिपिरवाद्रुःकृतादिपापान्येवाम्रयत्

मेरुशृंगनटोच्छ्वासिसिंगाजजरयोपमारस्स। यस्मिन्स्तनेमुक्ताहारस्योच्छ्वासशालिना॥९२॥ पूमस्तानेपुहिंगंतेषुसएवेव
नास्तनःश्रवनिराश्वायतेकालेलकापि उड्डोधसः॥९३॥ यमं॥ केशाकञ्जलधारिणो दुःस्यवाजोचनप्रियाः॥ दुःकृ
नाग्निशिखानार्योदहंतितृणवन्नरं॥९४॥ ज्वलतामनिदूरेपिसरसाअपिनीरमाः॥ स्त्रियोहिनरकाग्नीमिंधनंचा
रुदारुणं॥९५॥
पंशिखाक्षालाः॥९४॥ ज्वलतामिति॥ स्त्रियोऽतिज्वलतांनरकाग्नीनांचारुदारुणमिंधनंम
वेनातिसंवंधः। चारुत्वाद्देनाकृतत्वमनुविवक्षितं। दारुणंनयकरं॥ स्त्रीणांवाविधनीमावंहेसाधयितुविशेषणं
सरसाअपिनीरसाःइतिवहेमः सारः॥ ज्वालनदृष्टासरसाअपिनादिनरयानीरसानिःसाराइत्यर्थः॥ रसद्वारेनइवोधु २३
च्यताइंधनेहिलोकेसनीरसवाजवतिनोनयाम्नकस्त्रियस्तुयतःसरसाअपि नीरसाःअतएवाविधनेनवानीय
ताद्रूरेस्यिताअपिनरकजन्हणाग्नीवदीपयंति। अनोपिचाविधनंदारुणंधनमेवेति॥९५॥

कामनाम्नेनिःनायोमिन्थचेतसां मृदयितानानांरविहंगानांनरपक्षिणांकामनाम्नाकिराजेनविकीर्णाविक्षिप्ताःअंगावंधनवागुराश्र
वपववंधनजालानिनवनि॥ अंगेनिअंगेनिसंबोधनवागुवाचकेनवागुराग्राइनेहलोवानिलसंतेः॥९६॥ जन्मपल्वलमत्स्यानाजन्मेवय
ल्वलमल्पसरःवेशानःपल्वलंवाल्पसरोवापीतुदीर्घिकेत्यमरःजनमयमत्स्यानाचित्तमेवकर्दमःपंकःनचारिणांपुंसांगृहणाय वा
सन्नवाविवेकाख्यकेवलहस्तस्यारज्जुर्नवनिनारीवडिशमापिंडिकामनवतिवडिशनास्यमत्स्यवेधकस्यारज्जुरिवनिलोहादिप्रकीर
श्चानिहितमत्स्याहारपिंडोमवदतीत्यर्थः॥९७॥ एवंस्त्रीदोषानप्रदर्श्यनतन्निरिज्ञानफजमाह॥ सर्वेषामितिदोषाणांएवमस्कालंजप्र

कामनाम्नाकिराजेनविकीर्णाःमुग्धचेतसां॥ नार्योनरविहंगानामंगवंधनवागुराः॥९६॥ जन्मपल्वलमत्स्यानांचित्तकर्दमचारिणां
पुंसांदुर्वासनारज्जुर्नारीवडिशपिंडिका॥९७॥ सर्वेषांदोषरत्नानांसमस्मुद्धिकयानया। दुःखशृंखलयानित्यमलमस्त
ममस्त्रिया॥९८॥ इतोमासमिनोरस्तुमितोऽस्थीनीतिवासरैः। अस्मिन्नुकांतिपर्येरेवयातिस्त्रीविद्रारुता॥९९॥ अस्त्रिय
स्यस्त्रीतस्यमोगेच्छानिःस्त्रीकस्यक्वभोगमः। स्त्रियंत्यक्वाजगत्त्यक्तंजगत्त्यक्त्वासुखंभवेत्॥ स्त्रानिनेपांसुसमुद्गिकयोशे
मनसंपुटिकयामुद्गकयामसमुद्गकःसंपुटकइत्यमरः। दुःखसंश्रंखलयादुःखप्रदश्रृंखलारूपयास्त्रियात्रजमस्त्वलश्रृङ्गोवारणे
अलंमूपणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकमित्यमरः॥९८॥ अस्थिरत्वात्स्त्रियेसाह। इतइतिविद्यारुतांविशारदत्वात्सतां॥९९॥
ननुमोगेच्छयांससांश्वलमस्तुममस्त्रियेतिकथमुच्यतेतत्राह। यस्यास्तीतियस्यपुंसःस्त्रीअस्तितस्यभोगेच्छाअस्ति। भोगेच्छाजावे
निःस्त्रीस्यतस्यपरिग्रहाअसंभवात्। निःस्त्रीकस्यस्त्रीपरिग्रहवर्जकस्यभोगःक्व। भोगेच्छाकेऽनुकुत्रापि। भोगेच्छायांसत्यांतस्यपरिग
हवर्जनाऽसंभवात्। अतएवतस्यापिस्त्रीत्यागमात्रात्किंभवेत्तत्राह स्त्रियमिति॥१००॥

वा॰वै
२४ प्रकरणार्थमुपसंहरति। आपातेति। विषयाणामिंद्रियाणां प्रत्यासत्त्या तन्मात्रपातः विषयेंद्रियसंबंधः। आपातमात्रे आपातसमय एव
रमणीयानीति तथा तेषु। आपातमात्रतो रमणं रतिर्येभ्यस्ते तथा तेषु विनिवारे दुरुत्तरेषु दुःखोत्तरेषु। आलिपंति चंचलेषु न मरयत्ता
शांचंचलेषु यथा हुत्यक्तिः पद्मम जन्मान्तरहा शांवेति॥१॥ यो नरस्य प्रायेण न यथा करणद्वारं स्त्रियं निंदित्वा यो वनानंतरमावि

आपातमात्ररमणेषु दुरुत्तरेषु भोगेषु नाम लिपयंति चंचलेषु। भ्रांतं रमे मरणरोगजरादिनीता शाम्याम्यहं प
रमुपैमि परं प्रयत्नात्॥१॥ अपूर्वासि हि बालत्वं बलात्स्वि बतियौवनं॥ यौवने जारापश्चात्तूपत्रपकर्कशां तां
मि यम्॥२॥ अनायासकदर्थिन्या गेहीतेजरया जनो पजाप्य गच्छति प्रज्ञासपत्ने वाहनोगना॥३॥ हासः
पुत्रः स्त्रियश्चैव बांधवाः सुहृदस्तथा। हसंत्युन्मत्तकमिव नरं वार्द्धककंपितम्॥४॥

नीजरामुनरश्चंश्चसंदर्शनेन निंदितं प्रतीसौति। वाल्यादीनां बाधबाधकभावं दर्शयति। अपूर्वासि मिति। अपासि ममसमंथीयो २४
वनरन्नसं त्रसये बालत्वं बाजनावे बलात्स्वि बतियौवने च जरा बलात्स्वि बति। कर्कशां तां क्रूरतामित्यर्थः॥२॥ अनायासकद
र्थिनीता दिस्रोकास्यदृश्यां। तत्रकानिचित्सदानिव्यारव्यायंते। अनायासेन कदर्थयति क्लेशयतीत्यनायासकदर्थिनी
नया॥३॥

जरदं हृदं॥ ऐश्चर्यविशेषविषयेद्धा॥५॥ स्पृहा। अर्थमात्रविषया॥६॥ परत्रानिराकरणं कष्टं न विष्यति मया किं कर्तव्यमित्य प्रतीकारयोग्यं
नयं॥७॥ सोच्छ्वाससमं च मभित्यर्थः। शांकितो स्यपन शांकि माधे नेति यावत्॥८॥ जरैव पलितयुक्ताश्चार नस्म ते नवि धूसरमी षत्पांडु कु
ष्मांडफलं हि उपरि उपरिनागेनस्मसदृशावर्णेन विधूसरं भवति॥९॥ जरे व पलितयुक्ताधवलचामरं यस्यापताकिनी सा तया॥
पताकिनी सेनाश्चागच्छतो मरणस्य राज्ञः ग्रशनि संबंध॥१०॥ मुधा वृत्तिरिति विकार॥११॥ किं बहुना जरागतस्य जीवनादनेकपातना

दुःसहं पुनरदंदीनं हीनं गुणपराक्रमैः॥ धोसृत्सविवाहीयं। योऽपि स्त्रेति वार्द्धकं॥५॥ दैन्यदोषमयी दीर्घा हृदि दाहप्रदायिनी।
सर्वापदामेकसखी बाधके वर्द्धते स्पृहा॥६॥ कर्तव्यं किं मया कष्टं परत्रेत्यनिराकृतं। अप्रतीकारयोग्यं हि वाद्धके वर्द्धते भयं
॥७॥ हंत सुहृति सोच्छ्वससमुपनोक्तुं न शाकृता। हृदयं हृदयतेनूनं शांकितोऽस्यपन वार्द्धके॥८॥ परिपक्वं मिवाजो कुजरो सार वि
धूसरं। शिरः कूष्मांडकं भुक्ते पुंसां कालः किलोत्तमलेवरः॥९॥ मरणस्य महेराज्ञो जराधवलचामरा। आगच्छतोग्रे नियानि पु
लपताकिनी॥१०॥ जगमधावे वसिने शरीरा कंपुरांतरे। अशक्तिरा भिराप श्चति ष्टति सुखमंगनाः॥११॥ किं तेन दुर्जीवितदुर्ग्र
हेण जरागतेनापि हिजीव्यते यत्। जरा जगत्यामजिता जनानां सर्वैषिणास्तान्निराकरोति॥१२॥ स्पृहा हृदं मरणमेवेत्याह किं ते
नेति। यद्यस्मात्‌ दुर्जीवितदुर्ग्रहात्‌। जरागतेन वहुयातनापात्रभूतेनापि जीव्यते तेन दुर्जीवितदुर्ग्रहेण दुर्जीवितदुराग्रहेन
किं हि विजयिनि रथ्यमिरोयतस्मानृपाक्रामति। अतिमहादुःखदायि तेन सर्वैषणास्तिरस्करोति। अतिमहता जरा
दुःखेनाकुलचित्तस्य दुःखनिवृत्तिमेवाशास्ते नान्यदित्याशयः॥१२॥

णवमनीनयं यत्संहर्त्रेण दुःखशानसंकुलेसंसारेनिरवधं सुखंक्वापिनास्तीतिनिर्दिशति॥ संप्रतिसखानुपगमेपितस्यमनोरूमोप
मोगान्यकस्मात्नित्यत्वन्हदहोपालासक्किरस्नीतुत्तरंग्रयसंहर्त्रेण प्रसरत्वेन प्रतिपादयति॥ तत्रसुखस्यानित्यत्वंतावदाह॥ क्वचिदि
तिवाद्याशीमतानरत्यातनाम्॥२३॥ ननुसुजनकदिपयजातस्यानित्यत्वेसुखस्यापिप्रवाहरूपेणनित्यत्वमस्त्वित्यतआह
॥ननहिर्घस्मरोनहत्तणाजीलं॥ नेत्रफाघस्मरोऽस्मरहरत्वमसः॥२४॥ वराकाणांकाजाऽत्ययसमयपिमहात्मनांननदहनीया

कचिद्राविधत्वेयेषांसंसारेसुखभावना॥ आखुस्तेतुमिवान्नोपंकालस्तीमपिकृंतति॥२३॥ ननदस्नीहयदयंकालःसकल
ग्रस्मरः॥ ग्रसतेनजगज्ज्ञातेमहाब्धिमिववाडवः॥२४॥ महतामपियेनोद्देकःपरिपालयतिक्षणं॥ कालःकवलितत्रोप
विश्वविश्वात्मनोगतः॥२५॥ येरम्यायेश्रुमारंनाऽस्मिमेरुगुरुवोपिये॥ कालेनविनिगीर्णास्तेगरुडेनेवपन्नगाः॥२६॥ त
णपांशुमहेंद्रंचसमेरुपर्णमणवा॥ आत्मंभरितयासर्वमात्मसात्कुरुतेमहत्॥२७॥

तामहतामिति॥२५॥ रमणीयत्वसत्कर्मत्वगुणोत्करत्वानपिकालनिवारकानिनभवंतीत्याह॥ येरम्याइति॥ गुरुवत्सारंगोयेषांते
तथा॥२६॥ नवाजविहितनपुरहार्थमध्येकालात्रस्तकिंविंशतिनाविनमित्याह॥ तृणमिति॥ आत्मंभरितयाज्ञोदरदरकतया २५
उजोनात्मंभरिःकुक्षिंभरिस्वोदरपूरकाविमसः॥२७॥

सर्वमात्मसात्कुरुतदहनत्वेनकालस्यसंहर्तृत्वमुक्तंप्रपंचयतिकालोयमिति॥ अरिनामहाकाव्येषुराजनदन्यंतेनयंत्रसंह
र्त्रेण॥ तत्रप्रथमंप्राकृतप्रलयेब्रह्मांडसंहर्तृत्वमाह॥ कालोयमिति॥ भूतान्येवमशकास्तत्क्ततोफलमध्यनिर्यत्वेनतत्रत
यो॥ ब्रह्मांडान्येवोदुंबरफलानितेषांमोघाःसमूहाःब्रह्मांडोदुंबरौघास्तेषांहन्तृत्वादयतांस्यजरनलनां॥१८॥ ब्रह्मांडसंहर्तृते
कालस्यापिहितेनदहनवैत्रिसंहर्तृत्वंयद्यपिसिद्धंतथाप्यनित्यत्वबुद्धिदार्ढ्यार्थंपृथक्कथनंततःस्यवस्कसंहर्तृत्वंदर्शयन्नाह

कालोयंनृतमशकंयुंदुमानांप्रपातिनां॥ ब्रह्मांडोदुंबरौघानांहतत्वादपतांगतः॥१८॥ प्रेस्याहविनि
मेषणेस्यक्षिणपाकवत्यलं॥ लोकपालफलान्यत्रिजगज्जीर्णवनादयं॥१९॥ जगज्जीर्णकुटीकी
णीत्वनिश्चिपतुषकोटरे॥ क्रमेणगुणवल्लीकमणीन्मतुमरुकैः॥२०॥ गुणोवाहृयंतेयेवलोक
रत्नावलीत्रशमन्नृपार्थमिवनामंगेहत्वान्त्योनिकृंतति॥२१॥

लोकपालसंहर्तृत्वमाह॥ प्रेस्येति॥ अक्षिविगतोनिमेषोऽत्तमयसमयलक्षणोयस्मात्स्याक्षिणस्तहविनिमेषंतेनापणो॥
पालकसंहर्तृत्वमुक्त्वापात्यसंहर्तृत्वमाह॥ जगदित्यादिश्लोकद्वयेन॥ जगदेवजीर्णकुटीतस्यांकीर्णाअविविक्षिप्तान्गुण
वेनोलोकाएवमणिनामंगेहत्वासंहारकालेनिकृंतति॥२१॥ गुणयस्मान्॥ उग्रकोटरग्राहीडंयस्यसमरुकसमरुकस्य
सतथानास्तिनमनुरेवसमरुकःसंपुटकास्तस्मिन्निक्षिपति॥२०॥ स्थितिका×

पा॰चे॰ प्रकारां नरेण कालस्य लोकसंहर्त्तं त्वं दर्शयति॥ अस्यैव सापिडिना॥ कोहंडः परिस्फुरन्ती त्वं तेन गृंथसंदर्भेण वात न पुष्टदेवानि
२६ धायकेन नागजव्हाह्वेना त्र मृगयायोग्यादेशा॥ जहनेनाजकं समूहः जग ज्ञाग ज्ञाजके न तम्मृगवृन्नेन तं तम ग हे दः आखेट
कंमगयां आचरतो॥ स्यैव कालनाम्नो राजकुमारस्य॥२२॥ कल्यकाल महाणवि क्रीडापुष्करिणी त्ये व मात्निरूत्तरयंथ समू
हमतिपाद्येरथैरिं संबंधः॥ वडवानलत्वेपकजं एकरेणोत्तसवासुवडवानलपकजं युस्यां सातथा॥२३॥ मृगयाचरणजनि
तश्रमापनोदनाय पुष्करिणीप्रदर्शकालराजकुमारस्यमृगयानिर्गमनान्तदर्वभोजनं दर्शयति॥ कदुतिकाल्हानि नूता

अस्यैवाचरतो दीनै मुग्धैर्नतिमृगाग्रजैः॥ आखेटकं जर्जरितेज गज्जोग ज्ञा जके॥२२॥ एकदर्शनेजस धारु
वडवानलपंकजा॥ क्रीडापुष्करिणी रम्या कल्यकाल महार्णवि॥२३॥ कद्दतिक्रान्तनृत्ताद्यैः सरदधिक्षीरसागरैः॥ ने
रेवतैः पर्युषितै जगाद्भिः कल्यवर्त्तनम्॥२४॥ चंडीचतुरसंचारा सर्वमात्तगणान्विता॥ संसारवनविन्यस्ता व्याघ्री
नृतोयवातिनी॥२५॥

निष्प्राणिनः आयानियो पुनानितया तेः नाना रसयुक्तान्नतोपदं ज्ञानां दधिक्षीरसागरोपमे
चतानां जगदन्नानां पर्युषितत्वे हेतुमाह नैरेवेतिम्यानि यानिकल्यादौ स्थितानि तान्यैव जगतिकल्यो नैपितिष्ठतीति प २६
र्युषितत्वंकल्यवर्त्तनं उपः काल भोजनं प्रत्यूषोऽहसुखं कसंज्ञ्यसुषः प्रत्यूषसीत्यमरः॥२४॥ मृगयामाचरतः काल
स्य युनीस्यानीयां व्याघ्री दर्शयति॥ चंडीति॥ चंडी जरा॥२५॥

नस्यमद्यपानस्यकरमजनस्तां पात्री दर्शयति॥ दष्टीनि॥ दष्टी भूमि स्वेकालस्य करतले पाना पात्री नवति॥ सा चानस्वेनाहादष्टी
निरसान्विता मद्यरसान्विता॥ मद्यस्यसोगंध्यार्थं कमलोत्पलकल्हाराणां लोचोन जालकेन तमग्न हेनमालिता संवलिते संपश्किं
ल्हारं सौगंधिकं॥२६॥ जगद्दध्या मारवेटकारनपरीयमः काल महानटस्य प्रवं नैउम जरडाररूढं तत्क्रीडायोग्यं पष्टिणं दर्शयतिवि
रावीति॥ विरावो निर्घोषो स्यास्ती ति तथा॥ संहतयोः प्रकोष्ठप्रगंडयोः पाणितलास्फालनमास्फोटः विकटो विरूपत्त्रास्फोटयम

दष्टी करतले दष्टी पानपात्री रसान्विता॥ कमलोत्पलकल्हारलोलजालकमालिता॥२६॥ वि
रावी विकटास्फोटो नृसिंहो भुजपंजरः॥ सदाविकटपीनांसः कालक्रीडाशकुंतकः॥२७॥ अलाबु
वीणमधुरः श्वासल्बोमा मलच्छविः॥ हेदर्दकि जमहाकालो लीलाकोकिजवालकः॥२८॥

सतथा सदाविकटपीनां सः सदानित्यविकारोमनिर्विकत्तौ विरूपौ पीनावंसौ स्कंधौ यस्य सपीनासः सदाविकटस्यासौपीनां
सश्चेतितथा अथवा सदाविकटौ पीनां सौ यस्य स तथा॥ शकुंतकः पक्षी॥२७॥ नृसिंह वृद्धानुचरत्वतो महाकालनामारे
वोपिकालस्य क्रीडोपकरणमित्याहा॥ अलाविति॥ यथाहुः॥ क्षीरस्वामिनः रुद्रानुचरानंदी महाकालो भृंगीति॥ अलाबु
वीणा वन्नधुरो मधुरध्वनिरितिवापाठः॥ कोकिजवत्तस्य कामिमीहादरति॥२८॥

वा॰ वै॰ जगज्जीर्णैर्वीप्रविष्टस्य कालस्य प्राणिमनावधेयाः इतस्य धनुर्दृश्यति । अजस्त्रेतानेंक्रोनचूर्णेन मेरून्निविंध्य इत्यतनसंस्फूर्जित स्फुरित
२७ आकारो यस्य सतथा । दुःखान्यव शरास्तेषामावलिः पंक्तिर्बाणाउडीर्णदुःखशरावलिर्येन स तथा । कोदंडो धनुः ॥२९॥ कालात्म
नः परमेश्वरस्य विधातरेण जगत्संहारलीलां वर्णयति । कालरात्रिरित्यादिना महाकल्पेषु राजते नृ । सर्वसंहारपटीयसीति नमः प्र
आ नाशः क्रिः कालरात्रिरित्युच्यते । एषकालान्मायरमेश्वरः स्वयं कालयति नृत्यान्नृत्यतीति संबंधः तस्य नृत्योपकरणानि द

अनस्वस्फूर्जिनाकारो वा नदुःखशरावलिः । अनाव नामा कोदंडः परिस्फुरति सर्वतः ॥२९॥ कालरात्रिः स्वयं नृत्यान्नृत्येषनि
नेद्धयायस्या नूपुरेण मंगेषु देवलोकान्तरावलिः ॥३०॥ नरकाली च मंजीरमाला कलकलोद्धतालापो नादुः कृतसूत्रेण
पानालचरणे स्थिता ॥३१॥ एकस्मिन्नश्रवणे दीर्घा हिमवान स्थिमुद्रिका । अपरे पि महामेरुः कांताकांचनकर्णि
का ॥३२॥ अन्यैवकुंडले लोले वंद्यकौगिंडमंडले । लोकालोकाचलश्रेणी सर्वतः कटिमेखला ॥

ञ्चयतियस्या इति । देवलोकां
नराणां देवलोकनेरा नामावलिर्यस्या अंगेषु नूपुरेण नवतिस्या कालरात्रिरिति पूर्वेणसंबंधः ॥३०॥ नरकाली चयस्याः पानाल
चरणे स्थिता मंजीरमाला भवतीत्यन्वयः । आलीपंक्तिः मंजीरो नूपुरः । मंजीरमाला सधर्मेसिपारयतिकलकलेत्यादिना । कलक
लेन कोलाहलेन उद्धताउद्दीपा ॥३१॥ हिमपांडु हिमवान् यस्या एकस्मिन्न श्रवणे दीर्घाकिरिता । स्तनजह्नयाजनदीर्घा अस्थि २७
मुद्रिका भवति । कर्णिका कर्णालंकारविशेषः ॥३२॥ चंद्रकोटियस्या अन्वैवकुंडले नवतनस्त्यन्वयः । अन्यैति पूर्वस्लोकोक्त अव
तेति द्विरपेना । लोले इति कुंडलयो विशेषणं । गंडमंडले गंडमंडलयोरित्यर्थः । श्रेणीपंक्तिः ॥३३॥

नस्या रूपं लोकनयावहमिति किं वक्तव्यमित्युक्ति प्रेत्याह । पश्चादिति । पश्चात्सलंबे सारिनी खट्वांगं गेहेरित्यं नानोपलं नतीयोना नामाह
रिता वरमिन्नेनेन संवकं पश्चाद्भागेकवराहो मलंब मानाविस्रांताश्च नेकोमारमनव हिरः प मुख्यमनमुद्यरास्ते ॥ नेत्रैनिहर.
मूर्द्धविशेषणं । नेत्रनयस्य सहहेरंधेपुवासु हरणं वराहाद्वरिनाकारा स्तेनैर्मा सुते ॥३४॥ लंबलोलजयसुचमाय या नोलंब लोलजयव
यस्ते च नविकीर्णाहरमूर्द्धनश्च नेः उरुरुरु मंदाराणि उरुरवौ उरु महाररुण्याणिया नितगौरीकवराणि तान्यवत्तीमराणि तेः कव
रकेशपाशः ॥३५॥ उग्रांडवानि उल्लुटितानि च चलाकाराणि च यानि नरवेदराणि तान्यवतुं चकान्यलावुफलानि तेः अथवा उग्रोरव

पश्चात्सलंबविलोलनेकोमारमतवहिरितिः । नेत्रत्रयस्य हेरंधनूरिलोकरमीनूरोः ॥३४॥ लंबलोलजटाबद्ध विकीर्णहरमूर्द्धभिः ॥
उग्रैर्बाहुमंदारगौरीकवरचामरैः ॥३५॥ उग्राउवाचलाकारनरवोदरतुंबकैः । रणत्स्वघातरंध्रस्य देहनिस्तालकपालकैः ॥३६॥
शुष्कपारीरखट्वांगैर्गरतुहरिनोवरा भीषयन्त्या नमनात्मानं सर्वसंहारकारिणी ॥३७॥ पिष्ठरूपशिरश्च कंचारुपुष्करमा
लया । तांडवेषु विवलंतिमहाकल्पेषुराजते ॥३८॥

निकालरात्रिविशेषणं । रणंदिति । रणंतो ध्वनंतः स्वघातरंध्रे आः शवरंध्रेः वह
वर्तमानाश्च ये देहरहस्त एव निस्तालकपालास्तैः ॥३६॥ शुष्कानियानि शरीराणि शरीरमला स्थीनि तान्येव षट्वांगसंगामं चाव यवरव
ञ्जास्तैः । नतु कोमारवहोदीनामकलाहर्हांत्रिरित्यादिवृष्टवचनकथमिति येनात्मनानैचनामैवं महाकल्पेषुराजत इत्युत्तैर्वेव
हवचने नपरिहृत्नतीवा महाकल्पमेरेनमयूरादीनां बहुत्वसमवात् । आपूरितमंबरं नतोयेनात्मनाते ॥३७॥ किंबहुना
कालरात्रेः प्रभावः सं त्रेपेणेन्द्रृयता मित्युक्ति प्रत्याह विश्वरूपेति । विश्वरूपस्य पृगा । तासु प्रसिद्धस्य शिरसा मनेककोटी
नां नक्षत्राणि समहाराणि एवकारूप छंरमालान याविव नानी निःकेचित्तनतांडवेषु नाटकावसरेश्विस्यर्थः । विवलानेवेत्यन
यनत्रनांडवेषु नाथपुक्तियमाणेश्वित्यर्थः ॥३८॥

एवं कालादीनां हन्तमाख्यानमनुवर्ण्य तद्दोषपरिज्ञानस्य च फलं विचारयंस्तेनैतस्मिन्नेवेति। कालादीनामेवमुक्तेन प्रकारेण एतस्मिन्नु
मेसन्तीनत्याध्यत्वयोजना। हे तस्मिन्नेव समये तेषां मिनिष्कवितं कालादीनां चारित्रं हे नवं पादितं प्रते कालादीनां हन्तमनेषां पूर्वा
क संसारहेयापोमयपहरणं ॥३९॥ ननु संसारनाम्न उर्थं आस्था नास्ति चेत्तर्हि तन्निवृत्तोपरमो यन्न आस्थीयतां किं वा जानेनो
त्पाद्यं कानन्विति प्रतिकूलानां सौजन्यमनुकूलानां द्रोहं च मे चाहतात्र च वद इत्यादिना। भावनानावधिमीत्य तेन ग्रथनातेनानु
माप्य सत्यज्ञानादिलक्षणं वस्तु साक्षात्मति मासेते चेन्नकि करिष्यतीन्द्रियशात्रवइत्युतत्राह संत्यमिति। मंत्यज्ञानादिलक्षणं वस्तु
असन्नतामहं नरेहादिरूपतां याते॥ ननु मनःखानुरूपं वं नवेन्द्रियसुम्यानेन व्यमित्यत आह संमहरती ति। द्वितीयकव्यकं म

एतस्मिन्नेव समये तेषां काजादीनां महामुने॥ संसारे नास्तिन्निकोवास्थामादृशानां भवति हि॥४९॥ यत्रवत्तिप्रियात्मवसमं
यातममसत्यतां। प्रहारत्वात्मनात्मानं मनएव मनोरिपुः॥५०॥ यस्त्वयस्कनयाज्ञानं नदन्तं विभ्रमहेतुतां॥ अभाव
वेधितामावानावानोनोपजन्यते॥५१॥
नोदिपुर्न्यामात्मनास्वनात्मानं स्वं प्रहरति॥५०॥ मनसोरिपुत्वं साधयति
।वस्तिति। कार्यकारणसंघातसाक्षित्वलक्षणं वस्तु अयस्कनयाकार्यकारणसंघातात्मनाज्ञातं गृहीतं नुसंघातसाक्षि
तयावस्कयहणमेव वादनयायहणेनिवर्तिष्यत इत्यत आह दृष्टमिति। कामक्रोधनतावित नत्रविवेकात्मतादृह
कारमेवानुधावतीति। नतत्साक्षिणमित्यभिप्रायः। ननु वस्तुनो वगाहनेचेद्विलतं तर्हि यानहंकारादिभावान वगाहते।नन्ने
वरति वध्यतामतत्राह अभावेति। भावाःपदार्थाः अभाववेधिता अभावविद्धा अनित्या इत्यर्थः। तर्हि तदनुरूपहस्ते कुतस्त्या
तं विनदृपतीति मायालाशा वधिनयाज्ञायतामात्मेत्यतत्राह। भावेति। भावानामनित्यपदार्थानां॥ अतोऽवसानमनिरा
त्मेत्यर्थः। भवान्तइति कश्चित्॥५१॥

अनात्मनि रोधदृष्टौ सत्यांमात्मनि चापासे फलितमाहात्म्यनेति। अन्नराव सत्तवस्तुनोरंतराणो ननु सर्वकामना त्यागात्प्रापवित्वनि सं
नवे किमर्थनप्यतद्रमतत्त्वाह रागइति। तर्हि विरक्त सपक्का गोनिवर्त्तनाभिमतत्त्वाह विरागीति॥५२॥ नर्हिवरनकार्यद्रानीमित
तत्राह पत्त्वेनेतिमौवने हि कार्यकरणनोपुरुषार्थसंपादनक्षमा तानवाई कुइत्यावाय नहीदानीमेवनत्वावद्वःसेव्यतामित्यवत्राह
।द्ररइति। न हिप्सुउपायोऽनिष्पतामनत्राह। गतिरिति। ननु कथमन्यागतिर्नास्ति नर्कवत्वास्तयमेव तत्त्वविवेरवास्वयं प्रकाशाश्री

नष्पनेकेवलं साधो मतिराकुलितां नरा। रागरोगो विलसति विरागी दुर्यतो जनः॥५२॥ पतेन त्यजाति
युवतामहरसञ्जनसंगतिः। गतिर्निविद्यते काचिनो दृति सत्यता॥५३॥ मनो चिन्महती वा तमुदिता
द्रतागता। नोहलाकरणो दृति हूरायाति नीचता॥५४॥ धीरता धीरता मे विपातोत्पातमपराज
नः।सजनो दुर्जनाऽस्ये पोऽदुर्लभःसत्समागमः॥५५॥ भागमापायिनोऽसावाभावनानावधिनी॥

त्यामानीत्यतत्राह कचिदिति। सत्यतासत्तनोवः सत्यस्वरूपमित्यर्थः। अथवाजगज्जत्संज्ञीकारेदृतिनामिवात्यागतिर्नवि
ष्यातीत्यत आह। कचिदिति। कचिदपिजगद्रूपे पदार्थे सत्यता नोहेतिनमानीत्यर्थः॥५३॥ संसारासक्तजनमध्यवर्तित्वसाम्य
दुर्जनमितिदर्शयितुं तस्थितेरस्थिरत्वमाहधीरतेति। पानइति। पातएव यादिकं शः।उत्पातस्तत्साक्षिः।अथवाःपातोना
शः उत्पातउद्भवः भावनारहितादिविषया॥५४॥

वा॰ वै॰ एवं पुरुषार्थानुकूलानां दुर्लभत्वेन तत्प्रतिकूलानां सौलभ्यं च प्रतिपाद्य फलितमाह। नीयत इति। केवलं पुरुषार्थसाधनानुष्ठानविकरं कापि
२९ पुरुषार्थपरिपन्थिभिर्मार्गे नीयते विधिना निजेन॥४६॥ प्रदीप्तशिखिरसोऽजनार्थं गाहनेऽरवसंसारदावाग्निदृष्टस्य मम मनस्त्राणं रावगा
हेऽत्र मुक्तेरेवा स्तीति दर्शयितुमागमप्राप्तिनो नावादस्तु क मनित्यत्वेन प्रपंचयति दिग्ना इत्यादिना। अश्रप्येत्यन्तः दुर्वर्णेयथ सं
दृष्टेन समचमष्टार्थः। कानिचित्सदानिव्याख्यायते। अन्यापदेशनाकस्मात् प्रहृतात् कसौप्यदेशनाहृ नाम्नवतीत्यर्थः। अ
न्यापदशनागितिकचित्ता तत्रान्यस्योपदेशामेव मजनेनेत्स्वयमेव प्राप्नोतीयेन नष्टत्वादित्यर्थः॥४८॥ असत्रयति परच्छेदः वेफ
नीयनेकेवलं कापि नित्येन कृतपरंपरा॥४६॥ हानवा अपि दीर्यन्ते धवोप्यध्रुवजीविकाः। अमराश्चापि मार्यन्ते केवास्था मादृशे जने॥
४७॥ दिशोऽपि न हि दृश्यन्ते देशोऽप्यन्यापदेशकः। शैला अपि विशीर्यन्ते केवास्था मीदृशे जने॥४८॥ नास्त्यधुना तसन्न यापिशानव
नं चापि जन्यते। धरापि यातिवैधुर्यं केवास्था ॥५०॥ शुष्यन्त्यपि समुद्राश्च शीर्यन्ते तारका अपि। सिद्धा अपि विनश्यन्ति केवा०
॥५०॥ परमेष्ठ्यपि निष्ठावान् ह्रियते हरिरप्यजः। भवोऽप्यभावमायाति केवा०॥५१॥ कालोऽपि कल्प्यते येन नियतिश्चापि नीयते। खो
मापि चीयते नेन केवास्था मीदृशे जने॥५२॥ अश्राव्यावाच्यतत्त्वेन दुर्दर्शिज्ञानमूर्तिना। भुवनानि विडंव्यन्ते केनचित्स्वमदायि
यं असता॥४९॥ निष्ठावान्नाशवान् निष्ठामिथ्याप्रिनाशयोरित्यमरः॥५०॥ अन्येन परमात्मना कल्प्यते सं नो॥५३॥
ह्रियते न्यर्थः। मयपि चाविनियतिः॥५२॥ कालोऽपि कल्प्यते यन्नस्त्युक्तं अन्यं दर्शयति। अश्राव्येति। निर्विकल्पकत्वया अ
श्राव्यावाच्यत्वं पारमार्थिकं स्वरूपं यस्य स तथा तेन। दुर्दर्शाज्ञानं भववमूर्तिः स्वरूपं यस्य तेन तं दुर्दर्शीगूढमनुपाधि
दृष्टमिति शङ्कनः। विडम्ब्यन्ते अपहास्यन्ते। ततत्तमांत्याद्यकल्पितमेव प्रदर्श्यता विप्रलभ्यन्ते मायाविनेत्यर्थः॥५३॥

अधिष्ठानतत्त्वपरमात्मनाऽहं तेनावमेवावलंव्य ब्रह्मा मकेन मया परिज्ञायन स्थिनिलोक इत्युक्तो ज्ञानिः अयोत्मवदति। आश्वोलपेजव
भतिः परिचयं जन्तुबुद्धिगलतिनश्यतीत्यर्थः॥५४॥ एवमविवेकिनः संसरतो नुकूलस्य तत्न्यायेक्तमानो मुमुक्षुरेकान्तप्रियत
लेनिष्टसंनिधोऽश्रवणाद्यसंनवान् विंतो कान्ता कुजिततत्वानसुहृत्कामपि निद्रां नाद्रियत इत्याह। इन्द्रियेति। विवेकिलोकाभ्रल
विरलहास्ययन्तदधीनं सप्राधकहन्तु अवणादिजह्य एतेन नरकेभ्यो भूत्यै॥५५॥ ननु सर्वोजिनः पुत्रहारादिकमनन्तकज्ञ संके
अमधाअवोयप्रमतुरेषतथेहया आतेवांधवाः सुखमिहंसविशेषभोगं। इत्यं मुधैवकजयन्सुविकल्पजालमालोलपेल
वमतिर्गलतीह लोकः॥५४॥ रामउवाच॥ इन्द्रनानाहरतरंगविहृत्सप्रविलयगेहदिवसावसाने विवेकिलोकाश्रयसाधकहन्त
रिके हियाते कउपेनिद्रां॥५५॥ पुत्राश्च दाराश्च धनं च बुध्या संकल्प्यते न्यवरसायनाभा। सर्वेनु तत्नोपकरोत्यु
पान्तेयन्नातिरम्या विषमूर्छनैव॥५६॥ विशावितेन्नानुजनेसमयेसमागतायामपि तत्र्नजहत्यो। सेव्यंत एतानि
सरसानि यावत्तावत्समायाति कुतोपि मन्त्यः॥५७॥
व्यूनन्नर्मवैतैन्नतेनस्य वणादेतत्तद्वत्तव प्रवृत्तिः किं नस्यादतन्त्राह। पुत्रेति। नातिरम्ये नेकं पुद्धिश्च नतिरम्या विषमूर्छ
नैवेति। यत्रदते अन्तकाले नो पकरोतीति संवंधः। नामत्राहं कुत्राशायत्रातिरम्येतिकचित्तत्रायमर्थः। यत्र यस्मिन् हंरव
सति विषमूर्छनाप्यति रम्यैव नपानितदुःखकरोतीत्यर्थः॥५६॥ क्वचित्सुदुःखोदर्कमपि विषयसुखमनतुभूय तत्सपाद
नप्रयासमनतुभूयमन्युत्पलोभवति विषयपर इत्याह विशावितेति॥५७॥

वा०वै० ल्कामनुवध्नमप्रविश्य यदाजीवति न तदापि तस्मन्नात्मकः कलत्रादिव्यवहारोऽस्थिर इत्याह इत इति। समानेन साधारणेन संके
३० तेन निबद्धो भावोऽभिप्रायो भोगादिविषयो यासु तास्तथा। अयमर्थः। फाल्गुने मासि कुसुमचतुर्दश्यां विन्ध्येश्वरयात्राविधेयेति
संकेतेन सर्वसाधारणेन नराणां यथा निबद्धाभिप्राया स्त्रियः का यात्रा समासंगमं भवंति। तथा विवाहादिकाले नैव साधारण
संकेतेन निबद्धाभिप्रायः कलत्रादिव्यवहारस्तन्मयः स्त्रीपुत्रादिकं भवंतीति॥५७॥ नन्वस्मदादिभोक्तृभोगावसर एव मृत्युसंभवे
ऽप्यनेकसहस्रयुगजीविना ब्रह्मादीनां नैवमित्यत आह। कल्पेति। आनादेः संहारे कल्पौघसंख्याकलनेन कल्पसमूहसंख्यागणने
नेक्रियमाणे विरिंच्याः कल्पान्निधानं तत्क्षणजीविनां हि कल्पनामकक्षणजीविनो भवंति। तथाप्यस्मदादिजकैकालापस्तया

ईतोऽन्यतमत्र्योपगतास्तथैव समानसंकेतनिबद्धभावाः यात्रासमौ संगसमानराणां कलत्रमित्रव्यवहारमायाः॥५८॥ कल्पाभिनि
धानक्षणजीविनो हि कल्पौघसंख्याकलने विरिंच्याः। अन्तः कल्याम् इति। कालजालेजल फल दीर्घत्वधियान्यसत्या॥५९॥ जन
ःकामासनोविविधककलादेशनपरः सनुस्व भेष्वस्मिन्जगति सुजनो नाघभुजनः। क्रियादुःसंयोगाविधुरविधुरान्नून
मखिलानज्ञानेनेनमाकथ्यमिव दृशाजीवितमयी॥६०॥ दीर्घजीविनोऽप्यतेऽन्यत आह। अत इति। जकत्वादिकं यथास्वमम मुह
त्वैकसरोधनां तस्तद्ज्ञानगरे पानि नाव॥६१॥ एवं संसारदृत्तमाविर्धृतानि स्वसुपाजायोनैनिमित्तं रवदंहं दृश्यति। जन इति कु ३०
कलाकुविद्याकिं खुजनजानेन क्रियेये वपुरुषार्थः साध्यतामत आह। क्रियेत। अखिला। क्रियादुःखासंगा विधुरविधुराच
भवति दुःखरासमेतासंगोयस्मात्तथा। अ। विधुरविधुरा पुरुषार्थेनानं नरिक्तेन स्थः॥६०॥

॥ वमन्नात्मवर्गस्यानित्यत्वं विस्तरेणप्रतिपादितं संक्षिप्याह। दिवसास्त इत्यादि श्लोकत्रयेण। वाडवं वृद्धाग्नि। किमिव किं त्विम
र्थः। अशूरेणेति स्पष्टार्थः। एवं बहुधा संसारदोषानिरूप्य तन्निरतिशयवैराग्यमित्याह इतीति। भोगेषु इच्छाभावेऽपि
जीवनाशेऽप्रीति स्यादित्यत आह। नाभिनंदामीति। ननु विषयप्रवणस्य चिकित्सा वार्द्धके कर्तुमुचिता यौवने किमिति। क्रियत इ

दिवसास्ते महान्तस्ते संपद्दस्ताः क्रियाश्च ताः। सर्वं स्मृतिपथं जातं यामो वयमतः परं॥६१॥ ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च सर्वा वा भूतजा
तजातयः। नाशमेवानुधावंति सलिलानीव वाडवं॥६२॥ आपदः क्षणमायान्ति सम्पदः क्षणमेव च। क्षणं जन्म क्षणं मरणमु
नेकिमिव न क्षणं॥६३॥ अशूरेण हताः शूरा एकेन बहवो हताः। प्रोष्ठिना प्राष्ठिनाः प्रभुणा यानाः सर्वभावं भजन्ते जगत्॥६४॥ राम
उवाच। इति मे दोषदावाग्निदग्धे सम्प्रति चेतसि। प्रस्फुरंति न भोगाश्च मृगतृष्णासरःस्विव॥६५॥ नाभिनंदामि मरणं नाभि
नन्दामि जीवितं। यथा तिष्ठामि तिष्ठामि तथैव विगतज्वरः॥६६॥ अथ चेत्स्वल्पायुः प्राप्नोति न चिकित्सस्येन तं यदि भवि
चिकित्सायास्तत्किञ्चावसरः कुतः॥६७॥ विषं विषयवैषम्यं न विषं मध्यतेजन्मान्तरघ्ना विषयाः एकदेहहरं विषम्॥६८॥

मत आह। अथेति वाक्यानन्तर्यमिथ्याभ्यां गार्थः। नत्वर्हि विषमिति वाकि जेसमंभावनायां। विषयो विषुएन तद्विनं चिकित्सनी
यमेवेति कुतस्त्यत्राह। विषमिति विषयेषु वैषम्यं। पानेनाश्नो भवनल लक्षणः। रागद्वेषहेतुमतं॥६८॥

वा॰वै॰ ननु ज्ञानवैराग्ये यथा मां चिकित्सितविवेकेन किं फलं प्राप्तं येन त्वया चित्तचिकित्सा क्रियते अत आह । नसुखानीति । ज्ञानमयत्नविष्टः चि
३१ त्तचिकित्सायाः साफल्यं दर्शयितुं तत्फलितमाह । आयुरिति । विनानमुक्तो चः मोहामिनी विषकृतयो वनुत्ताना नयो वनोपजात
नमेव जलरयः जलवेगः क्वचित्लोलीना स्थिति ज्ञानि दृष्टः तत्र जलरय इति भिन्नपदं जलरयो लोलत्वे दृष्टान्तत्वेनोक्तः । विष
यबाधनबारणया विवेकलोहकारकृतनवरागमुद्राचित्तोपि तेन मर्त्या वेमुद्रापि नाचेतकृतं कृत्वमनः परंकितवाव

नसुखानि न दुःखानि न मित्राणि न बांधवाः न जीवितं न मरणं बंधाय ज्ञस्य चेतसः ॥ ११ ॥ आयुर्वपुषि दिग्धिताप
दजीवं बांधवं तन्मगुरं भोगा मेघवितानमध्यविजृम्भिता सौदामिनी चंचलाः । लोलायौवनलालनानतु मत्वा नामिस्मा कल
य्याद्भुतं मुद्रैवाग्रमथापि तान्नतु दृष्टा चित्ते चिरं त्रपनयेः ॥ १२ ॥ रामउवाच ॥ नावस्थितिमुपायाति नवयाति यथेप्सि
तं बुद्धिर्जीवेश्वरायतां कोनेवप्रियमस्मनि ॥ १२ ॥ ननु पुष्टं तत्राह । नावस्थितमिति । जीव एव विवेकितमेश्वरो नियन्ता
नराय यत्रात तदधीना जीवस्ये पूर्वैरेकतम वणा वा बुधिर्नि दुःखे पदे अवस्थितिं नोपायाति । कां ता पश्चे जीवेश्वरः प्राणना ३१
थोनत्रां सापि प्रियसद्य निना । दंगहे स्वच्छास्थितिं न याति ना नोपायाति नौनि । तथे स्थितं न च वर्हितं यथा । नि चित्तेनिक चित्र
त्रापि बुधिरेवमि वस्तितापि मलेक विस्पष्टे चित्रविश्रांतिरवशिष्टे तिमाव ॥ १२ ॥

चिना वस्थितिस्स्या नेमतिसंचारायत्वज्ञतिः अनश्वति । यतः स्थितिं न याति चित्तमतः एव छामीत्यथाहारा अनुष्ठं परमार्थसद्रूपं
अनायामं निर्दुःखं अनायामने हेतुर्गतत्वमिति । गतत्वमतेहेतुत्वनुपाधीति । उपाधिमनः मनो हि सर्वथा निर्मूलितं यावच्छ्री
दुर्कं वस्तुनिचा । आहो मनस्त्वरत्नु बंधविमोक्षदृष्टी पृथ्वात्य पश्चात् नानुवनात्वना नि धानेति । साधकशोलनमान दृष्टमिम
र्थः । यत्रपदे पुनर्दुःखसंबधत्राकानविद्यते नतृष्टि । निसव्यधः चित्तविश्रांतिस्स्यानं वृष्ट्या । चित्तविक्षेपदुःखासंस्पृष्टोपायदृष्टीति
कथं चेति । धीरवयैनि[illegible]धनं दाहप्रा[illegible] यितुवा सत्त्वालिनं निर्विघ्नोषणं स्थानं इति रसच्छज्ञा ह्रि ॥ वासने व

अन्ते तुज्ञमनायासमनुपाधिगतत्वमं । किं तदस्थितिपदं साधकयत्र शोका नविद्यते ॥ १३ ॥ कथं चधीरस्वधीरव
र्गीपनतापिनदृश्यते ॥ पावकेपारदेनेवरसेन रसशालिना ॥ १४ ॥ यस्मात्किल महाबाहो व्यवहार क्रियां विना
॥ नस्थितिर्हि य संसारे विनावुजजधाविव ॥ १५ ॥
रसस्नेन शालते पुरुषरति । तथालेन अग्नो संसारखेप नता पि
पुरुषेण संसाराम्बुचिन्तिः कथं न दृश्यते केनोपायेन न दृश्यते । पारदोरसः क्षौराकारोपच पल्लोरसस्तत्सायारहस्तमरः स्त
रसेन रसशालिनेति पाठेरसेनेति पारदन्नाष्टा धृकथनं पारदारदहति तद्मसिद्धिः । संसारे नि व्यापारतया स्वस्थानमेवह
हो पायस्मतन्नाह । यस्मादिति । अवुरपर्शविनामम मुद्रमध्ये स्थितिर्यथानसंभवति तद्दृष्टिम्प र्थः ॥ १५ ॥

वा॰ चं॰ यथाजानासीत्यादिग्रंथसंदर्भः स्पष्टार्थः केकामयूरध्वनिः नीलकंठो मयूरः॥८२॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्येति

३२

यथा जानासि भगवंस्तथा मोहनिवृत्तये॥ ब्रूहि मे साधवो येन नन्वं निर्दुःखतां गताः॥७६॥ अथवा तादृशी युक्तिर्यदि त्व
त्र न विद्यते न वक्ति मम वा कश्चिद्विद्यमानामपि स्फुटं॥७७॥ स्वयं चैव न वाप्नोमि तां विश्रान्तिमनुत्तमां॥ तदहं त्यक्त
सर्वेहो निरहंकारतां गतः॥७८॥ न भोक्ष्ये न पिबाम्यंबु नाहं परिदधेंबरं॥ करोमि नाहं व्यापारं स्नानदानाशनादि
कं॥७९॥ न च तिष्ठामि कार्येषु संपत्स्वापद्दशासु च॥ न किंचिदपि वांछामि देहत्यागादृते मुने॥८०॥ केवलं विगता
शंको निर्ममो गतमत्सरः॥ मौनमेवाथ तिष्ठामि लिपिकर्मस्विवार्पितः॥८१॥ वाल्मीकिरुवाच॥ इत्युक्तवानसौ रामो नलि
नकराजिरामो रामो महत्तरविवेकविकाशिवचनाः तूष्णीं बभूव पुरतो महतां घनानां केकारवश्रमवशादिव नील
कंठः॥८२॥ इति श्रीमोक्षोपाये वैराग्यप्रकरणे जगद्दोषप्रकाशो नाम द्वितीयः सर्गः॥२॥

३२

ममस्वरूपपारशिष्यश्रीमहात्मस्वरूपकृतौ वासिष्ठचंद्रिकायां द्वितीयः सर्गः॥२॥ ॥ ॥ ॥

अनीनयं ग्रंथसंदर्भेण नित्यानित्यवस्तुविवेकतो वैराग्यं प्रतिपादितं तन्मध्ये विद्वज्जनमनोहरत्वेन वरगुरुजनितान्यां स्कतथ्यं विवत्स्य व
सित्वादि शिक्षनं श्रुतिरसायनमित्यंतं उत्तरग्रंथसंदर्भः स्पष्टार्थः देहरुहैः रोमभिः उद्धुरैः उन्मुखैः वीतरागोक्तिः सारार्थविष

वाल्मीकिरुवाच॥ वदत्येवं महामोहविनिवृत्तिकरं वचः॥ रामे राजीवपत्राक्षे तस्मिन्राजकुमारके॥१॥ स
र्वे बभूवुस्ते सस्या विस्मयोत्फुल्ललोचनाः॥ भिन्नांबरा देहरुहैर्गिरः श्रोतुमिवोद्धुरैः॥ अथ तूष्णीं
स्थितवति रामे राजीवलोचने॥ साधुवादगिरा सार्द्धं सिद्धसार्थसमीरिता नभसः समागता व्योम्नः पौ
ष्पी वृष्टिः पपात ह॥ मुहूर्तं स्पंदतूर्णांगा छान्ते कुसुमवर्षणे॥४॥ इमां नु सिद्धगणोजापानस्म
श्रोष्कवुस्ते समागताः॥ आकल्पं सिद्धसेनासु न्यन्मदिद्धं रचितोदितं॥५॥ श्रुतं पूर्वमिदं मस्मा
भिः श्रुतं श्रुतिरसायनं॥६॥ उपशमामानतसुंदरमादरादधिगतोत्तमतापदमेणयतः क्वचि
न्नानुचितं रघुनंदनः सपदि तेन वयं प्रतिबोधिताः॥७॥
यास्त्रा नूनुसद्यः फलतीमतिप्रायेणाहा उपशामे
तिउत्तमतायाः प[ ]या नेपरमपुरुषार्थः अधिगतं प्राप्तं उत्तमतापदं येन वचसा तत्तथा ज्ञानार्थिना गतबोधसंततः स
सिद्धसमत्युक्तपरिश्रान्तस्तेन वचसवैतनुकूल्येन तत्र वर्ति निद्रामिति प्रतिपादनार्थः॥७॥

वा. वै.
३३

पावनस्येत्यादि विनिनादेनेत्यकः प्राक्तनोग्रंथसमन्वयः सवस्पष्टार्थः कुत्रचित् किंचित् व्याख्यायते रघुकेतुना रघुस्य केतुचूडामणि

वाल्मीकिरुवाच। पावनस्यास्य वचसः प्रोक्तस्य रघुकेतुना। निर्णयं श्रोतुमुचितं वक्ष्यमाणं महर्षिभिः इत्युक्त्वा सासम
भैव व्योमवासनिवासिनी। तोपपात सजात स्त्रीद्रव्यामुनिपरंपरा॥ अथास्यां सिद्धसेनायां पतन्त्यां नन्नमो रसामाऊ
त्रस्या मुनिसंघ्रेण निराहामर धीसुना। वसिष्ठविश्वामित्रौ तौ नन्दयामासतुः क्षणात्। वसिष्ठविश्वामित्रौ
ते पूजयामास राजराजः सबांधवैः। सिद्धोपानुपूजयामास नृपतिः सिद्धोपानयुतिं चैव कुशलप्रश्नवार्त्ता
या। वचोभिः पुष्पवर्षेण साधुवदेन वानितः। रामेणैव पूजयामासुः पुरः प्रणतमास्थितं॥ मुनय ऊचुः॥ अहो व
त कुमारेण कल्याणगुणशालिनी। वाग्युक्ता परमोदारा वैराग्यरसगर्भिणी॥ अस्मिन्नुद्दाम दौरात्म्ये देवनि
र्माणनिर्मिते। हिजैर्द्वा दृग्धसंसारे यो नो वन्ध्यं तदुक्तिभिः सकललोकचमत्कृतिकारिणी प्रज्ञिमतं मदियाथ
वचेतसः फलतिनो न दिमेवयमेवहि स्फुटतरं मुनयोऽहतवुद्धयः॥ मलंकारेण रसोत्तमित्यादि दौरात्म्यस्था ३३
सौ देवनिर्माणनिर्मितस्येति तथा च अस्मिन् संसारे हि निरंकुशेन दौरात्म्येन युक्तो भवत्मानुषमायारनिर्मितस्य देव
निर्माणनिर्मित इत्यनेनानिर्वाच्यतं सूचितम्॥

वेदंपीठं वधाधिष्ठानं। निःशेषितजगत्कार्ये निजगतिश्रेयसे यानि कार्याणि संति तानि निःशेषितानि येन स तथा निरवशेषि

ततो गत्वा निर्दुःखा निवासप्रज्ञस्य तन्मनः। नास्फुरंदीपवन्नो वध्यपीठमिवाचलं। केवलं सुमनाः स्वस्थो मौनी मुदित
मानसः। संपूर्णेंदुवच्छीतांशुरतिष्ठदमलः शुकः। परिज्ञातस्वभावं तं शुकं स जनको नृपः॥ आनीय मुदितात्मानमात्मह
। निःशेषितजगत्कार्यप्राप्ताखिलमनोरथ। किमीहितं तवेत्याशु कृतस्वागतमाह तं॥ शुक उवाच॥ संसाराडंबरमिदं क
थमभ्युत्थितं गुरो। कथं प्रशममायाति यथावत्कथयाशु मे॥ विश्वामित्र उवाच॥ जनकेन निर्दिष्टेन शुकः सकलं कथि
तं तथा। तदेव यत्पुरा प्रोक्तं तस्य पित्रा महात्मना। शुक उवाच॥ स्वयमेव मया पूर्वमेतज्ज्ञानं विवेकतः। एतदेव च पृष्टे
न पित्रा मे समुदाहृतं। भवताप्येष एवार्थः कथितो वाग्विदांवर। एष एव च वाक्यार्थः शास्त्रेषु परिदृश्यते। यथायं स्ववि
कल्पोत्थः स्वविकल्पपरिक्षयात्। क्षीयते दग्धसंसारो निःसार इति निश्चयः। तत्किमेतन्महाबाहो सत्यं ब्रूहि ममाचलं
। त्वत्तो विश्राममाप्नोति चेतसा भ्रमता जगत्। जनक उवाच॥ नातः परतरः कश्चिन्निश्चयोऽस्ति परो मुने। स्वयमे
व त्वया ज्ञातं गुरुतश्च पुनः श्रुतम्॥
नमर्वक्रिये मिवा। संसाराडंबरं संसारसंरंभः॥

अच्छिन्नो विनाशी कूटस्थः नित्यः स चासौ चिदात्मा चेति तथा। स्वतोऽद्वितीयो यथात्मा सद्वितीयस्तथा स्वसंकल्पवशाद्बद्धो भवति। त
था चोक्तं सुरेश्वराचार्यैः। अनन्तानि निवेशेन स्वात्मानं वंचयत्यसौ। असत्यपि द्वितीयेऽर्थे सोमत्रामपि तापयत्येति॥ निःसंकल्पस्तु मु
च्यते। अनु शिष्यज्ञानप्राप्त्यस्वस्मिन्प्रतिबिंबकल्पे जीवेऽधिष्ठाननया स्थित एवं स्वस्मिन् व्यपगतेति कलनासंकल्पश्चैवक

अच्छिन्नमिति। इहालोके कः पुमान्स्नेहनेन रतः॥ स्वसंकल्पवशाद्बद्धो निःसंकल्पश्च मुच्यते। तेन त्वया स्फुटं ज्ञातं ज्ञेयं यस्य महात्मनः
। भोगेभ्योऽप्यरतिर्जाता दृश्याद्वा सकलादिह। प्राप्तं प्राप्तव्यमखिलं भवता पूर्णचेतसा। स्वरूपेण न पश्यसि ब्रह्मन्मुक्तस्त्वं भ्रांतिमुत्सृज। अ
नुशिष्टः स इत्येवं जनकेन महात्मना। विश्रामात्मशुकस्तूष्णीं स्वस्थे परमवस्तुनि। वीतशोकभयायासो निरीहश्छिन्नसंशयः। जगाम
शिखरं मेरोः समाध्यर्थमनिंदितं। तत्र वर्षसहस्राणि निर्विकल्पसमाधिना। दशस्थित्वा शशामासावात्मन्यस्नेहदीपवत्। व्यपग
तकलनाकलंकशुद्धः स्वयममलात्मनि पावने पदेऽसौ। सलिलकण इवांबुधौ महात्मा विगलितवासनमेकतां जगाम॥

कलंको यथा दुःकलंकापवादयोरित्यमरः। व्यपगतः कलंको यस्मात्स तथा। स चासौ शुद्धश्च व्यपगतकलनाकलंकेति। तत्त्वाज्ञाना ३५
निवृत्तिरुक्ता। शुद्ध इति। मूलाज्ञाननिवृत्तिः प्रलापिनाया। गंतुकमलद्वयरहितमित्याह। अमलात्मनि पावन इति॥

समग्राणि भोगवृंदानि पुनर्नत्विदं तेन रोचंत इति। यत एतत्तज्ज्ञानज्ञेयः स्यात् मनसो लक्षणं हि नूनं निश्चयः। नूनं तर्केऽर्थनिश्चय इत्यमरः।

विश्वामित्र उवाच॥ तस्य व्यासतनूजस्य मलमात्रोपमार्जनं॥ यथोपयुक्तं ते राम तावद्देवोपयुज्यते। ज्ञातज्ञेयस्य मनसो नूनमे
तद्धि लक्षणं। न स्वदंते समग्राणि भोगवृंदानि यत्पुनः। भोगभावनया याति बंधो दार्ढ्यमिवस्तकः। तयोपशांतया याति बंधो
जगति तानवं। वासनातानवं राम मोक्ष इत्युच्यते बुधैः। पदार्थवासनादार्ढ्यं बंध इत्यभिधीयते। यदा प्रभृति नायस्मै हे
तुनैव विना पुनः॥ भोगा इह न रोचंते स जीवन्मुक्त उच्यते॥ रामो यदेतज्जानाति तदस्त्येव सन्मुखात्॥ आकर्णय चि
त्रविश्रांतिमाप्नोत्यात्मैव मुनीश्वराः। अत्रस्य चित्रविश्रांत्यै राघवस्य महात्मनः। युक्तिं कथयतु श्रीमान्वसिष्ठो भ
गवानयं। रघूणामेव सर्वेषां प्रभुः कुलगुरुः सदा। सर्वज्ञः सर्वसाक्षी च त्रिकालामलदर्शनः। वसिष्ठ भगवन्नेदं किंचि
त्स्मरसि यत्स्वयं आवयोर्वैरशांत्यर्थं श्रेयसे च महाधिया। उपदिष्टं भगवता ज्ञानं पद्मजन्मना मुहुः। तदेवोपदिशाय त्वं रामा
यात्मनिवासिने। तत्ज्ञानं सचराचरार्थं तद्धेतत्त्वमखंडितं। सुशिष्याय विरक्ताय साधो यदुपदिश्यते। अशिष्यायाविर
क्ताय यत्किंचिदुपदिश्यते। तत्प्रयात्यपवित्रत्वं गोक्षीरं श्वदृताविव॥

कीदृशेनादिना निमित्तेन यस्मै भोगा न रोचंते स जीवन्मुक्तो मा भूदित्याह। यदा प्रभृतीति नाहेतुनादिनैवेति दतिर्मस्त्रि॥ ॥ ॥

वा०वै० आदिशसि आज्ञापयसि। परिकरबध्येति॥ अनिवर्तनोपयोगिनो ये परिकरास्तेषां परिकराणां बंधेन निर्बंधेन निगृहीतं स्वीकृतं तवक्त्रतेजो
३६

रःसुक्तो गाधिपुत्रेण व्यासमनारहदर्शकाः। पुनस्त्वयूतमेवार्थं साधुसाधितमर्संनयन्। अथोवाच महातेजा राज्ञः पार्श्वव
वस्थितः। ब्रह्मेव ब्रह्मणः पुत्रो वसिष्ठो भगवान्मुनिः। मुनेयदादिशसि मे तदविघ्नं करोम्यहं। कः समर्थस्त्वमर्थोपि
सतां लंघयितुं वचः॥ स्मरामि खंडितं सर्वं संसारत्वमशांतये। निरवधाद्धो पुरा प्रोक्तं यत्ज्ञानं पद्मयोनिना॥
वाल्मीकिरुवाच॥ इति निगदितवानसौ महात्मा परिकरबंधगृहीतवक्त्रतेजाः। अकथयदिदमन्नतोपशांत्यै
परमपदैकविबोधनं वसिष्ठः॥ ॥इति श्री वाल्मीकीये मोक्षोपाये वैराग्यप्रकरणे तृतीयः सर्गः॥ ॥समाप्तः॥ ॥

येन सपरिकरबंधगृहीतवक्त्रतेजः॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदुज्ज्वलपादशिष्यश्रीमदानंदसुखबलकृतौ वासि ३६
ष्ठचंद्रिकायां वैराग्यप्रकरणं नाम तृतीयः सर्गः॥ ॥समाप्तः॥

पा॰मु॰ ॥६॥ एवंप्रकरणेन नित्यानित्यवस्तुविवेकतो वैराग्यं ज्ञानसाधकीभूतं मुमुक्षुत्वफलपर्यवसायिप्राधान्येन प्रतिपादितं। इदानीं
मुमुक्षुव्यवहारः शमादीतिकर्तव्यताको मननिदिध्यासनांगकश्रवणलक्षणः उत्तरप्रकरणेन प्रतिपाद्यते प्रसंगागतं च किंचि
१ त्किंचित्॥ तत्रादौ श्लोकेन हेत्वाधीनं सर्वपौरुषं यथार्थमितो विचारविषयप्रवृत्तपरता नाश्रयणीयेनीयेनात स्वतन्त्रागमनमिति।
दूत्यपरिहरति नन्वगवन्वशिष्ठः सर्वमेवेति। पौरुषं पुरुषकारउद्योग इत्यर्थः। एवं वाक्यसमवाप्यते इत्यनेनापि संबंधः॥१

वसिष्ठउवाच॥ सर्वमेवेह सर्वमेवेह संसारे रघुनंदन॥ सम्यक्प्रयुक्तात्सर्वेण पौरुषात्समवाप्यते॥१॥ आस्यं शास्त्रितं चेनिदिविध्यं पौ
रुषं स्यात्तां तत्रोच्छास्त्रमनर्थाय परमार्थाय शास्त्रितं॥२॥ अशास्त्रमुच्छास्त्रं मनस्से शास्त्रसंतगमपादितिः। गुणैः पुरुषयत्नेन स्वार्थ
ःसंप्राप्यते हितः॥ श्रीरामउवाच॥ प्राक्तनवासनाजालं नियोजयति मां यथा॥ मुने तथैव तिष्ठामि कृपणः किं करोम्यहं॥
४॥ वसिष्ठउवाच॥ अतएव हि हे राम श्रेयः प्राप्नोषि शाश्वतं॥ स्वप्रयत्नोपनीतेन पौरुषेणैव नान्यथा॥५॥

पौरुषात्सर्वं समवाप्यते चेत्। आशास्त्रीयादपि पौरुषात्परमार्थप्राप्तिः स्यात् इत्यत आह द्विविधमुमुक्षुणा तु इष्टं स्यादित्याशंक्याह उ
च्छास्त्रमिति॥२॥ परमार्थप्राप्तिं नमित्येतत्संपादयति। अशास्त्रमिति॥३॥ वासनापारतंत्र्यभ्रान्तेन प्रयत्नसाध्यं किंस्वित्प्रश्नेनाशस १
ह्यमानः सिपति प्राक्तनमिति॥४॥ परिहरति। अतएव प्राक्तनवासनाजालनियोजनादेव स्वप्रयत्नोपनीतेन पौरुषेणैव श्रेयसः प्रा
प्तिः। अयमभिप्रायः। सर्ववासनानां तावद्वासुवस्तुहेयं प्रेरयति किं निश्चोपहारस्तु स्वेन स्वान्तं प्रयत्नहनिति। तथा सति स्वतन्त्रप्रयत्ना
सार्थः प्राप्तः आसनइति॥

स्वप्रयत्नोपनीतेन पौरुषेणैव श्रेयःप्राप्तिः कोनमकारेणेत्याशंक्य विनागेन प्राक्तनवासनाजालमनादेवं दर्शयितुं द्विप्रकारं दर्शयति निर्दिवि
धः स्मादिना॥६॥ शुभाशुभे वासनामहयोः स्पर्शः स्वन्तरस्यापि समत्वेनाविषमानकन्मनाभिप्रायेण द्वयोरेकतराथं वेकृतं। तत्र नवी
र्सहयोस्येषु न तत्र हानि॥७॥ नावन्नावेनवासनोद्यो त्रविवहितः। शुभाशुभेवामनामहयोरन्तरेण पुंसः मेयर्थत्वं निःश्रेयसःप्रा
प्तिप्रकारमभिधायो नान्यां प्रवृत्तिमिति माहस्युनान्यामिति॥८॥ उत्क्रमयन्निपेचयति। अशुभेष्विति पुरुषार्थेन पुरुषार्थहितुतेनमः॥

द्विविधो वासनाव्यूहः शुभश्चैवाशुभश्च ते॥ प्राक्तनो विद्यते राम द्वयोरेकतरोथवा॥६॥ वासनौघेन शुद्धेन तत्र चेदद्य नीयसे॥ तत्क्र
मेणाशु तेनैव पदं प्राप्स्यसि शाश्वतं॥७॥ अथ चेदशुभो भावस्त्वां योजयति संकटे॥ प्राक्तनस्तदसौ यत्नाज्जेतव्यो भवता स्वयं॥८॥ शुभा
शुभाभ्यां मार्गाभ्यां वहन्ती वासनासरित्॥ पौरुषेण प्रयत्नेन योजनीया शुभे पथि॥९॥ अशुभेषु समाविष्टं शुभेष्वेवावतारय॥ स्वं मनः
पुरुषार्थेन बलेन बलिनां वर॥१०॥ अशुभाच्चालितं याति शुभं तस्मादपीतरत्॥ जन्तोश्चित्तं तु शिशुवत्तस्मात्तच्चालयेद्बलात्॥
११॥ समतासान्त्वनेनाशु न द्रागिति शनैः शनैः॥ पौरुषेण प्रयत्नेन पालयेच्चित्रबालकं॥१२॥ १०॥ शुभेष्वेवतारणयोग्यतां दर्शयितु

कं निःश्रयति। अशुभादिति। शुभानात् विषयः पौरुषमनपेक्ष्यैव स्वयमेव शुभानामवतारयति। अतः पौरुषं व्यर्थमित्याशंक्याह समता हे स
मत्वेन तास्यं निवेदितं सैक्ष्यं संज्ञार्थं॥११॥ चित्तस्याशिशुसमत्वे सति तद्वित्तं पालनप्रकारं दर्शयति समतेति। हे चित्रबालकनाम ता
र्यमस्य विषयादप्यधिकानां विषयानां मानग्रहणप्रियविषयप्राप्तो हर्षविषादरहितेनालक्षणसमतानामि रतिशयसुखप्राप्तिका
माग्भ्ये विकसमप्रतासान्त्वनेन। द्राक्छा त्वेदुतार्थः सहसा प्रसहुतं समरः॥

वा.सु. अनुत्तमाश्रितचाननात्मासम्यक्साकं कदाचनवनीतनमाह॥ प्राणिनि॥ अस्मिन्नपि जन्मन्यस्मात्संकुर्वतस्तेभागम्मासवज्ञानमात्मनो
२ न्मामुवचात॥ अथवाभाकृत्सर्वेवयमि आवामाहत्मम मनस्तैरिन्द्रक॥ प्राणिनि कश्चिन्मानवस्मिन्मस्ते नप्राणिनिशान्तःशान्तैरिनिष्पत्र
शोकोत्कं विनश्यतेनितेन विमनियमहप्राप्तरंनहस्वापेक्ष्यानपापिहितैर्निहितवासनात्मरावृत्त्यादेसयामप्राणिनाभिधानानां॥ अनुत्तमाम
नाथः॥ अनुत्तवासनातन्माधिदेवतन्मात्मकेकर्तव्यमनिधाय तन्संहेहेपितदाहसंदिग्धायामिति॥ २३॥ अनुत्तमायामिति मन्त्रार्थः॥ अनुत्त
मामसवशाद्यानायुद्धानेषामनोरथंतदाभ्यासम्यक्साकल्यंविद्धि नमरिमर्दन॥ ॥ संदिग्धायामपि नृज्ञं अनुत्तमामेवसमाहरस्वमा
यावासनात्हृदो नानहापोनकम्पन॥ २४॥ अन्यमनन्तमनायावनवानज्ञानुतत्सहः॥ गुरुशास्त्रप्रमाणेस्तु निर्णीतेनावदावर॥
२५॥ ततःपदूपायेन नूनं विज्ञानतत्कून्या॥ अनुत्तमेसतथान्यामावामनोषोनिराधिना॥ २६॥ यदनित्यं जगमार्थसंवित्तनु
ममनुत्तममनोज्ञयास्त्वयुध्या॥ अधिगमयपरमहाविशोकं नन्दनं तदप्य वसुन्यमाफतिष्ठ॥ २७॥
तवामनात्हृदोहापोनामी
निकपमूलं॥ तस्मात् अविद्याकार्यविनृतेपावहत्संसवादिस्यात्तं अत्ममाताकारपर्यंतमाहेया॥ ततःपरंस्मात्त्रेमाहोत्वकतत्रे
न्मादिश्लोकत्रयेण॥ अज्ञानंतत्सदन्तमतस्वरूपयनमतत्पान्तुतापावधारणात्तु॥ मान्तनेहेवधारणहन्मसुरः॥ पद्धकपायेणाहृन्सु राम:
मनोविशोकंपरमधिगमयेनिसंवे॥ ॥ ग्निः॥ विवेकिनेमर्थः॥ अनिशोननोनगोमाहात्म्यस्यतहनिस्तुनगजन्तुनंवासनाजालमनुस २
न्यनयाज्ञानगम्भिलास्त्वयुध्या॥ धः॥ अधिगमयपपयस्थमिमनोज्ञनावबुध्येनिकचित्तानत्रज्ञनावोज्ञत्वंतद्विशिष्टबुध्येमर्थः॥ अथवा
मनोज्ञनावबुध्यस्येकंपदं॥ मनोज्ञोम्मनोहरोनावोनिप्रायोयस्याः मामामनोज्ञनावामाचासोबुद्धिस्तयानयामनोज्ञनावेतिसंबोधनं
वा॥ २८॥

गुरुशास्त्रप्रमाणैस्तुनिर्णीतेनावदाचरेत्॥ कंविहृत्यनशोननस्यज्ञानशास्त्रस्यविशिष्टसंप्रदायमूलत्वंपरमपुरुषार्थक
रत्वंचाह॥ अथपुनरिमादिश्लोकत्रयेणाजावनावामना॥ उदारयामहत्माहन्नमयनर्थः॥ २८॥ मुक्तस्येतित्रोनकोयःस्वपिरवाकार्थवि
चारःस्मएवविषयस्मिन्नारनं॥ स्वछन्दंनिकचित्तानत्रवेत्तोअसमाधारणोबोधस्वपिरवाकार्थेनियाविचारविषयाहनमिसर्थः॥ मनोविचा
रविषयाहनेममरसमात्मनिमानुसंधानंचकुतास्थएवतत्॥ २९॥ २०॥ केनोक्तमितिमम्पष्टार्थः॥ २१॥ अनविद्यासंप्रदायकर्तुर्विस्ति

वसिष्ठउवाच॥ अथपुनर्ग्रहिणयांतमम्स्मृत्संसारभावनां॥ संक्षेलमिमसंतोषाज्जवाहायोहारयाधिया॥ २॥ तस्वछन्दवपिरवाकार्थविचा
रविषयादनं॥ मनःसमरसंकलनामानुसंधानमात्मनि॥ ९॥ एकरामपुरामोक्तं अतनपरमेष्ठिनासर्वदुःखक्षयकरंपरमाश्वा
सनंधियः॥ २०॥ श्रीरामउवाच॥ केनोक्तंकारणेनेदंब्रह्मन्स्ववेत्तिपूर्व्वा॥ कथंचनवनाप्ताप्तमेनकथयमेप्रनो॥ २१॥ वसिष्ठउवाच॥
अस्यनन्तविलासात्मासर्वीःसर्वसंश्रयः॥ विहाकाशोदिनाज्ञात्मादीपःसर्ववस्तुषु॥ २२॥ स्पन्दात्मरसमाकारात्तेनाविष्कृत्जाय
त॥ तस्मापिहृदयांनोजात्मरमेष्टीपजायत॥ २३॥ एमहतव्यापनायपरमकारणेनत्रत्तजगत्कन्तिदृश्यतेनकेनोक्तमितारि
प्रश्नद्वयस्योत्तरेश्राह॥ अस्मंनतेमादिनायतस्मानाहेमसुरवीस्थितनदस्मंनेनरंथजातेना॥ अनंतविलासात्मान्ननेतकार्यस्वरूपप्र
तःसर्वस्वकपुविपयेषुप्रदीपोवनासकः॥ २२॥ स्पन्दोजगद्रूपेणजननं॥ अस्पंदस्तद्विपर्ययस्तयोःसमाकारात्समरूप
त्॥ २३॥

वा॰मु॰
३

स्रज्ञनदर्शनिसर्गेजिगत्नास्त्रज्यस्यमन्त्रवृशंकांच्छेतयन्नद्दष्टंतमाह्यादिकल्पोब्रमिति॥ विकल्पोधीमनोरथसमूहः॥२४॥२५॥२६॥२७

मोस्रजत्सकलंसंगविकल्पोऽयंयथामतः॥ एतस्मिन्भारतेवर्षेनानाव्यसनसंकुले॥२४॥ जनस्यैतस्यदुःखंनरस्यसकलंलोकसन्त
जगामकरुणापीडाःपुत्रदुःखानितायथा॥२५॥ कथमेषामहंनाथानांदुःखसम्पांनोहनायुषां॥ स्मार्थितिक्षणामेकाग्रचित्तयामासनन्तकृ
तास्ह्यानपोहानंजपस्मीर्षनान्यंनदुःखशांतयोनत्रावदुःखमोहार्थंज्ञानंप्रकटयाम्यहं॥२७॥ इतिसंचिंत्यभगवान्ब्रह्माकमले
संस्थितः॥ मनसापरिसंकल्प्यमामुत्पादितवानिमं॥२८॥ कर्मेऽलुधरोनाथमकमंडलुनामया॥ साक्षमालःसाक्षमाजसप्रणम्य
निवारितः॥२९॥ तहिपुत्रेतिमामुक्त्वाससस्यास्यनरेश्वरेमांनिवेश्यमहावाहोप्रोवाचभगवानिदं॥३०॥ तद्धिपुत्रेतिमामुक्त्वा म
गृहमिमानेपुत्रचेतोवानरवेवले॥ अज्ञानमस्माविशन्तुवाप्युःसंहर्षयत्यथ॥३१॥ इतितेनाथुमसःसुनन्दनोसमस्तंनरोत्र
हविस्मतवाश्वधःस्वरूपममलंकिलः॥ अथाहंहीननामेस्यास्थितोमंवुद्ध्याधियोदुःखशोकान्वितंनदीनेतोजनन्दवाधमः॥
३३॥ अथास्यधान्तिमानाथ्यःपुत्रकिंदुःखदानसिदुःखापथानमाष्टुसुखीनित्यंनविष्यसि॥३४॥ ३

२८॥ माक्षमालमितिकिंयाविशेषणं॥२९॥३०॥ वाप्योनमुखोऽहंतऊष्मा॥३१॥३२॥३३॥३४॥

॥३५॥३६॥ संप्रदायनोलब्धमेवज्ञानमस्मुक्तिप्रदंचैनानन्यमेतिदर्शयितुंभूलविहेतोलोकानुग्रहमुत्क्रान्त्यकर्त्रव्यंनास्तीतिज्ञापयितुं

नतःस्वहंस्तमनपवानमवासंसारनेपजेककथंनामहेदुःखमयःसंसारस्त्राणनः॥३५॥ कथंचक्षीयतेनाथतन्नस्तेनमहात्म
नोभन्नज्ञानेसुवद्धमोतंयदाप्याहंसुखीस्थितः॥३६॥ ततोविरिंनिवेश्यमांनिजायांप्रकृतौस्थितः॥ सउवाचजगत्कर्ताविश्वमकल
कारणं॥३७॥ तापेनीज्ञपदंनीशादृष्टंकष्टमयाह्लतःपुत्रास्यज्ञानसारस्यसमस्तजनसिद्धये॥३८॥ इदानींसुतत्त्वापस्तंवो
धंपरमुपागतः॥ गच्छवृक्षमहीपजंबूद्वीपान्तरस्थितः॥ माथोभारतवर्षंवैलोकानुग्रहहेतुना॥३९॥ तत्रक्रियाकाण्डपरास्तपाण्डु
नमहामधिपंउपदेशपतंक्रियाकांडकर्मणेशामशालिनाः॥४०॥ विरक्तचित्ताश्चतथामहाप्रज्ञाविचारिणः॥ उपदेश्यास्त्वयासाधो
ज्ञानेनानेनरह्यायिना॥४१॥ इतितेननियुक्तोऽहंपित्राकमलजन्मना॥ इहसाधोवतिष्ठामियावद्भूतसंप्लवा॥४२॥

तत्कार्यमितियेनारनवर्षस्यास्मादिशिष्टतांचदर्शयितुंतन्नोविदितेवेद्यमिमात्स्वकर्तव्यमस्तीत्यतःप्राक्तनार्थंथासेचसंगच्छ
यो॥३७॥३८॥३९॥४०॥४१॥४२॥

वा॰सु॰
४ कल्पयर्यन्तं कर्मन्द्रिमात्रवस्थानं गुरुर्नित्यं परिपाल्य यतस्त्वल्लोकानुग्रहार्थमिव केवलेन न वसति॥ किंतु कल्पवृक्षो यथा कर्तुमिता
शस्यं तत्करोत्यामिति॥ अनिमना अनिक्रान्तमनातितमनाः इत्यर्थः॥ अथवा निमनाः प्रकृष्टमनाः॥ अविमनाः निक्षिप्ता नन्तविमना
दुर्मनायमानं भवतीत्यविमनाः॥ अजस्रमत्रापि कार्येषु प्रवृत्तिरिति वक्तुं नित्यं कथं कृतं नक्तं त्वं वृन्तत्राहसमिति॥ संततं नियारहितानि सत्र
मात्रोहर्षविषादरहितया॥ सततं सुसमाधीयस्यात्वन्नोनयाऽत्मावस्तिनि नापरदृष्टापानि नासिकरस्यावाकार्यकिन्दिम् अत्र
कर्तव्यमस्तिनममेहाहिकिंचिदेवस्यातत्वमित्यतिमनानुविसंस्थितोस्मि॥ संशान्तयासततं सुसमधियै वत्स्याकार्यं किरोमिन
चाकिंचिदहंकारोमि॥४३॥
रमार्थिकिरस्यान रनावमाहन चेति॥ धियः सुसम्बं मन्यन्धैनाविषयत्वं तथावोक्तमाचार्यैः सुषुप्तवज्जाग्र
तियोनपश्यतिद्वं तं न च मन्यदिवाद्यस्तनः॥ तथा च कुर्वन्नपि निष्क्रियश्चयः स आत्मसंज्ञो नान्य इतीह निश्चयः इति॥ अहमित्यात्मधी राम॰
यवममेत्यात्मीयधीरपि॥ अर्थशून्ये यद्यस्य स आत्मज्ञो न चेतरः॥ इति च तथा च नगाद्यवनेयस्यां जाग्रति भूतानि सा पश्यतो ४
मुनेरिति॥४॥

एवं केनोक्तमित्यादि प्रश्नयो रुत्तरे आरब्धाय प्रसंगागतं च किंचिदुक्त्वा शुकरामपुरामोक्तवचनादनिवीन्नाय सोपायज्ञानं रामायज्ञानवि
विधिं कुर्विति षट्श्लोकवकं अत्रकयोरावयोः संवादो वक्तव्यं कल्पायकल्पनमिति ऋषिस्तु षट्श्लोकवक्तारो लक्ष्यतित्व ज्ञानेनादिश्लोकद्वये
न॥४४॥ गुरुः अनयोः इत्यपिरवाक्यार्थयोरनन्विन तथा सेपेक्षने नस माथाने तमासमर्थबुद्धिर्यस्य तथा तस्मिन् अत्रैवं वेनि

वसिष्ठ उवाच॥ अज्ञनानज्ञने इत्येवं विज्ञुर्निर्लिप्तकार्यतः॥ यः करोति नरः प्रश्नं श्रेष्ठः कः समहामतिः॥४४॥ इत्यपि रसमाधा
नत्वमबुद्धावनिंदितिष्ठ प्राज्ञेन वक्तव्यं नाधमे पशुधर्मिणि॥४५॥ मोक्षद्वारे द्वारपाला श्चत्वारः परिकीर्तिताः॥ समोविचा
रः संतोष श्चतुर्थः साधुसंगमः॥ एते सेव्या प्रयत्नेन चत्वारो द्वौ त्रयोथवा द्वारमुद्घाटयन्त्येते मोक्षराजगृहे यथा॥४७॥ एकं वासर्व
यत्नेन सर्वमुत्सृज्य संश्रयेत्॥ एकस्मिन्वशगे यांति चत्वारोपि वशं यतः॥४८॥ शास्त्रैः सज्जनसंसर्गपूर्वकैः सतपोदमैः॥ आ
दौ संसारमुक्त्यर्थं प्रज्ञामेवाभिवर्धयेत्॥४९॥
यमः इत्यपि समाधानत्वमबुद्धावेवशिष्टा वनिंदितएव वक्तव्यां इष्टमे
ववक्तव्यमिति॥४५॥ संवादसाफल्यज्ञापनाय षट्श्लोक वक्तृल्लक्षणे आरभ्यादौ मुमुक्षुत्वं व्याचष्टे मोक्षद्वारइत्या
दि त्रिरलिवं द्वेवेदित्वं नैयथेः तेचस्य ष्टार्थाः॥४६॥४७॥

वा॰सु॰ अनिरुद्धप्रज्ञया किं न वेत्ति तत्राह दुःसहेति। संसार एव विषवेगविषूचिका विषवेगोत्थस्य विषूचिकारूपरोगः। योगोऽयुक्तात्मिका विज्ञानं स
५ एव गारुडमंत्रस्तेन अयमेव योगशास्त्रार्थ इति निर्दिष्टः। विशिष्टग्रन्थादेव तत्त्वबोधो रक्षाकारी। स च योगः सुज्ञानेन नु महत्शास्त्रविचारेणेति। परमार्थ
ज्ञानमयो यत्नेनास्मिन् मत एव चेत्यस्मादुपशाम्यते॥५०॥ संसाररोगग्रस्तस्य प्रज्ञायै श्रामाधिरूप तत्रात्मानं विचारयेदित्याह। इदानीमेवमात्मा
नमविचारयतो निशायां दुःखमाहुः रन्ते पुमिन्याहेति। विषया एव विषमविषूचिका विषयविषूचिका न विषमा चिकित्साविचित्रा विषया एव विषमा दि
केनार्थः निचिकित्स्यन्ते। यदि न तु हि निनरांसु नरान् रंकान् एवं नगराणि नेष्यन्ति करा समकूटस्थानं एव फलानि नेष्टुं वर्धयन्तु पुंसो यस्मात् स्थानं
कानगरनिकरफलानुबंधिनीनां वान्नदुःखंकारोति। किं तद्दुःखकरो नास्मिन् कालाहालाहलाय त्रेति सर्वत्र संवर्ध्यते पयस्मिन्

दुःखहारा मे संसारविषवेगविषूचिका योगगारुडमंत्रेण पावनेन प्रशाम्यति॥५०॥ दूरेनेयं किं नु विषयविषमविषूचिकायदि नो चेत् किं स्यादित्यत
नितरां नरकनगरसारनिकरफलानुबंधिनी न करोति यत्र शिलाशिलानामिशात पातोऽन्यजनात्त्वं न चाग्निदाहो हिमावसेचनं न गायकर्णे चंदन
चंदनचर्चनी निरवधिना सचनिकरनिपातो निरावृत्तिर्नोदनं धारागृहश्रीकरवर्षणं। शिरश्छेदः सुखं निर्दुःखीकरणमाननमुष्टयाधि
कं सहं तु पनयः॥५१॥ विषमविषूचिका जनितदुःखे त्रिनानां तेजिना नानामशीनां श्रानानां पातो गात्रे कृत्यजनताउनं भवति पुत्रेनिम
बेनसंतुष्यते यत्राग्निदाहः शरीरे हिमावसेचनं भवति। अंगावकर्तनमकैरयवकूनन वेर नच वैश्चिचिरनलेपनं। नारावाः सर्वदाहमय
वास्मिनिरायविनोदनधारागृहश्रीकरवर्षणनिरावृत्तिनोदनायमस्मविनाश्चनापयधेरिनुजलधारावनिगहेशीकरवर्षणं सकर्णवर्षणं ५
॥ आननमुष्ट्या आस्मा विधानमित्यर्थः। उपचयोनिर्दृढः। अयमभिप्रायः महद्दुःखं वहेनवोऽप्यभिज्ञानपानाद्योपशिरोदुःखे रज्यमाणे सुख
हेतुवहरतिलिनिरनिशायं दुःखं विषयविषमविषूचिका करोतीति॥५२॥

यस्मादेवं तस्माद्विषयरोगचिकित्सायां प्रयतितव्यमित्याह। तदेवमिति। अवहेलाञ्चवज्ञालीलावा। काचिच्चिकित्साकर्तव्या विषयरोगनि
वृत्तये तत्राह एवमिति। किल शास्त्रःश्रुतीनिर्दिष्ट पुराणप्रसिद्धिर्वा तन्नार्थः। सकलानर्थनिवृत्तिपरमानन्दप्राप्तिकामेन शास्त्र
विचारः सम्यक् कर्तव्य इत्यर्थः॥५२॥ ननु शास्त्रविचारात्सम्यग्ज्ञानविचारकारेवज्ञेयो न वति। तस्य ज्ञानविचारकारिणां सर्वेषां कि
मिति न भवति तत्राहसेवेति। यस्यपुरुषस्य स्तनेनाभ्यासेन स्वानुभूत्या हितयमेवासो न वर्तते। तेनेषुमा ज्ञात्वावलोक्यते मारुषाद्विकिमिति

नदेवं शमप्रज्ञानावहेलया व्यवहर्तव्यं स्ववशप्रमेव विचारणीयं॥ एवं चाववोद्धव्यां। यथा किल शास्त्रविचाराद्बोधो न भवतीति॥५२॥ वा
तु नतेषु शास्त्रसप्तरोध्येव केवलाभ्यासेना। यथाभ्यासेनतेनाभ्यासेन तेनावलोकते॥५३॥ किंचित्सुकृतवृद्धानां श्रुतं शास्त्रमिदं यथा
। मोऽप्यपिहंतथा ज्ञात्वा मुमहर्षिनकिंचन॥५४॥ वरं शरावहस्तस्य चांडालागारवीथिषु। भिक्षार्थमटनं राम न मौर्ख्यहतजी
वितं। न धनान्युपकुर्वन्ति न मित्राणि न बांधवाः। न हस्तपादचलनं न देशान्तरसंगमः॥५६॥ नकायक्लेशवैफल्यं न तीर्था
यतनाश्रयः। केवलं तन्मनोमात्रजयेनासाद्यते पदं॥५७॥
क्रियते नान्येन॥५३॥ कस्य शास्त्रार्थविचारः श्रेयोऽर्थिना कर्तव्य इत्य
तत्राह किंचिदिति॥५४॥ शास्त्रं मोऽप्यपिहमिकत्यामोरर्थस्यावश्यहेयश्वमाह वरमिति॥५५॥ शास्त्रार्थविचारवत्समात्रे धनादिवा
नमपिव्रजनप्राप्तावसहितोपायस्त्याज्यो वा निराकरोति न धनानीत्यादिना॥५६॥ यथा धनादिकं ब्रह्मप्राप्तिकरं न भवति एवंवि
चारोऽपि तत्प्राप्तिकरं न भवति। विचारवतामपि बहूनां तत्प्राप्त्यदर्शनादित्याशंक्याह। केवलमिति। मनोजयायाभ्यां रेव विचा
रवस्तुब्रह्मप्राप्तिनिर्हेतुपत इति भावः॥५७॥

वा॰मु॰ मोक्षद्वारेद्वारपालाः इति ये पूर्वमुक्ताः ॥ यत्करणेषु पुरुषार्थ उक्तो ऽयं यदि करणे ऽनर्थ उक्तस्तान्यपंचयितुं मारस्वने मोह इति ॥५७॥ तत्रता
६ दृष्टानि फलं मोक्षोपयोगिकमाह यानीति द्वाभ्यां श्लोकद्वयेन ॥५८॥ ६ ॥ शांतेः फलमभिधाय स्वरूपमाह श्रुत्वेत्यादि श्लोकद्वयेन

मोक्षद्वारे द्वारपालानिमान्नृप एवं यथाक्रमं एषामेकतमासक्ता मोक्षद्वारे प्रवेशयतो यानि दुःखानि यानि च दुःसहानि दुराध-
यः ॥ न तत्सर्वं शांतचेतसस्तत मोक्षो ऽपि वनस्पतिः ॥५९॥ मानसीर्वा परं व्याधीर्विषमा विषमा निमहनि ॥ विरवा समिह भूतानि
सर्वाणि समतां यान्ति ॥६०॥ न रसायनपानेन न लक्ष्म्यालिंगनेन च तथा सुखमवाप्नोति शमेनांतर्यथा जनः ॥६१॥
श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा शुभाशुभं न हृष्यति ग्लायति यः स शांत इति कथ्यते ॥६२॥ तुषारकरबिंबाच्छं मनो यस्य निराकुलं
॥ मरणोत्सवयुद्धेषु स शांत इति कथ्यते ॥६३॥ तपस्विषु बहुज्ञेषु याजकेषु नृपेषु च ॥ बलवत्सु गुणाढ्येषु शमवानेव राजते ॥६४॥

शमपतिहर्षलयं करोति विपरीतनीमर्थः ॥६२॥ तुषारकरस्वच्छः ॥६३॥ विवेकतो महद्भिरप्यमाप्ति तस्य नाथिनोऽप्यरिहार्यतां रा॰मु॰
वजानन्तः शुभं स्पृशन् दुःख प्राप्तो हर्षविषादौ न तीरहितता न तानवनिमेव समं इत्यर्थः ॥६३॥ समस्तानुपंगिकेफलं तस्माह ६
तपस्विष्विति ॥६४॥

शमस्य महाफलं दर्शयन्महानुभावान्हीन तयान त्योनुहेयना महा शममिति ॥ हार्यमिना ये गुरुं परमपदं तमप्यवेक्ष्य देवानप्रमे
महानुभावैर्महात्मनः हार्ये हेतुमिय योग्यमाया गुंसंविधं स्मितं मारव्यं परमामनमवलंब्य तस्तुत्यं परमेव पदं यथा प्रयातास्तथा
सिद्ध्येदपरम्पराभ्यासयेन तथैवकैकमं शमजात्योपायं ॥ अथवा शमविचारध्यानादीनां कैममनुपालयानुतिष्ठेत्यर्थः ॥६५॥ शा
मादीनां मध्ये शमं विस्तरशः व्याख्याय विचारं प्रपंचयति शास्त्रेत्यादिपंचनिश्लोकैः ॥ तत्र प्रथमं विचारं विधत्ते शास्त्रेति शाक्ता

शममतनमहार्यमार्यहृष्टं परमवलंब्य परं पदं प्रयाताः ॥ रघुनंदन यथा महानुभावाः क्रममनुपालय सिद्ध्ये तमेव ॥६५॥ शा
स्त्रावबोधामलया धिया परमपूतया ॥ कर्तव्यः कारणज्ञेन विचारो ऽनिशमात्मनः ॥६६॥ विचारात्तीक्ष्णतामेत्य धीः पश्यति परं
पदं ॥ दीर्घसंसाररोगस्य विचारो हि महौषधं ॥६७॥ को ऽहं कस्य च संसार इत्यापद्यपि धीमता ॥ चिंतनीयं प्रयत्नेन सप्रतीकारमा
त्मना ॥६८॥ अनष्टमंधकारेषु बहुलेषु स्फुरितिं ॥ पश्य पश्यति विप व्यवहितं विचारश्चारुलोचनं ॥६९॥ एवमपि निकुम्भादिः पर
मर्त्तनयानंतरं निहृत्ति शास्त्राद्यविबोधेनामलया ॥ कारणज्ञेन इदमस्य कारणमिदमस्य कार्यमिति कारणज्ञेन त्यर्थः ॥६६॥
॥ विचारफलमाह विचारादिति ॥६७॥ विचारस्य स्वरूपं दर्शयंस्तत्कर्मनिर्वत्तनं विशदयति को ऽहमिति सप्रतीकारमिति किं यावि शो
पलं ॥ विप्रप्रतीकारेण सह वर्तते इति सप्रतीकारस्तात्मना बुध्या ॥६८॥ विचारस्तोनिश्शमिति चारुलोचनं साधनायानष्ट
मित्यादि विशेषणत्रयं ॥ अनष्टकार्यं वस्तु नष्टमवनीत्वन नष्टं ॥ अच्छिलितनमकुटिलितमप्रतिहतमित्यर्थः ॥६९॥

वा॰मु॰ विचारस्वरूपं विशारदयति कोहं कथमिति। विचारानेरमुकसंतोषं प्रमत्रयति बुद्धिः तथादौ श्लोकद्वयेन संकेपस्तोति संतोषइ
१ त्यादिना। विश्राममशादेन विश्रामिति विवृत्तिः ॥७१॥ संतोषामृतपानेन नतः सिमागतोइति संबंधः प्रति विषायते प्रति विषवदाचर
ति प्रतिकूलविधिं प्रतिविषं ॥७२॥ संतोषस्वरूपमाह अप्राप्ते निः अप्राप्ते इष्ट वांछाच्युप्राप्ते वोबाता संप्राप्ते इष्टे समतादिकार
रहितेनो। सप्राप्तेष्टे भोगे अमत्वा नन्यतामाहर्षविषादरहितमनाप्तिमर्थः ॥७३॥ संतोषमावेज्ञानानुत्पत्तेरनः संतोषः कर्त्र
कोहं कथमयं दोषः संसाराख्य उपागतः न्यायेनेतिपरामर्शो विचार इति कथ्यते ॥७०॥ वसिष्ठ उवाच ॥ संतोषाह्रियसंस्रेयः संतोष
सुखमुत्यसे संतुष्टः परमामेति विश्राममपरिक्षये ॥७१॥ संतोषामृतपानेनयत्रों नाम्नु सिमायतः। भोगश्री रतुला तेषामेषां प्रति
विषायते ॥७२॥ अप्राप्तवांछामुत्सृज्य संप्राप्ते समतांगतः अदृष्टखेदास्वेदोयः संतुष्टः स इहोच्यते ॥७३॥ आत्मानैवरूपवि
ज्ञेषि क्षेत्रे संतोषवर्जिते। स्नानेनकस्य पिबारशेनि ज्ञानं मनि विंदति ॥७४॥ नानिवीक्षस्तसंप्राप्तसंप्राप्तेनुं क्षेयं याक्रमे यस्तु सोम्यसमा
चारः संतुष्ट इति कथ्यते ॥७५॥ समतया मतया गुणशालिनापुरुषराडिह यः समलंकृतः नमललं परमेतिनरोत्तमास्त्रिपिमहामु
नयोरघुनंदन ॥७६॥
यस्त्माहत्पशेनिः अज्ञावेवमयविवशे आशापारवशेनात्मस्रेष्टत्यर्थः। मानशदेनमजिनतं नत्ता ते ॥७४॥ रा॰मः ३
उक्तं संतोषस्वरूपमुनराह। तत्रमौ ज्ञानशास्त्रपि नेतिक्रमः आचारक्रमस्तमननिक्रम्यवर्ततइतियथाक्रमे ॥७५॥ संतोषस्या
तिप्रशस्ततं दर्शयित्तुपसंहरति समतयेति। गुणशालिनेमनया सम्मता या समलंकृतः इति संबंधः ॥७६॥

साधुसंगमं पंचयति विशेषेणात्मादिचतुर्भिः श्लोकैः। नत्राद्यश्लोके नसाधुसंगमफलं कथ्यते दीपतल्नीयामां संसृते। चतुर्थेन
साधुस्वरूपं कथ्यतेऽपूर्वकं नन्मवादिधायते ॥७७॥ धूमसंसृत्तलताकीर्णनां मागिमकुलनामेनीवत्र श्रेयोपियाजनय ॥७८॥ श्री
नीरा सांसिनाचीनया। संसारनापनिवारकता न। रुपनत्वं नितनत्रसुद्दत्तं ॥७९॥ अपिरहं कोरः तस्मान्मानानाभ्युपिरूपत्वानर्थीय
विशेषेण महाबाहो संसारोत्तरणे नृणां। सर्वत्रोपकरोतीह साधुसमागमः ॥७७॥ धूमसमाकीर्णनामेनि मत्कर्णफलसवायते ॥ श्रा
पत्स्वं पदिवानानिवि द्रून समागमे ॥७८॥ यः स्नातः शीतसितया साधुसंगमगंगया। किं नस्यादानैः किंतीर्थैः किं तपोभिः किं
मध्वरैः ॥७९॥ विद्धन्येयस्य तज्ञाः साधवः सर्वसंमताः सर्वेपायेन संसेव्यास्तत्पुण्यायानवांबुधौ ॥८०॥ चत्वार एते विमला
उपाया नववर्तने। येरभ्यस्ता नत्तीर्णोमोहवारेर्नवार्णवात् ॥८१॥ नूम तयारत्कृतिनयागुणेलस्या समाधितः पुनामोहह
रंवाक्यं वक्ष्यमाणं निदर्शनं ॥८२॥ माहात्म्यायकथामेतां शृएवेतामरिमर्दन अनिच्छतामपि वलात्तेवोधः प्रवर्त्तते ॥८३॥
लोनमोहादयोदोषास्तानवयात्यवधिपः। मनः प्रसादमायाति ज्ञारदीआमलं सरः ॥८४॥ वनविशेषेण महाबाहो सद्गुणेष्वितरात्
॥८०॥ चत्वार इति स्पष्टार्थः ॥८१॥ मोहवारिदृष्टनिवारणेवोत्तारणे विकेरेनेरहंविविशिष्टः किं न वेत्ताजोचयं तेरामं प्रमाहत्वमितिगुणे
लक्ष्मालिंगितेन कर्त्तव्यनामाहात्म्यं नरनि ॥८२॥ इदंस्मृतिलिंगक परितसायावत्समानुज्ञानक थायाः श्रवणेफलं कथ्यतेनार्थमोक्षपा
वेनादिनैवत्पविषयोगिरामित्यनत उन्नस्यर्थ्यसंदर्नः संवस्पष्टार्थः। कचिद्विविद्विविद्यते ॥८३॥ मानवतनुत्त ॥८४॥

वा·सु·
८
रैन्यहारिप्रेणवृहेषैनान्यमाधारदृष्टयोहेयोपादेयविषयविकल्पैः दृशिनिं नराः मम्मनिदृनायमकाशिनावसराः॥ समस्ताहंसकंचुको
॥८५॥ स्वबलुपैनिर्विहंनि॥ स्वा॥८॥ स्वजिरसंगतो॥८८॥ ए॥ समनीवन्मुक्तः कीदृशः इस्त तच्चाह। दृश्यनरनिःशमस्त्वितो योऽकुन स्थयथा
मायमवहारस्यानुवृत्तिरनुवेत्तिनिंतुवत्तिनेयस्यमनयाऽहृदयेनमनसा॥ ८७॥ मोहोपायकथामिन्य चोकंस्त्रवलमिह्रं पुरुषेण
रैम्यसारिदृढोपाधारदृष्टयोर्दृशिनिंनरा। ननिकृतं निमूमालिसमनाहमिवेषवः॥ ८८॥ हृदयेनाववुंचनिनीमाःसंसनिनीनयःसमाध्यंपरस्तुतेम्
नर्निर्मुदृरस्वात्मकः॥ ८९॥ समुद्रस्यवगांभीर्यस्थैर्यमेरोरिववृस्थिरां॥ चंद्रनःशीतलनोचेहोरिवोरुनिर्विकारिण॥ ९०॥ सत्संगस्य साधकसज्ञानाम
द्विरोपिनिकम्मलिरमनेधायज्ञामामेसाध्वावोनःपुरुषभिरे॥ ९१॥ जीवन्मुक्तःकुतोऽनुस्मृतेःपरिलमिंगताशोताशे पुंचित्रावस
भेवमपिपवमगिरा॥ ९२॥ स्वपनेलोकमामान्यायथामासानुरनिमानाः॥ इष्टानिष्टफलमासेहृदयेनापराजितः॥ ९३॥ सुषुप्तामनापविष्टेन
यथासंनवमस्त्रताना पनालसदाचारविरुद्धेनुनिष्टतां॥ ९४॥ यथापूर्णांयथादेशंप्रविचारयतास्तु रंव। यथासंनवसत्संगमिमंमोहा
याक्रमं॥ ९५॥ आसायुनेमहाचन्ने नबोधःसंसारशांतिदः॥ नन्नयोनायनेयेनयानियंत्रप्रपीडना॥ ९६॥ एनादन्मादिपदेनीनाःपापाभो
गरसंस्थिताः स्वमानविष्ठाक्रमपंकोरमनीयाननेध॥ ९७॥ कर्तव्यमितिहृद्यंस्तक्रमान्मनत्तापरेहृद्गानंदयितिसुखासने ८
नादिनायोनियंत्रप्रपीडनमिमंनेनयंथसंदर्भेण॥ समस्तार्थः॥ ९८॥ अज्ञानस्वभावत्मिन्नामनिदिआसनांगशमादानिकर्तव्यतो
पेनेकुर्वन्निःफलमाख्यायनरकुर्वनःपुरुषान्निदृनिएनावन्मपीनिसुखासनोपवेशास्थितायेनज्ञास्त्रंश्रवणादिनन्हएन्मयासेमहत्
लेखन्येपिकार्यमित्यर्थः॥

क्रियाकालेविचारोनुपेयइतिशेकापुत्रंसोपस्करमनुवदन्निराकरोति। शास्त्रेत्यादिना। नुयपिदानिधामिन्यंनेनाश्वतरंः तरेम
धोमधोमपत्नात्रंनेरांतारासपन्नाधर्म्माथियोऽपार्जनक्रियायस्यमतथोक्तः॥ ९९॥ हृ॥ सावमसामानेषुनिशानैजसमपादेषुक
सुमेषुमस्तमिवानुवर्तमानंनिर्विकल्पकंचेतेनसहपकहन्नतुर्यलाहपविकल्प्यविधूतंवैतजानेनात्मिन्नतुनवेनेविशुजाव
स्मानलक्षणंतुर्यविश्रांतिपुरुषस्यकृत्यशेषशंकाज्ञानेयन्नितुर्यमादिनाप्रतीपम्यविमुखस्पेनार्थः॥ ९७॥ ८॥ मनःपविलसत्म
ज्ञानोपशमसोजन्यज्ञानसमागमैःस्वांतरांनरंसंपन्नाधम्माथियोपार्जनक्रियः॥ ९५॥ नावृद्धिविचारयेन्मानोपायादिश्रांतिमात्म
निःसंप्रयात्मपुनश्चांगरां निंनुर्यपदाभिधां॥ ९६॥ तुर्यविश्रांतिमुक्तस्यप्रतीपस्यभवार्णवात्। जीवतन्मृतेवगृहस्थस्याथवा
यतेः॥ ९७॥ नकृतेनाकृतेनार्थोनस्मृतिविभ्रमैःनिस्मृदृरश्वांमोधिःसंतिष्ठतियथास्थितं॥ ९८॥ कृतकृतार्थाहानौनेक
थामानमिहसर्वा॥ रागवज्ञानविन्नीरसवुद्धिमारविरांतरं॥ ९९॥ पुनःकुपुमुपारयवचनेवालकाःपिर्भ्यमंतरमिस
त्समप्यक्रमेपद्ममोनिना॥ १००॥ वसमाएवज्ञानसम्पन्नस्यवगफलमाख्यायपकुमारश्चेनमएः क्षांतयमवित्तोलीलात्र
नेत्रविरंसमाधेयमिन्याहसृत्वितिदिस्तीलेपमारेनविरंसमाधेर्कःपनेदृन्यमाहवृद्धिविदिसारस्मानरानरंमध्यमध्य
ज्ञानसारमितिनार्थः॥ ९९॥ तयाचनास्मदारवायेमिशंःकिंतुप्रमाणानुसारियुक्तपनएवेत्याहयुक्तीति॥ १००॥

ग॰मु॰ ८ प्रमाहात्म्यकृत्यमन्याप्यनुपपन्नार्थिमानादेयवचनमाख्याय ब्रह्मलोपदेशाय वक्ष्यमाणेषु दृष्टान्तेषु देयांशं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरुपपत्त्युद्दि
न सर्वविकल्पमाह। येषु स्मारितैः श्लोकद्वयेन सकलदोषं ब्रह्मलविषयः॥१०॥२॥ एवं मनीनिमित्तमर्थैः कुतर्कैः प्रनवाभूतविकल्पैः स्वस्यानात्म
प्रलोपयात्॥३॥ विज्ञानविनाशकत्वात्मनो मिलिलब्धप्रसंगशिष्यं शास्ति नेति। अनुकृते रूपजापाः अनुकृत्य पजापास्तेरनुप

येषां कुत्सितदृष्टान्तैः स्वं मयेहाव बोध्यमानो सर्वे सिकारणास्ते हि प्राप्नुवन्ति अनुसरकारणं॥१०१॥ ब्रह्मलोपदेशार्थं दृष्टान्तं कथयन्नेव हि कथ्य
ते॥ एकदेशसधर्मत्वेन तत्रान्तःपरिगृह्यते॥१०२॥ एवं मतिनिराकारे ब्रह्मण्येकारणवान्न कथं दृष्टान्तैरिह नोऽर्थे निमूर्खविक
ल्पिको क्रय॥१०३॥ नकुनार्किकितामेनयनाशनीयाप्रबुद्धनी॥ अनुमन्त्यपजापानेरपविचैर्विकल्पितेन॥१०४॥

वापनापपर्यविसानैः॥ अपवित्रार्थविषयत्वेनापवित्रैः ब्रह्म सद्वितीयमद्वितीयं वा सद्वितीयं चेद्रूपमिश्रं ततः अद्वितीयं चेद्
रूपान्त्राधनावानुपानानुमत्रिः ब्रह्म सप्रमाणमप्रमाणं वा सप्रमाणं चेद् द्वैतप्रवृत्तिः प्रमाणरहितं चेत् प्रमेयस्य वस्तसि ५
द्धिरित्यादि विकल्पितैः॥१०५॥

मुमुक्षुकर्तृकमयनं यायाज्ञसर्मफपेनेयोयविचारः इत्यस्मिन्निदिध्यासनापरपर्यायविज्ञानाभ्यासेन सहैवानुशेयोमुमुक्षुणा न बहिर्मुखचित्तेनेती
मपर्थमोपपत्तिकमाहगुणेइत्यादिश्लोकद्वयेनापावद्यावदंनुमुखस्मन्नात्मनत्वंपद्यनिनावत्तावद्धमादिमान्भवति।यावद्यावदंत
मुखःमनश्चामाहिमान्नभवतितावद्धात्मनवमीज्ञानइत्यनुसवसिद्धान्त।निर्विकल्पकातःकरणहृत्याइति वैराग्येनज्ञानाभ्यासेन सहै
वसत्युरुषक्रमश्चाच्छिन्नइत्याभेदकपेनात्मविचारमावज्ञयेदितिसूयरः।अथवानधिंतनेनकथनमन्योन्यंतत्वबोधनएतदेकपरत्वंचअं
त्यामांसंविदुर्बुधाःइत्युक्तज्ञानाभ्यासःशमेमेनोगयमाग्रासमकालमेवकर्तव्योविनिमोपपत्तिकमाहगुणइत्यादिना॥१०५॥

गुणःशमादयोज्ञानछमादिम्यस्तथाज्ञता।परस्परंविवर्धनेतेपद्मसरसीइव॥१०५॥तयावर्त्तुसमम्भ्यस्तौज्ञानसत्पुरुषक्रमौ।एको
पिनैनयोमावत्सुरुषस्येहसिद्धिदः॥१०६॥इदंयच्छास्त्रमासमुक्षुपुरुषार्थफलप्रदंश्रृण्वन्‌तबुद्धिनेमस्याद्धलायाममिसमर्प्यतः॥
१०७॥छिद्दितवेद्यमिहहिमनोविवज्ञानेवहियानिपरंपदं।यद्वबुद्धमखंडिनमक्रमनादवबोधदृशांनजहानिहि॥१०८॥
॥इतिश्रीवाल्मीकीयेमोक्षोपायेमुमुक्षुप्रकरणंसंपूर्णं॥ ॥

इदंयच्छास्त्रमितिस्पष्टार्थः॥१०७॥अवलाहितानाबुद्धिनेमस्या
स्यात्मसहवाक्यात्मकृत्स्नंतदमाखिलरूपेणज्ञानेजातेपुनस्तद्भिस्मृतिर्नविव्यतीतनश्याहेविनवेवमिनिःपदमितिछिन्नावानाएको
हिशाशावधारणेछिन्नीयवेदविद्व्यक्तिविशेषंयात्मवेनैनन्तायथनियरितिः।अवबुद्धंसाक्षात्कृतंअखंडितंदेशकालवस्तुतोप
रिच्छिन्नंअनादबाक्रमंनिरावरणपरिहृतत्वंबोधरूपनानापरमात्माविद्वन्मनोहृदिव्याप्यनातेनसंजहातीत्यर्थः॥१०८॥इतिश्रीम
त्परिव्राजकाचार्यश्रीमद्गङ्गपादशिष्यश्रीमदात्मसुखकृतेवासिष्ठचन्द्रिकायांमुमुक्षुव्यवहारप्रकरणसंपूर्णं॥

उत्पत्तिः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ उत्पत्याख्ये प्रकरणे नवाख्यानविराजिते ॥ आद्यमाकाशजाख्यानं लीलाख्यानमतः परं ॥१॥ कर्कट्यैन्दवाख्याने चक्र-
१ त्रिमैंद्रस्य चक्रमान् ॥ आख्यानान्यथ चित्तस्य सप्तं बालस्य सप्तमं ॥२॥ ततः सौवरिकाख्यानं ततो लवणभूभुजः ॥ आख्यानं सप्तभूमीनां
वर्णनियत्रशोभनं ॥३॥ तेषाख्याने पुष्कृष्टेण संक्षेपाद्वोऽधुमच्यते ॥ एवं प्रकरणद्वयमनूद्योत्तरप्रकरणतात्पर्यमाह ॥ मुमुक्षुव्यव-
हार इति ॥ आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादिश्रुत्युक्तः ॥ नामादीतिकर्तव्यतोपेतो मननिदिध्यासनाङ्गकः श्रवणलक्षणो व्यव-

वसिष्ठ उवाच ॥ मुमुक्षुव्यवहारोऽयं मर्यादौ ते परिकीर्तितः ॥ अथेयं जागती श्रीमदुत्पत्तिः परिकीर्त्यते ॥

हारो मुमुक्षुव्यवहार इत्युच्यते । जागती जगज्जन्मबन्धिनी गगनारुन्धवनिगरोत्पत्तिरिवन्यधिष्ठानादज्ञातब्रह्मलक्षणो जगदुत्प-
त्तिरभिधीयत इत्यर्थः ॥ मुमुक्षुणा द्रष्टव्ये ब्रह्मात्मतत्त्वे पूर्वप्रतिपादिते प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रकाशितप्रपञ्चसत्यताशङ्कया तस्या- रामः
परिपूर्णताशङ्कायां तत्परिहाराय प्रपञ्चस्य कारणपरमात्मव्यतिरेकेणासत्त्वं प्रतिपादयितुं तस्मादुत्पत्तिः पश्चाद्वर्णनीयेत्य- १
भिप्रायत्यजीवस्वरूपे वादिविप्रतिपत्तेः स्वाभिमतजीवस्वरूपकथनपूर्वकं तस्य ब्रह्मत्वमाह ॥

अनुभूतेरिमादिना । स एव संविदित्येनेनैव ग्रन्थेनात्र चाऽऽत्मविज्ञानं मिश्रतो मुमुक्षोस्तद्वेव पूर्वं प्रतिपादनीयं तच्छेषतया सृष्टिः पश्चाद्व-
र्णनीयेत्यभिप्रेतानुसृत्यायामागे वतज्ञाशितयाप्रकाशमानेन साक्षिप्रमाणमिति प्रसिद्धेनापरोक्षचैतन्यात्मकेन जीवेन तद्रूपस्यप-
रोक्षस्य ब्रह्मण एकत्वं नसम्भवतीत्याशङ्कमानस्यापरोक्षचैतन्यात्मतां दर्शयन्प्रत्यग्ब्रह्माह ॥ अनुभूतेरिति ॥ अथवा मुमुक्षुजिज्ञासित-
जीवपरमात्मैक्यमननिदिध्यासजिज्ञासितज्जनकश्रुतिपरिकीर्तनप्रतिज्ञानुपपन्नेत्याशङ्क्याह ॥ अनुभूतेरिति । इह व्यवहारभूसावनुभू-
तिर्वेदनप्रतिपत्तिशब्दाभिहितापरोक्षचैतन्यस्य यथाभिधं अभिधानमनतिक्रम्यानुभूतिः प्रत्यक्षं वेदनं प्रत्यक्षं प्रत्यक्षमिति प्रत्य-
क्षं नाम प्रत्येकं वादिकल्पितस्वाभिमतविशेषणप्रक्षेपपूर्वकं कृतं स एव नोऽस्माकमौपनिषदानां जीवः । तथा च मूलश्लोकः । अनुभूतिर्वे-

॥ अनुभूतेर्वेदनस्य प्रतिपत्तेर्यथाभिधं । प्रत्यक्षमिति नामेह कृतं जीवः स एव नः ॥

नं च प्रतिपत्तिरितीरितां चैतन्यमपरोक्षं प्रत्यक्षजीव इह कथ्यत इति । एतेन वादिविरुद्धतया कल्पितजीवस्वरूपमपास्तं ब्रह्मणयत्वेनैत्यं श्लोक
एवं व्याख्येयः अनुभूतिरिति । नवलोच्यानेवेदनप्रतिपत्तिस्यात्तदेव विशिष्यते वेदनमिति प्रत्यक्षापरोक्षज्ञानमुच्यते प्रतिपत्तिरिति
॥ अलौकिकं प्रत्यक्षं महावाक्यजनितान्तःकरणवृत्त्यारूढं ब्रह्मसंवापरोक्षज्ञानं ब्रह्मनिगद्यते । चक्षुरादिजनितान्तःकरणवृत्त्यारू-
ढं तदेव लौकिकप्रत्यक्षमुच्यते । वृत्तिप्रतिपत्त्यात्मिकाया अनुभूतेर्लक्षणं यथाभिधमभिधानमभिधां प्रत्यक्षपर्यायाणामनतिक्रम्येहमो-
क्षणशास्त्रे प्रत्यक्षमिति नाम कृतं पठितमित्यर्थः । अपरोक्षादपरोक्षं चक्षुर्न्येत्रमिति हि प्रत्यक्षार्थानां प्रतिपादकश्रुतिः स एव प्रत्यक्षना-
मकं ब्रह्मैव नोऽस्माकमौपनिषदानां जीवः जीवयदनस्यः प्रतिनिर्दिष्टप्रमानापेक्षया लिङ्गव्यत्यय इति ॥

उत्पत्ति० ननु ज्ञावस्थब्रह्मैकत्वे जीवरूपतायै ब्रह्मणः प्रमज्ञमिति निमज्ञाकरणेन क्रमतस्त्राह सवेति स एव संविद्विशिष्टः स जीवोपरोक्षचैतन्यात्मा संविदेवाध्रुपे
२ व ननु मोक्षकामस्य स एव संविद्विशिष्टः ब्रह्मैकत्वे प्रतिपादिते पि न मुक्तिसंभवति। परिपरिच्छिन्नात्मना वस्थानं हि मुक्तिः व्यस्त्यतिक्रम प्रपं
चस्य सत्वेन तदसंभवादित्याशंक्य स सर्वस्य प्रपंचस्य ब्रह्मविवर्त्ततां दर्शयति। स पुमानिति। चिन्मात्रगत चित्प्रतिबिंबलक्षणो जीवः पु
मानित्युच्यते। अहं तया प्रतीयत इत्यहंताप्रत्ययोहंकारः सश्चितिश्छेदेन संविद्रूपः परमात्मापरोक्षरूपतेः स संविद्रूपः परमात्मा स्वावि
द्यया एवं विधितोपाधिकः पुमान् उक्ता पश्च दृहंताप्रत्ययात्मको भवति। उपलक्षणमेतत् बुध्यात्मको मनआत्मकश्च भवतीत्यपि द्र

स एव संवित्स्पुमानेहंताप्रत्ययात्मकः॥ स यथोदेति संवित्त्वात्स पदार्थ इति स्मृतः॥ स से
कल्पविकल्पाद्यैः कृतनानाक्रमोभ्रमैः। जगत्त्वेन यास्फुरत्यंबुतरंगादितया यथा॥

ष्टव्यं। स एव बाह्यपदार्थरूपेणापि विवर्त्तत इत्याह। स यथा संवित्त्वात् घटपटाद्याकारयोदेति यः संविद्रूपेण विवर्त्तत इत्यर्थः॥ सा संविध
टपटादिलक्षणः पदार्थ इति स्मृता। सर्वोपि हि पदार्थो मितो विलास एवेति हि शास्त्रमर्यादा उक्तमर्थं स्पष्टयति। स संकल्पेति। स पर
मात्मा संकल्पविकल्पौ न म संज्ञया वाद्यो येषामभिमानादीनां तैः कृतनानाक्रमः कृतो नानानृतोवस्थाक्रमो यस्य स तथा॥ ए
वं स्ववस्थाक्रमो भवति। परिहृत्य संविद्रूपः परमात्मा सृष्टिकाले हृद्यमानत्वेन दृश्यत्वावस्थामाप्नोति। ततश्चित्तावस्थामाप्नोति
। ततो हंकारावस्थां ततो बुध्यवस्थां ततो मनो वस्थामिति। अयं च क्रम उत्तरत्र स्पष्टी भविष्यति॥ २

ननु ब्रह्मेत्यन जगत्त्वयास्फुरति चेन्न हि जगत्कारणेन ब्रह्मणा तद्विपर्यरीतस्य जीवस्यैक्यमनुपपन्नमित्याशंक्याह। प्रागिति। प्रत्यक्ष प्रमा
णात्मकप्रत्यगभिन्नत्वान् प्रत्यक्षाविधं ब्रह्म अथवा साक्षादेव प्रत्यक्षाविध ब्रह्म क्रियांकुर्वद्विकारकमिति न्यायात्। सृष्टेः प्राक् क्रि
याभावात् कारणमेव सत्। अथवा कारणत्वस्य मिथ्यात्वात् कारणमेव सत्। सर्गादौ वाशृ सर्गलीलया माया मायया सर्गादौ लक्षणलील
यास्फुरित्वात्मनि संस्काररूपेण विद्यमानस्य जगतः स्वयं कारणं भूतं॥ अथवा सृजेर्गादौ सृष्टिपालनादावकारणं वास्तव सहका
रिकारणरहितं सत् सृष्टेः प्राक् सर्गलीलया स्फुरित्वा मायया कारणानि बाह्यकिया नाम निवर्त्तमानस्य जगतः कारणभूतं प्रपंचरूपेण वि
वर्त्तमानया माययाधिष्ठानत्वं हि ब्रह्मणः कारणत्वं ब्रह्मण एव कारणत्वं मायाद्वारतः इति सूत्रयितुं तदात्मानं स्वयमकुरुतेति श्रुतिः

प्रागकारणमेवाशु सर्गादौ सर्गलीलया। स्फुरित्वाकारणं भूतं प्रत्यक्षं स्वयमात्मनि। रूपालोकमनस्कारप
दार्थव्याकुलं जगत्॥ विद्यते वेदनस्यांतर्वातोतः स्पंदनं यथा॥

सूत्रयितुं स्वयमित्युक्तं प्रपंचयति। रूपेति। अथवा ब्रह्मणो जगदुत्पत्तिमभिधाय तत्रैव स्थितिमाह। रूपेति। मनस्कारो मनस्त्र
मोगो मनो विस्तारः चित्रा गो मनस्कार इत्यमरः। रूपं वालोकश्च मनस्कारश्चान्ये पदार्थाश्च रूपालोकमनस्कारपदार्थास्तैर्व्या
कुलं व्याप्तमित्यर्थः। अथवा रूपस्यालोकः प्रकाशो रूपदर्शनं। अनेन जागरणं लक्ष्यते। मनस्कारशब्देन मनो विस्तारात्मकः स्वप्नावि
वक्षितः। रूपालोकमनस्कारयो जागरणस्वप्नयोर्ये पदार्थास्तैर्व्याकुलं जगद्वेदनस्य ब्रह्मलक्षणस्यांतः संस्काररूपेण स्थूल
रूपेण चांतर्वर्त्तते। ब्रह्मणो नादात्म्येन जागद्वर्त्तत इति ज्ञापनाय दृष्टांतमाह। वातांतरिति॥

ननु ब्रह्म जगदुपादानकारणं चेन्न हि धिदेव ब्रह्मपदेन ब्रह्मेति तत्तदात्मना प्रतीयेत न त्वमिव तत्तरंगाद्यात्मना न चैतदस्ति । अतो नोपादानं कि
तु निमित्तमेवेत्यत आह । सर्वात्मेति । सर्वात्मेति । केवलज्ञानरूपं ब्रह्म यथा येन प्रकारेण यत्कार्यस्वरूपेण देति विवर्तते तदात्मकं त

सर्वात्मवेदनं शुद्धं यथोदेति तदात्मकं ॥ भातिप्रसृतदिक्कालबाह्यं तद्रूपदेहकं स सद्धाम्नि
यथा यत्र समुल्लासमुपागतं तिष्ठत्याशु तथा तत्र तद्रूपं स्वं राजते ॥

कार्यस्वरूपं संतनाति प्रथयति । सन्यत इति हि तद्रूपात्मना सद्रूपं ब्रह्म प्रकाशतेऽतो युक्तं ब्रह्मण उपादानकारणत्वमपि प्रसृतदिक्
कालबाह्यं तारूपदेहकं त्रितरित्यध्ययेनान्तरवस्तुविवक्षितविप्रसृतस्वरूपदिक्कालयुक्तबाह्यांतराणी रूपस्वरूपमेव देहो ये
स्य स तत्तथा । उक्तमर्थं विशदयति । स सर्वात्मेति । यत्र देशे यथा येन प्रकारेण यत्कार्यात्मना समुल्लासं समुज्जृंभणमि ३
यथः ॥

प्रागकरणमेवेत्यादिनोक्तमर्थं विशदयति ॥ अकारणकमिति । यतो मायाद्वारं विना ब्रह्मणि कारणत्वं न विद्यते । अतो कारण
कमेव वास्तवकारणरहितमेवेदं जगत्सृष्टेः प्राक् ब्रह्मकल्पमनभिव्यक्तनामरूपतया ब्रह्मस्वरूपमिव स्थितं । अधिष्ठानन्तु
ते ब्रह्मणि संस्कारशेषं विलीनं जगत्तत्तो । विभाव्यमानमिदं स्थितमित्यर्थः । सृष्टिकाले प्राप्ते जगतः प्रत्यक्षमेव प्रत्यक्षप्रमाणा
त्मकं ब्रह्मैव निर्मितिं भवति । अक्षपादादिदर्शनेष्वनानपयेक्षेऽसंवित्स्वरूपं निर्मितिं । अपरोक्षचैतन्यमेव जीवइति प्रदर्शयि

अकारणकमेवातो ब्रह्मकल्पमिदं स्थितं ॥ प्रत्यक्षमेव निर्मितिस्तस्मात्त्राणास्त्वनुमादयः ॥

तुं प्रत्यक्षप्रमाणमेवजीवइत्युक्तं । तत्प्रसंगादनुमानादिस्वरूपमाह । तस्मेति । अथवा ऽपरोक्षचैतन्यं ब्रह्मेति दर्शयि
तुं प्रत्यक्षनामकं ब्रह्मेत्युक्तं । तत्प्रसंगादनुमानादिस्वरूपमाह । तस्मेति । अनुमानादयस्तस्य प्रत्यक्षप्रमाणस्या
परोक्षचैतन्यात्मकब्रह्मणोंऽशा इवांशाः परिच्छिन्नज्ञप्तिमात्रं ब्रह्मान्तःकरणप्रतिबिंबितं तस्मात्तेत्वन्ये तत्तद्धेतुवृं
पलिंगादिजनितांतःकरणंशारूढं प्रमाणमित्यभिधीयत इति हि वेदांतमर्यादा ॥ ॥

उत्पत्ति॰ ४ सर्वं जगद्ब्रह्मकार्यमिति निर्धारयितुं कारणव्यतिरेकेण कार्यं जगदसदेवेत्युक्तं॥ वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमि
ति कारणव्यतिरेकेण कार्यस्यासत्त्वप्रतिपादकश्रुतेः॥ इदानीं बंधतन्निवृत्त्योः कारणप्रदर्शनपूर्वकं न द्वैतबंधकारणं भूतदृश्य
जगदसत्त्वे प्रतिज्ञातवत्किं प्रपंचयति। सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शांत उपासीतेति श्रुतिमनुसरन् बंधोऽयमित्यादिना जगत्त्वमहमित्यादि
समस्तस्यादृश्यमुच्यत इति दृश्यस्य पदस्य दृश्यस्य संभावादयं साक्षादनुभूयमानः। कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणो बंधो न भवति। न

बंधोऽयं दृश्यसद्भावाद्दृश्याभावे न बंधनं॥ न संभवति दृश्यं तु यथेदं श्रुणु कथ्यते। यदिदं दृश्यते
सर्वं जगत्स्थावरजंगमं॥ तत्सुषुप्ताविव स्वप्नः कल्पान्ते प्रविनश्यति॥ ६॥
रिनाशित्वाद्सद्विद्धि दृश्यत्वान्नाशिस्वप्नवत् इति पाठः

तु दृश्याभावे बंधनं न भवतीति सत्यं। स एव दृश्याभावो न संभवतीत्यत आह न संभवतीति। तु शब्दः शंकाव्यावृत्त्यर्थः। इदं दृश्यं यथा न ६
संभवति तथा कथ्यते शृणु। यदिदमिति। विमतं दृश्यं असत्। विनाशित्वात् स्वप्नवत्। विमतं विनाशि दृश्यत्वात् स्वप्नवदित्यर्थः॥

दृश्यवत्ब्रह्मणोऽपि विनाशित्वमाशंक्याह। न तदस्तीति। न तावत् तदंतं तद्व्याप्यं तेन जन्म मध्यं न किं तु अस्तीति तद्गंभीरं निश्चयात्ता परिछेद्यं
अनाख्यमनभिधानमिंद्रियागोचरत्वादनभिव्यक्तं किंचिदिदमित्यप्रमितिं। निरूपणेन हि सन्ब्रह्मावशिष्यते। सदेव सोम्ये
दमग्र आसीदिति श्रुतेः। अनाख्यमित्ययुक्तं ब्रह्मादिनामकत्वात्तस्येत्यत आह। अचेतनमिति। एवं सर्वप्रपंचस्याज्ञानब्रह्मात्म
नालयमभिधाय स्वप्नरूपादप्रस्तुतादेव तस्मान्महासृष्टिकाले जगदुत्थानं नभसो गंधर्वनगरोत्थानमिव दर्शयित्वा सोमम
ष्टिजीवहिरण्यगर्भोत्पत्तिमाह। तथा नतु एव वस्तुमितं गंभीररूप एव स परमात्माकाशमिव स्वच्छे जले स्वयमन्यद्वोल्लस
न्नस्मद्स्वजंगमाणां नाविनामाकदर्थितां विजीवादिनाम सिंकेऽपि नाकलुषीकृता जीवतामुपजाती वा। इवशब्दः यमर्थ

ततस्तिमितगंभीरं न तेजो न तमस्ततं। अनाख्यमनभिव्यक्तं सत्किंचिदवशिष्यते॥ ऋतमात्मा परं
ब्रह्म सत्यमित्यादिका बुधैः। कल्पिता व्यवहारार्थं तस्य संज्ञा महात्मनः॥ स तथाभूत एवात्मा स्वय
मन्य इवोल्लसन्। जीवतामुपयातीव भाविनामकदर्थिताम्॥

वादे मायिकत्वं बोधयितुं अत्रायं सृष्टिक्रमः। सृष्टेः प्राक् अद्वितीयः परमात्मा सृष्टिकाले पूर्वमनास्लिंगितविशेषदृश्य
मात्रात्मना विवर्तते। ततः समष्टिचिदात्मना ततः समष्टिजीवात्मना ततोऽहंकारात्मना ततो बुध्यात्मना ततो मनआत्म
ना ततस्तन्मात्रभूतेंद्रियात्मना विवर्तत इति। तथा च हहाशिष्टनिहितं। इदं चैतन्यकलनं ततश्चेत्याशा चेतनात् उदेति
चित्त्वकलनं चितिशक्तित्वं चेतनात् ततो जीवत्वकलनं चेत्यसंयोगचेतनात् ततोऽहंभावकलनं चेत्यैकपरतावशात्ततो
बुद्धित्वकलनमहंतापरिणामतः। एतदेव मनस्त्वादिशाहृतन्मात्रकादिमदिति॥

उत्पत्ति० ५ अथ मे वक्ष्यमाणः संकल्पेनानुक्रम स्वप्नेऽपि द्रष्टव्यः। द्रष्टृत्वचित्तद्वारा समष्टिजीवभावमापन्नस्य परमात्मनोऽहंकारबुद्धिद्वारा समष्टि
मनोभावमाह। ततइति। ततो नाकारणत्वाद्भूतात्मा सजीवशब्दार्थः। कलनाकुलतां कलनेन संकल्पेनाकुलतां क्षुब्धतां ग
तः सन्मनो भवति। मनोविशेषणं मंथरीभवदिति। मननात्संकल्पान्मंथरीभवता स्थूलीभवता। उक्तं संक्षिप्याह। मनइति

ततः स जीवशब्दार्थः कलनाकुलतां गतः॥ मनो भवति भूतात्मन् मननान्मंथरीभवत्॥ मनः सं
पद्यते तेन महतः परमात्मनः॥ सुस्थिरादस्थिराकारस्तरंग इव वारिधेः॥ तत्स्वयं स्वैरमे
वाशु संकल्पयति नित्यशः। तेनेयमिंद्रजालश्रीर्जगति प्रवितन्यते॥ छ॥

॥नामशब्दः कुसमे॥ मनसः स्वनावं दर्शयति स्तेन समष्टिमनसा। शब्दादिपंचतन्मात्राकाशादिपंचभूतब्रह्मांडादिनैतिक राम
लक्षणं जगदिंद्रजालं प्रविरच्यत इत्याह। तदिति। तेन मनसा प्रवितन्यते॥ छ॥ ५

—

एवं समष्टिचित्तजीवाहंकारबुद्धिमनोभावमापन्नात्परमात्मन उत्पन्नं जगदिंद्रजालं मिथ्या चेन्नहि तत्सिद्धं ब्रह्मापि मिथ्या स्यात् ब्र
ह्मणः सत्यत्वाज्जगतोपि सत्यतावश्यंभाविन्यत आह। यथेति। कटकशब्दार्थः कांचनात्पृथक् नास्ति हेम्नो नैव भवति। नियमेन तद्धर्मा
वैनावाङ्कृत्सर्पवत्सम्यग्व्यावृत्तवृत्त्या कांचनाद्भिन्नतयानुपलभ्यमानत्वात्। हेमकटकान्न पृथक् कृत्वा हननं भवतीति नाव
द्भावोऽपि नावानरज्जुवत् यथेनद्दृष्टान्तद्वयं तद्वत्परमात्मनि जगच्छब्दार्थता भवति। परं तु जगच्छब्दादिति भ्रमारोपितस्य स
त्तास्फूर्त्योरधिष्ठानापेक्षत्वादधिष्ठानस्य सत्तास्फूर्त्योरारोपितानपेक्षत्वात्। ब्रह्मजगतोरुक्तं वैलक्षण्यमेवानुमनसः

यथा कटकशब्दार्थः पृथक्काहेर्न कांचनात्॥ न हेमकटकात्तद्वज्जगच्छब्दार्थता परे॥ असते
वसतीनाथ नद्यैव लहरी चला॥ मनसेह बद्धजालश्रीर्जागती प्रवितन्यते। अविद्या संसृतिर्मोहो बंधो
मायायलं तमः। कल्पितानीति नामानि तस्याः संकल्पवेदिभिः॥
यापिनाववद्धसत्ताज्जगदिंद्रजालजनकत्वमनुपपन्न
मिति तेनाह। असत्वैवेति। इह संसारे तापनद्यां मरीचिनद्या चला लहरीवोर्मिरिवासतैव मनसा सती जागती इंद्रजालश्रीः प्रवितन्य
ते। जगतो नामकल्पनाविधानान्मिथ्यात्वं हेयत्वं च साधयति। अविद्येति। यस्या जगदिदं इंद्रजालश्रीय इति नामानि कल्पितानि इ
गती इंद्रजालश्रीरिति पूर्वेण संबंधः। वक्ष्यति च अविद्या संसृतिर्बंधो मनो मोहो मलं तमः। इति संकल्पजालस्य नामान्येतानि रा
घवेति। बंधो यद्दृश्यसद्भावाद्दृष्टृत्वं नावेन बंधनेन न संभवति दृश्यं तु यथेदं शृणु कथ्यत इति॥

उत्प॰

६ अनेनोक्तप्रपंचवति। बंधस्येत्यादिना। दृश्यस्य दृढं नतु प्रपंचस्य अंगानि संबोधनं। बध्यते अनेनेति बंधः। उक्तं विज्ञाद्यनन्तनेन दृश्याभा
वेदृष्टत्वनिवृत्तेः कैवल्यमाह। इतिनि। किं तद्दृश्यं यस्य बंधहेतुत्वमित्यत आह। जगदितिनानुनेयायिकादीनामिव दृश्यसद्भावेपि मो
क्षः किं नस्यादित आह। यावदिति। यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमंतरं कुरुते अथ तस्य भयं भवतीति श्रुतेर्द्वैतदृष्टिनां मुक्तिः कमतीश्चरा

बंधस्य तावद्रूपं त्वं कथ्यमानमिदं शृणु। ततः स्वरूपं मोक्षस्य सीदुःसमानननदृष्टृ दृश्यस्य सत्तांग बंध इत्यभिधीयते। द्रष्टार
श्यवशाद्द्रो दृश्याभावे विमुच्यते। जागत्त्वमिहमित्यादिसर्गात्मा दृश्यमुच्यते। यावदेतत्संभवति तावन्मोक्षो नविद्यते। आ
नीलवल्लरीरूपं यथा पपाल्लकोटरे। अस्तेकमलिनीबीजं तथा द्रष्टरि दृश्यधीः॥

यते। यावत् दृश्यं संभवति तावन्मोक्षो न दृश्यनेवेतन्न हिंसु षुप्तिप्रलययोः सर्वदृश्यासंभवे सति मोक्षः किं न स्यात् सुषुप्त्या
द्योक्त्वा सर्वदृश्याभावप्रतिपादनात् तत्राज्ञानसद्भावादिति चेन्न। तस्योक्त्वा न दृष्टोरगवद् किंचित्करत्वाभावात्सुपगम्य
ते तत्र मोक्षत्वाशंक्याह। आनीलेति। कमलिनीबीजं नविकमलिन्याः पद्मिन्या बीजं तत्तमानीलवल्लर्यं रूपं आसमंतात्नीलल
तारूपं पपाल्लकोटरे पद्मपत्रांतरावकाशे संस्काररूपेण यथा स्ते तथा द्रष्टरि दृश्यधीरास्ते प्रातिभासिकत्वाद्दृश्यसधी ६
रित्युक्तम्॥

ननु द्रष्टरि दृश्यं संस्काररूपेण प्रलयादौ वर्तते चेत्तर्हि विचित्रसंस्कारविशिष्टात् द्रष्टृदृश्योपाधिव्यक्तिस्तदैव किं न स्यादित्याशंक्य दृष्टां
तेन परिहरति। यथेति। बीजस्यांतः संस्काररूपेण स्थितोंकुरो देशकालतः प्रतिनियतदेशकालतो नानासुरंमकांडशाखापत्रादिविला
सनशीलं रूपं स्थूलरूपं यथा तनोति एवं द्रष्टधीरपि नियतदेशकालतः स्थूलरूपं तनोति हि यस्मात् ततो न तदैव जगदुत्पत्तिप्र
संगः। आनीलेत्यादिनोक्तमुपसंहरति। द्रव्यस्येति। यथा द्रव्यस्य पदार्थस्य हृदयं ततु रितोत्पन्नाचमत्कृतिराश्चर्यं तत्र माधावि
द्रव्यस्य परमसूक्ष्मावस्था संस्काराख्या स्तत्र याजिनाशसतीन स्फुरत्येवसदास्ति तथा चिन्मात्रशरीरिणि अक्षिन्मात्रस्वरूपस्य
परमात्मद्रव्यस्योदरे अंतः स्वभावभूता तत्त्वरूपा नित्या जगत्स्थितिरस्ति। एवं तावज्जीवन्मुक्तलक्षणे रेकात्मस्वरूपेण सर्ववेद्यं हृतमति
पाद्यमभिधायविरुद्धधर्माक्रांततयारेशासंभवशंकानिरासाय तद्व्यतिरिक्ताकाशादिपदार्थसंभवशंकानिरासाय च सर्वस्याविरु

यथांकुरेण बीजस्य संस्थितो देशकालतः। तनोति भासुरं रूपं तनोत्येवं हि दृश्यधीः। द्रव्यस्य हृदयेवचमत्कृतिर्यथा सदास्ति तास्त्वमयार्जितोद
रेद्रव्यस्य चिन्मात्रशरीरिणस्तस्यास्वभावभूतास्तु उदरे जगत्स्थितिः। वसिष्ठउवाच। इदमाकाशजाख्यानं शृणु श्रवणभूषणं उत्पत्तिसमाख्य
प्रकरणं येन राघव बुध्यसे॥ इदानीमस्याकाशजादिप्रपंचस्य सकारणस्य तज्ज्ञत्वादिना ब्रह्मव्यतिरेकेणासत्त्वमुक्तं हानीलं ब्रह्मात्मैक्याप
रोक्षज्ञानस्य क्रमेण तत्फलात्मकसंसारनिवृत्तिलक्षणफलं दर्शयितुं भगवान्वसिष्ठउवाच। अनन्तं तु यमसंवादव्याजेनाविदुषिहिर
ण्यगर्भे विद्याफलेदर्शितेमनि विदुद्दंत रपि। न्यायसाम्याद्दर्शितमेव भवतीत्यभिप्रेत्य आकाशजाख्यानमवतारयति। इदमिति
॥अत्रतार्थं वा दीयमाणं संवादादिवतात्रांत रक्ष्ये वतत्कमतत्कलात्मकः संसारः ततद्दृष्ट्या तु नासीदस्ति भविष्यतीत्येतद्दृष्ट्यंप्रति
पादकमुन्यताख्याप्रकरणं येनाकाशजाख्यानेन स्फुटेन बुध्यसे। नहि इदमाकाशजाख्यानं श्रु॰। आकाशे धेनामरूपवानिवीहि ततिश्चनेः॥

उत्पत्ति
१ आकाशंप्रलत तस्मात्जायत इति आकाशराजो प्रलत्।। द्विजत्वादिकल्पनानुकथासौ दर्यार्थि प्रलत सदनरजरणयपरि:आकाररूपेणाग्नि
नोग्निरेनं मन्तुं दहति। अथवा आकाशराजेन बहुकालं शुश्रूषितः प्रीतोग्निनरस्यागारानिर्गत्य स्व नक्रमारणेन्मुखमनम्मतुं

अस्ती हाकाशराजो नाम द्विजः परमधार्मिकः ध्याने कनिष्ठः सततं प्रजानां चहितेरतः। सचिरं जीवनियहानुदानुरक्तं
नयतः सर्वाण्येव कर्मेणाहं कृतान्यपि जाव्ययः।। एनमाकाशराजं विप्रं नकस्मात् अन्तर्यामी अहं। अत्रमे कुंठितानां कि
:स्व इद्धारायथोपजो इति संचिन्त्य तं हेतुमगच्छ नन्नरेनदात्यजे सुधममुपकानस्व कर्माणि केचन।। ततस्तस्य दनं
यावन्मन्तुः प्रविशतिस्वयं।। तावदेव दहत्यग्निकल्पानदहनोपमः। अग्निज्वालामहामालाविदार्य तिर्यतो घुसो।। द्विजं द
ग्धासमादातुं हस्तेनैव त्वयत्नतः। न चाशाक तु रोदष्टमपि हस्तशातैर्द्विजः। बलवान् अपवष्टध्धुसंकल्प पुरुषयथा।।

दहति। बलवानापि मन्तुः परोदष्टमपि हस्तशातैरपवष्टध्धुं ग्रहीतुं नाशशाक शाकशक्तो इतिधातोर्लुङ्। अपवर्षध्वशाद्योऽवष्ट
ध्धुमित्यनेन संबध्यते। संकल्पपुरुषो मनोरथनिर्मितः पुरुषो नासः।। १

त्वमेको बलात्किं विदपि समं मारयितुं न शाक्रः इत्यात्र हेतुमाह।। मारणीयस्येतिातच्छद्दो मारणविषयः इतिशब्दो हेतोः इति हेतुपु

अथागत्य यमं मन्तुरष्टच्छन्तं पायच्छिदं। किमित्यहं न शक्नोमि मोक्तुमाकाशराजं प्रभो।। यमउवाच।। मन्तो न किंचिच्छ
क्तस्त्वमेको मारयितुं बलात्। मारणीयस्य कर्माणि न कर्तॄणीति नेन रत्न। तस्मादेतस्य विप्रस्य मारणीयस्य
तेनतः कर्माणि वीक्ष्यतेषां त्वं साहाय्येन नमस्यसि। ततः समन्तुः वस्या प्रतत्कर्मान्वेषणे रतः। मंडलानि
दिगंतानां सरांसि सरितो दिशः। एवं नु मंडलं भ्रांत्वा नानुकर्तश्चिच्छक्यानि चितु। नान्या काशराजकर्माणि तथ्य
वान्नमन्तुरुदन्तः समपृष्टच्छद्दपागत्य धर्मसमवर्यिकोविहा। पयायणे हिप्रतवः संदेहे हघ्ननुजीविना।। आकाशराजस्य
कर्माणि कस्थितानि विवद प्रजो। धर्मराजो यस चिंतयचिरं तमोक्फवानिदं।। आकाशराजस्य कर्माणि मन्त्रोसंति नु कानि
चितु।।

करणप्रकर्षादिसमाप्तिश्चित्य मरः। तेषां कर्मणां मध्येऽन्यतमेन सहायेन। साहाय्येनेति। कश्चित्सहायनावेनत्यर्थः। विदृदृष्टि
मवलंब्याह। आकाशराजस्येति।।

उत्पत्ति· तत्र हेतुमाह। एष इति। केवलाद्वास्तवसहकारिकारणरहितात्स्वादेव परमात्मन एवं विंबप्रतिबिंबं नयाज्जातो हि यस्मात्केवलात्पर
८ मात्मनो जातस्तेपि हिरण्यगर्भस्य जीवस्य कथं कर्मादि वस्तु त्राह। आकाशादिति। वास्तवसहकारिकारणरहितात्परमात्मनो योजा
तः प्रतिबिंबनयात्तिव्यक्तः सोमलं कर्मादि मलरहितं व्योमेव ब्रह्मैव तत्तु वेद॥ आकाशात्तः स्वकारणाद्व्यक्तो नत्विय ते वास्तवसह
कारिकारणरहितत्वे सति ज्ञानत्वात्तत्वदेवं दृश्यर्थः। उक्तमर्थं सार्द्धश्लोके न विवृणोति। सहकारिणीति। अबुध्यते प्रतिविंबादि
स्यलेफलितमाह। एतदिति। यस्माद्विन्मात्रविवात्मायमाकाशाज्जो व्यक्तः परतात्मत्वात्कर्मरहितस्तस्मादित्यर्थः। मत्सु व्रशागत

एष प्राकाशजो विप्रो जातः स्वात्स्वकेवलात्। आकाशादेव योजातः स व्योमैवामलं ननु तत्। सहकारीणि
नो सन्ति कारणान्यस्य कानिचित्॥ सहकारिकारिकारणनाम नावेद्यः प्रज्ञायते ना सौ स्वकारणान्वि
तो भवतीत्यनुमीयते। एतदाक्रमणेस्तस्तोत स्मात्मायत्रावान्नव॥

निगसेन हिरण्यगर्भेनेत्युबिनान्मृतः सर्वोपि संसारिकोऽधर्मो निरस्तो वेदितव्यः। ननु एकाच्चेतं बुभ्रमवनुन्मतात्मा नूतेन तेव्वाव्यस्थित
।एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवदिति वचनाद्धिरण्यगर्भेण सर्वेषामपि जीवानां चिन्मात्रप्रतिबिंबत्वे व्यक्तत्वो बिंबत्वं तच्चिद्रूपत्वे राम
कर्मतत्फलात्मकसंसाररहितत्वे च समाने कविशेषमाहायाहिरण्यगर्भस्यैवाकर्मित्वादिकमभिधीयत इति। उच्यते हिरण्यगर्भ ८
स्य तत्वविस्मरणेव विशेषमाहार्या कर्मित्वादिकमभिधीयते तथा चश्रुतिस्तस्य ह न तत्वविस्मरणाहा सहायमीज्ञां चक्रे यन्मदन्यन्नास्ति
कस्मात्तु बिभेमीति। ततः कास्यभयं वीयायेति॥

श्लोकेन तदिष्टंमादि ब्रह्मा किल पराकाशवपुरित्यंतः प्राक्तनो ग्रंथसंदर्भः स्पष्टार्थः। क्वचित्किंचिद्विवियते। प्रपितामहस्यादेविशेषणं
चतुष्टयं ब्रह्मणो महत्त्वख्यापनार्थं। विज्ञानात्मेति स्वरूपकथनार्थं पितृणामपि पितरः पितामहानां पिता प्रपितामहः सर्वभूतनामा
दिकर्तेत्यर्थः। त्वया मत्रपितामह इति क्वचित्तस्यात्मनि तोवे विशेषमाह। स्वयंभूरिति। स्वयमेव भवतीति स्वयंभूः। अत एव जन्मु
करणेनीतबीजादर्जाय त इति। एक एवात्मा नित्याप्तोति। सर्वकार्यमिति एकात्मा प्रधानात्मेति वा। विज्ञानं बुद्धिरात्मा स्वरूपं य

श्लोके तद्विस्मितो मन्मुनिमिंगा मनिजमंदिरं॥ श्रीराम उवाच॥ ब्रह्मेय कथितो देव त्वया मे प्रपितामहः स्वयंभूरज ए
कात्मा विज्ञानात्मेति मे मतिः॥ वसिष्ठ उवाच॥ एवमेतन्महाबाहो ब्रह्मेष कथितस्तव। विवादमकरोन्मृत्युर्यमे
नैतत्कृते पुरा। मन्वंतरे सर्वभक्ष्यो यदा मृत्युरदम्यजाः। बलमेत्य द्विजाक्रांतावारं न मकरास्तयं। तदैव धर्मराजे
नयम नाप्यनुशाशितः। ब्रह्मा किल पराकाशवपुराक्रम्पते कथं। आकाशस्फुरदाकारः संकल्पपुरुषो यथा
। इष्ट्या दिरहितो नातिस्वयंभूर्नसितेतथा॥

स्य सतथा। ब्रह्मस्वरूप इति वा। यामानुशासनमेव संक्षेपतन्त्राह। ब्रह्मा किलेति। किलेत्याक्रमणस्यासंभाव्यतेः पराकाशप्य
रमात्मा वपुः स्वरूपं यस्य सतथा। ननु ब्रह्मापरब्रह्मशरीरश्चेत्कथं चतुर्मुखशरीरत्वं तस्येत्याशंक्याह आकाशस्फुरदिति। प्रति
द्वाकाशे स्फुरन्नाकारः शिरस्थाणादिमान्यस्य मनोरथकल्पितपुरुषस्य सतथा प्रातिभासिकं ब्रह्मणः शरीरत्वं व्यक्ततस्य संकल्प
पुरुषवन्नास्येवेत्यभिप्रायः॥

उत्पत्ति॰ उक्तं विराड्रूपमुपसंहरति। चिद्व्योमेति। निजचित्तवृत्ता नस्य चित्तवृत्ता तदध्यस्तविराडादित्वर्थः। चिद्व्योमेति श्लोकानन्तरं विराडवस्थां प्राप्तहि
९ रण्यगर्भविषयोऽयं ह्रस्वशिष्टग्रन्थश्लोको द्रष्टव्यः। आतिवाहिक एवासौ देहोऽस्य स्वयंभुवः। नत्वाधिभौतिको रामदेहो जन्तोः पश्या
नश्यति प्रलाणे। जीवतां जीवानां तरवत्ताधिभौतिकदेहः कुतो न स्यादिति चोदयति। आतिवाहिक इति। अतिवाहनेन तदेशान्तरग
मयितृदेवतासिरित्यातिवाहिकः सूक्ष्मो देहः। स्थूलदेहारम्भकाकाशादिभूतसत्तासत्ताम्याजीवानां हिरण्यगर्भस्य स्थूलदेहसत्ता
सत्वे इत्युत्तरमाह। सर्वेषामिति। कारणत्वेनाकारणमुपादानलक्षणमात्मास्वरूपयोःपातानितथोक्तानि। अनेन देहद्वयारम्भक

चिद्व्योमकेवलममनादिरनन्तमध्यं ब्रह्मेति नाम निजचित्तवशात्स्वयंभूः॥ आकारवानिव पुमानिव बद्धलक्ष्यस्तस्थौ बंध्यात्नु
नन्वस्त्वेवमस्य तु नास्ति देहः॥ आतिवाहिक एवासौ देहोऽस्य स्वयंभुवः॥ नत्वाधिभौतिको राम देहोऽयस्यापपद्यते॥ श्री
रामोवाच॥ आतिवाहिक एकोऽस्ति देहोऽन्यस्त्वाधिभौतिकः॥ सर्वेषां भूतजातीनां ब्रह्मणस्त्वेक एव किं॥ वसिष्ठ उवा
च॥ सर्वेषामेव देहौ द्वौ भूतानां कारणात्मनां॥ अजस्य कारणसत्त्वादेक एवातिवाहिकः॥ अन्येषां कारणं ब्रह्म प्रतिमा
त्स्थितं जगत्। अजस्य कारणं ब्रह्म तेनासावेकदेहवान्॥

कारणमन्तं व्यष्टिजीवानां सूचितं। अजस्य कारणान्तरानुस्थूलदेहारम्भककारणसत्ताद्युक्तमर्थं विज्ञापयति। अन्येषामिति। ब्र ९
ह्मप्रतिभासोऽस्थितं ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य प्रतिभासेन संकल्पेनोत्थितमुत्पन्नं जगत्सूक्ष्मभूतस्थूलभूतलक्षणं तेन तानिमि दे
हद्वययुक्तानीति शेषः। अजस्य तु ब्रह्म परमात्मैव कारणं न भूतानि॥

ननु सूक्ष्मभूतविकारात्मनसः सूक्ष्मभूतादिसर्वजगदुत्पत्तिः कथं घटत इति चेन्नामनसः सूक्ष्मभूतविकारत्वस्य दृष्टिसृष्टिपक्षेऽनुपगमात्। प्रत्युत
नाचास्मात्। इतः पूर्वमेव तत्र जीवसृष्टिं मत्क्रियादृष्टिरेव सृष्टिरिति विशिष्टसिद्धान्ते स्थिते सूक्ष्मभूतप्रभृतिसर्वस्य जगतो मनोविकारत्वे वि
रोधीनावात्। यदा सुषुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यति। अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति। तदैनं वाक्सर्वैर्नामभिः सहाप्येति। स्वाहिका
शनिरपि मनसो लये सुषुप्तौ सर्वस्य जगतः प्रलयः इत्यलयः इत्यर्थायिनी दृष्टिमेव सृष्टिमनुजानाति। ननु सुषुप्तौ प्रलय इव मनसो
विलीयते। किंतु कारणात्मावेन नमृतीयत्वं इत्याशयेन तथात्मकनिराह इति चेन्न। तत्प्रलया प्रतिपादने जगतः प्रबोधसमये तस्य प्रतिपाद
नप्रसंगात्। प्रतिपादयति च श्रुतिः। सर्वस्य सृष्टिं प्रबोधे स यदा प्रतिबुध्यते यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिंगा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेव

ब्रह्मा संकल्पपुरुषः पृथ्व्यादिरहिताकृतिः॥ केवलं चित्तमात्रात्मा कारणं त्रिजगत्स्थितेः॥

॥ एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं प्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोका इति श्रुत्यंतरं संप्रति। दृष्टिसृष्टिविषयं भवति। आत्मनोऽधि
मनो मनसो मनःप्रजापतिमसृजत प्रजापतिः प्रजा असृजत तद्वा इदं मनस्येव परमं प्रतिष्ठितं यदिदं किंचेति किंच कल्पितस्य द्वैतस्य शु
क्तिरजतादेः स्वप्रतिभासमात्रशरीरस्य प्रतिभासदशायां स्वकल्पनाधिष्ठानसत्तामात्रेण स्वरूपेणावस्थानासंभवात् निर्विशे
षेण मायापर्वचनाबलस्थितेवरूपं दृष्टं जीवज्ञानमाकाशादिस्वभावमानं च परस्परैरिति संज्ञेयं शरीरकल्पनाबलवत् यात्रबहुप्रपंचानि
याननिगद्यते। ब्रह्मणो मनोमात्रशरीरत्वात्तत्कृतं जगन्मनोविकारता न्मनो राज्यवदसदेवेत्यभिप्रेत्याह। ब्रह्मासंकल्पपुरुष
इत्यादिना संकल्पपुरुषः संकल्पपुरुषसमस्त्वर्थः। संकल्पपुरुषसमत्वमेव विज्ञापयति पृथ्व्यादिरिति। स्थूलदेहारम्भकपृथ्व्यादिरहि
ताकार इत्यर्थः॥

उत्प्र॰
१०

मनसो विश्वकारणत्वे प्रस्तुवन्सत्वं तस्मादित्यभिप्रायेण पृच्छति। भगवन्निति। प्रश्नवैयर्थ्यमाशंक्याह। यस्मादिति। वाचारंभणमात्रत्वाद्वि
कारस्य मनसोऽपि नाममात्रत्वं तेन सत्वमित्युत्तरमाह। रामेत्यादि सार्द्धेन। व्योम्नोऽपि नामरूपवाचारंभणादिशास्त्रसंस्कृतं किंचिद्
किंचिदपि सद्रूपं न वा दृश्यते। तत्र ननु नयं मूलं मनो नास्ति चेत्तन्मूलो ऽयं द्वैतायमयतमानावयं कृतार्थी स्मातां सम्भानदस्याह।

भगवन्मनसो रूपं कीदृशं वद मे स्फुटम्। यस्मात्तेनेदमखिलं विततं सर्वं जगत्॥ श्रीराम उवाच॥ भगवन्मनसो रू
पं कीदृशं वद मे स्फुटम्। यस्मात्तेने यमा विज्ञातं त्रिलोकमन्तरा॥ वसिष्ठ उवाच॥ रामास्य मनसो॥ रूपं न किंचिद् पि
दृश्यते। नाममात्रादृते व्योम्नो यथा शून्यजडाकृतेः। न बाह्ये नापि हृदये सद्रूपं विद्यते मनः। सर्वत्रैव स्थितं ह्येतद्
राम यथाऽनन्तः साधोः इदं तद्यथा स्वप्ने नानमृगागत। सतो वाप्यसतो वापि तन्मनो विद्धि नेतरत्। यदर्थप्रतिभा
नं तन्मन इत्यभिधीयते॥ अन्यन्न किंचिदप्यस्ति मनो नाम कदाचन॥

सर्वत्रैवेति सर्वत्र स्थितत्वमनुपपन्नमित्याशंक्यान्तरयति। श्लोकचतुष्टये नु सार्द्धेन साधो इति। प्रतिभानं ज्ञानं कीदृक्प्र १०
तिभानं तत्राह। यथार्थमिति प्रसिद्धिगतं यज्ज्ञानं पदज्ञानमिति प्रसिद्धमित्यर्थः॥ केवलनेति द्विवचनम्॥

एवं मनसो बंधमलत्वं स्वरूपविशेषं चाख्याय ज्ञानेन समूलस्य तस्य निवृत्ताबात्मनः कैवल्यमाह। संकल्पेति। जगन्नास्ति संकल्पजाले
गलिते यत्तन्मस्वरूपमवशिष्यते तदन्नतोपमानेन विशदति। असंभवतीत्यादिना। असंभवतीति सतिसप्तमी। असत्वमिति
परछेदः इत्यस्मादि सकलप्रकाशप्रविगमे यदिक्षायीनि सर्वजीविवाश्च तमः प्रकाशो वा अवतिष्ठेत तद्धितस्य स्वरूपं केवल्याव
स्थायामात्मस्वरूपस्यादृष्टान्तोऽवतीत्यर्थः। नृतोपमानेनापि तत्स्वरूपमावेदयति॥ चनाशेतिच्चेनोसाच्चखिजानांशोवादि

संकल्पनं मनो विद्धि संकल्पात्तन्न भिद्यते। यत्र संकल्पनं तत्र मनोऽस्तीत्यवगम्यताम्। संकल्पमनसी भिन्ने न कदाचन
केनचित्। अविद्यासमनिःश्चित्तमलो बंधो मनस्तम्। इति संकल्पजालस्य नाशमाहे नान्नित्रावता। संकल्पजाले गलि
ते स्वरूपमवशिष्यते॥ असंभवति सर्वस्मिन्दिग्भूम्याकाशरूपिणि। प्रकाशेऽपयादृशं रूपं प्रकाशस्यामलं
लं भवेत् त्रिजगत्वमहं चेति दृश्येऽसत्तामुपागते। दृष्टुः स्यात्केवलीभावस्तादृशो विमलात्मनः। आत्मनाभाखिलग्रोला
दिप्रतिबिंबो हि यादृशो। स्यादर्पणे दर्पणता केवलात्मस्वरूपिणी। अहंत्वं जगदित्यादौ प्रशान्ते दृश्यसंभ्रमे
। स्यात्तादृशी केवलता स्थिते द्रष्टर्यवीक्षणे॥ पदार्थानां प्रतिबिंबाय न तत्तथोक्तं दर्पणं हि धारणविशेषेण प्रतिबिंब
बिम्बमोचितचक्षुः संप्रयोगाभावादेगहीतारिबिलप्रतिबिंबं भवति। तस्मिन्दर्पणे यादृशी दर्पणता कीदृशी सतत्राह
। केवलात्मस्वरूपिणी केवलदर्पणस्वरूपिणी। अवीक्षणे वीक्षणे यस्मानावादेवतद्विषयवीक्षणरहिते स्थिते द्रष्टरि सा
क्षिणि तादृशी केवलता स्यात्॥

उत्पत्ति॰ एवंविधकैवल्यप्राप्तौ मन एव विरोधि तस्तद्विनाशे परमो यत्न आस्थेय इति दृढयितुं तस्य दौरात्म्यं श्लोकद्वयेनाह। मन इत्यादिना। अपरतां
११ देहाद्यनात्मरूपतां। अथ मनोमितिविधा। एवंचैवलशक्तितया केवलं मन एव च जनितनत्वात्मेत्यर्थः। प्रागुक्तकैवल्यप्राप्तिः परमात्म
दर्शनादेवेति विस्तरतः प्राक्प्रसंगेन व्याख्यातः परमात्मरूपमविपाद्यति महाप्रलये इत्यादिनाभियते हृदयं विरि
त्यतः प्राह। तेन। सर्गादौ सृष्टिसंकल्पेन। अपवासमुपते ने नेति सर्गः। कारणतेदोदेहरूपत्वात्तमेव निर्विकारं प्रत्येव। ननु इदृशा
सत्तवतः इच्छुरप्यसत्त्वमेव युक्तं। असदा इदमग्र आसीत्। असदासीत्सदासीन्नदानीमित्यादिश्रुतेरित्याह। आस्ते इति। अ

मनोहृदयमयं दोषं नतो नीमं तयात्मकं। असदेवसदाकारं स्वप्नःस्वाप्नो न रेययथा॥ स्फुरति वनानि गच्छति याचते नमति मज्ज
ति संहरति स्वयं। अपरतामुपयात्युपिके वजं चयति च चुंजत्याकि तया मनः॥ वासिष्ठ उवाच। महाप्रलयसंपत्तावसतां
समुपागते। अशेषदृश्यसर्गादौ शान्तमेवावशिष्यते॥ आस्तेऽनस्तमितो भास्वानजो देवो निरामयः। सर्वदा सर्वकृ
त्सर्वः परमात्मा महेश्वरः॥ नस्तमितो जननिवाद्यं नयोर्मविदिकारयोर्निषेधात्मध्यवर्तिनो। पिचासरो भावविकारा निषिद्धा
वेदितव्याः। तस्याजत्वमाह। देव इति। घो तं तमानवस्य कादाचिकत्वनिरासाय भास्वानित्युक्तं। ननु दुःखितं वारयति
। निरामय इति। तस्य पूर्णत्वमाह। सर्वदा इति तत्र हेतुः। सर्वकृदिति। सर्वरूपेण विवर्तत इत्यर्थः। यद्वा निमित्तकारणत्वमाह। स
र्वकृदिति। सर्वकृत्वं सर्वनियामकत्वमपि तस्य वेत्याह महेश्वर इति॥

ननु परमात्मा सर्वकृत्सर्वेश्वरश्चेत्तर्हि कार्यनियम्यसापेक्षत्वेन सविकल्पः स्यादित्याशंक्याविद्यकमेव सर्वकृत्वादिक। वस्तुतो
निर्विकल्पमेव तस्य स्वरूपमित्यभिप्रेत्याह। यत इति। यतो वाच इत्यादि मुमुक्षुर्दृग्यच्छ्ष्याधारेण स्तुतिदर्शनियोजनी
यं। तस्मिन्दृष्टे परावर इति। वर्तमान तच्छुद्धे नवायोजनीया वा। आयुगं यो गोचरश्चेन्न हिंसाज्ञानादपलभ्येत तत्रैहो यो मुक्ते
रित्युपगमो वा स्य ब्रह्मणः। कथं नित्यसिद्धिसंज्ञास्तत्राह। यस्येति। स्वभावजा स्वाभाविकं। ननु शुद्धेरनुभूयमानेपि तस्मिन्वा
गोचरेनास्माकं विश्वास इत्याशंक्य तस्य विशिष्टकेवलरूपास्य यथा सकलतन्त्रागम्यत्वात्मेवमित्यभिप्रायेणाह। य इति। अथ

यतो वाचो निवर्तन्ते यो मुक्तैरवगम्यते। यस्य चात्मादिकाः संज्ञाः कल्पिता न स्वभावजाः। यः पुमान्सांख्यदृष्टीनां ब्रह्म वेदान्तवादिनां
। विज्ञानमात्रं विज्ञानविदामेकान्तनिर्मलं। यः शून्यवादिनां शून्यो भासको योऽर्कतेजसां सोऽवक्ता मन्ताऽन्नं भोक्ता द्रष्टा कर्ता सदैव यः॥

वाउक्ते परमार्थवादिनां विप्रतिपत्तिदर्शनं निरालंबनविप्रतिपत्त्यायोगात्द्विप्रतिपत्ते प्रागेव तदालंबनतया सिद्धे तस्मिन्विश्वा
सः कार्य इत्याशयेनाह। यः पुमानिति। योगाचारमतं आह विज्ञानेति। एकांतेन नियमेन निर्मलमेकं। तन्निर्मलं माध्यमिक
मतमाह। यः शून्येति। वस्तुतः शून्यमेव तत्त्वमिता चार्वाकनिरासायाह। भासक इति। येन सूर्यस्तपति तेजसेद्ध इति श्रुतेः।
अर्कतेजोभासकत्वेन प्राप्तं तद्विपरीतं जीवाहं दं परमात्मनो वारयति। वक्तेति। कुतः नो कर्तृत्व नथाहेन कर्मफलासुच्यते
। तत्रापि वेत्तो मुक्त तस्य जीव इति श्रुतादेन कर्मफलाभिधानात्। मन्ता तत्त्वमिति। विसंधिकरणमार्षं।

सर्वमिव हारसाधके सोनि षोपि नास्य केवलमनमेन त्वेकत्वं वादिनो विप्रतिपत्त्यवकाशः इत्याशंक्य रागादिदूषिततया सूक्ष्मवस्तु
ग्रहणासमर्थबुद्धित्वात्तद्देव कारणं संभवंतीत्याशयेनाह। मन्त्रपीति। जगतीमन्त्रपि परमात्मा दृश्यते न तथा बुधा सूक्ष्म
यासूक्ष्मदर्शिभिरितिश्रुत्युक्तविशिष्टबुद्धिरहितानाम सन्निव भवति। स तु कलानावाहे हस्योहरग इव भवति तेषां दर्पमह
घकोशापितैरप्राप्यत्वात्। तस्यैव परमात्मनो जडप्रकाशकत्वं नियामकत्वं क्रमेणाश्लोकेद्वयेनाह। चिदिति। घटस्फुरति
पटःस्फुरतीत्यनुभूयमानः चित्प्रकाशो यस्माद्विशात्मनः प्रसृतः प्रकृतिरेवेह नतिर्जता बन्धीनु वर्तते निजेन सम रःश्रला

सन्नप्यसन्नजगतियो योदेहस्योपिहरतः चित्प्रकाशोऽयं यस्मात्सलोकइव भास्कंस्वतःप्रकृतिर्वर्तते व्योम्नि जानावस्था
उसफलाविन्नमूलेंद्रियरलाये नत्यतिवायुना। यस्मिन्नन्तःप्रकवति देहसमुद्रकेयः प्राविष्यानिसरध्वंपुर्यष्टकमितस्त

उभेवसञ्छोभनेफलेव्यसोसातयोः। ननुजानेनासंकान्नियामकाद्य परमात्मस्तद्विपरीतस्य जीवस्य भेदे युक्तः इत्याशंक्य
मणषडहप्रविष्टनान्यो तोस्ति द्रष्टारूपरूपं प्रतिरूपो बभूव सादिश्रुतिप्रापित तस्यैव जीवस्वरूपेणावस्थानमाह। यस्मिन्निति।
प्रकवतिस्फुरति। समुद्रकः सं पुटकः प्रकृतिरित्यनेनाधिदैवाभिप्रायेण नियामकत्वमुक्त्वाध्यात्मिकाभिप्रायेणाह। यः प्रा १२
वयुनीति इवस्तन्तः सरध्वसदृशं पुर्यष्टकं यः स्पावयति गमयति चालयतीत्यर्थः। पुर्यष्टका स्वरूपं महर्षिरुक्तं ज्ञानेंद्रियाणि स्वलु
पवनथाऽपराणिकर्मेंद्रियाणि मनश्चादिचतुष्टयं च प्राणादिपंचकमथोवियदादिकचकामाश्च कर्म च तमःपुनरष्टमी पुरीति॥

ननु परमात्मैव शरीरमाविश्य संसरति चेत्तस्य कथं कैवल्यमित्याशंक्य सवस्कतोसंसारिणि। तस्मिन्विपरीतभावनापायित्वस्य संसा
रस्य तत्त्वभावनया निवृत्त्युपपत्तेर्घटत एव कैवल्यमित्याह। अविद्यातत्कार्यरहितसंविद्रूपत्वाद्व्योमवच्चिंतया साकाशकल्पत्वचिंतया
स्वंतदेहाकाशावृत्यै नवेत॥ अथवायो जीवभावमापन्नपरमात्माव्योमचिंतयास्वमेव द्वैचिंतया सह नवेत्पदार्थचिंतया
अनात्मपदार्थचिंतयाधि संसारोपरिस्थितः अधिष्ठितः। अधिष्ठितः अथवा पराधीचियानतः अधिष्ठितो विषयीकृतः स्वत्वार्थ
त्वमाकाशादिपदार्थत्वं गच्छतीव॥ पदार्थचिंतयात्वर्थमिव गच्छतीत्युक्तं प्रपंचयति। आदिनविनादिस्लोकद्वयेनाअतित्वतेतिशाय

गुह्यः संविन्मयस्ताय स्वंभवे द्योमचिंतया॥ पदार्थचिंतयार्थतामिव गच्छत्यधिष्ठितः। आदिमविवर्तिरात्मावमयात्रिभुवनो
मयिः स्फुरंत्यपि तत्त्वेयस्मिन्मरावि व मरीचयः कुर्वन्नापीह जगतां महतामनंतं हृदं नकिंचनकरोति कदाचनापिस्वात्म
न्यनन्तमयसविद्धितिविकिल्पे स्वत्कोदयस्थितिमतिस्थितरणेक एव॥ नव्यासेयस्मिन्नचिहृदयेव आविर्मावितिरोभावतिरोभा
वप्रधानात्रिभुवनतरंगास्फुरंतिसपरमात्मास्तइति हृदयेणान्वयः। तस्मिन्दृष्टे परावरेइत्युत्तरेणवान्वयइत्यवादिष्मा। जग
तोहृदंसमग्रमाययाकुर्वन्नपिवस्तुतोनेनकरोति। स्वकोदयस्थितिमतिष्ठत्यत्रिसंकल्पायेनसमस्तकोदयस्थितिमुक्तिः
। अथवा तत्कोदयइतिभिन्नपदत्वकउदयउत्पत्तिर्येन सतथा। स्थितिरस्यास्तीति स्थितिमान्। तस्मिन्निश्चल इत्येतव
। अनन्तमयसंविद्धिनाधारहितचिद्रूपस्वात्मनिस्थितोनिराधारः स्थित इत्यर्थः॥

उत्पत्ति० एवमात्मस्वरूपं प्रतिपाद्य तद्विज्ञानफलमाह भिद्यत इति। हृदयग्रंथिरहंकारः परावरे परउत्कृष्टः अवरो निकृष्टस्तद्रूपे सर्वस्मिन्नी
१३ त्यर्थः। परमात्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य कल्पितत्वान्नास्ति नवा दृष्टे तज्ज्ञानं दुर्लभमित्याक्षिपति। इयत इति। ब्रह्मविद्भिः संसारगर्तकिमद्वै
तन्नात्मस्थमनिरंतराभ्यासादतिसुलभमद्वैतज्ञानमिति परिहरति। साध्विति। किं तच्छास्त्रं यत्परं परांगधियं प्राप्नुयादिति तत्राह
। सर्वेषामिति। इतिहासानां मध्ये सारतरं हेतुमाह।। श्रुत इति। जीवन्मुक्तत्वं विदेहमुक्तत्वं तस्योपलक्षणं अद्वैतज्ञानायद्वैतवि
जिय ते हृदयग्रंथिश्छिद्यंते सर्वसंशयाः।। क्षीयंते सर्वकर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे।। श्रीरामउवाच।। इयतो दृश्यजालस्य ब्रह्मांड
स्य जगत्स्थितेः। मुने कथमसत्तास्ति कमेरुः सर्षपोदरे।। वसिष्ठउवाच।। साधुसंगमसच्छास्त्रपरो न चिरात्मने तात्। नद्दिने
रेव ... प्राप्नोषि परां धियं। सर्वेषामितिहासानामयं सारस्त्वदाहृतः। श्रुते तस्मिन्निर्मलेयस्माज्जीवन्मुक्तत्वमव्य
य उदेति स्वयमेवान्तरिदमेव विचारय। स्थितमेवास्तमायाति जगद्दृश्यविचारणात्। तानत्सणे ज्ञानेकनिष्ठानां आत्मज्ञा
नविचारिणां। सा जीवन्मुक्ततोदेति विदेहान्मुक्तता तथा।।
अयमेव तदुदितोपाये न कार्यः। किं विचारेणेत्यत्राह
। स्थितमिति। एवं ज्ञाहेविचारणात् दृश्यमनेनापि संवध्यते। जगदृश्यमधिष्ठानसाक्षात्कारपर्यवसायिविचारादेवाछा १३
यारोपितमपि ज्ञानं च दृश्यमायाति ननु सुकरमहासद्दिनातत्रारिपियथा स्थितमेवास्तमायाति नावयवविश्लेषा
द्विद्वारा। श्रुते तस्मिन्निर्मल इत्यादिनोक्तं विवृणोति। न णामिति।।

ब्रह्मन्निति स्पष्टोऽर्थः। जीवन्मुक्तस्य स्वानुभवैकगम्यं लक्षणमाह। प्रतिभासमात्रेण परदृश्याऽव्यवहारवतोऽपि यस्य यथास्थि
तमिदं जगत् नष्टं दृश्यास्तंगतं व्योमवत् स्थितं च भवति। स जीवन्नेव मुक्त इत्युच्यते। तस्य परवेद्यमपि लक्षणमाह। नोदेतीति। य
था प्राप्तव्यवहारे स्थितिर्यस्य स तथोक्तः। पुनरपि स्वानुभवगम्यं लक्षणमाचष्टे। जागर्तीत्यादिश्लोकत्रयेण तत्वातिरिक्तस्य
द्वैतस्यावस्तुत्वात्। ननु भवान् जीवन्मुक्तः सुषुप्तस्थो न भवति। यथावद्विषयसन्निधानादावपि निर्विकारत्वात् सुषुप्तः इति भासोप
लब्धत्वात् जागर्ति चान्यथा वासनाद्याहं तु यामानि ब्रह्मत्वा जागर्ति च तथा चोक्तं सर्वेश्वरेण। तस्यां जागर्ति संयमी। इति। यस्य ज

।। श्रीरामउवाच।। ब्रह्मन्विदेहमुक्तस्य जीवन्मुक्तस्य लक्षणं। ब्रूहि येन तथैवाहं यते शास्त्रगया दृशा।। वसिष्ठ उवाच।। यथा
स्थितमिदं यस्य व्यवहारवतोऽपि वा। अस्तंगतं स्थितं व्योम स जीवन्मुक्त उच्यते।। नोदेति नास्तमायाति सुखदुःखे
मुखप्रभा। यथाप्राप्तस्थितिर्यस्य स जीवन्मुक्त उच्यते।। यो जागर्ति सुषुप्तिस्थो यस्य जाग्रन्न विद्यते। यस्य निर्वासनो बो
धः स जीवन्मुक्त उच्यते।। रागद्वेषभयादीनामनुरूपं चरन्नपि। योऽन्तर्व्योमवदत्यच्छः स जीवन्मुक्त उच्यते।।

यथाक्षागरारणमनु वन्नवर्तति निर्वासिनः स्वतनुवासनः इत्यर्थः। सकलवासनाविजये जीवन्मुक्तः संभवात्। रागद्वेषभ
यादीनां प्रारब्धकर्मवेगेणोपस्थितानां रागद्वेषभयादीनामनुरूपमनुगुणं यथा तथाचरंश्चेष्टमानोऽपि यो
विद्वानं तत्त्वात्मतत्त्वरूपतो व्योमवदत्यच्छोऽतिनिर्मलो भवति। यथा व्योमनिर्मलमेवमेवात्मापि रागादिमलरहित इ
ति विजानातीत्यर्थः।।

उत्प०नि० यस्य विदुषोऽहंकृतो हं कर्त्तेत्येवं विधो भावो भावना ज्ञानं न भवति। इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्त्तन्ते नाहं। अहं तु तद्व्यापारसाक्षी अकर्त्तेत्येवं
१८ पश्यतो नान्येन ना। यस्य बुद्धिरन्तःकरणं न लिप्यते। नानुशायिनी भवति। अहमिदं निषिद्धं कृतवानिदं विहितं नाकार्यं तस्माज्जरकेप
तिष्यामीत्येवं यस्य बुद्धिर्न लिप्यते। यस्मादित्याहयोनिरायमित्यतास्पष्टोर्थः। क्वचिन्नेकिं विद्धिविच्यते। कलावानपि अविद्य

यस्य नाहंकृतो भावो यस्य बुद्धिर्न लिप्यते। कुर्वतोऽकुर्वतो वापि स जीवन्मुक्त उच्यते॥ यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नो
द्विजते च यः। हर्षामर्षभयोन्मुक्तः स जीवन्मुक्त उच्यते। शान्तसंसारकलनः कलावानपि निष्कलः। यः सचित्तोऽपि नि
श्चित्तः स जीवन्मुक्त उच्यते। यः समस्तार्थजातेषु व्यवहार्यपि शीतलः। परार्थेष्विव पूर्णात्मा स जीवन्मुक्त उच्य
ते। जीवन्मुक्तपदं त्यक्त्वा स्वदेहे कालसात्कृते। विशत्यदेहमुक्तत्वं पवनोऽस्पन्दतामिव। विदेहमुक्तो नोदेति ना
स्तमेति न शाम्यति। न सन्नासन्न दूरस्थो न चाहं न च वेतरः॥ ततः स्तिमितगम्भीरं न तेजो न तमस्ततं॥
अनाख्यमनभिव्यक्तं सत्किंचिदवशिष्यते॥

या सावयवोऽपि निष्कलः वस्तुतो निरवयवः। सचित्तोऽपि चित्तनाशेन वर्त्तमानेऽपि निश्चित्तो वस्तुतश्चित्तरहितः। परार्थेषु
परस्वामिकवस्तुषु व्यवहारी वर्त्तीत जुस्तापरहितः खेदरहित इत्यर्थः। उपलक्षणमेतत् हर्षरहितश्च तस्य तद्धि जीवन् १८
मुक्तस्याभिमानवर्जितस्य समस्तार्थजातस्य साकल्पे नैकल्पे न वा हर्षो विषादो वा सन्न भवति। न सन्नासन्न कार्यं न का
रणमित्यर्थः॥

न शून्यं न निराकारमित्यर्थः। किमपि सदनन्तं तथास्थितमिति संबन्धः। नमदिति। सन्न न भवति घटादिवत्सत्ताजातेस्तज्ञानस्य प्रागभा
वसद्व्यप्रकाशत्वाद्वा असन्न भवति। परमार्थसद्रूपत्वात्। सन्नेद सन्न भवति विरोधात्। अभावोभावनमपि न स्वरूपं भाव
नं चिन्ता। चेत्यं दृश्यं आदिमध्यपर्यन्तानां विद्यन्ते एव यस्मिन्ननदनादिमध्यपर्यन्तम्। अनाधि मनः पीडादिरहितं निराम
यं शरीरपीडारहितं यदेवंविधं चिन्मात्रं तद्विदेहमुक्ता उच्यन्त इति शेषः। एवं विदेहमुक्तानां स्वं परमार्थरूपमा
ख्याय तत्साक्षात्कारोपायमाह। द्रष्टृदर्शनदृश्यानि ज्ञातृज्ञानज्ञेयानि तेषां मध्ये यद्दर्शनं तेषां साक्षितया

न शून्यं नापि चाकारि न दृश्यं नापि दर्शनं। न च भूतपदार्थौघः सदनन्ततया स्थितं। किमप्यव्यपदेशात्मा पूर्णात्पू
र्णतराकृतिः। न सन्नासन्न सन्नासन्न भावो भावनं न च। चिन्मात्रं चेत्यरहितमनन्तमजरं शिवं। अनादिमध्यपर्य
न्तं यदनाधि निरामयं। द्रष्टृदर्शनदृश्यानां मध्ये यद्दर्शनं स्थितं। साधो तदवधानेन तदेव बुध्यसे॥ श्री
राम उवाच॥ परमार्थस्य किंरूपं तस्यानन्दचिदाकृतेः। पुनरेतन्ममाचक्ष्व निपुणं बोधये॥

स्थितानिष्टं स्फुरति दृश्यं निःस्फुरति दृश्यं स्फुरति त्वेवं स्फुरणरूपेण तेष्वनुगतं तद्विलक्षणं निर्विकल्पं प्रत्यक्चैत
न्यं स्थितमित्यर्थः। तदवधानेन तस्मिन्श्चित्तैकाग्र्येण अथवा तदवधानेन तल्लिङ्गेन बोधितत्वपदार्थसाक्षात्कारे
णेत्यर्थः। तत्र स्थितमित्यर्थः। तदेव बुध्यसे। पूर्वोक्तिमधुना वप्रतिपादितं परमार्थस्वरूपमवगच्छतीत्यर्थः। महाप्रलय
संपत्तावित्यादिना तत्परमार्थस्वरूपं प्रतिपादितं पुनश्च विदेहमुक्तस्वरूपतया नतरमेवयन्निरूपितं तदिहमिति कर
तलामलकवद्विज्ञातुमिच्छति रामः परमार्थस्येति॥

परमार्थस्वरूपं शृंगग्राहिकया दर्शयितुमाह। महाप्रलयेति। तदिदं दृश्यं दर्पण इति। नन्वरं ब्रह्म इदं दृश्य दर्पणे प्रसंहृत्य दर्शयतीत्यर्थः। तत्र नाशयि
त्वेत्यादि। श्लोकचतुष्टयेन। समाध्यवस्थामवलम्ब्यैवैक्यं परमार्थस्वरूपमाह। समाध्यवस्थायां मनसो वृत्तयो न तत्र प्रतिमग्नो न तन्नूपत्वी
त्वं तत्राह। मनसो वृत्तिसंक्षयस्तत्ति। मनसो वृत्तीनां ज्ञानदृश्याकाराणां सम्यक्क्षये सति। स्वमात्मानं शरीरत्रयात्मनाव तैनं नाशयि
त्वाभिमानमात्रप्राथितं शरीरत्रयात्मत्वमात्मनः समाधावभिमाननाशो न तु पतितं तत्र दृश्यमनिधीयते। नाशयित्वा स्वमात्मा

वसिष्ठ उवाच॥ महाप्रलयसंपत्तौ सर्वकारणकारणं। शिष्यते नन्परं ब्रह्म नष्टे ह्येवं दर्पणे तेष्टं एकानाशयित्वा
स्वमात्मानं मनसो वृत्तिसंक्षये। सद्रूपं यदनाख्येयं तद्रूपं तस्य वस्तुनः। चित्तेजो वस्तु भावार्थं यदचेत्योन्मुखं वपु
पुश्चिन्मात्रं विमलं शान्तं तद्रूपं परमात्मनः॥ नमिति। अत्र समाध्याहारं योजना। स्वमात्मानं नाशयित्वा अवस्थाने जाति
गुणक्रियादिरहितत्वादनाख्येयं यत्सद्रूपं वृत्तिसंक्षयसाक्षिरूपमास्ते तदात्मवस्तुनः तद्रूपं स्वरूपमुच्यते। जीवः स्वना
वः स्वरूपं यस्याः सा जीवस्वभावा तत्स्वान्वितेत्यन्तमुखत्वं विषयोन्मुखत्वं यद्वपुः स्वरूपमस्ति वा कीदृशं तदित्याह चिन्मात्रं वि २५
मलं ज्ञानमिति निर्विकल्पं चिदेकस्वरूपं अनाद्यागन्तुकमलद्वयरहितं निर्विकारं च तत्परमात्मनो रूपं स्वरूपमुच्यते॥

त्रंगतानस्तीति। अवयवसंगतेऽपि। वा नानापादोऽस्यर्थोंऽशाद्यनुभवं स्यात् रूपादेरनुभवं विना चेतनस्थैवतोपाधिकजीवस्य यद्रूपमस्ति
स्तक्रशरीरस्यपि जीवस्वरूपमगलत्वेऽपि स्वत्रीद्यनवरहितेनभवतीति। नन्वत्यवच्छेदार्थमाह। जीवतस्तीति। न तात्मनः परमं संसाराती
तं स्वरूपं। अस्वभायाः निजा जागरितमपि दीर्घस्वप्न इति स्वप्नशाहे नगस्मृतं तत्स्वभावायाः स्वप्नजागरितरहितायाः जडायाः सु
षुप्तिरहितायाश्च नंतवस्तुविषयत्वादनंतायाः स्थिरनिद्रायाः स्थिरकालयोगनिद्रायाय द्रूपं तद्रूपमित्यादि समानाः एतद्रूपं म
वति तुरीयावस्थानलक्षणयोगनिद्रायासन्निविकल्पचिद्रूपं प्रतीयते। तत्परमात्मनः स्वरूपमिति। विज्ञेपदत्राभवलेख्या

अंगत्येपि कनाहोस्यर्थोंऽनुभवं विना। जीवनस्थेवतस्मो रूपं यत्तत्परमात्मनः॥ अस्वप्नायाश्च नंतायाश्च जडायामहामते
। यद्रूपं स्थिरनिद्रायास्तद्रूपं परमात्मनः॥ वेदनस्य प्रकाशस्य दृश्यस्य तमसस्तथा। वेदनं यदनाद्यंतं तद्रूपं परमात्मनः॥ व्य
वहारपरस्यापि यत्पाषाणवद्धासनं॥ अव्योम्न एव व्योमत्वं तद्रूपं परमात्मनः॥ पि परमार्थस्वरूपमाह। वेदनस्येत्यादि श्लोक
त्रयेण। वेदनस्यांतःकरणवृत्तिलक्षणस्य प्रकाशस्य तमसो ज्ञानस्य यदेवेदनं साक्षिलक्षणं मूर्त्तितदित्यादि पूर्ववत्
। व्यवहारपरस्येति। आत्मा व्यवहारपरस्यापि जीवस्य परस्तुवस्या पाषाणवद्यदासनं श्रोवच्छिलावन्निश्चलतयाऽव
स्थानं। अव्योम्न एवमपासर्वप्रपंचस्यैव व्योमत्वं वस्तुतो निःप्रपंचत्वं यद्वा व्योम्न एव लौकिकस्याकाशस्य दृशासो
वव्योमत्वं वस्तुतत्त्वाकाशसदृशत्वं यत्तदित्यादि समानम्॥

उत्पत्ति वेद्यवेदनवेदनत्वरूपत्रयं वेद्यत्ववेदनत्ववेदनत्वरूपाणां त्रयं पुरः प्रतत्वं समत्वं यत्राधिष्ठानतः इति उच्यते। यस्तमायाति तद्रूपं तिबन्ध-
९६ पां। अनन्तोपमानेन परमात्मस्वरूपं प्रतिपादयति। स्थावराणामिति। स्थावराणां स्थावरादीनां स्वभावतो मनोबुद्ध्यादिनिर्मुक्तं हि
प्रसिद्धं यद्रूपमस्ति तद्बोधमयं बोधस्वरूपं कदाचिद्भवेच्चेत्तर्हि तत्स्वरूपं परेण परमात्मनो पमीयते अर्थात् तत्परमात्मनउप-
मानमित्युक्तं भवति। उपसंहरति। ब्रह्मेति ब्रह्मविष्णुहररुद्रा आदिगुणोपाधय सदाशिवो गुणसाम्यसाक्षी अरिशब्देन गुण-

वेद्यवेदनवेदनत्वरूपत्रयमिदं पुरः॥ यत्रोदेत्यस्तमायाति तद्रूपं परमात्मनः॥ स्थावराणां हि यद्रूपं तद्बोधमयं भ-
वेत्। मनोबुद्ध्यादिनिर्मुक्तं तत्परेणोपमीयते॥ ब्रह्मार्कविष्णुहरशक्रसदाशिवादिशान्तं शिवं परममेतदिहे-
कमास्ते। सर्वोपाधिमयवदनादविकल्परूपं चैतन्यमात्रमपमुक्तितविश्वसर्गं॥ ॥ इति श्रीवाल्मीकीये मो-
क्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे थ्यनिर्दिष्टो आकाशजाख्यानं नाम पंचमः॥

साम्योपाधिमहेश्वरादिगुणधिनो शिवं मंगलमानंदरूपमित्यर्थः। अविकल्परूपं निर्विकल्पस्वरूपं तत्र स्वहेतुमाह सर्वो-
पाधिमयवदनादिति। सर्वोपाधिभाववनात्स्वेनन्यभावस्वरूपं उक्तं तविश्वसंगं त्यक्तसर्वसर्गं इति श्रीमत्परमहंसपरि- ९६
व्राजकाचार्यश्रीमत्सुखप्रकाशपादशिष्यश्रीमदात्मसुखकृतौ वासिष्ठचंद्रिकायामुत्पत्तिप्रकरणे आकाशजाख्यानं ना-
मपंचमः सर्गः॥

एवंविधिनोन्नाकाशजाख्यानेन चिन्मात्रस्वरूपस्य परमात्मनो मायामनान्तजगत्सृजतीत्युक्तं इदानीं माया याबहुदुर्घटहेतुत्वं ज-
गन्मायिकत्वनिश्चयदा व्यपि प्रपंचयितुं लीलाख्यानमवतारयति। अत्रेदमिति। तथा च महाकारूनिकः पूर्वचिदाकाशजाख्यानेन चिन्मात्र-
स्वरूपस्य परमात्मनः या माया सा मनोनन्ता सृजतीत्युपवर्णितं। लीलाख्यानेन मायाया बहुदुर्घटहेतुत्वं प्रपंच्य तेमायिकत्वं जगतेनकु-
र्यानवेत्यत्र निमित्तं थास्कचित्राकात्मितत्वनः प्राक्तनाः स्पष्टार्थः। कश्चित्किं विद्वद्विद्यनो। कुलपपः कुलाकाशः पद्मो वा

वसिष्ठ उवाच॥ अत्रेदं मंडपाख्यानं शृणु श्रवणभूषणं। निःसंदेहो यथैषोर्थश्चित्ते विश्रांतिमेति ते॥ आसी-
दस्मिन्महीपीठे कुलपद्मो विकाशवान्। पद्मो नाम नृपः श्रीमान्बहुपुत्रो विवेकवान्॥ मर्यादापालनां-
भोधिर्द्विषत्तिमिरभास्करः। सरःसद्गुणहंसानां दोषतृणहुताशनः॥

अस्मिन्भवति वा वसुसिपसद्व्यमरः। विकाशवान्कीर्तिमान्। अथवा मुखविकाशवान् नित्यप्रमुदितमुखश्चेति यावत्। मर्यादापा-
लनांभोधिः मर्यादापालने अंभोनिधितुल्यः यथांभोधिर्वेलापर्यादां नातिक्रामति। तथा वर्णाश्रममर्यादानातिक्रामतीत्यर्थः। द्विष-
त्तिमिरभास्करः। आत्मनोंधकारस्य सूर्यः। सद्गुणाः शोभनाः गुणास्त एव हंसास्तेषां सरः। दोषतृणहुताशनः। दोषा एव तृणानि तृण-
समूहस्तस्य हुताशनो अग्निः। पात्रादिभ्यो यदि समूहार्थे त्रिणवृद्धाप्रत्ययः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

उत्पत्ति· ॐ नमो नमः॥ श्रीर्यस्याः सा शुनगा॥ कमलालक्ष्मीः॥ उदितोत्पन्ना॥ अवनिर्मृमिः॥ अवनायुदिताकमलेकैं वेत्तिसंबोधः॥ मर्त्यु
१७ ह्रियं सं नत्से सत्तिप्रोद्दिग्न्या प्रकर्षेणसंनत्साम वति॥ यौवनोल्लासवान्यौ वनोद्रेकवान्ज्ञानं ब्रह्मविषयं विद्यादेवताधर्मा

तस्यासीत्सुभगानार्यलीलाली लाविलासिनी॥ सर्वसौभाग्यवलिताकमलेवोदितावृतौ॥ उद्विग्नेप्रोद्दिग्नामुरि
तेमुदिनासमाकुलाकुलिते॥ प्रतिबिंबसमाकाना संकुद्वे केवलं नीता॥ से कदाचिंतयामासशुभसंकल्प
ज्ञानिनी॥ प्राणेस्योपि प्रियो नत्रामिमेषजग्गतीपतिः॥ यौवनोल्लासवान्श्रीमानकथंस्यादजरामरः॥ म
मनिनकथंसाकुंरमेयुगज्ञातान्यहोज्ञानहृष्टोस्तपोहृष्टान्विद्याहृष्टानताहद्विजानतेश्छामितावन्मरणंकु
र्यनस्यान्तरणमिति॥ इत्यानीयाथसंहृष्टद्विजान्यपृच्छमानता॥ अमरत्वकथंविप्राम्नवेद्यितिपुनःपुनः॥ वि
प्राऊचुः॥ तपोजपयमैर्देवि समस्तासिद्दसिद्धयः॥ सप्राप्यतेमरत्वंतुनकथंचनलभ्यते॥

द्विविषयाइत्यानीयेनत्वेतिज्ञहृस्यचिन्तयामासेतिष्ठ्वेणान्वयः॥ हे विप्राः मन्मानामरत्वंकथंनवेद्यितिपुनःपुनःपप्रच्छेत्स १७
नयमःयमाअहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्याऽपरिग्रहाः सिद्धानासिद्धयोणिमादयःसिद्धत्यिय॥

ततर्हि आत्मन्यदितीयानंदस्वरूपेसंस्थास्येसम्यकपुनस्तुअजतायेमयुतयास्थितिकरिष्ये॥ तत्रदाचमभर्तृजीवेयस्मि
मत्परित्रमनत्पतिजीवेश्रुद्रांतमंडपेःतंष्पुरमेउपेञ्चानोपंतुष्टिपर्य्यन्तंस्थास्यितात्राश्रिता॥ पावोधमध्यिमिज्ञःविद्वान्

इत्याकर्ण्यद्विजमुखाचिंतयामाससापुनः॥ इदंस्वप्रज्ञयैवासुमीनाप्रियवियोगतःमरणंमनुरिर्यमेयदिदैवात्
विष्यति॥ तत्सर्वदुःखनिर्मुक्तासंस्थास्येसुखमात्मनि॥ अथवर्षसहस्रेणानत्रादौचेन्मरिष्यति॥ तत्करिष्येप
यानैयेनजीवोहैगेहान्नयास्यति॥ तन्ममद्भर्तृजीवेस्मिन्निजेश्रुद्धांतमंडपेनत्रविलोकितानितंनिवृत्स्यामि
यथासुखं॥ अथैवारम्भैतदर्थंहदेवीज्ञप्तिंसरस्वतीं॥ जपोपवासनियमैराम्नोपहृजयाम्पहा॥ इतिनिश्चित्यसा
नाथमनुज्ञैवबराराननाप्यथाशास्त्रचकारोग्रंतृपोनियममास्थिता॥ त्रिरात्रस्यांतेरा॥ पर्य्यन्तेकृतपारणा॥ दे
वद्विजगुरुप्राज्ञबुद्धृज्ञापरायणा॥ स्नानदानतपोध्याननित्योफकशरीरका॥ सर्वास्तिकसत्सदाचारक
रिणीकेशहारिणी॥ त्रिरात्रस्नानमेवंसाबालानियमरागिनी॥

अमवित्तांदेवद्विजगुरुप्राज्ञबृद्धास्नापरायणेति॥ कादृशा स्नानदानतपोध्यानेष्ठुनित्यमुफकं शरीरंयस्याःसातथोक्ता॥ स
र्वास्तिकेनसदाचारकारिणी सर्वास्तिकासदाचारकारिणी॥ श्रीकमलदललोचनोजयतितथा॥

उत्पत्ति
१८

अनारतमसंततंतपोनिशमवलंब्यातिष्टदित्यध्याहारः॥ अथवातिष्टदित्यंतर्भावितण्यर्थः॥ अस्थापयदित्यर्थः॥ प्रतिमानितापति
पूजिताच्चादरातिशययोगेनतायपूजिताप्रतिमानितेत्युक्तं॥ प्रतिमागतेतिकचित्॥ मर्त्तिमसमतिशायितेनजन्मजराएवव्या

अनारतनेतपोनिशमतिष्टकष्टचेष्टया॥ त्रिरात्राणंशातेनाथपूजिताप्रतिमानिता॥ तुष्टाभगवतीगौरीवागीशास
मुवाचतं॥ निरंतरेणतपसामतनिमसतिशालिना॥ परितुष्टास्मितेवत्सगृहाणवरमीप्सितम्॥ राजोवाच॥ जय
जन्मजराव्याधिदाहदोषशातिप्रदे॥ जयहार्दांधकारौघनिवारणरविप्रभे॥ त्वमानंजगन्मातस्त्रायस्व
कृपणंमिमां॥ इदंवरद्वयंहृदिस्थितंप्रार्थ्यतेमया॥ एकंतावद्विदेहस्यमत्तुजीवोममांतिकात्॥ अस्मादेवहि
मायासील्लिजातःपुरमेत्पान्॥ द्वितीयंतुमहादेवि॥ प्रार्थयेहंयदायदा॥ दर्शनायवरार्थेनतदामेदेहिदर्श
नं॥ इत्याकर्ण्यजगन्मातातथास्त्वमितिस्वयं॥ उक्त्वांतर्द्धिमगमत्प्रोत्थायोमिरिवार्णवे॥ अथसाराजम
हिषीपरितुष्टेष्टदेवता॥ पूर्णकामनववर्षेणवन्वानंदधारिणी॥

तास्यामिहदिएवदोषःसतत्रामकत्वाशिप्रमेरूकसंबंधाहार्दः॥ विदेहस्यवराप्येनिवरप्रयोजनेनहेतुनादर्शनायपदायदा १८
तांप्रार्थयेनदातदाद्दर्शनंदिद्वितीयंवरंमेदेहीत्यन्वयः॥

पक्षमासर्तुकरटकरत्याहीनिपंचकालचक्रस्यविशेषणानि॥ पक्षमासर्त्तवःकरटकंनाभिश्चयोलयेयस्यतत्तथा॥ नत्ताज्ञितेचेवलयेचक्रेचक
केतिक्रियाभित्यरः॥ दिनात्यरायस्यतत्तथा॥ नाभिमारस्यनेमिपर्यंतपरिन्ःसमर्पिता॥ अथोविकाराःअरउच्यतेवपहिंडकेसस्व

पक्षमासर्तुकटकेदिनारेवर्षहिंडके॥ भूतनानोस्पंदमयेकालचक्रेवहत्यथ॥ अंतर्द्धिमागमास्याःपत्युखंचेततानतेनौ
॥ मतेतस्मिन्महीपालेशोकसंतापपीडिता॥ निर्जलानलिनीवासोपरागतानिमुपाययौ॥ हिमयाकंदिनीहिमंमोनमूकाति
योगिनी॥ वनेवचक्रवाकीवमानिनीमरणोन्मुखी॥ अथसंमोहमापन्नांहाहासिःसरस्वती॥ हिमाश्वासयामासकौमु
दीवकुमुद्वती॥ अथतामतिमात्रविक्लवासकृपाकाशभवासरस्वती॥ शफरीहरशोषविक्लवांप्रथमावृष्टिरिवाम्वकंप
यत॥ सरस्वत्युवाच॥ भाविनतुमिमंवत्सेतनतंपुष्पखंडके॥ आच्छाद्यस्थापयेनंत्वंपुनर्भर्त्तारमाप्स्यसि॥ पुष्पाणि
म्लानिमेष्यंतिनोनवेषवितस्यंत्यति॥ न्यस्यस्तवतमर्त्तनमविरेणकरिष्यति॥ एतदीयस्वजीवोसावाकाशाद्विश
दस्तवाननिर्गमिष्यतिक्षिप्रमितोनःपुरमंडपात्॥

सराज्ञेकेनापिपिंडिकासंदस्वरूपेरविगतेःकालव्यंजकत्वेनोप
चारात्तन्मयत्वमुक्तं॥ अहतीनिसनिमसमी॥ इष्टवियोगजंदुःखंतनोकःसंतापोदुःखमात्रंनलिनी॥ पद्मिनीअतिमात्रविक्लवाम
त्यथपरवशाशफरीमत्स्याबालरजानिः॥ प्राथ्वीतुशफरीद्वयोरित्यमरः॥ कुद्मलियकेनिकेचित्॥ पुष्पखंडकेपुष्पसमूहे॥

आकृपयामासेति। निजत्वाधिविवृत्तिः। आठहावेत्यर्थः। प्रसन्नेण दिदृने मैत्नि तस्मिंश्चित्तवृत्तिनिरोधात्मकयोगस्य योगिजनागोचरपदार्थदर्शनसामर्थ्यं संजवनिपतनस्तलोलीलायाश्चेतःपुरमंडपाकाशेवर्तमानतद्दर्शनसामर्थ्यसिद्ध्यर्थं ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादयतिभगवती सरस्वती। चिन्नाकाशमिसादिश्लोकद्वयेन। ननु वस्तुमात्रविहरणनायीभूतलीलायाइवब्रह्मप्रतिपादनादिकं विनापि लीलाये सस्यैतरदर्शनसामर्थ्यं कुतोन ददातिसरस्वती। ब्रह्मप्रतिपादावेव कुतः प्रवर्तत इति चेदुच्यते लीलवालीलनरवत्तासारिकफ

सारिध्यं जारंतीक्ष्णत्वास्थापयिलातथापतिं दुःखाद्विकापयामास देवीज्ञप्तिं सरस्वती। सुरस्युत्सवाचा किंस्मृतास्मितयावसेधूते किमति ज्ञाकतां। इत्युपेत्यपुरोज्ञप्तिस्ताम्युवाच सरस्वती। लीलावाचकमभावस्थितोनत्वभिन्नाः किंकरोत्यथकीदृशाः समीपं नयमोऽतस्यनेकाशान्ते। मिजीविनुं। ज्ञसिरुवाच चिन्नाकाशं चिदाकाशमाकाशं च तृतीयकं। द्वाभ्यां शून्यतरं विद्धि चिदाकाशं वरानने॥

जास्वगणराधितत्वाद्धीश्वर्याः संसारादमुतुत्काभवेयमित्यभिसंधाया राधितत्वाश्या तदनुकूलमेव प्रवर्त्तिनि तमेवस्वत्वत्तसहत्वनादिनाकाशकल्पत्वादाकारं चित्पर्मात्मेवाकाशं विदाकाशं मा काशं च महाभूतसंज्ञं तृतीयमस्तिस्वरूपस्वनादिनाजगति प्रतिष्ठेषु तेषु त्रिष्वपि चिदाकाशतत्वज्ञात्यात्स्वन्यतरमत्यन्तशून्यं विद्धि। अथवाकाशं च तृतीयकामिति। अव्याकृतमुच्यते द्वाभ्याशून्यतरमित्यनेनब्रह्मणोनिः प्रपंचत्वमुक्तं। चिन्नाव्याकृता निरिक्ते प्रपंचातावात्। १७

देशाद्देशांतरप्राप्तौसंविदोमध्यमेवयत्। निमेषेणचिदाकाशं तद्विद्धि वरवर्णिनि। तस्मिन्निरस्तनिःशेषसंकल्पस्थितिमेषि चेत्। सर्वात्मकपदं शांतं तदाप्नोष्यसंशयम्॥

देशाद्दिति। संविदश्चित्तस्य देशांतरप्राप्तौ विषयांतरप्राप्तौ सत्यां निमेषेणाल्पप्यकालेन प्रतीयमाने यन्मध्यमस्ति तदेव चिदाकाशं विद्धि ज्ञानीहि। एतदुक्तं भवति। चित्तस्य सर्वदेवानष्टायामुत्तरहत्तौ नदिवृत्त्योर्मध्ये यन्निर्विषयं संधिसारिध्न तचेतन्यंतत्प्रकाशनेरत्सोर्मध्याप्रतीयमानत्वात्मध्यमित्युच्यमानं सं चिदाकाशं विद्धीति। तथा च सत्संभूमिकानिरूपणे श्रुसरेवदत्ताति। अर्थादर्थांतरे चित्ते याति मध्येतु यास्थितिः। निरस्तमननाकास्वरूपस्थितिरुच्यत इति। उक्तं च महर्षिणा यो धयारिवेन्वत्त्रीनाम नावश्चाव मासितानिर्विकारेण येनासौ कूटस्थ इति। एवं प्रत्यात्मनं तत्प्रतिपाद्य तद्विषयं योगं तत्फलं चाह। तस्मिन्निति। निरस्तो निःशेषो निरवशेषः संकल्पो नानात्मप्रत्यय लक्षणे यया सा तथोक्ता। एषिगच्छसि इत्यनेन विनिधाभेदीय मध्यमपुरुषैकवचनं। प्राप्नोष्यवाप्नोतिप्राप्तिद्वारा मुच्यस इत्यर्थः। तथा चोक्तं। इष्टिहीनमनःकृत्वा हेतुज्ञपरमात्मनि। एकीकृत्य विमुच्येत योगोयं मुख्य उच्यत इति। यदा सर्वाणि भूतानि समाधिस्थो न पश्यति। एकीभूतः परेणासौ तदा भवति केवल इति॥

उत्पत्ति० सर्वात्मकपदप्राप्तावुपायमाह। अनंतानावसंपत्त्येति। जगतो नंतानामवसंपत्त्या त्वं तावत्तनिश्चयेनेतियावत्। एतत्सर्वात्मकंपदं मद्गृहे
२० विमाहयोयथापत्युरित्संतःप्राक्तनायं यास्य पश्यथः। कचित् विचित्राख्यायने तस्मिन्नेवालयांवरेस्त एवगृहाकाशइत्यर्थः जीवेतिकि

अनंतानावसंपत्त्या नगनस्वेनदृश्यते। नान्यथा मद्गृहेण त्वं तु पश्यसि सुंदरि॥ वसिष्ठउवाच॥ इत्युक्त्वा साययौ देवी दिव्य
मानीय मामदं। लीलानुलीलयेवासीन्निर्विकल्पसमाधिना। तत्याजाथनिमेषेण सांतःकरणपंजरं। स्वदेहं स्वमिवो
ड्डीनाभुक्ती उविहंगमी। ददर्श खस्था तत्रारं तस्मिन्नेवांवरालये। संस्थितं पृथिवीपालमास्थाने बहुराजके। सिंहास
नसमारूढं जयजीवेति संनतं। दृष्टवद्वारस्थितासंख्यमुनिविप्रर्षिमंडलं। पश्चिमद्वारगोत्रोपे राजराजन्यमंडलं। उत्तरद्वार
गासंख्यरथहस्त्यश्वसंकुलं। दक्षिणद्वारगासंख्यजनतालोकसंकुलं। पपात्रायमहारंभौ सातौ नरपतेः समं तद्
स्तन्नमावा रास्तथा। तेववालकानांचाज्ञाना न प्रष्टवंश्चिपंडितानसुहृद्दस्तथा। मध्यमनरनदीद्वीपपुरपत्तनमंडिता
नादिरष्टवर्षभूपालं प्राक्तनाजरसोजितं। सर्वमालोक्य सा राज्ञी विस्मयं परमं ययौ। अथोत्थाय साराज्ञी निजा
तःपुरमागताः देवीसस्मारविज्ञप्तिं दृष्टपूर्वी पुरस्थितां॥ तद्वासनगतां ददर्श लीलादृष्ट विस्थितां॥ २०

यापदं पपात जगाम नक्षत्रहै लीलया प्राग तु भूतरेण दृश्यः परामृष्टं पते। नातकावंदिनः पुरंशाखा नगरं पत्तनं मूलनगरं ज
धानी त्यर्थः तद्वासनगतां सिंसनगतान्यपासनं यत्र रूपासनं सिंहासनं च तद्दृत्यमरुः॥ पुनासनगतामिति॥

पथस्वेलमरणमरणे नैनतरत्तएव तस्मिन्नेव गृहाकाशेर्द्वस्यनरस्योत्पन्नाबुवित द्देशकालसाधनाश्रनाथाना। स्वप्रभवबुद्धि
ध्यावंनिश्चित्यतदर्शनेनसंनादिनस्य जगन्मिथ्यात्वस्य निश्चयायापपत्युः प्रपंचांतरत्वमकारणं यथंत्याद्रिश्लोके नपृच्छतितद्
मकारणे छिविदितेनकारणकस्यसर्वस्यादिजगतो मिथ्यात्वं निश्चेतुं शक्यतइति अमूर्तेर्मूर्छितावयवस्य तत्त्ववतीत्यमूर्तत्वे अ
मूर्त्तत्वे हेतुः आमात्मकइति। अस्मात्सर्गादित्यत्र इत्यध्याहार्यं॥ सर्वोयं प्रपंचोचमात्मक एवतत्रहवमिमाद्वत्त रोत्तरत्वमो मर्मिति

यथापत्युरमूर्तोस्मिन् सर्गस्त्रिगेहमात्मकः। ज्ञानस्तथाकथायमे जगद्भ्रमनिवृत्तये॥ श्रीदेव्युवाच॥ प्राकृममृ
तेव्यांनिमाचान्मासगोयुमुदितोयथा। तथाद्वितीयः पत्युस्त्युषे तत्कथ्यते शृणु। अस्तिकश्चित्क्वचिदाकाशकोशेभ्र
मारमंडपः। आकाशविशदः कोडनाहलसंछादिताकृति॥

तिमिद्धं नेष्टिते नतत्सुर्मरणाख्याकृतप्रपंचत्नमोयथाहवजन्मचिंतनउस्थितः तथामरणानंतरभाविप्रपंचत्नमोपिपूर्वजन्म
भावनायाउत्पन्न इत्युत्तरमाह। प्राग्गिति। दृष्टांतएवासंप्रतिपन्नइत्याशंक्याह। यथेतदिति। यथैतत्तन्मदृष्टं भवति तथा कथ्यते प
प्रजीलयोस्सर्गांतरं व्यालएदंपतिन्यायास्वर्गमवस्थानादिकं दर्शयितुं तदीयं हृदयसंसारंजीर्णमंडपतयावर्णयति हे यवस्था यस्य
लिकश्चिदित्यादिना संछाद्यते नेनेने संछादनं आकाशमेव नीलत्वाकोशद्दर जोन्मकसंछादनं तेनाछादिताकृतिः निराकारो यस्य
तथा॥

उ.लि. मेहरेवस्तं भस्तनस्याः यस्तोके शानामिंशरीनां पुरं धः कुटुंबिन्यस्ता एवन्नानजंजिकाउत्नलिका यस्य सन्तथा ॥ मेडपश्चिरकालस्य बलीकस्य
२२ स्तोष्टकोनवनितयासंसारमंडपोपिकोणस्थून्तनवल्मीकव्यास पर्वतेलोष्टकः ॥ लोष्टपांसुपिंडः पर्वतेको एणुस्थिताः प्राणिनो नन्तश्र
हेनाथंते पर्वतानाएव लोष्टानिको एस्थून्ततानेनववल्मीकानि ते व्यासानि पर्वते लोष्टानि यस्मिन्सतथा ॥ अथवा कोणस्थानि नूतनवल्मी
कव्याप्तानि च यर्वतलोष्टानि यस्य सतथोक्तः ॥ जरठोजरायुक्तः ॥ अनेकपुत्रामरीचादयो यस्य सोनेकपुत्रः ॥ अनेकपुत्रोजरठस्थवरःप्र
जेशोब्रह्मा तस्य समानसदृस्थानमउपाध्यइदं नागनिर्गमायतमहाबिलं नस्थितनवीटकोनवनितानयासंसारमंडपोपीन्ताहग्वालेनिःमेवमार्ग

मेरुस्तेनस्य लोकेत्रपुरं धीज्ञाल संजिकस्य कोणस्थून्तनवल्मीकव्याप्तपर्वतेलोष्टकः ॥ अनेकपुत्रजरठप्रजेशब्रह्मालणस्यदेवानमा
गमिहावंशास्थितवैमानिकीटकः ॥ नभोविचारिसिद्धोपमशकाहि नर्युमः ॥ सुरासुरादि द्वंद्वजिलीलाकलकलाकुलः ॥ नत्रकस्मिं
श्चिहेकस्मिन्कोणप्रवरकोटरान्तोलकोष्टतलेस्य कोगिरिग्रामकगतकः ॥ योमध्येवानमार्गः प्रसिद्धः ॥ यंमार्गमासाद्यनीयसेने
नप्रसेना ॥ अनेकसहस्रगजान्नलालायंतेस्य ॥ वैमानिकावैमानगामिनूतनवए कोटावानमार्गएवमहाबंशास्तस्मिन्स्ताबैमानिकग
टायस्य सन्तथा ॥ नभोनिवासिसिद्धाएव मशकास्तैराहिनदुतोककमाकंकमध्वनिःयस्मिन्सतथा ॥ सुरासुराद्यएवद्वंद्वि
न्नासेषांलीलाकलकलेनव्यालाकोलाहलेनाकुलः ॥ नत्रकस्मिंश्चित्रितादिरिवनेकयितइत्सतः प्राक्तनीयंथसंदर्भःस्पृष्टार्थोन
त्रकानिचित्स्थानिविच्यंतो ॥ अपवरकंगर्भागारः ॥ कोलकोष्टतलेपर्वतलोष्टाधः ॥ गिरिग्राम इतिग्राम नामसवग्रामः पर्वतस्यनिम्न
प्रदेशस्यरतिद ग्रीयितुगर्तकग्राहः ॥ ॥श्रीरामः॥ २१

उपमदे आश्रिंगिते ॥ वसिष्ठस्येवसदृशाइत्यत्रैवशाखेःवृधारणे ॥ वसिष्ठस्यसदृशाएवननुवासिष्ठ चेतनः ॥ नैववसिष्ठसंबंधीजीवः प्रसिद्ध
वसिष्ठान्यएवेत्यर्थः ॥ वसिष्ठइतिनाम्नासो विख्यातइतिशेषः ॥ शारलशाङ्खेनशारलैः इतिकाशारव्यङ्गेः शाङ्खेहरितेपीतद्रुशस्त्र

नस्मिन्नही शैलवनोपगूढे साग्निः सदारः श्रुतवानरोगः ॥ गोक्षीरवान्राजभयानभिज्ञः सवतितिष्ठिधर्मसिद्धिजोपरोन्न
ऋविन्नवेषवयः कर्मविद्याविनवचिष्टितेः ॥ वसिष्ठस्येवसदृशोननुवासिष्ठचेतनः ॥ वसिष्ठइतिनाम्नासौतस्या
नूदितुसुंदरी ॥ नाम्नारुंधतीभार्यान्नमोव्यामन्यरुंधती ॥ विन्नवेषवयश्च कर्मविद्याविनवचेष्टितेः ॥ समेवसाप्य
रुंधत्यानन्वैतत्यवत्रया ॥ सविमस्तस्यशैलस्यसानोमरलसाइले ॥ कदाचिदुपविष्टःसन्दद्राधीम
हीपतिं ॥ समग्रपरिवारेणयानमाखेटकेच्छया ॥ तमालोक्य महीपालमिदंचिंतितवानसौ ॥

॥ इतिकाष्टंचेत्यमः ॥ यद्यपिशाङ्खलंशाद्वहरितइति ॥ शाद्वेनुयाष्पेनहरितेननीलेदेश्रेत्राद्वलशाद्वमहामरः ॥ पाणिनि
रपिशाद्वास्त्यस्मिन्न्देशे इत्येवमर्थेनडशादाद्वलजितिड्वलप्रत्ययमाह ॥ तपितस्यार्थस्यात्रासंभवान्नशाङ्खजशाद्वे
नहरितत्वमेवविवक्षितंस्या खेटोमृगया ॥ ॥

द्विममेवं मोजनानाचाकृत्वा द्रशनिर्हिमाशनिः पंचत्वं मरणं स्यात्मंचनाकान कालधर्मो दिष्टांतः प्रलयोत्ययस्त्वमरः जीवाकाशानयानीव

स्रोतोनुरम्यामपनामवसीमाग्पज्वालिता। कदास्यां दृशा द्विदृशं जहरकोहं महीपतिः पदातिरथहस्त्यश्वपत्न्या कान्तुत्रवाम
रैः कृतामेवापवः कुंदमकरंदसुगंधयन्। पास्यत्मं तः पुरस्त्रीणांसुरतश्रमवाकि रान्। इत्यं ततः मनस्यविप्रः संकल्प
वानभूत्। स्वधर्मनिरतोनित्यं यावज्जीवमतंद्रितः। हिमाशनिरिवांभोजं जर्जरीकर्त्तुमाहतः। तं तथाचिंतयाविष्टं ज
मुपाययौ। आसन्नमरणस्यास्य नार्यान्तानिमुपागता मामप्याराधितवती सातस्त्वामिवांगने। त्वमरत्वं सुदुष्प्रापं
बुद्ध्वेमं साव्रणोहरं। हे विख्यमंडपाहे वजीवोमनुर्मतस्यमे। मायासीहिर्युतस्तस्याः सएवांगीकृतो मयाऽस्य
कालजाद्विप्रः सपंचत्वमुपाययौ। तस्मिन्नेव महाकाशे जीवाकाशा तया स्थितः। सपन्नः प्राकृतानन्यसमकल्पव
रातः स्वयं। आकाश वपुरेवो वीपतिः परमशक्तिवान्॥

एवस्वहृत्वमसृत्वतादिनाकाशाकल्पनाहाकाशात्मस्य नावस्तुताननयासंपन्न इति स्वयमाकाशवपुरेवसनुप्राकृतानन्य २२
वशतः परमशक्तिमानुर्वीपतिसंपन्न इत्यन्वयः॥

कंदर्पहरी। हरीनुकंदरो वास्त्रीममस्मः सतेमत्रेति। सद्विजोनृपतामागतमन्मयुनेनजन्मसिंपन्न इत्यन्वयः। शिवोपार्वतीपरमे
श्वरो। तद्वियोप्राकृतः संसारसत्यइतिशंकानिरसनेनोपसंहरंतो फजिनमाह। एवइति। जंतिमात्रकइतिविशेषमा

तस्मिन्नविप्रे शावीभूते शोकेनान्यं नकश्चित्। सा तस्य ब्राह्मणी नार्यहृदयेन द्विधागमत्॥ तत्रमहशावीभूता देहमुत्स
ज्यहृतः॥ आतिवाहिकदेहेन सा तत्रारिमुपाययौ। तत्रास्य विप्रस्य सुतागृहाणि तस्या वराट्टीनि धनानि संति। अथा
हं मे वासरमासमत्सोजीवो गिरिग्रामककंदरस्थः॥ देव्युवाच॥ सतेनत्राधिसंपन्नोद्विजोनृपतमागतः। यासावरुं
धती नाम्ना ब्राह्मणी सात्वमंगने। हहेमोकुरु तोराज्यं तोमवंतो सुदंपती। चक्रवाकाविवनवौ अविजातौ शिवाविव
॥एषते कथितः सर्गः प्राकृतः संसृति भ्रमः। जातिमात्र कमाकाशमेवसगोहि तासते॥ लीलोवाच॥ देविनद्वचनं
मिथ्या कथं संपन्नमीदृशं। क्वविप्रजीवः क्वगृहे क्वामी वयमिहास्थिताः॥
काशमिति विशेषणं। यर्गविनासतेस एवमुक्तेन
न्यायेनाकाशमप्यपृथक्त्वंजातिमात्रकं हीत्यन्वयः। अनन्वितार्थतयोक्तमाक्षिपति। देविनद्वचनमित्यादिना॥

उमत्ति० स्वमीवयेयमदेवानां नराश्चिपिहानीमास्महे नारदकुरुदेवानां नारदयोवासिष्ठविमग हस्मांतःकथं मांनिनकथमपीत्यर्थः वसिष्ठविप्रदे
२३ वापेनत्वयानरवादेः कथं मांनिगृहस्मांतमकर्मयेयवेविन इनिकश्चिन्।ऐसवणैरावनुः।ऐरावनो ममातंगेरावणो। नमुखवंत्व मा
ममरणं इश्वयामममपरमासत्वापरिज्ञानविलसितमिदं वाद्यमित्यभिप्रायेण परिहरति।। नाहमित्यादिना त्रिनियनीनो

नारदेनोक्तं नरेशानूस्येशोनास्ताद्दिवोश्रवःकथं मांनिगृहस्मांनत्यंत्रामीवयमास्महे।मनूरेरावणेणवहुः सर्पपाको
णकोदेश।मत्वाकेनलुनंयुद्धं सिहोघेरेणकोटरेप्रयासेस्यापिनोमेरुर्निगीर्णेनिस्तंगमनुता।असमंजसमेवेत
यथेदं देविताहश्यवृत्तान्तं देवमुवाच।।नाहमित्याब्रवामीदं यथावत्पणसुंदरि।नेहनियतीनोहिक्रियमेनात्मयादि
भिः स्वयामद्विजजीवात्मानस्मिन्नेवनसमानि।व्योमैवेदमहाराज्यंव्योमात्मैवमपद्यपनि।।

ब्रामद्विजनीवात्मागिरीग्रामव्राम्नणजीवात्माव्योमात्मविनवशरीरः चित्राकाशं चिदाकाशमितिहिसर्वमुक्तं अथवाव्योमात्मा २३
निराकारः।।व्योमोवेदंमहीराष्ट्रंनिस्वरूपमेवेदंमही सहितराष्ट्रं स्वप्नदृगिवपश्यति।।

ननुत्वयावियोघ्यर्वसंसारविषयास्मृतिः स्वप्नावस्थायां पश्यानत्वायनेत्यथाप्रतीतिश्चजायते।नथास्वजन्मनत्वनुभूतपदार्थरिकुलो
नानुवर्ननि।कुतइयंनद्विपरीतप्रतीतिरुदितेमतत्राह।प्राक्तनीनि।जागरेस्वनुभूतपदार्थविषयास्मृतिः।अविषयास्मृतिःर
स्मिन्नस्मिन्नुसानवर्तिनानुवर्तने।एतजन्मनावनाविज्ञेयाइन्यथाप्रतीतिमेयनेस्मिएतन्मरणंतत्रकरणमितिशेषःमरणंदि
संस्कारजन्मणस्मनिवीनविभ्रमजानिवृत्तःस्मृतिनानुवर्ननेइतिभावः।कथंमांनिगृहस्मांनरिक्तिचोद्यपरिहारंविवाहयति।इयं
मिति।सत्यनयावमासोयस्यसुसत्याभवासस्तस्यविद्योम्नःपरमात्माकाशस्यज्ञोकोजीवतापाधिनूतमंतःकरणं इयमिति इ
यंतस्यकोटरेमंनरेतत्रायंनरियंभूमिः सद्वैलवनकाननास्थिता सकल्पनात्मकमनोराज्यंकुर्वतःपुंसः संकल्पाग्रहस्येतः।अथवा

प्राक्तनीमास्मृतिर्जुसाप्रवयोरुदितानत्याः।स्वप्ने जायनस्मृतिर्यदिदेहेतुमरणसंगने।इयमंतःस्थितान्भूमिः सकल्पादराविराविव
।तस्यसस्मावनासस्याविद्योम्नः कोशकोटरे।परमाणोपरमाणौ संनिवसेचिदात्मनि।अंतरंतजगंतीतिपतिनामात्रकास्तु
ता।।

तत्स्थितामनसिस्थिता।।अस्मिन्नन्येतस्येत्याहेरुपरिसंबंधः।जगदं तर्वर्तिनि इत्येनतद्विवरणसवर्तिनिनमंतयामिना
दृ।परमाणविति।चिदात्मनि प्रत्यणि परमाणौजीवेपरमसूक्ष्मानंतःकरणोपहितत्वाज्जीवस्यपरमाणुत्वमानायश्चतत्रना
गस्पन्नानताग स्पर्शा तथा कल्पितस्य वजगोजीवः सविज्ञेयइति श्रुतेः।अंतरंतःप्रतीनामात्मकारिणीतिजगत्त्वं किंच
नि जगति संति संसारस्यानादित्वात्तद्दृष्टेरेव सृष्टित्वात्स्वप्नावस्थायामनिसूक्ष्मनाडीगततत्त्वाः एकस्यजीवस्य
तज्जगतीदृश्यन्तिप्रजीवमनंतजगंतिसंभवंतीत्युपपन्नमुक्तम्।।

उ०नि० अहमेरिवमसत्वारि स्त्रोकद्वयं सम्पूर्णं यदि विदितासैकरूपिणस्त्वि द्विवर्गैकस्वरूपा ताः कथं न हि मनिजा सत्याहितं भ्रान्तिकं स्इति
२५ नत्वाहाय यावदिमरणद्वारम् इदं नाम मरणमूर्छनानीचिरान्मव्यनिरिक्त सम सर्वस्मिन्मिथ्यातपरिज्ञानमात्मन आवेदयंता

लीलोवाच। अयि मे देवि सेविपः समतः परमेश्वरि। गतोव पुण्येन स्माकं मातः कथमिदं भवेत्॥ देव्युवाच॥ देशाद्दे
र्घ्यं यथा नास्ति कालादेर्यं न थागने। प्रतिभामात्रकादस्मात् द्विदिलासैकरूपिणः॥ यथावस्थिति। रास मम वसेकमे
मिमं शृणु। अनुनयहारणजीवोमिथ्यामरणमूर्छनात्॥ विस्मृत्य प्राक्तनं नावमन्यं पश्यति सुखतेऽश्वो यो हम्
हाधारे स्थितोहमितिसुन्दरि। हस्तपादादिमान्देहो मयायमिति पश्यति। एतस्माहं पितुः पुत्रोऽव षोडश नानिस्
निमाः इमे मे बान्धवा रम्या ममैदं रम्यमास्पदं॥ इति जाति जगत्येत्र मतिमोहादनन्तरं॥ लीलोवाच॥ अहो नु परमा
दृष्टिदर्शिना देवि मे त्वया। इदानीमहमेतस्मा यावत्यरिणता दृशि। नाभ्यासेन विना तावदिं धीदं देवि कौतुकं।
सर्गश्वालणदप्तोस्तमा नयमहेश्वरि
हे अहो इति। एवमाप्नोनस्माप्रपंचमिथ्यानं विज्ञाय कार्थमित्युपीकरणविनातु
हाणीर्थं मिय तने वीदेहा नीमिति। अभ्यासेन विनैतस्मां दृशिं दृष्टा विहानीयावत्परिणताप्रकाशोदानं जवियामितावदिदं कौ २५
तुकं कुतूहलं विविधविहारयम्जनस्तनिसंगः। ययं च स्तं सगनतुं समर्थान्निमित्ता हम्महेश्वरीति॥

लीलापाः स्थूलशरीरेण सर्गान्तरनयनकारणं कमपि पश्यंती नागवती शुल्कविद्याहानय स्वंनही वपुल्लपुंजमाकलयन्तहेतुरू
यमाह। अनेनैत्याहिचेत्या स्वपाशाहृदयोनविद्यं नेयम्मिंस्तु स्वेन्यचिद्रूपतन्मयी तन्मधाननिहिषयामिनिष्पावनगृहशमत्या
निं महसं नयं। अनन्तनगरजिमवाध्यां। अथवा नृगलिममनिवंधकं यथा नयापश्यावः। न नु स्थूलशरीरस्य सर्गान्तरदृष्टनिश्चरन्तु
गमनमपि वंधकं तत्कुतः त्वाशंसाहा। जगतीति। चमत्कानि मूर्छितावयवानिनवनीत्यमत्कानीमानिजगंतिनवाङ्गिरद्धेजा।
॥

देव्युवाच। अवेनवितृद्रूपमयीपरमांपावनीरस्त्रां॥ अवलंबेममाकारमवमुच्यमैनं दामत्वा॥ एवंस्थितेनेनपश्यावः सह सर्गमि
नर्गतं। अयंतद्रूनिहारेदेहस्त्वमहार्गलिः। जगंतीमान्यमत्कानिमूर्त्रिमितिमुधाग्रहान्त्रामवज्ञिरवबुद्धानिहि मानीवेर्मि
कोधिया॥

वेमुधायहाश्चर्यानिनिवेशान्मत्रिमिंतवक्षानियुष्माकुः मूर्छनंमूर्छनिवमत्रिरितानन्तविपरीनमहेददृष्टांतमाहा। हेमानी
नि। ऊर्मिकाधियागुलीयकबुध्या अंगुलीयकमर्मिके तम्। रः नहि हेममूर्मिकानुनिपुणानरं चरूपापरिवीक्षमाणस्या
नविज्ञापपनेमसन्त्याग्निरिक्तमुपलमनो। चनस्तानिपथार्मिकाबुद्धामूढोविपरीतगहीनानित्यानिराकाररूपेणपिञ्जन
निसाकारतयाभ्रांनिगृहीतानि। तस्मान्महस्त्वम्पशरीरस्यमनतिरोधात्मकं दानरत्ननिहारनेतगमनेगजिनयुक्तम्॥

उत्पत्ति नकेवलं देहः संगतिरमहतनिवारप्रतिबंधकस्तत्त्वज्ञानप्रतिबंधकस्त्वत्याह॥ नवेति॥ नवाङ्कुरआकृतिर्वासनाएतानाम्यासे
२५ विनावस्तनामध्येष्ठानमनंतवभ्रमतनंतगतः अधिष्ठानब्रह्मव्यतिरेकेणसत्त्वेतिननिश्चितरतियावत्॥ कथंनरूपात्मा
स्थितःकेवलनरूपंकल्पनास्वरूपंतद्वात्माभासरूपयम्पसन्तथानेनकारणेननानुपपन्नमितइत्तेनित्त्रोपः॥ तथाचोक्तं
हृदाशिष्टयावदभ्यासयोगेनन ज्ञानानेदृश्यीस्नवः॥ नूनंतावदन्तदृयानब्रह्मलपरिपत्रपतीत्तिनहिनिवर्तमानतिर्द्धिःप्रति
बंधकेशरीरादिमेस्थितेकथंतद्ध्यानुत्पत्तरस्यांशंकाह॥ तवेति॥ यद्यप्यस्मदाद्यो ब्रह्मसंविनेब्रह्मज्ञानाभ्यासान्
तयाभ्यासंविनाबाजेनाकारोब्रह्मतत्त्वागतनगस्थितिः कथंनरूपात्मानेवंननानुपपन्नमिति तत्रदृढिमुपायानायश्चमेत
स्मलद्धयः॥ अभ्यासाद्ब्रह्मसंविन्नेःपञ्चपाससेहितत्पदं॥ आतिवाहिकएवायंवादश्योश्चित्तदेहकः॥ आधिभौतिकपावु
ध्यागही तच्चिरस्मावनात॥ तज्ज्ञानाभ्यासेदृढिमुपायानाम्बसिद्धिमुपागतास्तेवयंहितस्मात्ततवज्ञेयंपञ्चत्वामोऽनुभवामः
॥अयमभिप्रायः॥ ब्रह्मज्ञानाभ्यासेसपरिपाकादेहाद्यात्मत्वभ्रमकारणेभ्यस्तवासनाक्षयेप्रतिबंधकानावारस्महाद्भिर्ब्रह्मात्म
तत्त्वंकरामलकेवदनुभूयतइतिदेहस्पकस्यनरूपत्वमसिद्धमितिसाशंकाह॥ आतिवाहनेतंतन्देशमप्रतिहतयोग २५
त्वात्तायनरत्ततिवाहिकस्सूक्ष्मचित्तदेहकआतिवाहिकएवसूक्ष्मएवनंसुपत्वादचोरत्नाष्ठिरभावनाख्यिरकाववृपरीत
भावनारामौतिकायाअधिभौतिकःयमित्यवयोकारय्यानुध्यागहीतः॥

तदतिवाहकेतासहजाचित्तदेहंकदायास्पतीत्यतआह॥ वासनेति॥ ज्ञानाभ्यासनेवासनातानवंदैतवासनात्मनंयदातेनूनंस्थिति
मेष्यति॥ नदादेहकेचिचिचित्तदेहके॥ आतिवाहिकेनावःसूक्ष्मभावइत्यर्थः॥ पुनरेषत्मायास्पति॥ उक्तंविशदयति शुद्धेति
शुद्धेसत्त्वानुपतितेरजस्तमाध्यामनतिनूतंसत्त्वगुणानुमतं॥ अयमर्थः॥ स्वप्नदशायामिवजागरेपिशरीरादिप्रपंचरूप
एवतेमानचित्रंज्ञानाभ्यासादासनानानानवेसति॥ शरीरादिरूपतौविहायप्रतिमासमात्रात्मकसीयसूक्ष्मरूपतामेति

वासनातानवंनूनंकेनतं॥ यदातेस्थितिमेष्यति॥ नदातिवाहिकोभावः॥ पुनरेष्यतिदेहके॥ शुद्धसत्त्वा
नुपतितंचेतःप्रततुवासने॥ आतिवाहिकतामेति॥ हिमंतापादिवांबुता॥ वासनातानवेतेस्मा
॥कुरुयत्नमतिंद्रिते॥ तस्मिन्दृढिमुपायाते॥ जीवन्मुक्तोभविष्यसि॥

अतएवजीवन्मुक्तिरूपांप्राप्तिमासिकंतदादिव्याचष्टे॥ रेयेनोवासनातानवेचेतसःपीनत्वविलीयते॥ तस्मात्तत्सिद्धयेज्ञा
नाभ्यासनतत्प्रयत्नआस्थेयइत्याह॥ वासनेति॥ वासनातानवेप्रभूतेनकेवलंचेतसःपीनत्वविलीयतेकिंत्वनुभव
पर्यन्तज्ञानोदयात्तवधोपिविलीयतेइत्याह॥ तस्मिन्निति॥

एवंज्ञानपरिहर्त्तुमुपायमभिधाय तत्परिहर्तॄन् ॥ प्राक्पूर्वसर्गदर्शनोपायकल्पनं तत्स्मारयति ॥ यावदिति ॥ ननु बोधो याव
द्धूरितस्तावत् ॥ स्थूलदेहे मिह संस्थाप्य ॥ प्रपंचतरमवेरुता मितिवदन्तारिते बोहहस्यापनं विनैव प्रपंचान्तर्दर्शनम
प्युद्घाटनमिप्रतीपते ॥ तत्रोपपद्यते ॥ इत्यर्णबोधाराकाशगमनादरेनुदयेन ॥ तेनैव शरीरेण संगतो नरदर्शनासंतवात्स्मर्ण
ज्ञानायाः ॥ अपि चूडालायाः ॥ आकाशगमनादिसिद्ध्यर्थप्रयत्नं नरस्यानदर्शनात्तैषद्दोषः ॥ ज्ञानमार्गेणीनयात्र दृशाति

यावन्न दृशितस्त्वेषणीतत्तो बोधचंद्रमाः ॥ तावद्देहमवस्थाप्य संगं निरमवेक्षतां ॥ लीलोवाच ॥ अत्रोपकुरुते
ब्रूहि ॥ कोऽभ्यासः कीदृशो ऽथवा ॥ सकथंपोषमायाति ॥ पुष्टे तस्मिंश्च किं भवेत् ॥ श्रीदेव्युवाच ॥ तच्चिंतनं तत्क
थनं ॥ मन्योन्यं तत्प्रबोधनं ॥ एतदेकपरत्वं च ॥ तदभ्यासं विदुर्बुधाः ॥

निश्रायोभ्यासनायतयाभिधानात् ॥ तवाभ्यासं विनाबाने ॥ नाकारोत्प्रस्तुतोगतः ॥ इत्यादिनोक्तस्य बोधदृढरकज्ञानाभ्यास्य
रूपं तत्प्रकारं तत्परिपाकहेतुं तत्परिपाकफलं च क्रमेण पृच्छति अत्रेति ॥ अत्र बोधदृढरणे योभ्यासं उपकुरुते सः
कइति योजना ॥ तत्राभ्यासस्वरूपमाह ॥ तच्चिंतनमिति ॥ तस्य ब्रह्मणो गुरुतः ॥ श्रुतस्य चिंतनं युक्तितः ॥ पर्यालोचनं
॥ तस्मात्स्वस्मै शिष्याय गुणसंपन्नाय कथनं तत्कथनं ॥

एतदेकपरत्वमिति ॥ निदिध्यासनमनुक्तं ॥ कीदृशोऽभ्यास इति ॥ प्रश्नस्योत्तरमभिप्रेत्याह ॥ उदितेति ॥ उदितमौदार्येण महत्त्वेन मोदयंये
भ्यांसः ॥ उदितौदार्यसौंदर्या ॥ वैराग्यरसोवरोगप्रसारोगमंतेर्यस्याः सा तथोक्ता ॥ उदितौदार्यसौंदर्य चासौ वैराग्यरसगर्भिणी चेति
तथा ॥ आनंदस्यंदिनी ॥ आनंदस्राविणी ॥ परे परमात्मनि ॥ संरमध्यमाधिकारिणो ज्ञानाभ्यासं क्रमेण श्लोकद्वयेनाह ॥ अत्यं
तेत्यादिना ॥ अथवा कीदृश इति ॥ प्रश्नस्योत्तरमभिप्रेत्येन दर्शिताकद्वयमाह ॥ अत्यंतेति ॥ ज्ञेयस्य वस्तुनो दृश्यपदार्थमात्र

उदितौदार्यसौंदर्यवैराग्यरसगर्भिणी ॥ आनंदस्यंदिनी येषां ॥ मनिस्ते भ्यासिनः परे ॥ अत्यंताभावसंपत्तौ ॥ ज्ञातुर्ज्ञे
यस्य वस्तुनः ॥ युक्त्या शास्त्रैर्यतंते ये ॥ नेष्वमन्यामिनः स्थिताः ॥ सर्गादावेव नोत्पन्नं दृश्यं नास्त्येव सर्वदा ॥ इदं जग
दहं चेति बोधाभ्यासं विदुः परे ॥

इदं जगदहं च दृश्यं सर्गादौ सृष्ट्यादौ वस्तुनोऽनुत्पन्नमेवातस्तद्दृश्यं सदा नास्ति ॥ इत्यभ्यासं परे परमात्मनि विषये बोधाभ्यासं
विदुः ॥ उदितौदार्यसौंदर्य इत्यनेनोक्तो ॥ दृश्यविदितप्रपंचमिथ्यात्वात् प्रपंचाभिमानदिनिमग्रचित्ता उत्तमाः ॥ दृश्यमिथ्या
त्वं परिज्ञाय ॥ तदाउपायप्रयतमाना मध्यमाः ॥ जगन्मिथ्यात्वं परिज्ञातुं शास्त्रयुक्तिभ्यां प्रयतमाना अधमा इति विवेकः

ज्ञा.नि. अनासमपरिपाकहेतुं स्तुवन्नुद्दे तस्मिंश्च किं न वेदिति॥ प्रश्नस्योत्तरमाह॥ इत्थमुत्तरमाह इयासं नव बोधो हेति॥ तद्दर्शने
२१ ननमुद्द्रपश्यसं नव बोधस्यास्यासम्नन्नपूर्वकं ब्रह्मज्ञानाभ्यासपरिपाकेनेतियावत्॥ अपरो ज्ञानमाप्य निर्वाणे कुब
लनवनि॥ महानुदयते॥ शुद्धमयब्रह्मानंदमाप्नि जत्तणे यस्मात् ह्यासाना॥ समहोदयः सकृष्णपोषमायानीत्युत्तरमाह॥ इन्द्रुप
निरूपं यद्ददृष्टिकाजन्नये विनसन्नवनीनि बोधन रागद्वेषनाशरीनानानवेष्ठुनेमनि॥ बलोदिनाभ्यासबलेनाभियुक्ताया सोरति

इद्द्रपासं नव बोधपैने॥ रागद्वेषादिभिन्न वे॥ बलोदिनारतियासौ॥ अलम्भ्यासः सउच्यते॥ इद्द्रपासं नव बोधो हि ज्ञानं
यत्कथ्यते॥ तदभ्यासेन निर्वाण॥ महाभ्यासो महोदयः॥ श्रीवासिष्ठ उवाच॥ इति सकथनता॥ तस्योनिशिव
रावने॥ समाधिस्थानकं गत्वा॥ तस्थतुर्निश्चलाग के निर्विकल्पसमाधानां जहतु॥ सर्वसंविदांते न वज्ञानदेहेन
चचारमुनिदेवता॥ मानुषीमन्तुमदेह॥ न्यजं बभ्रामसानदा॥ देहांनरेचप्रादेशमात्रमात्रमारुहाच्युसंविदा॥ व
नवनुष्यिहाकाश॥ रूपिणएषोव्योमगामिकुनी॥ अनोनंदलत्तणास्वात्माभ्यासः॥ परिपक्वत्ने ज्ञानाभ्यासउच्यत इतियो
वत्॥ इति सं कथनमित्या इयए कालंवेमिबोक्रुनमित्यन्तः॥ प्राक्रुनोमथः स्वव्यापार्थः कुचिनिकं॥ विहिविचनो॥ जहतुर्विसंस
र्जनुः॥ सर्वसंविदः समाधेः सर्वकालं तानंमिलेवेमाकार॥ ज्ञानदेहेन ज्ञानप्रधानदेहेन संविदासंकल्पेन चिदाकाशरूपिणो २१
ब्रह्मलोकाकाशरूपिणोव्यामजंग॥ आकाशगेच्चाह नीयमाः॥ द्वयोः नव्योमगः कुनी चिदाकाशरूपिणो नसं विदाबोम
गाकुनीबोत्थवनुरित्यन्वयः॥

वेत्यसंविन्ने इद्द्रपज्ञानस्य वेत्यसंविन्ने॥ स्वभावादेव गगनेन चिद्दप्रस्वभावात्रस्य सर्वव्यापारविमर्शकत्वात्॥ परिक्लिन्ने ब्राह्मणे इंपती
मेरुपाकाशो महान्तात्पंचो यनति इति॥ तन्मिथ्यात्वनिश्चयायदर्शयितुमावर्णयति॥ एकाणविमित्यादिना॥ कोमलमकर्कशं॥
कोमलमरुतोमंदवायोरासमंतात्॥ संगेनासंगेन सुखानुभवदं कोमलमरुत्संगसुखभोगदं॥ मनोवेगेमहासिद्धैःज्ञिनोबाल
गमागमै॥ वायुगमनेयस्मिंस्तत्तथा॥ वागगमागमजयेमनोवेगत्वंहेतुः॥ न संसिद्धिवातेन सह गंतुमागंतुं च प्रदत्तं॥ सिद्धा

चथनेलनलेनीलावोलेलालितलोचनं॥ स्वभावादेवसंविन्ने॥ नत्तोदूरमितोगते॥ दरादूरमन्तिक्षुत्यगंयमहासिद्धि
त्योदह॥ पातुर्नन्तः॥ एकाणविमिवोकुर्नगंगंभीरं निर्मलोबरं कोमलं कोमलमरुदासंगसुखभोगदं॥ मनोवेगंमहासि
द्दांतत्तिवातनगमागमं॥ पर्यंतस्थिनकृष्णांडरक्तः पेशाचमंडलं॥ नत्यप्रिडीकिनीसक्तेवेत्स्वरंगीतमिवक्रचित्॥ प्र
हत्तयोगिनीसंघैः॥ स्वकाकोदरवरानने॥ निरर्थयोजनशतंगत्वागकुडिरावृतं॥

मनोवेगत्वात्॥ सर्वमेवगगनं त्यागकंतिवेत्यर्थः॥ पिशाचानामिदं पैशाचं वनता॥ कृष्णांडमंडलेचकृष्णांडान्तविशेषैः
रुष्णांडमरक्तोमिचपेशाचमंडलं चेति॥ तथा पर्यंते स्थितानि कृष्णाउरक्तःपेशाचमंडलानि यस्मिंस्तत्तथा॥ डाकिन्योग्र
हविशेषाः तरंगिनेसंज्ञानतरंगप्रकृष्टस्वनंयेषुतेप्रहृत्तास्तैनिरर्थनिष्प्रयोजनं आगकुडिरितिशेषः॥

वानस्कंधेनि॥मेरुमार्गसौरमार्गयोर्मध्ये वानमार्गगीर्कृति। तत्र स्थितानां येवानानां तेषां स्कंधाः श्रेमारुध्वमार्गः अथवा वानस्कंधा वायुप्र
नेहाः यथोक्तं कल्पनरोस्कंधाः॥प्रनेहा इति॥ अथवा वानस्कंधा वानसमूहाः॥ तथा च॥ श्रीस्वामिन आह॥ स्कंधस्कंधेपि चेतस
॥व्यूहाऽवगिणः॥ समुदये॥ यथा सस्वानस्कंधाः॥ अपिशाखा सैन्यवाहे॥ यथा स्कंधापारः॥ रत्नजपादपसराति समूहे बाधेचे
ति। ते पुनिवा नानि उतितिर्विहित्रिपथगाजलानि॥ अधोमुखतया प्रवहरास्तु रत्नदीजलानि यस्मिंस्तत्॥ चित्रन्यस्तस

वानस्कंधनिखातांतर्विहित्रिपथगाजलं॥ क्वचिन्निर्मिन्निसरद्रंगणायन्नारदतंबुरुं॥ चित्रन्यस्तसमाकार॥ मूकक
ल्पांतवारिदं॥ क्वचिन्निरंतरोन्मत्तमातंगमंडलमालितं॥ अपियोजनलक्षाणि क्वचिद्दुष्प्रापमस्तकं॥ अविनाशिन
मःपुंजैर्दृष्टैर्नपिमंकुचित्॥ अविनाशिवहहनेजुः क्वचिद्र्कनिलोपमं॥

माकारा चित्रार्पितितुल्याकारा मकारिकः श्राद्धकल्पां तवारिदः प्रतयमेघा यस्मिंस्तथा॥ मातरोन्नाम्मा हयः निरंतरोन्मत्त
मातंगमंडलमालितं निरंतरेण निबिडेनोन्मत्तमातंगाणां मंडलेन मालितं संज्ञातं मानमा कारमातंगमंडलयुक्तमित्यर्थ
॥ क्वचिद्योजनलक्षाणि दुष्प्रापानि मस्तकानि यस्मिंस्तत्तथा॥ क्वचित्सर्वतः प्राणिरहितानेकनक्षत्रयोजनकमित्यर्थः॥का २८
लाध्वनोरत्यंतसंयोगे इति सूत्रात् योजनलक्षाणीति द्वितीया॥ दृष्टद्वंप्रस्य पाषाणस्यां तरस्योपमा यस्मिन् तद्दृष्टदत्पिमंअ
विनाशिहहन्महने जुनायस्मिंस्तत्तत्त्वं नए वाकनितोपमं॥

उडुंबरफलोदरस्थमशकाउडुंबरोदरमशकास्तक्रमेणतन्नायेनहीनमक्षुगच्छयांनगतिश्रूनानां तस्फःमलूहोय यस्मिंस्तत्तथा वि
नंकोपाया अन्नर्हेनुपरमं त्वंनाप्राकृतनार्ग्रेयास्य प्रश्नार्थाः॥ किं द्विविध्यते॥ वरवर्णिन्यो उत्तमास्त्रियो चिनयादितयाविदुरहश्च

उडुंबरोदरमशकक्रमत्तमक्षुगच्छयांनगतिन्नतसंचयं॥ वितंश्चनहृलननेस्वमुच्चकैर्महि। तलंपुनरपिगंतुमुद्यतो॥ स्ववसि
ष्ठउवाच॥ इतिवरवर्णिन्यो। ततोश्रान्तांर मंडलात्॥ निर्गत्यान्यदनुप्राप्तेय त्रनब्रह्मणःस्पदं॥ ततोदशातुं सर्गो। नचते
मिंदुयोषितो॥ अदृश्ये एये एवलोकस्य मंडलं ब्रह्मणः स्पदं चिंतान्विधुरदासीकं॥ वाष्पक्लिन्नांगनामुखं विधुस्तस्वर्व
संस्थानं विद्रुदग्धमिवद्रुमं॥ आयमानिर्मजनानं॥ विरामा मेनसुंदरी॥ मंथन्नासत्यसंकल्पा॥ सत्यकामा चेदे वक्तुं
॥ चिंतमा समामेनेदेवीचमांस्वबांधवाः॥ पश्यंतुनावत्समान्यजतनारूपधारिणी। ततोगृहजनस्तत्र। संदृद्वाङ्गि
गनाद्दबं॥ लक्ष्मीगोयोंबुगमिव। समुत्रासितमंदिरं॥ नमोस्तुवनदेवीभ्यामित्यक्त्वाकुसुमांजलिं। तत्यान ज्ये ष्ठा
मंथ॥ माधंगहननेनसंगदेवावनवनंश्रेष्ठा। विहन्नालणएदंपती॥
थ्येवर्जिता दास्यो यस्मिन्नमंडपे स चित्राविधुरदा
सीकस्तं॥ वाष्पेणाश्रु चाक्लिन्नान्या इणिनं गनानां मुखानि यस्मिंस्तत्तथोक्तं॥ विधुस्तविहितन्हवसंस्थानं॥ हवीविन्यासो
यस्मिंस्तत्तथा नेविद्युदशनिः मातीजादेववत्सन्यसंकल्पस्तत्कामाचसपन्नेत्यर्थः॥

उत्पत्ति
२९ सर्वज्ञेनोत्तिर्विर्ययोस्तोमववनिर्याकुलकरोतुज्ञवर्धकौ॥ द्विजस्थिते द्विजमयाशिरायाः॥ यद्वा द्विजास्थिते द्विजावास्या नस्यस्तन

सर्वाविनिर्याकुलकरौस्तंनमन्तौ द्विजस्थिते॥ नावेतो गृहमुत्सृज्य सपुत्रपशुबांधवं॥ स्वागंगितौ नःपितरौ॥ तेनथ्र
न्यंजगत्त्रयं॥ नदेव्यौ क्रियतां नावदस्मात्केनाकनाएते॥ महतो दर्शनं नाम॥ न कदाचन निष्फलं॥ इसुकृवंतं सा
पुत्रं॥ मूर्ध्नि पस्पर्श पाणिना॥ तस्याः स्पर्शेन मे नाभोदुःखदौ नयिकंटके॥ जुहौ प्राद्दुःखनामं सा भीष्मतापमिवा
चलः॥ यथा न्यापि जनस्तत्र जहौ शोकं उरुन्वरे॥ तस्मिन्निरितदेशा मे तस्मिन्मंडपकोटरे॥ अंतर्धिमा
पतुर्दृष्टा॥ न तस्तासिद्दयोपितौ

२९

नृजावाधारनृतौ॥ न तेकारणेन नाम चाद्वृःप्रसिद्धौ दुःखमेवहौ भगिप्सं कर्हडनगिलसे बांधस्तम्॥

दृष्टांतसंविदः प्रपंचमिथ्यात्वेदृष्टांतस्यतयोरदृष्टत्वादित्यर्थः॥ ब्रह्मसत्ता ब्रह्मरूपत्वात्मसत्ता इरित्थपसत्यजगद्रूपास्ति प्रपंचावा
लीलास्मीनिविनेतिच्च न्यासक्ता नास्यासंविनालीलास्मीतिता वो नावना॥ यदा स्वगतो नानुवता नहाने सत्यसंकल्पतंना
सूदितिसंबंधः॥ अदैने ब्रह्मणिचित्रवृत्तिनिरोधात्मकयोगप्रतिबंधनत्वदेतनिश्चयस्य प्रविलयादृश्यमन्यसंकल्पां संप

श्रीदेव्युवाच॥ ज्ञेयं ज्ञातमशेषेणादृष्ण दृष्टांतसंविदः॥ इदृशी यंब्रह्मत्त्रात्कि॥ किमन्यद्द्रष्टुकुमिनीलोवाच॥ मतस्य
न तुनीवो सौ॥ यत्र राज्यं करोत्यसौ॥ तचाहं किं न तेर्दृष्टा दृष्टास्मी हसुतेनकिं॥ श्रीदेव्युवाच॥ अन्यासेन विना वत्से
नहा तेदृतनिश्चयः॥ नूनमस्तंगतो नान्तालिःशो पंवरवर्णानि। जीवास्मी निविास्यासं। नव नास्तंगतो नवृत्त॥ य
दानावस्तदासत्य॥ संकल्पतममन्त्रते॥ च प्रासिसत्यसंकल्पा॥ संपन्नानने मांसुनः॥ सपन्नवित्यनिमंत
फलितंतनवसुदरिदानीतस्यनतुस्त्वं समीपयदिगकस्मि॥ तत्रेनव्यवहारस्तो दृवृवत्स प्रवर्तते॥ लीलोवाच॥
आहो हेतज्जगन्मातमयिस्मनमिहाधुना॥ ममेदं राजसंजन्मा नतमोनचसात्विकं॥
पन्नासिसरस्वतीप्रसीदसंसा
रिमात्मस्पर्शयोगतजानेकिकप्रभावलीलानुस्मतदृवजन्मावनिरूत्सन्न परमनिर्वेदासंससारस्यात्मनकृटिनिहेय
तासापनायदृवजन्मानिवर्णयति अहो इत्यादिना। हंतेतिसेदे। इदंवंतमानंजन्मराजसंरजोगुणनिर्वर्तं॥ ॥

उ प्रति ३० ब्रह्मणः कमलासनादेव कन्या शाश्वती धन्या। मनुष्यलोकापेक्षया जो कोऽन्तरं विद्याधरस्थानं॥ न देवादुक मतेनास्मिन्नत्वश्रम
रीलोकान्तरात्पुत्रमरीविद्याधरलोकवासिनीन्यथैकं रंजोनक्रमानाख्यहेतुः विरिचोनकमालः करंजश्च करंजकल्पमरः वि

श्रमलसन्ती धन्या॥ व्यक्तैजन्मशतानि मे॥ नानायोनीन्यजीतानि। पश्यामी वाधुनाप्तुनः संसारमंडले देवि
कस्मिन्न्विदं नवं पुरा। तोकानरापुत्रमरीविद्याधरवरोगना॥ दुर्वासिनाकान्तुषितातनो दुं मानुषी स्थि
ना संसारमंडले न्यास्मिन्नलगेश्वरकामिनी॥ करंजकुजजंवीरः कदंबवनवासिनी पद्मांबरधरीत्पा
माःश्रावर्धहमयाद्भवं॥ विहंग्या वैरिविन्यस्तवागुराविपिनावनेक्के शोनमहंनात्किन्ना अधमावासना
रवकलिकाक्रोडस्थ्यासु विश्रांनमजिनासह॥ पयकुश्चलकेशोनुकंकिंजल्कयारहः॥

हंसावलिएपासन्यानयावैरिविन्यस्तवागुरातबकविन्यस्तजाजाविवागुरानगबंधनीत्तुकेषोत्रिसंमस्वान्नगस्वते॥ अरण्ए ३०
न्मेकलिकाकमलमध्यबगबीजकोशःकालिकायाक्रोडनिमध्यप्रदेशास्तान्येवश्चाश्याःकर्णिकाक्रोडशय्याः नासमुक्र
किंजल्कयानुक्र केसरमानिन्यामयाविश्रांतं॥

अश्लीलेपुस्तंनहेवकलेनदार्नणमभाःसेवन्नारामाःशाद्वलीश्यवनीनत्तृणरत्नमोलाशाद्वलीरत्नडेलानस्थां॥ श्वांशेलनेनवलनेनरं
रिदृता॥ श्वांशेलनन्दरिद्रतानां॥ विमलेषि हनिः लहर्षाउस्यास्मि अविषयतृष्णा संसारमरितोलहरीविवर्जिता॥ दर्शोवालोपस्थाःस्था
दर्शवाला॥ दर्शस्थामोनरणीजनोस्तस्याःमरणंगमनंतनक्रमेणतन्यायेणदीर्घसरिनश्चंचलोम्यानिविपमस्रुममानायाःपं

ननोस्मीकतरान्नाणंकर्मणां परिपाकनुः॥ राजाहमभवं श्रीमान्सुराद्रेषु समाःशतं॥ शाद्वलीरतहेलावामाद्रेलनहरि
रतो॥ मशकस्यमयामधःस्थितं मक्षकयासह योनिषुनेकविधदुःखदानाचिंतासुश्रांतं मया बहुविमर्दसमाकुलेषु
॥ संसारदीर्घसरितन्त्वलया जहर्षदुर्वारवाननरणीमरणक्रमेण॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ एवमाकथयंत्यो तेललं
नेललिनाकृती॥ उत्मेनतुनंभोहरं॥ योगचक्रमणक्रमैः विनिर्गत्यततः सगौराप्यसर्गद्वितीयकोऽत्रतःपुरेरहस्य
नुःकुटिरीवविनिर्गते॥

चतुर्वायुमध्यवतिनैकायाः गमनन्यायेन संसारदीर्घसरिजोविपयनजालतरणयालहर्यथीनिश्चावर्तत्वासुनांतमि
न्यर्थः उत्मेनतुः ब्रह्मणमंडपाद्दहंजग्मतुः योगप्रयुक्तचंक्रमणंतक्रमैः प्राप्यप्राप्यद्वितीयकपमनपसेवाधिन॥

उ॰ नमि॰ पुनरपि लीलामरसन्योः प्रपंचमिथ्यात्वनिश्चयदाढ्यापादकप्रवृत्तिप्राप्तिमतिपादनायुपंस्ततः ॥ पुनरित्यादिराख्यानसमाप्तिपर्यं
२१ तोयं ग्रंथसंदर्भः प्रायेणान्यत्स्पष्टार्थः ॥ तत्राकाशनिर्विद्धिविच्छिन्नेविविधमहासंरंभोपि संसारोमिथ्येति हृद्वयितुं पद्मनृपतिमंडपाकाशा
भ्यंतरगतसंसारत्वरस्यसालोपमुद्धस्यवर्णनीयत्वमितिज्ञेयं ॥ अवरूढं रजमागमनं राज्ञ्योवर्णवासामन्तो दिक्को विहृद्धः ॥ समंतो

स्थितं पुष्पनराकीर्णं ॥ महाराष्ट्रं महाशिवं ततः पुनर्विनिर्गत्य ॥ योगस्यादिव्ययोनी ॥ विचेरतुर्नत्तसमासीलासमि
समन्विता ॥ एतस्मिन्नेनरेतस्मिन्नमंडलेमंडितावनौ ॥ चक्रवत्स्फुरंनं कस्मिंस्तामं तादिक्षु मिपः कस्मिंश्चिद्दितता
रात्पदितीयाकाशानीपणे ॥ सेनाद्विनयमस्तद्धंसो म्याधिद्विनयोपमं ॥ महारं नवनंमध्यस्थितराजद्द्याद्वि
त ॥ पुष्ठसडूसमुत्तरस्मिन्नमस्मिन्निवाहतं ॥ लीलाचक्रमिदेवीचसंददर्शनिसस्थिता ॥ अथप्रहन्तेः प्रसवं प्र
जयाणवरंतमासेनयोः त्रासंपातः किरत्तैनलविद्युतः ॥ पतन्समदपातंगकेंपितो वीचिजञ्जसः ॥ यंत्र
पाषाणवर्षावहरविडनखेचरः ॥ दिक्कः सचासौ न्भियश्चेतिनद्यो ॥ कः सोम्यसुररै महरंनेणमहायुद्धारंनेणहेतुना
वनंनिविडंमहारंनवनंयुधुपमितंयुद्धसजंद्दंदृरीसंरंहसावेगेनकिरत्तीतिपत्र ॥ अनजविद्युतः अनजणवल्कायुक्तसतवदना
विद्युदाकारत्वाद्विद्युत्सताः किरन्तपतुद्धिः समरमातंगकंपितायामुर्व्यां वेलंनिनजानियस्मिन्संपानसत्तथा यंत्रप्रेरितपाषा २१
णैरुत्क्रान्त्योबहुरः विद्युताः वेचरारेवाययात्यस्मिन्स तथा ॥

हरोड्डीनतिहरोड्डतानि कचंतिविकसंतीवमतीवपानिवज्रसंड्डानिनेत्रताकिनसंजाननारकपचरमाकान्तयस्मिन्सतथा
॥ वज्रेश्टीमुनिवज्रमुष्टिनिर्यैर्विनिःपेषा एणनिर्नेः पिष्टाः म्रुतिताः स अटकं कटाः साधुःभटकांचवायुस्मिं स्मतथाउरक
ः केककोनुरागः कवचास्थि घामित्यमरः नाराचानां सर्वलोहमयवाणानां वर्षात्यैवधरवारिशि तानि हटनीतिनाराच
रवारिणानि ॥ वीरस्यजवीरसमूहाः तएवमग्नाम्नातिनाराचवर्षधरवारिदानिचतानिवीरउरुपमत्रा [illegible] नेषां

हरोड्डीनकचनवज्रारवंडतारकितांबरः ॥ वज्रमुष्टिविनिपेष ॥ पिष्टसभटकंटकः ॥ नाराचवर्षवरवारिद्वीरघ्नामत्रा
भ्रसंभ्रमविद्रुतकबंधवहीकल्पांतकालद्ववोगविवर्तमानमानंगशैलवलितोरणमस्मोभूत् ॥

संभ्रमाणि च नेषां संभ्रमाभिद्रुताः मद्रुताः नर्तनाः कबंधवर्हिणः कबंधमयूरायस्मिन्नरणः संभ्रमेसतथा ॥ अथवाम
त्रान्यामिमित्रसंभ्रमेण विद्रुताः कबंधवर्हिणः यस्मिन्नसतथा ॥ कबंधोमस्तकरहितः क्रियायुक्तोदेहः कबंधास्ते
क्रियायुक्तमबमर्थकलेवरमित्यमरः वेगेनविवर्तमानानाम्रधेमंतायमानगजाः शैलाः गजपवतास्ते वलितः सबा
थः ॥

उ०प्रा० त्रिंशं नाग स्मरिन स्या शो नागाय स्यां हृत्ता यां साष्ट नगा अष्टि नागार हृत्ता शे षो य स्य रेवः सो ष्ट नाग हृत्ता शे षः स वा सौ मह षृत नाये
न मधुर हृति श्वेति न थो क्तः यदा अष्ट नाग हृत्ता विस्मरण व स्या सा शे षो य स्य सो ष्ट नाग हृत्ता शे षः स वा सौ म ना प स्व ने न मधु
रार्र्वानी याकृति राकारो य स्य स त थो क्तः वीर प द्रेनु हृ रादेव शत्रु न य जन कः प्र ना वः प्र ता पः अष्टो नाग य स्य सो ष्ट नागः र
ज्ञा मर ण हृत्ता शे षः य स्य स वा सौ प्र ता प मधु राकृ ति श्वेति न थो क्तः अ थ वा अ ष्टो नागाय स्यां हृत्ता यां सा शे षो ध स्य वी र स्य

एव मन्या क्रु संद्देमा स्फो टन टसं कुटे॥ अष्ट नाग हृत्ता शे ष प्र ता प मधु राकृ तिः वा स्त्र ना न ह तो वीर द्वा कल्पि तुलां ययौ
॥ अथ सेनाधि नाथा न्यो विचार्य सह मंत्रि भिः हृताः परस्परं हृता युद्ध संक्रियता मिति॥ ततो दुंदुभयो नेदुः प्रतिध्वनि
न हि दुरवः॥ विनिर्गतु प्रवह्ने न रणे रण्या हृत्त दयं॥ अथ वीर द्वारकः कालेना स्तमितो रविः॥ ततो धानो वन नासी
रे॥ निशी थे समुपस्थि ते॥ जीला पुत्र हृत्ता राज्ञा कि चिन्त्रिव न्न मना श्व प्रा तः कार्यविचारा स्तु मंत्रि भिर्मंत्र के गृहे शानि
क रामले॥ तत स्तद्दिव्य योगि न्यो राज्ञा चैव श त्नु गृहे॥

निद्रित हृः यदा अष्ट नाग हृत्ता विस्मरण व स्या शे षो य स्य प्र ता प स्य ते न मधुरा हृत्तनी मा कृति र्य स्य स न थो क्तः शे मुः शां ता सम ३२
उपशम न इति धा तो र्जितं॥ बहु वचनं वी रोपि रुधिरा क्ति न ला रा र क्तो न व नि धा तो यो ध का र स मू ह एव ना सी रं से ना ग्रं य स्य
निशीथ राज स्य स त थो क्तः न सि नु हारा न्मा उ न्म विनि ः॥

कोमालो निमृदुः कोम जो मं दो म ख सो गं धो निर्मल सो र न म्र मृदु मंदार पुष्पा णां मारु तो यस्मिन्॥ तत्र थे निविड हृः निः श्वंदो
चकिरण श्च आ मा दिन सु खि नः पुष्पा ए या हा रो य स्य स पुष्पा हारः पुष्पा धार इति कश्चित्॥ तत्र माला कारा इत्यर्थः॥ उत्सुकं वि
कसि तं विवसने वि वस्त्रदेशे व स्त्रा स्त र ण र हि ते र ज्ञो इत्यर्थः क्लृ नं दो स्थि न्ये तो जनानां दो स्थि तं जन ना दि हो ष दुष्ट स्थि ततं

कोमला मन सौगंध्य मृदु मंदार मारुते॥ तत्र ता वेण निद्रा ण नृपे नेरवरांगने॥ तयो देहि प्रमा द्वरे श शि नि स्पं हृत्रि
तो के॥ चा ज्ञा दि तो सो वुबुधे राजा जो त्ति तड्वाम तेः॥ आ स न हृदय वि श्रां तं सहर्ष श्री गजा हृदयं सन्नृपा लो थ संचिंत्य सुवि
स्मि त म नाः शृ ण त॥ उ त्त स्थो श य ना क्षे पादि व च क्र ग दाधरः पुष्प पुष्प हा र द्वा कु ल्लं त या ह कु सु मा ज लि॥ त
सो दिवसे नशुद्धे॥ बहु प घा स ना नृपः जय ते तां जनन दो स्थि त्य दा ह दो ष वा शि प्र ने द्व यो बा हा नं र त मो॥ विश्रा व ण र वि प्र
ने॥ तया ह क्षे नि त न्या ज पा द्वयो ः कु सु मां ज लिं॥ लीला ये न्र प जन्मा प॥ वृ क्ष म न्त्रि ण मी श्वरी॥ बोध या मा स सो
र्व स्य सं क ल्प नस र स्व ती यो गि न्यो म नु न र्द श प्र ण स्य कु सु मा ज निं तयोः पा दे षु त न्या ज वि वे शा पुर तो त तः
उ वा च दे वी हे राजन्नक प क स्य सु तः कदा इह जा त इति श्रु ता स मं त्री वा क्य म ब्रवीत्॥

तेनो स्मि ना हा ह एव दो षः॥ तत्क्रम कृता शि प्र से वा प्रा द्यां त र पत्र विष या ज्ञा नां ध कार विद्रा वका री त्य प्र से न यो ः पर्य
रितिस बंधः पद यो रि नि द्धि च नां प्र त्य का मि प्रा ये ण॥

उत्पत्ति· वक्रं शाक्रोमीनियन्त्रायंपुष्पन्नसारः इति सेबंधः शेषका पाक्कारिता वविनुर्क्ष्वाकुरिन नृनिः सम्पयद्धिन नमिरित्यर्थः नम मा व हृडदेट
३३ रेव्यो पुष्पन्नसारेयं नव न्यो रप्रिय सुरः॥ वक्रं शाक्रोमिन दिदं ग्रयनो जन्म मन्मनो॥ आसीदिक्ष्वाकुवंशस्थो राजा राज्ञी वधो
चनं श्रीमानजं दरथो नामदोक्ष्णा पाक्कारितावनिः तस्यानर्हिं दुर्विवामः॥ पुत्रो न दशरथाधः॥ तस्य विश्वरथः पुत्र
स्तस्य पुत्रो हृदयः॥ तस्य सिंधुरथः पुत्रस्तस्य नौजरथः सुजः॥ तस्य कामरथः पुत्रः॥ तस्य पुत्रो महारथः॥ अ
यमस्मन्मनुतस्य पुत्रः हरणेमिलाकृतिः महद्भिः पुण्यैः समारैर्विहरयदृतिश्रुतः॥ जातो मातुः समित्रायो
गो यो द्ववगुहोपरः॥ पितास्य दृत्वा वर्षस्य दत्वा राज्यं वनं ययौ पाजया मासन्न पीवं॥ ततः प्रभृति धर्मत
॥ इत्युक्त्वा संस्थिते तूष्णीं॥ मन्त्रिण्ये च नृपे तथा॥ कृताज्ञलो नतमुखे बद्धपद्मासने स्थिते॥ राजन्स्मर
विवेकेन॥ हर्षज्ञानिमिनि स्वयं॥ वदन्ती मुधिप स्पर्शानेकरेण सरस्वती॥ अथ द्वाहं तनमोमयि॥ राज्ञो
स्पन्दय मायया सस्मार हर्षहिणो तमतः स्फुरदिवस्थितं॥ अन्य देहि करा ज्ञ चंली जाविता सिताविनं
॥ उवाचान्तःनिसं सारे वत मायेयमाततः॥ परिज्ञाता प्रसारेण र्द्व्यो रिहमया धुना हे हे यो किमिदं नाम हि
नमेकमन्तस्य मे गत मये हज्ञातानि॥ मम वर्णाणि सम्पत्तिः स्मरामनेक कर्माणि मित्र बंधु परिच्छदान्॥ ३३

कारित्वदृत्तिनायविज्ञेयवलं माये निजी जाया नाथया विनमिते रविंतं जीलादिता मिनाविते आसमंतात्पतीयाप्राञ्जनता॥

लोकान्तहनिलोको देहः तस्मिन्काले मृत्यकाले कमर्थं विशयति न देवे ति व्यवहारन्न मैरात तं व्यापंव्य वहारन्नमा ततं प्रति
मानमेवलेशानो दर्शयति विषयस इति ज्ञा। ना पुर्वैःपुरुषइत्युक्ता पुरुषसंबंधी नि सम्पत्ति वर्णाणि समतीतानीतिज्ञानं ज्ञात
मिति संबंधः किं तर्हि वस्तुतत्त्वमित्याकांक्षायां वस्तुवस्तित्यादिना श्लोकद्वयेन तदाह। तत्त्व दृष्टिमवतं व्याहन च पञ्चमीति

ऋषिरुवाच॥ राजन्मति महामोहम् क्रियाः सम मे तं नरं॥ तस्मिंल्लोके तवानीते। तस्मिन्नेव मुहूर्तके तस्मिन्ने
व गहे ज्ञानः सर्गोयं स्फारवि न्न मः॥ न देव चे न मिनव॥ निर्मजा कान्त्या निर्मिते॥ प्रतिनान मिदं ज्ञानं व्यवहार
मा ननं वयसः सुमती तानि मम वर्णाणि सम्पत्तिः॥ यथास्य प्रमुहूर्ते तेस वत्स रज्ञातन्न मः॥ तव मायाविलासो
यं नान स्वज्ञाग्रति न मः। वस्तु तत्स्तु तज्ञा तो स्मिन मतामिक हाव न शुद्ध विज्ञान रूपत्वेवां तच्चाव्य नितिष्ठ मिपश्य
स्मुपेनहरविलं न च पश्यसि किं च सर्वातात्मकनयानित्य प्रकचस्यात्मना त्मनि यत्त्वमुद्ध मति मूढा रहोनवित ने
पदेव तुन सारमिह न स्य जगदस्त्र सदेवयत्॥

कवचिद्विस्फुरसिदृशानीमुपन्यस्याविद्धद्दष्टिस्तु त्वयंतद्विपरीतदृष्टिहारष्टि
हानांपश्यविद्धदृष्टिं वर्णयति य स्वशुद्ध मतिरित्यादिना ही वस्तुममित्यजः प्राकृनेनत्पूपसंहरनेणि वृतते संव्याप्रपदे वस्तुनि
दृढं प्रसिद्धं वस्तु नो सदेवजगत्न सम मदसारस्यासत्परमार्थमिद्धं न सारं वसारं स्थिरां शोध स्मिन्नत्र था॥

वेनानोन बालने स्वक्षाया यामारोपितो विघ्नितः मतिपर्यन्तं दुःखदो मरणपर्यन्तमापि दुःखं दृश्यपासन्नं स्वाभानि। तथा मूढमनेङ्गितन्मन्यामं। वनिता पो मरुन्मिगतः स्व मनोभ्रमात्। कटकं कल्पना पाः अधिष्ठानन्तेकनके हेम निर्विषये। अस्मुन तन्मासं जानविज्ञानस्यकानकेनक विक्रनेकटकेकटकज्ञप्तिः कटकाय मितिविपरीतज्ञानमेवास्ति। मनागपि देष हपिहेमधी नास्तिनायं कटकः किंतु हेमेवेतिमाभिमिनास्तीत्यर्थः। यथायं दृष्टान्तस्तथा जगत्स्याधिष्ठानब्रह्मानिजस्यैयं दृक् दृश्यनामानिरेवास्ति न

यथा बालस्य वेतालो मृतिपर्यंतदुःखदः असद्रोवसदाकारं तथा मूढमनेङ्गितः। तापएव यथा वारिमृगाणं भ्रमतोनवेतः असत्यमेवमत्या नेतथा मूढमनेङ्गितः। अमुसन्न स्य कटकेकेन केकानकेयथाकटकज्ञप्तिरेवास्ति न मनागपि हेमधीः। तथा सत्य पुरागारातगनागेंद्रनासुरादयं दृश्यं दृगेवास्ति न चान्यापरमार्थदृक्। दृश्यस्य मिदं विश्वं विश्वधा हं तारिमत्युनं। अत्रान्येस्त्वमपुरुषाययामी ज्ञायकस्थितः। अस्तिसर्वगतं शान्तं परमार्थघनं शुचि। अचेत्यचिन्मात्रवपुः परमाकाशमततं॥ न्यापरमार्थदृक् नास्ति नेदं हरूपं किंतु सलेवेतिमिमिनिनास्ति सर्वः नगः पर्वतो वृक्षो वा नागो गजः कादंवे वा एवंते पानज्ञ दृष्टि दृश्यापि तापादेयमदृष्टि प्रपञ्चं यनिहीक्षस्वमित्यादिना। अत्रज्ञ गतिस्वप्रदृष्टरन्यस्त्वमहृष्टाः पुरुषायया मियाज्ञायतः पुसोन्यमीवपुरुषाः मिथ्येवपश्येमरमार्थवत तत्। घनं चेति परमार्थघनं निरंतरं अचेत्य चिन्मात्रवपुघनं निरंतरं नत्र चेत्य चिन्मात्रस्वरूपं परमाकाशं परं ब्रह्म सर्वगतं तवापि रंकु न्नामिति वक्कुमामन्नमित्युक्तं॥ ३४

इति नारदेनेत्यादय अभकरणसमासेः ग्रंथास्पष्टार्थः नेषुकानि विस्तरादिनि व्याख्यायंते। ज्ञेयीपीत्यपिशब्दो विरोधेसर्वज्ञेदरहिने प्रमाणव्यापारान्प्रागेव स्वतः प्रकाशमानपरमानंदरूपे विधियानविश्रांतमिति निविडियां उदंतो द्रष्टा नांकः चातकोन्यमि

इति नारदेन महात्मा व चस्युक्ते सत्राजनैः शमममपगतं मीत्या विश्वामित्रोस्य नाथतानराघवन वास्तन्यत्वज्ञेयज्ञान वनाय रात्रयैव सुप्ताया वुधासवि विज्ञान वानसि॥ नगवन्व्यासपुत्रस्य शुकस्य वननिस्तव। विश्रांतिमात्रमेवात तज्ज्ञ निज्ञेयेप्यपेक्षते॥ श्रीराम उवाच॥ भगवन्व्यासपुत्रस्य शुकस्य भगवन्कथं ज्ञेयोपि हि न विश्रांतं चधिया पुनः॥ विश्वामित्र उवाच॥ आत्माहं न सम राम राम वक्ष्यामि एमिदं मपाश्रण व्यासात्मजो दृतं जन्मना मं तकारणं। तस्यापि तंयतोलोकयात्रामवगमिवे माह्यादिनवे वमिकलसहुदं विवेक उदयन् मूर्यं रत्यां तेनासौ स्वविवेकेन स्वयमेव महामनाः विचार्यसु चिरंचारुयस्मत्तत्तद्वासनं॥ स्वयं प्राप्तेपरे वस्तु न विश्रांतमनाः स्थितः इदं वस्त्विति विश्वासं नासा वात्मन्यु पाययौ॥ केवलं विरमामास्य चेतो विषय नचाय लं। भोगेभ्यो नरि नं गेभ्यो धारा भ्य इव चातकः॥

घोरकपानविमुक्तं स्वः पत्रिविशेषः धाराभ्यो वर्षधाराभ्यः। चातकस्तु पूनं तरं यथा वर्षधाराभ्य उपरमं तिस्मन येत्यर्थः॥

याष्टीकैर्यस्मात्सुबुद्धेःउन्मनाःजनकदर्शनेसोत्कंठः॥

एकदासोमलप्रज्ञोमेरावेकांतमास्थितः।पप्रच्छपितरंभक्त्याकृष्णद्वैपायनंमुनिः॥संसाराडंबरमिदंकथमभ्युत्थितंमुने
।कथंचप्रशमंयातिकिंयत्कस्यकदेतिवा।इतिपृष्टेनमुनिनाव्यासेनाखिलमात्मजः।यथावदमलंप्रोक्तंवक्तव्यंवि
दितात्मना॥आज्ञासिषंपूर्वमेतदहमित्यथतत्पितुः।सशुकःशुभयाबुद्ध्यानवाक्यंबहुमन्यते॥व्यासोपिभगवान्ज्ञात्वा
पुत्राभिप्रायमीदृशं।प्रत्युवाचपुनःपुत्रंनाहंजानामितत्त्वतः॥जनकोनामभूपालोविद्यतेवसुधातले।यथावद्वेत्त्यसौ
वेद्यंतस्मात्सर्वमवाप्स्यसि।पित्रेत्युक्तःशुकःप्रायात्सुमेरोर्वसुधातलं।विदेहनगरीप्रापजनकेनाभिपालितां॥आवेदितो
सौयाष्टीकैर्जनकायमहात्मने।द्वारिव्याससुतोराजञ्छुकोत्रस्थितवानिति।जिज्ञासार्थंशुकस्यासावास्तामेवेत्यवज्ञ
या।उक्त्वाबभूवजनकस्तूष्णींसप्तदिनान्यथ।ततःप्रवेशयामासजनकःशुकमंगणे।तत्राहानिससप्तैवतथैवावसदुन्म
नाः॥ततःप्रवेशयामासजनकोंतःपुरंशुकं।राजानदृश्यतेतावदितिसप्तदिनानितं।तत्रोन्मदाभिःकांताभिर्भोजनैर्भो २५
गसंचयैः।जनकोलालयामासशुकंशशिनिभाननं॥

सर्वज्ञाकस्त्वद्गतिज्ञानानीतिसर्वगंतत्सर्वमितिबाधायांसमानाधिकरण्यसर्वात्मिकंसैवेश्वरात्मस्वरूपमनुभूततनयायस्मात्तत्सर्वा
त्मकेहेराजन्सेयत्वंलीलार्थंलीलायाःप्रपंचमिथ्यात्वेनदृष्टांतसिद्ध्यर्थंलीलापीत्यर्थमेवमुपवर्णितःदृष्टांतदृष्टःप्रपंचमिथ्या

त्वमर्वागंसर्वशक्तिसर्वंसर्वात्मिकंस्वयंयत्रयथोदेतितथास्तेतत्तत्रवैतदेवमेपराज्ञेत्वंलीलार्थमुपवर्णितःस्व
स्तितेस्तुगमिष्यावोहस्थादृष्टांतसंविदः॥विदूरथउवाच॥ममापिदत्तानदेविमोद्यंभवतिनार्थिषु॥महाफल
प्रदायास्तुकथंनवतविष्यति॥अहंदेहमिदंत्यक्त्वातंदेहंपश्चनाम्कंकदायास्यामिवरदेतत्त्वंकथयतत्त
तः॥श्रीदेव्युवाच॥अस्मिन्रणेवरेराजन्मरणंत्वंनवताधुनाप्राप्स्यप्राक्तनंराज्यंमेतत्त्वत्तत्तमेवते॥श्रीव
सिवाच॥प्रस्तुतेतिकथायवन्मियोमधुरभाषिणोः॥तावत्प्रविज्ञयसंभ्रांतमुपाचोद्भवस्थितोनरःदेवप
दिशाचक्रासितगदापरिबद्धिमता॥महतारिबलेनासमेकाएविद्रुतोनृपः॥नगरेनगसकाशोसौ
प्रियव्यामृदिकाटःहहेशत्रचटास्फोटैः॥पानयत्सुनमात्रहानकल्पानोद्भवत्तुल्याम्बोभिःध्रममम
हाहयःवलात्मकमनेकर्तुंप्रवृत्तागहडाइव॥

वेरछानतिष्ठायारष्टालक्षाइत्यर्थः।यदिशाउत्तयतोधाराआयुधविक्षेपःपरिबोमलेनिबद्धोजगुडःनगःपर्वतःक
लाबुरवत्वात्तुल्याभ्रनयमेघसऋमहत्तुल्याःप्राक्रमनंप्रकर्षेणोद्गमनइत्यर्थः॥

उत्पत्ति·
३५ परुषः कर्कशः। ग्रामसमं नाक्षत्रं शेयस्य परुषा रवा उद्दन्त्यूतः श्यामादिशः हंहतां गजी। अनोंतरश्मिनां बलवतो इविणञ्च मताव
लवीर्याति स्यामतुम्नः शैर्य चित्सम रः यद्वानरस्विनो रहस्तर स्वी तुरीयस्य हृद्ययम रः चट्चटाहत हनेनि च शङ्खानुकारो चट
चटास्फोटैर्हिनहना रवैस्समहधनुष्पाकृजाराणां व कोना हतउद्दन्तै दिनिष्ठ वेणा त्रयः वातायेनंगवाद्वं वातायं नंगवाक्षास्त्रीय

ससंभ्रमं वदत्येवं पुरुषे परुषा रवा। उद्दन्तस्तरयन्त्रा शावहिः कोनाहताणन्कि स्फानाधनुष्पोत्रा रवर्षिणि॥ हृहता
मविमन्ना नां कुञ्जराणां नरस्विनो पुरे चट चटास्फो टैर्ध्वनितां ज्ञानवेद सांडु पौराणां दृष्य ज्ञाराणं महनहला रवैः
स्थवातायनादृव्यो मंत्री राज्ञा। विदूरथः इदरस्तु प्रोच्च सन्नादे महानिशि महापुरप्रनयानित संहृष्टसप्रैका
एविरहसा॥ सापि खलेनोयकल्पमेघन रंगिणाकल्यां नवह्निविगतन्मेरु मंदारमस्वरं स्वमानं महाञ्जाषा
ञ्जेरं बरस्टरके॥

मरः एकश्वासा वर्णविश्वे काणविः समस्वासा वेकाणविश्वसस्नेका णविस्तस्यरं हइवरं हो वेगो यस्य तत्राथ उग्रायेकल्पमेघा ३५
ग्रहन्नरंगाः तनुत्याकारायस्मिपरखले तडुग्र कतम घनरंगि तेन कल्यां नवह्निविगतन्मेरु मंदारमासु रेकल्यां नवह्निनार
ग्य त्वाद्विगते नौविन्नस्यतोयामेरुमंदरोनमासुरंना सनन्नीनम्॥

मुष्टिग्राह्याथे महामेघास्तेषां गज्जागर्जितानि तद्वयानि संनर्तनानि तैरूर्जितैः रनिहदैः यद्वा मुष्टिग्राह्या महामेघगर्जितुद्ध
यानि संनर्जनानि तैरूर्जितैः कजकलारवैः। कोलाहलः कलकलइत्यमरः कलकले इति शब्दानुकारो वा मांसलैः मईरि
त्यर्थः कलाकलारावैः रसुज्ञातिनेत्र घोरमिति सबंधः॥ अथवा हृसुज्ञाति नेहेतुनिमेमि सिंजैः कनकजारावैः बोरमिस
त्रयः॥ नरस्तुमुद्धकेति॥ नरनिलंबयेतिया त्स्तुमुलकरवं उानितान्ये नोग्रनाराएयुपनत्तचाणि नाभिः नरलिनं तुजिनं
मुष्टिग्राह्या महामेघगज्जसंतजनोर्जितैः॥ घोरं कजकलारावै मांसलैरेस्युतस्यितैः॥ नरस्तुमुकरवं संयुता
यातरनितां बरं॥ अगाररागानिपतन्त्ररनायुरोदनं एतस्मिन्नंतरे राज्ञ महिषी मन्त्रपथोव नाचनुपाताग्रय
यस्याजिर्विवक्रोनयविहता॥ अथ नस्यावयस्यैकागङ्गानं तत्क्षितिज्ञपन॥ देवी इवे समायाता पतायां तनु
रानरात्॥ राज्ञा राह नास्तेनेवलुवृद्धैरुसुधैः॥ अनतः पुराधिपाः मवेपिष्टः ज्ञनुमिरुद्धनेद्द रेणशकमाया
तैः परैर्नः पुरमाहनेइत्याकर्णपविनोमान्नोदेव्यो युद्धायया म्यतः॥

संबरमाकाशं यस्मिन्पुरतेनत्थाग्रयाहृस्तीरस्वामिनः स्मे पोलितन्त्रतितोलि ताव पीतिश्वंगर राशि पुनियत त्र स्मारी
णमुसुरोदनं यस्मिन्नत त्र थावयस्यानिः सुखीनिः सजितपत्विज्ञापितवनी॥ तावबोधनरनिधानोत्तुद्रपिष्टाम्भूणिता
ःनविपनेशं कायस्मिन्नकमाणिनदशक। आहतं देवाविति संबोधनः॥

उत्पत्ति
३६ पप्रच्छ धमरीकं दरा हर्षः॥ इयमहं कस्मान्न स्थिता इयं मम कस्मान्न स्थिते यावत्॥ नन्वियं योगप्रभावामादिनमानुषशरीरयात्व
यासमानमवतीत्याशंक्याह यासेति॥ आत्मानं रे वृत्रावना भाविने नत्वङ्गतत्विन्सदृशतया कस्मिन्न तान्समास्थिते नत्तु नरमनि
मेत्याह॥ यादृगिति॥ न मे वार्थं तत्सदृत्रामे वार्थमित्यर्थः॥ नन्वियं नीनाकल्पि चेन्न शुक्तिरज्जुनादाविवास्याविसंवादः क

तम्यतां मम नार्येयं यथास्मत्यासाद्भुषद्गृही॥ इत्युक्त्वा निर्ययौ राज्ञा कोपाकुलितलोचनः मन्त्रेमन्त्रिवनकंदरदिवि केसरी
लीला लीलां ददर्शाथ स्वाकारसदृशाकृतिं॥ प्रतिबिंबमिवायाता मादर्शोचाकदर्शनाप्रबुद्धतीला घात॥ किमिदंदवि
मेन्नहि॥ कस्मादहमिपास्थिता॥ ज्ञप्तिरुवाच॥ यादृग्भावो मनो नत्तीनवतस्मिंस्तदापुरे॥ नादृग्भावस्तमेवार्थं नेवार्थ
हदृष्टवान्॥ अविसंवादिमवार्थरूपं यत्तस्यविंति नं॥ न देवनादर्शाचित्रदर्पणप्रतिबिंबन॥॥

थनन्नायनेत्युक्तां क्याह अविसंवादिसवत्तुरूपमवहारदृशायां वाधापरपर्यायविसंवादरहितमर्थप्रिहार्थस्वरूपं तस्यमनसि ३६
चिंतितं तत्र्ततुमेनसिम्कुरितमनत्वान्तदेवनादृशं अविसंवादिसन्॥ चित्रदर्पणे कालांतरे प्रतिबिंबति अस्मिन्वादिनयाथस्व
र्वमनुभूतं तत्संस्काराल्मनावर्तमानकाला तः॥ चित्रदर्पणे तथैव स्फुरतीत्यर्थः॥

ननुव्यवहारदृशायांविसंवादाभावेकस्मिन्नमेवासिद्धमित्याशंक्यक्वचित्वारितेन दृशमाकस्मिथ्यात्वं साधयति सभइत्यादिना
आगमज्ञानीनावैचित्र्यप्रदर्शनेपूर्वकं॥ अभिनवलीलायाः सदृशाभ्रांतिगृहीनत्वपूर्वकं विद्रायति॥ अनुभूतयज्ञत्यादिनाक
श्चिदनुभूतयोज्ञानयः पूर्वानुभूतिनः संस्कारद्वाराजायते कश्चिदन्भूतपूर्वैर्नवा भवति पूर्वानुभवाकारत्वेननविधंते

स्वमोजाग्रत्यसद्रूपा॥ मनोजाग्रदसद्रूपः मतिर्जन्मिन्यसद्रूपा मत्यां जन्मापसत्मनेएवं तसन्नासदिदं त्वांति
मा त्रं विकृतत्वे अनुभूयतूएवास्तु काश्चिन्त्पूर्वानुभूतिनः अपूर्वस्तुभवा काश्चित्सुमाश्रैवासमात्मस्तथा॥
तत्क्रेनात्वसमाचारात्वत्क्रनावत्पुःसती॥ इतीलीनेयमा॥ नादितित्वत्नुं प्रतिबिंबिना॥ विदूरथस्तुन
तैषतनुं त्यक्त्वा नवांगने॥ नदेवानः पुरंप्राप्य॥ तादृगात्मानुबिष्यति श्रीवसिष्ठउवाच॥ इत्याकर्ण्य
वचोदेव्या लीला सा ननुदास्य हापुरः पद्मस्थिता वाच वच नं हितालिः॥ ज्ञप्तया लीलोवच॥ देवी भगवती
ज्ञप्तिर्नित्यमवर्चिता मयासा या दृशो वरे वशिता दर्षे वत्समंत्विके॥

या मां ना अपूर्वानुभवाः काश्चित्समाः सदृशाः त्वत्क्रीलात्वसमानश्रीलात्वस्समानकुलात्वस्समानशरीराप्रतिबिं
बनेनज्ञाना त्वेनज्ञाना त्वथं नत्तुं प्रतिभेये जीवेत्यात्मा तो निसंबंधः नत्तु रं विदूरथपुरं आस्मदेस्यांतं यस्मात्तयोक्ता
विहिता तत्तिःकृतो कृतिः॥

उत्पत्तिः
२७ अल्पैर्नानार्थविकल्पमानेन महते यः स कृपणः कृपणेकारुण्यं कृपणकारुण्यं तस्मान् ॥ कूटं गिरिशृंगं कूटवस्थितमागारं कूटागारं तं
समन्ताकाशे यस्य स तथोक्तः ॥ तं पद्माकूटागारमयोगृहं तन्मया कारं उदयनं तं ॥ उत्थितः उद्यमः नानान्तु वनि नैरंगः उद्यमा संस्तु
धनानि यानि नानाचाणि नानामेघास्तेषां रवनिर्नैरोनरसः संदृश्यते ॥ शैलभित्तिषु पर्वतपार्श्वभित्तिषु प्रतिध्वानैः प्रतिध्वनिभिः

तन्मे कृपणकारुण्याद् रंहेहि वरानने ॥ रणे देहं परित्यज्य ॥ युत्रतिमेपतिः अनेनैव शरीरेण तत्रस्यामेतरंगना ॥ एतद्
स्तिनिद्रे स्तिनिद्रे व्योके द्वर्वजीलाब्रवीदथ ॥ पूर्वेणैव शरीरेण किमर्थं नाह मीश्वरि ॥ लोकान्तरमिहेनीता ॥ तेषिशिया
मकं वद ॥ श्री देव्युवाच ॥ नकिंचित्कस्यचिद् हंकरोमि वरवर्णिनि ॥ स वै संपादयत्यास्तु संकल्पः प्राणिनां स्वतः ॥ मास
मारायथ्यं त्यास्तु संकल्पो मत्र वेह त्राः ॥ मुक्तास्या मितितन त्वं ॥ तेसैव वक्षिः प्रबोधिता ॥ अनयात्विममेवार्थी ॥ याचिता
हत्रवत्यहं ॥ एवं फलतिसं कल्पो नूणा मस्मत्प्रसादतः ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ विहूरथस्तु सदनान्निर्गतः परिवारितः परि
वारेण महता महारत्नैर्विनिर्मितैः ॥ आलोकयन्तीरगणेनाहरोहरथो तमकूटागारसमाकारमुक्तामाणिक्यमं
डितं ॥ अथोदपतद्दामना स्वरवनिनैरः शैलभित्तिप्रतिध्वाने दारुणोद्धनिर्धनिः किंकिनीजालनिधानिर्हेतिसं
घट्टटंकृतैः धनुष्टंकटाशब्दैः आरसीकारगर्जितिः ॥

दारुणो घोरः शैलभित्तिप्रतिध्वानदारुणः हेतिसंघट्टटंकृतैः शास्त्रसंघट्टनजनितटंकारैः रवेर्दिश्वशास्त्रैर्वह्निज्वा २७
ज्वाबहोतत्पदृश्यमरः ॥

वंशीहमवकुनाक्नीयथाहुत्तीरस्वामिनः वं देहव कुनास्त्रीति ॥ शिताबनो निविडावयवपाषाणः शिलाबनैः कृतं सुरिनं सिता
बनकृतं अश्चोषमस्तोऽक्रूहरयेमसनुषा ॥ कुहरमुषिरं सुविरं भ्रतिमहताध्वनिनाम सर्वतः सुरितं क्रोशो वैविवरं शिलाबनस्त्र
नेत्रः अश्चोषमात्राऽकुहरशिलाबनसुरितमिवासीदित्यर्थः ॥ कुडो लताद्विपिहितो दरंदरश्चाश्चादरी दिशाएवकुञ्जा कुडद्

परस्परं वधताहानैर्वदीविहुध्वरोदनैः ॥ शिलाबनकृतोऽघोषमस्तोऽकुहरोध्वनिः हत्यास्त्यात्यासोनवद्मीमोदराः
कुञ्जहरकाः ॥ अथान्यैर्नेनरजसापीनेनां वररोधिनामूर्ध्वतयोवनेनेव घनतामायायोनमः ॥ विवोशरि
वलं राजाती राध्विः वमंहरः ॥ ज्वलन्तु शास्त्रसंघट्टज्वलनाउल्मुकवा ॥ जगत्तुः शारधाशे वाक्षु पन्तो वीरवा
रिदाः ॥ निपेतुः कंकवल्कुराकीरांग एव चहेयः पेतुः पटपटारावं ॥ हतिनिःपिशयोवरः ॥ उत्रस्युर्यममाकवेधन
रपं क्रथः प्रशेमुः यासवोरक्तैः समासा युधबद्धिभिः ॥ रस्यनत्सरकोऽस्त्राच्छाकुञ्ज हरकः बनतासोद्रनोऽज्वलुः ज्वल
नाकूमयः कपीटमनिर्ज्वलनोज्जानवेहानन्तैर्ह्यनपारित्यमरः ॥ जगर्जुर्गिर्जनं चक्रुः कंकोलोहरप्रशारवः पत्तीलोहरप्रस्तवकंकः
स्यादित्यमरः पेतुः पाननं चक्रुः पटपटारावमितिक्रियाविशेषणं निः पिशयानिःपेषाः प्रचोमुः प्रश्नातोः नमासिप्रा
प्य नयानिचक्रमेण आयुधवद्भिरित्यर्थः ॥ ॥

उ॰ति॰ युद्धे केध्यानान्मुनिनिश्चयैश्च प्रशेमुः स्वपराद्वं निःशब्दं यथा भवति। तथा समभेति। ग्रहशानुकारः सपसमरवं यथा भवति तथा संव
३८ हन्संपनतहूरोऽथायस्मिन् रणे तन्नथा॥ अथवा समाः समरवाः परस्परं समसमवक्रूराः संवहं तः आरेधायस्मिन् तन्नथा यद्वा
समं समगत्स्वेनं यथा भवति॥ तथा रवेण संवहं तः आरोधाय स्मिन् तन्नथा अथवा समं पुनः यदेव समरवं यथा संवहं तः आ

युद्धे केध्यानं तः आह्ना॥ तया निमृतिनिश्चयैः अमवस्केवतं युद्धम पराद्रसमं तन्नमं समसमरवं संवहं हुरो वंटकि
टकिनावं संपत ——————————————— णरवं सम्मिलन॥ महाशंखनिमिनिधिवद्द णमास — स्वरं तत्
॥श्रीवसिष्ठ उवाच॥ एतस्मिन्नन्तरे मानेन तु घोरसेमरसंभ्रमेती जा हृ यमुवाचेदं रे वीनुगवती प्रति॥ रविकस्मा
द्कस्मान्नोमतद्वियतिनोरणे॥ बदतयापि तु दृष्टाया मस्मिन् विद्रुतेवान्नणे॥ ॥श्री देव्युवाच॥ विरमाय धि
ताते न विहूरयन्नपारिणा अहं पुत्रो न्नयाथेन। नविहरयन्नमन्नो। तेनासावेव जयतिज्ञाय ते रविहू
रे विहरथः॥ अनेन मुक्त एवास्मा महमित्यस्मिनापि ना प्रतिपानास्थि पेणि तेनावालेमुक्ति नर्विष्यति
॥एतदीयस्त्वयं शत्रुर्जयी राज्यं करिष्यति॥ श्रीवसिष्ठः॥ एवं देव्या च देव्यानु वलया युध्यमानयोः र
विदृष्टमि वा श्चर्यमाहू गामा दयाचतं॥ तैलास्मिन्नयाः कटकिनेतिपाब्दानुकारो कनकनेचनसुंदरी नामपु ३८
धविशेषः स्ता रत्नमात्रे ददृशं तः निमिनिधिवत्समुद्भवत्तद्वीति तोम्याकनोऽध्यमावे विद्रुतवान् रणे प्रविजापि
नगद्धेरणे इति संबधः प्रनिनाऋपिणी मनाम यी युध्यमानयासतोः॥

कज्जनंमपीकनकस्पर्द्धाः सुवर्णशलाकसैनिकाः सेनायाः समभवेताः॥ सिंधुं सिंधुनामकं दृढ्हुरकं धरं कज्जनयीवंध
नुरास्फालयामास धनुर्ज्याशब्दनानेन्यर्थः परिवाद्रिता निपरिनादिनानि॥ दिङ्मुखानि यस्मिन् कर्मणि तन्नथा॥ आस्फालो

तुधनेकडुगं नोधेरिवो ध्रूतमराजत॥ येतुः कनकनिस्पंहसुंदरा रविरश्मयः॥ एतस्मिन्नन्तरे सेनाः सर्वसिंहयमा
यधुः॥ आसीद्रणं गनेभूत्य मिवान्यानयसैनिकं प्राप्य राजा पुरः शत्रुं सिंधुमुद्धुरकंधरं धनुरास्फालयामासप
रिवादितदिङ्मुखं॥ कल्यां नपव नास्फोटाद्वामरगिरेस्तटं॥ विसमज्जोर्जितो राज्ञाशानरः कसनिव॥ नीलां
परमडस्पज्ञोशिलीमुखपरंपरा॥ सिंधोरपितथैवासीः — — किंलाघवमेववा एवं सिंधुर्महाबाहुश्चि
रं समरमूर्धनिः॥ क्रीडितापीडयामास॥ शरवर्षं विहरथं॥ क्रुन्नधजं छिन्नधनं छिन्नरथं नि आश्वनि
नसारथिं॥ छिन्नकार्मुकचर्माणं भिन्नसर्वांगिमाकुलं हृहस्फोटशितापेदृहृदपीवर मूर्धनि भिन्नां
व ज्ञसवैर्बाणैः पातयामास तत्तने॥ हतो राजा हतो हे॥ राज्ञाप्रतिराजेन संयुगे इति शाहे समु
द्र्ते राष्ट्रमासीत्समाकुलं॥ —

त्रनिहतिः अमरगिरिमेरुः करात्किरणात्रशिलीमुखाः सायकाः कार्मुकं धनुः वर्मकिवचः स्फारो विपुलो
पः शितापरः तद्दृहः पीवरश्च मूर्धाधिनागोयस्पहृहस्तन्नथा॥

उत्पत्ति॰
३७

गांडोपस्करेणनिमोऽगनामुपस्काराणां च नारोदैविद्वन्॥ शाकटानां वज्रः समूहो यस्य तेन तथा॥ आसमंतात्कं दोरोहनं आक्रोन्तले
नानोऽङ्खितः कलत्रो योयस्य तन्त्रथाविद्वन् प्रधावतानगरस्य यानामुत्करः पुंजो यस्य तत्तथानि कायः पुंजराशी मूत्कारः
कूटमस्त्रियामित्यमरः॥ पुष्टुवेलवनं च केऽत्तुगतो इति धातोर्लिट्॥ पेलशास्त्रनुः आकारो यस्याः सा पेलवाकारा पेलवं विरसं

गांडोपस्करनारोवधिद्वव् फकटव्रजं आक्रंदात्तकलत्रो वंविद्वन्नगरोत्करं तस्मिन्नंतरे लीलानानामुवाच मरलंतोश्वास
वशेषमाजोमनूढं नरीरमग्रतः प्रवृत्तो देहे मुत्क्रष्टुं पद्मना— —मिहांविके॥ नवरीरमद्याया स्यामित्यांकुरु महेश्वरि इ
त्युक्ताज्ञप्तनुध्या नात्सामामर्थ्यवतीज्ञणात् पुष्टुवे पत्राज्ञाकाशा पक्षिणीव नमस्तले मेव मार्गमियो त्वंथ्यवान्स्कधा
न घोपुमःस्थ्यमार्गाद्दिनिर्गम्य नारमागमितीत्यचब्रह्मादिस्थानमाक्रम्यप्राप्य ब्रह्मांडकर्परं॥ ब्रह्मांडखर्परं भित्वाज
जावावरणंस्तथनः॥ सष्टुत्वं प्रपुनःप्राप॥ महाविद्रूमनोतरं॥ अदृष्टपारपर्यंतामनिवेगेन धावता॥ सर्वतोग
रुडोनापिकल्पकोटिशतैरपि तत्र ब्रह्मांडलक्षाणि संत्यसंख्यानि भूरिशः॥

नक्षत्रीत्यमरः ब्रह्मांडकर्परं ब्रह्मकपालं स्यात्कपरःकपालोस्त्रीत्यमरः महाविदं वपरमात्माख्यागगनं तस्यांतरं मध्ये महा
विद्गगनोतरे ब्रह्मांडानि नोपितृष्ठियाधवारवत्परिच्छेदमात्रं का हानिः इद् दृष्टेनिगतडे नापि दृष्टपारपर्यंतमितिसंबंधः॥ ३७

स्फुरितात्मना चलितस्वरूपेणविस्मयोत्फुल्लस्वकेपेणेतियावत्॥ वैदूरथ्यं विदूरथसंबंधिनं॥ अयं जीवः शवशरीरं मामविशतु

तान्यन्योमदृष्टानि फलान्येकमहावने॥ तत्रैवस्मिन्सुरः संस्थे वितता वारणान्विते वैधपित्वाधिवेशांतःआपतत्य पपत्रं तत्रत
गुंउ च प्राप्य देवीशामुपदेहिना॥ प्रविश्यपुष्पगर्भस्य शवस्य निकटे तथा॥ तेदृष्टा चिंतयामास चेतसा स्फुरतात्मना॥ एषमेम
विनाथं तत्नीनातंवीरवरायणीः॥ अहदेव्याःप्रसादेनाततःप्रथममागता इति संचिन्त्य माह हले॥ हीवचारुचामरं वीजया
माम राज्ञेदं जीनाजनितयोवनं॥ श्रीवसिष्ठ उवाच॥ एतस्मिन्नंतरे रोऽतुः॥ पतितस्य महीतले दृष्टा विदूरदूरशानुद्रौ॥ हित्यादू
ष्टेन नोगते॥ अथ जीवकतालीलासस्मिन्निचयं गतः पुष्टुवे जीवलेखानुयोगिन्यो नेत्रपश्यति॥ तामवानुसरंन्यांते॥
सर्गात्सर्गांतरं गत्वे पपरात्पुरं प्राप्य लीलांतः पुरामंडपं॥ सप्त हिविज्ञातुः स्वैरं जीवलेखा प्रपद्यायगा॥ ततो ददृशतुर्देव्यौ ता
वशार्थ्यैकपाञ्चगा॥ लीलाविदूरथस्याये प्रस्थितामथ मागता॥ एतौ हदं रस्मिन्नंतरे ज्ञाप्तिर्विदूरथं पुनः
सकल्पेनरुरोधाथ॥ मनसः स्पंदनं यथा॥ ततो भगवतीमाह लीलाजलिनलोचना देविसमाक्रांतं देहः कथं मम नरस्पते

आकाशे नावतिष्ठचित्र्येवं लत्सणेनसंकल्पेनरुरोधनिरोधं चकार ललितेसुंदरे लोचने यस्याः सा तथोक्ता॥ ॥ ॥

उ.प्रति·
कृतानाशयोभिप्रायोयस्याःसातथोक्ताआतिवाहिकदेहेहिनलिंगशरीरेणप्रतिभामात्ररूपंयस्यसतथादेहःस्थूलवासनायाःस्थूत्
४० देहेहिवासनायाःसूक्ष्मातिवाहिकदेहस्यदृढलिंगशरीरतयास्वप्नदेहवन्मनोव्यतिरिक्तःआधिभौतिकदेहोनास्तीतिदृढप्रमेयेत्यर्थ
ःआत्मनएवाहंजीवन्मुक्तिस्यशरीरंप्रतिप्रतिभासिवाभिनिसंकल्पात्लीलयासंकल्पक्रीडयावदात्मानंदर्शयावत्तावद्व्यवहारःप्र

ज्ञप्तिरुवाच॥शृणुदेहस्यकिंहत्रानवलीवमहाशयेसमाधौलापिलीनायांनरानवकयौवरनिजौवेपतितन्मौसंशुष्कमिवप
ल्लवं॥काष्ठकुड्योपमेजातःशवस्तुहिनशीतलःततोमंत्रिभिरागत्यमृतोयमितिनिश्चयः॥चितौसंक्षिप्यसद्यःतंदग्धंचेद
रुभिः॥इदानीमामिहागोमतशरीरमुपागतो॥परलोकागानेतिमहद्विचित्रंभविष्यति॥आतिवाहिकदेहेनप्रतिभा
मात्ररूपिणा॥रश्मयसेसांप्रजंत्वंतुयोगर्द्धिबलवृंहिता॥विस्मृतस्तवदेहासौवासनायाःपरिक्षया॥त्वारूढातिवाहिकदे
हाभ्यस्त्याधिभौतिकःतद्देहियावद्दीलायनेनोवेसकल्पजीलया॥आत्मानंदर्शयावास्ये॥व्यवहारःप्रवर्त्तितां॥आवांताव
दिमेलीलापरपत्तिन्येदवितितेज्ञप्तिदेव्यानंतत्स्वयलीलावलविलोचना॥गृहमालोकयामासतत्रोजःपुनमामुरंगद्यमालो
कपुरनोलीलाज्ञप्तिंदिजोकाचात्न्यायसंभ्रमवतीतयोःपादेषुसापतत्॥उपाविशद्विष्टरेषुज्ञप्तिलीलेवेनेनतः॥ ४०

वर्त्यनामितिसंबंधःतावक्कुब्राथ्यीयावञ्छ्रस्सःजीलाचेमेआवांमवन्त्यलितितिज्ञप्तिदेव्याविनिनेसतीमवय॥

हंसहारिणामिन्योहंसवन्मनोहारिणामिन्योलीलेननितलोचनेइतिचिसंबोधनंप्रथमाद्विवचनंहररवाभ्यामनोहरनियःपरिम
लःसज्जामोदःसोनिनिहारीत्यपरःसमीरोवायुःवकाग्निरेदीप्तिंचक्रिरेस्फारयामासबलनीचकारस्वनगंनीरनिस्वनमेघगंभी

ज्ञप्तिरुवाच॥हेहंसंहारगामिन्यौलीलेननवनलोचनेअन्यापथयामोनृपतिंशवकस्यतलाद्दिमंरस्तुःकामुमुवेजीवयामो
दमिवपद्मिनीसमसमीरलवाकारस्तत्रासानिकदंययौस्वनाकाशंविवेशसुवंशरंध्रमिवानिलःअनतस्स्यनीवव
दनंतस्यतत्कांनिमायमौकमार्दगानिसर्वाणिसरसानिचकाशिरेस्फारयामाससांगानिरसवंतिवउन्मीलया
मामहत्रौविमनाःजोकुकामिणी॥उन्नस्थोमोद्धसत्कायोविद्याद्विरिवजंगमःहृष्ट्वेयमित्याहत्रउवाचकःस्थि
तइतिवनगंनीरनिःस्वनेलीलयद्यमथास्यैग्रेभोवाचादिन्नपनामिति॥कावंकेयंकुरुश्वेयमित्याहसविलोक
यन्॥तस्यैलीलाहदेवश्रूयतांयदहांस्यहं॥महिलातवजीलाहंप्राक्तनीनहवधितांइयंतेमहिलालीनाद्
लीयलीतयामया॥उपार्जितानवदर्शनभतिविबुधंमयीसुनाश्रिरोनागोपविष्टयंयोयंहैमहासने॥ए
पासरस्वतीदेवीत्रैलोकहूननीशुभाइत्याकर्णसमुत्थायरजाज्ञप्तिपदाब्जयोःपपातप्रयतोभूत्वा॥मर
स्वतिनमोस्तुतेइत्युक्तवंतंहस्तेनस्पृष्ट्वोवाचसरस्वती॥

रतिनर्दंयथास्यात्तथादिस्पृताभाइन्नाथतां॥महितावनितामतीपद्दर्शिनीवामामहिलावनितातयेत्यमरःतहर्षेनितत्पयो
ज्ञानेनानिमित्तेन॥

उत्पत्ति· जननाज्जनसमम्हाः खं बुम। येईदृशस्तिचन्नाहृनुकाः रुत्थमोपेत्तमं मत्तं पुष्पा हच्छावणचं बुम धमयो सर्वं रधनयस्मिंस्तत्रथाश्च

५१

सर्वपिहः सकलद इस्तनडे स्थगहं नुतेशिवमनंतसुत्वा निसम्पकस्मायांतु नित्यमुदितानजनताभवं तु राङ्केस्थियाथ
वित्तसंतुसहसमहांतः॥ श्रीवसिष्ठ उवाच॥ स्वरस्वनीतथेन्युस्मानवेवानपिमायधोजलमंतपुष्पाहं॥ यो वनुं बुम
वमव वरिं हह सुवुरहजनाकीर्णं॥ ततो नन्दपमंदिरं॥ ततो निपिविचु विप्रा मन्त्रिणोन्नभुजश्च नंश्री नानीना
चराजा ब जीवन्मुक्ता महाधियः॥ रेपिरे हृष्टवित्तांतकथनेः पुरनेरिवसज्ञप्तिज्ञानसंबुद्धो राजा लीलाद्या
श्चितः॥ चक्रे वृपष्ठिनान्यष्टौ नत्र राज्यमरिंदिनं॥ जीवन्मुक्तास्तदृत्स्ये वं राज्यं निहतकंटकं॥ कृत्वापि देह
मुक्तत्वमासेदुः शुद्धसंविदः॥ ॥ ॐ इति श्रीवाल्मीकीये मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे। मंडोपाख्याने ली
लोपाख्यानं नामाष्टपंचाशः सर्गः॥

प्तिज्ञानसंबुद्धः स्मिरेत्युपदिष्टज्ञानावाकैः सम्यग्बुद्ध इत्यर्थः॥ ॥ॐ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्येत्रिमहू ५१
ज्यपादशिष्य श्रीमदात्मसुखकृतो श्रीवासिष्ठचंद्रिकायां उत्पत्तिप्रकरणे लीलोपाख्याने नाम षष्ठः सर्गः॥

आकाशजाख्याने लीलाख्याना स्यांविस्तरेण प्रतिपरिनमर्थं सुखप्रतिपत्तये संक्षेपेण वक्तुं प्रस्तावनि एतदिति दृश्यमो प
निष्टतये दृश्यमेवसत्यतया प्रतीयमानं तोपलस्यानिष्टतये वु ननौ सांद्रनां मस नामितिपावत्। अस तो निर्वचनी
यप्रपंचस्यानासः स्फुरति यस्मात्तदसहाना संयक्षासत्॥ अविद्यमान प्रतिनासो दृश्यो यस्मिन्तद सदाभासं ब्रह्म
त्यस्वरूपं ब्रह्मस्ताद्रूस्यार्थं इत्यमाह प्रदृ त्रं हि मायिकं प्रपंचेनापवितं प्रदृहंहि तं दृहन्ति रंकुशमहतसंपन्नं तत्वदृष्टि
विपरीतदृष्टिभ्यां दृहत्वं हि ननद्व्योरेकत्राविशेषः। चिन्नज्ञप्तिस्वरूपमेव वपुर्यैरिव स्वरूपं लीलास्याद्याकप

श्रीवसिष्ठ उवाच॥ एतत्ते कथितं राम दृश्यदोषनिवृत्तये॥ लीलोपाख्यानमनघं नतां जगतस्तत्त्वसदाभा
समभ्रान्त्यम ब्रह्मैवसाहि प्रदृहंहितं दृहत्त्वे रववपुरानंदाजियेधमध्ययांतस्यपन्नसममा एतच्छुद्ध सत्व
मचक्षितं न दृश्यमप्यनिर्देश्यं। नत्कूतं परमं पदम्॥ वतेन्नी पोदृतिसूर्यः इति श्रुतेय स्याद्या विवातो
यं सूर्यस्तपतिय स्यात्॥ अग्निरिद्धः स गिरिनिनं नमित्ततिमस्याद्रिति नगवदुच्चनाव तत्ते वविधं प्रकाशत्वे तान
हीं दृं नदिदमिति विविच्यतिर्दिश्यतामित्यत्त्याह॥ नस्यपश्रितिसमं दृश्योत्पत्तिनाशयोरेकरूपं यद्यासर्वेषु
भूतेषु समं सच्चिद्धितमलंक्षितं। विसंज्ञानिनामुख्यानि र्दैश्यं स्वाचांत्तीरमाधुर्यवत्॥ ज्ञांतं विकारं तद्विष्णोः
परमपदमित्या। हि श्रुति प्रमाणकं तदिनिस्सचयति परमं पदमिति॥

उ मति· ॐ ब्रह्मतत्त्वं च धारोपापवादाभ्यां विशदयति ब्रह्मणः स्फुरणमित्यादिना ॥ अथ शब्दोऽनन्तरोपन्यासे अपि समुच्चये । अन्त
४२ तो बुद्धेरिव अवानस्यादीपस्य वापि ब्रह्मणः किंचिद्यदस्फुरणं चलनमस्ति तं जीवं विद्धि विजानीहि तदेव तत्स्फुरण
मेव घनसंवित्त्या सोऽहं संकल्पेन निबिडाहंकारभावनयेति यावत् अहंतामहंकारतां वहदेरन्धेः स्फुरं सो ब्रह्मणः सं

ब्रह्मणः स्फुरणं किंचिद्यद्वातो बुद्धेरिवादीपस्याप्यपवानस्य तं जीवं विद्धि राघव तदेव घनसंवित्त्या यात्यहंता
मनुक्रमात् वस्तुण्मुस्तिधनाधिकात्म्यं प्रकाशकणानिवसंकल्पोन्मुखं तायात स्वहंकारो मनवन्धुतां चित्तं वेतो म
नो माया प्रकृतिश्चेति नामभिः ॥ परस्मात्कारणादेवं मनः प्रथममुत्थितं मननात्मकमाभोगि तेनेदं तन्यते ज
गत् ॥

वल्योन्मुखं नाम मनो भावनाभिमुखतां अथ षड् इत्यहं अहंकारघनसंकल्पोन्मुखवोयानः सन्तु वित्तमित्यादिनामभि
रुच्यमानं वस्तु नयती त्वयोजनीय एवमुक्तक्रमेण परस्मात्कारणाद्ब्रह्मणः प्रथममुत्थितमनस्तच्च मनना
त्मकं संकल्पात्मकमाभोगि च मनवतिष्या भोगः परिपूर्णता सास्यास्तीत्याभोगि स्वकार्यजगद्व्यापितात् ॥ ४२

नस्या तेन इत्युक्तं विशदयति अपारेति ॥ पारं परं तीरं अवारं अवाक्तीरं पारावारे परतीरे इति वचनात् अपारावारे विस्तारो
येषां तान्यपारावारविस्तराणि संविद एव संकल्पापरपर्यायाः सलिलानि संवित्सलिलानि ॥ निष्पारावाराणि च तानि संवित्स
लिलानि च तैर्निभे देकार्णव एवं स्वयमात्मा मनोभावात् अपारावारविस्तारसंवित्सलिलवल्लनैः स्वयं गद्रूपेण विजृम्भते तदस्म
न्यन्दीहं स्वप्रशनिस्य षष्ठ्यर्थः वाचारम्भणं विकारो नामधेयमित्यादिश्रुतेः चिदात्मन एव जीवब्रह्मणः कार्यकारणयोर्द्वैत

अपारविस्तारसंवित्सलिलवल्लनैश्चिरे कार्णव एवायं स्वयमात्मा विजृम्भते ॥ दीपस्तम्भः स्थितिं यातः संसारा
ख्यो मनोवशात् । असम्यग्दर्शनात्स्थाणौ विवुप्रत्ययो दृढः । द्वैतं यथा नास्ति चिदात्मजीवयोस्तथैव भेदोऽस्ति
न जीवचित्तयोः यथैव भेदोऽस्ति न जीवचित्तयोस्तथैव भेदोऽस्ति न चित्तसर्गयोः ॥ श्री वसिष्ठ उवाच । अत्रैवोदाहर
न्तीममितिहासं पुरातनं राक्षसोक्तं महाप्रश्नजालं भावजितासिलं अस्ति कज्जलपंकाद्रेरिवोत्थाय साधनं तिका
॥ हिमाद्रेरुत्तरे पार्श्वे कर्कटी नाम राक्षसी

भेदे यथा नास्ति ॥ यथा जीवमनसोः कार्यकारणयोर्नास्ति भेद एवं मन
ःप्रपंचयोरपि कारणात्मनोर्न भेदः ॐ अत्र पंचमत्प्रपाख्यानमविनारति ... सा विहाराणामपि तामसानां कथं
विद्धिं सा न मिसं बंधिहरूपयत्नानि ज्ञायेन अपवर्गमार्गः संसृदेवीति दर्शनार्थं वदेमाख्यानमिति ज्ञेयं । आवाति नाविलक्को
उत्कृतं सर्वकज्जलपंकाद्रेर्मषीपंकगिरेः उन्नरस्याद्रिरिति सातमंजि केवपुन्नतिके यप्रतीयमान ॥

उत्पत्ति·

४३ स्थिरेयेविपुलनेनदक्षेत्रेयस्याःमानयोक्रान्त्यनलोयमेणाकस्पैनिरुःरणप्रधानस्तविशेषःमवरीबोदिर्द्दुरस्थजनवनि
।नदजानुनीयस्याःमानथाक्रःवैडूर्यस्यक्रनमयवरयनस्वानिवस्याःमावैडूर्यमिनस्वावेडूर्यमूसाग्निनूखेनिकचि
त॥स्नायवारनमादहेवेशनानिस्नाहनामस्यावयंथिनियुक्तोदेहोयस्यासास्नायुस्थिरंथिदेहिवीनिजाधमस्या
स्थिरविपुलनानेत्राखनूरिनरुजानुकावैडूर्यसूर्याग्निनखामाघस्थिरंथिदेहिनी॥नस्याविपुलकायतालुर्जमात्वा
निजाधमसःच्छनृपोणिवलेखायाइवानज्ञावरोनजःनकरावसानन्निमुपयानिसहोदरीवडवानजिकेवचिंतया
मासमैकदः॥जंबूद्वीपगनास्सवान्निगिरामिजनानूर्दा॥अनारतमनुकासजनरात्रिंमिवाणःकःमवेनमगतस्थव
तन्मेहदुपघाम्यनिनपःकरामिपग्परममखिन्नेनेवचेनसातिंसंचिंत्यसासर्वजिनुनातजिह्वांसया॥

नस्मनरमांसादिलक्षणस्यश्रृणिविलेखाघाज्ञवरनवोवडवानलाचनस्याजावरोनजडौदार्योग्निरमतोनूतनिगि
रामिग्रसामिच्छनारतंसंततमेवेनेनिमगनस्याहिमरुमरीचिकामेवेनसेवनाकुम्पतितनाहिसर्वजंतुजिह्वां ४३
सयासर्वप्राणिममहहननेच्छया॥

संशकयोःस्मरेषुनिषुलोचनेयस्याःसचंद्राकस्यंदजोवनाचंद्राकैपंनदष्टितयानदन्यनुसारिलोचनेन्त्यर्थःत्रैलोक्यनडपारा
नकारणानक्रनायाइवस्थितायाःअनंशक्राःआइनिस्मरणे-आप्रगल्भाःस्यतोवासोनमरःअनायसीवायसीवक्त्रतो

नर्थमिथ्यसस्मारपर्वजिनतडुगमे॥ननगतायसामन्नातानपःकर्तुंयावास्थित्रातिष्ठदेकपादेनचन्द्राकस्यंदलोचनाक्रमे
णादिवसाःपशःतस्यामामासमनोयथुगःत्रीतानयेपुलीनायाःहनायाइवशोलतःआथवर्षसहस्रेणनापितामः
हआयोदारुणांहितपःसिद्धेनीचानामपिजायतेमनसेवप्रणाम्यनेसातथैवास्थितासती॥कोवरःसुक्रमा
पानमितिचिनायराभवन्॥आःस्मनंप्रार्थयिष्येहंवरमेकमिमविभुआनयसीवयस्यामहंमीवक्त्रचायसीव
स्यामहंजीवसूचिका॥यथानिमतमेतेनग्रसंयसकलंजगांन्॥क्रमेणनदितास्रायत्तेदिनाचाःपरममुखप्राणि
नांसहसमर्वेषांहृदयंप्रविशाम्यहंइतिसंचिनयांनीतामुवाचकमलालयः॥

उमयाप्रितोहमयीचजीवसूचिकाजीवानांमीपनीत्यांनेनवरेणजगघ्यानिमनक्रमेणसुनाशगथयसेयमिनि
मंबंधःसहप्राणैःमहेन्यर्थःवसानिप्रविश्यहृदयंप्राणारिति॥

उत्पत्ति॰ रत्नसांङ्कनमेवशैलः तस्मात्त्वमपि केहेरत्नःकुलशैलाय मालिके॥ विधेहविरिंचककर्षापार्थिनोनोकृमिष्ठजीवसूचिनहा
५४ नात्मकल्पजनाम हृदुःखसागरनिमज्जनं माभूदितिज्ञापनिलवएवविधमानसूचिकाव्याधिनावाभूस्यैतत्तदंहृतयासक
मनुसारी भगवान्पुनराहपितामहः सूचिकासोपसर्गेति र्वत्यनेनोपसर्गेणसहवर्तनइति सोपसर्गा सूचिका नदिष्यसि सा

पुत्रिकर्कटिके रक्षःकुलशैलाम्बुमालिके॥ उत्तिष्ठ नवपुष्टोस्मि गृहाणानिममुत्तमं वरं॥ कर्कट्युवाच॥ भगवन्भूतभव्येशास्या
महजीवसूचिका॥ अनायसीचायसीच विधुरास्मि वदेदरं॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ एवमस्त्विति तामुक्त्वा पुनराहपितामहः॥
सूचिका सोपसर्गा त्वं सविसूचिकादुर्मेतिनाडुरारंनामूलवाहिःखिनयस्मृये॥ दुर्देशावासिनोदुष्टास्ते षांहिंसाकरि
ष्यसि प्रविश्यहृदयं प्राणैः पद्मप्लीहादिबाधनात्॥ वातलेयेते वातिकाव्याधि॥ नैष्पतिविसूचिकासगुणानिर्गुणा
चैव॥ जनमासादयिष्यसि सगुणानाचित्सार्थं मंत्रोयंतु मया मतं॥ ॐ ह्रीं रां विष्णुशक्तये नमो भगवति विष्णुश
क्ति एहि एनां हर हर पच पच मथ मथ उत्सादय उत्सादय दूरे कुरु स्वाहा विषूचिके न हिमवंतं गच्छ जीवसत्त्व
दूरं चंद्रमंडलगतोसि स्वाहा॥ पद्मगसिसूचिकामेवदर्शयितिविसूचिकेतिपद्मेतिपद्मोनामरोगः प्लीहागुल्मः पद्मादित्ति ५४
बुधिनाद्दिष्टविकाच्यव्याधिर्निविष्यसि॥ तस्याः स्वरूपमाहवातलेखेतिविसूचिका हि विष्णुशक्तेश्चतुरः संबोधनेनी वेति
हैजीवचंद्रमंडलगतमंत्रणोमिस्वाहास्वयं हागच्छतु मायाक्षयमानेनी वात्मकं हविर्ष्यं चंद्रमंडलसयं गच्छत्यर्थः॥

इति मंत्रो महामंत्रं न्यस्यवामकरोदरे॥ मार्जयेद्वामतुराकारं तेनहस्तेन संयतः॥ मंत्रं महामंत्रं मंत्राणां मध्ये महामंत्रं वामकरोदरे वाम
पाल्यंतः॥ दृढेशेतमनस्यतत्रइत्यर्थः॥ न्यस्यन्यासंकृत्यमांत्रिकोदक्षिणांहस्तेनसवामपाणितलजेमंत्राक्षराणि लिखितेत्यर्थः॥
तुराकारंव्याधिनाकारं संयतोनियतः॥ मंत्रमेवमनुस्मरः तेनमर्दितोरसायनहरिरव्यमनाम्यांनरेस्वाचांतः स्मरणं कुरुनाचमन

इतिमंत्रोमहामंत्रं न्यस्यवामकरोदरे॥ मार्जयेद्वातुराकारं तेन हस्तेन संयुतः॥ हिमशैलाभिनिमुखे नविद्युत्तां शोधि
चिंतयेत्॥ कर्कटीकुर्करवांकुर्दामनुस्मरमर्दिता॥ चान्तुरंचिंतयेच्चंद्रे रसायनहृदिस्थितं॥ अजरामराणमुक्तसर्वाधि
विभ्रमैः॥ साधको हि शुचिर्भूत्वा स्वाचांतः सुसमाहितः॥ क्रमेणानेन सकलाः प्रोक्षेत्ततिविसूचिकाः॥ इत्युक्त्वा भगवान्वे
धास्तत्रैवांतरधीयत॥ अथ प्रादेशमात्रा सा ततोप्यंगुलिरूपिणी॥ ततो माषप्रमाणा तु ततः सूचीव नव्यमाकस्य चि
द्विवशांगमत्ताणस्याविकलस्य चनिविशयांतवा सूचीनवत्यतिविसूचिका॥ कस्यचित्तनुदेहस्य सुस्थस्याविकतस्य
च॥ प्रविश्य जीवसूचित्रे भवत्यन्तविसूचिका॥ :माषावामीत्वन्या माषवीत्वकोवामसमेत्यर्थः॥ रामीशोंवातिशुभ्ररद्
ममरुः वातसूचीवायाम्यकसवीमतीमनिविसूचिकारव्याधिर्भवति॥ ननुदेहस्य रूक्षात्देहस्य रूक्षादेहस्य विकल
स्य सुस्थस्येत्यर्थः॥ जीवसूचित्वइतिनिमित्तमप्तमी देहहृदये नैनिराक्षसीरूपदेहम्य नष्टत्वात्तस्यास्तचान्तरूपदेहद्वयेनत्य
र्थः॥ प्रयोक्त्रहृदास्मि ऐश्वरन्याबन्धवतत्तासानयाजीवविसूचिका॥

उत्पत्ति
७५ व्योमात्मका निराहारा व्योमहृत्त्रिशरीरका ॥ एवमस्मास्तु जनितास्सूचिद्वयमयी हि सा नीहारांशुककार्पासिकार्पासांशुकपेलवा ॥ न
तु द्वयेनैनेनासौ प्रविश्य हृदयं नृणां ॥ वेधयत्यन्तनः क्रूरा प्रवाहा मृदिशोद्यजनि ॥ निर्वेदं वैराग्यं विधि गिरिनिर्गिराया विधिज्ञः मी
मन निद्रयोरित्यमरः ॥ किमिदं तीव्रशाहोषाकालं कारार्थः मास्य निश्चेतनर्था विध्यनिहैनेति विध्यं पाटहे नहषेचकं पायावा

एवं बहूनि वर्षाणि देहप्राणैकघातिनी देहद्वयेन बभ्राम व्योम्नि भूमितले तथा ॥ अथ कालेन महता कर्कटी वनरा
क्षसी निर्विण्णमेनरागेनं धिक्कष्टं किमिदं कृतं किमहं सूचिका जाता सूच्यां किमिव मास्यति सूचीयं रक्तमांसानां
कणमात्रेण हृष्यति ममान्तरनिवासं हं तन्न क्षमा सूचीसुदुर्मेधाः कृमेता नि निविशा जानि गतान्यं गानि दुर्धियो ॥ स्वाद
प्यकालमेध्यविशाला जानि सुवस्तीर्णानि पर्णवेनात्तान्यामयि हतानाशायाममनागपि न मां तिहि ॥ स्वादुमांसरस
ग्रासो वमावारक्तमेव चशनिसंचिन्त्य चित्रस्थं सहत्यजनमारणेन देव हिमवद्भृंगं जगाम तपसे पुनः ॥

क्वारं न विषादयेः इत्यमरः ॥ तु क्षेव सूची दुःखदत्तात्त तस्याः सूचीमनागित्यपमरः ॥ स्वादुमांसस्पर्शोपेतो ग्रासः स्वादुमांस ७५
रसः वसा वपा हृन्मेदस्तु वयोरित्यमरः ॥ जनमारणं जनमारणमित्यायं ॥

निर्वेदं वैराग्यमारोगनर्निपस्याः सा निर्वेदरसमागमिनि ॥ उद्दिसंतमनाने पेन पः वक्रूरन्यथर्ग निस्तरंगमनोमयानि विकारमनः प्रधाना
निर्मला रागादिमलरहिता ॥ तत्रहेतुः स्त्री एकन्मषे मन्मषेनि ॥ विगिरं वेधं ब्रलात्मकं यया सा विहितवे पातयाप्रसिद्धयाम्सूत्र

सर्वतश्छिन्नमाहत्य निर्वेदं रसमागमिनि ॥ सूची देहेन सोद्दिया नेपेति कृशिनं तप ॥ निःसंकल्पा निराहारा निस्तरंगमनो
मयी ॥ अथ वर्षसहस्रांते सा प्राप परमां हशां बभूव निर्मला सूची तपसा क्षीणकल्मषा ॥ जाता विरितबेधा सा स्वय
मेव तया तेनात्तर्षसहस्राणि निःसंकल्पतया तया ॥ तस्या निर्विजसंसारे हेयत्नाहरिष्ठे वनीतां वेधास्तादृशी
ज्ञात्वा परपरममा स्थिता उपेत्योवाच भगवान्तु त्रिककर्कटि राक्षसि ॥ तामेव तनुमासाद्य सुखिनी त्वं वने
चर जीवन्मुक्तासि हे वत्से हा रत्नेग लितं तनमुः ये मूढा ये डरा रानां ॥ मूरखा डुस्थितयम्बये ॥ दुर्देशवासिनो
येच तेनोग्रासमुपस्थिताः ॥ इत्युक्तान्तर्दधे वेधाः ॥ सान्तरत्नेदन्तु राक्षसी ॥ चंतः संचिन्मयी जाता त्राणिके
न्द्रेण वर्जिता ॥ चिरं तत्तनुमानस्था निर्विकल्पसमाधिना ॥ अथ कालेन महता चित्रस्पंदनमेत्यसा बहिर्दृष्टि
मपीज्ञाना नो सस्मार पुनः स्तुपा ॥ अलमविदः ॥ मूरखा ॥ हेनाहितविवेकरहिताः तदनु तदनंतरं प्राणवृत्रिकल्लो
नवर्जिता प्रासेध्यनात्मवस्तुप्रवर्त्तयत्रान्तःकरणे संबंधिन्यस्त एव कल्लोनामहाप्रयस्ते विवर्जिताः ॥

उत्पत्ति· यावत्सुतंयावत्प्राणान्व्यासुव्यवसायेपिसत्तंमुखी जंचित्यमरः अपवर्तेनेनिवर्ततेयस्यतश्तियासश्चाहारःवेधसामग्रा
५६ सःकेपिनइत्यवयःविविनाम्यस्वेषयाभिचैलस्यपादेपपर्तेपर्वतेनिष्टतीनिशेजपादस्यपादाः पर्यंतपर्वताइत्यमर
॥ अथवाशैनपादस्यंपर्वतमलदेशस्यमसितयामिनीकातरात्रिःधृतंधैर्यंययासाधृतधैर्यान्त्रिनघोरनाम्नदेवोरा

यावत्सतंहिदेहस्यस्वभावोनापवर्तते तत्रसाचिंतयामासयत्रासोज्ञात्युचिमीनोममवेधसाकल्पिताम्रगया
मस्तन्निविनाम्यहंइतिसंचिंत्यसातस्याद्भ्यागिरिशृंगतः॥ विवेनाशेलपादस्यकिरातनमंडलेनतत्रकापिमहा
रण्यनिवासमकरोत्तत्राएतस्मिन्नतरेतत्रकिरातजनमंडलेहस्तहार्यतमःपिंडाश्वमृगासितयामिनीतस्यांरजन्या
भीमायांमन्त्रिणसहनृपतिश्चलौकिकमोदाराः प्राविवादीरवयथा॥ अटव्यांककटीसानोचरंतोराजमन्त्रिणो॥ अप
श्यधृतधैर्याविवेतानालोकनोन्मुखो॥ अथसाचिंतयामासलक्षोनतासहामया॥ मृतावेतोवनान्मङ्गोमायेदेहः कि
लानयोः इहानमुवनागयमृतौ ऊः स्वायजीवंति तस्मादिनाशनीयोसौपापसंविनिहितुनःआहिमगोचितियम
हतःपकजन्मनाहिंसायायोजनायासमृतजन्मानोन्नवनिति॥ तस्मादेतौमयेवध्यनौकव्यौवेतस्यतंगतोप्यएव
निर्दोषामसमर्थइपेत्तने॥ कथयाम्हीनदेहस्यावद्यंपरहणीयतावन्स्यचसर्वतःसोपदवतयारहणस्पदुकरवारहे ५६
मारवनूडःस्वरूरित्यर्थःनाचागावृतुरुपार्श्व्याप्यपछस्वानामयूनितिवावलहिंसायाहिंसनत्रीलायान्वंतोन्मवानाम्रजि
तमनायोयोग्यःयथाद्रःसीरस्वामिनःतवोयोग्यइतित्रनयधिद्वितरणः॥

नकलाविविरिनिश्चमयरीध्याहार्यइमौयरिकहाविरपिंगुणायुक्तौमहाशयोचतस्यांनांनहिमयानोक्कव्याविति शेषगुणितोमानि
नाद्गिणवतोयमितिविदः॥ तिरस्कारोगुणितिरस्कारःसएइतिमरिणं॥ जीवनकतनाशकत्वाद्गुणिनः सम्यगायद्येतयोगुणिनः

नकलाविविरिमौस्यानागुणायुक्तौमहात्मायोनानरयूपविनाशोहिस्वतावान्मेनरोमृते॥ नदेतौसंपरिहृत्यहंयदि
नान्यनुग्नितो॥ नमहंतकरोम्येतौनाहिंस्येगुणिनःक्वचित्॥ अकृत्रिमगुणोकीर्तिमायुर्वसुस्वयंतिहि
चैत्रासिजीविनाद्यपिसाधवःअपिजीवितदानेनगुणिनंपरिपालयेत्॥ गुणवत्सागमोषध्यामत्यु
रप्येतिमित्रयोगत्राहमपिरक्तामिरासेसीगुणागानिमी॥ तत्रापकेनकुर्यांहिद्दिहारमिवामजांडरा
खगुणायुक्तायेविहरंतीहदेहिनः धरातलेरवःसंगारत्राणाशीनतयंतिते॥ मतिर्गुणितिरस्कारोजी
विमगुणिसंश्रयः॥ फलंसस्वगपिवबर्हिजीविनागुणिसंश्रवोयातन्॥ तस्मादिमौपरीहस्येहंकाया
चित्रश्रतीजयाकिंमात्रज्ञानकावेनाविनितामरसेरणो॥

संश्रयःसएवजीविनंसकलपुरुषार्थमिततामद्गुणिसंश्रयःसमाश्रयोयस्यतस्मात्जीवितास्वगपिर्वचगारिफनेनवति
कामात्रपरिमाणमस्येतिकिंमात्रज्ञानंमयोस्वैतयोक्तौ॥ ॥

रक्षसांकुलंमेवकाननमरण्येतस्यमंजरीहुंकारेणपरुषंकगेरुकारपरुषंगर्जनिनिकरकावर्षेपलाःकरकाएकाशनिर्गर्जितानंतरं
ज्ञातोयःकरकाग्राने:त्राबस्तद्दस्य तीयमानेवचः॥घोराटव्यैवव्योमपदवीनभोमार्गःतस्याःशाशिनास्करोमहामायेवनमःपीवंग्रि
जंधकारपीनत्मकशिजा॥८॥तस्याःकोटरंछिद्रंतत्कीटकोहेमहामायानमः॥पीवशिजाकोटरकीटकौमभ्भोसपरंमन्दसस्यानंत्र

श्रीवसिष्ठउवाच॥ अथज्ञाराक्षसीरक्षः॥कृतकाननमंजरी॥तमेस्यपाभ्मलेखेव॥गंभीरंनिनादह॥नादातेसमुवा
चेदंहुंकारपरुषंवचः॥गर्जिताःमंनेरजानकरकावानित्राष्ट्रवत॥भोभोघोराटवीव्योमव्यपदवीन्या शशिनास्करो॥
महामायानमःपीवशिताकोटरकीटको॥कोमत्वतोमहाबुद्धीडबुद्धीवासमागतो मक्षासमरप्रापन्नोष्ठणान्मरण
केचितो॥राजोवाच॥भोभोभूतककिंस्यात्वंकतिष्टसिवरेहकं॥इत्युर्व्यास्यास्त्वगिरःकोविभोत्पजिनीधनेःराज्ञे
त्युक्तेरम्यमुक्तमितिसंचिंत्यसातयोः॥प्रकाशापापधेर्यायिननादसुजरुासचततोहदन्तानुस्तां तौत्रा इहरितदि
ग्मुखीनादकहासप्रमाष्टरहरप्रकटिताकृतिं॥

तिनीधनेःभ्रमरीधुमे॥तत्समायाइत्यर्थःतादग्मासससप्रवेडहासस्यप्रमाहरेणहस्तान्प्रकटितात्रोकृतिर्यस्याःसात
पोक्ताहासेक्तिपमालोहिद्लप्रमाःप्रसंरंतियनःभ्रनोमिधीपनेहासप्रनेति॥

कव्यांताशानिकाशोनप्रजयाशानिनिषेनेनपुष्टांगादितां॥त्मजर्महरसंरंभंचडेवरकोपोवाविषयेसाधयितुंयोग्येर्थीहिताश्रेह

कल्पांतशानिकाशेनाऽमुष्टामदिहरीमिवनामवेश्यमहावीरोनथैवाकुमितोछितो॥८२॥मंत्रीउवाच॥महाराक्ष
सिसंरभ्मःकिमयंतवनिष्फलः॥जघवोयथवाकार्येविषयेप्पसिंमम॥८३॥तजसरंनमारंभोनायंतवविराज
ते॥विषयेहिप्रपन्नेनेधीमंतःस्वार्थसाधका॥८४॥त्वादशानांसहस्राणिमशकानामिवानले॥अस्माकंधीरतावा
त्याधूतानितिरुणपर्णवत॥८५॥संरंभज्वरमुत्सृज्यसमयास्वच्छयाधिया॥सुभ्राचव्यवहारिएपास्वार्थःप्राज्ञेन
साध्यते॥८६॥कथयाभिमतंकिंतेकिमर्थयासिचर्थिनी॥अर्थास्त्विप्रेपिनास्माकमप्रसार्थःपुराःतः॥८७॥इत्यु
क्तासातदासातदातेनचिंतयामासराक्षसी॥अहोनुविमलाचारंसत्वंपुरुषसिंहयोः॥८८॥नसामान्याविमौ
मन्येविज्ञेयवक्तृति॥वचोककेरुणान्येववदंत्यांनविनिश्चयं॥८९॥

तोधीरताचाम्याधूतानिधीरतैववातासंरूवानानयाविज्ञेपेणोत्याभिन्नताविव्यवहारवनीतिव्यवहारणीतयाव्यवहा
रानुकूलयेतियावत्सत्वंबुद्धिः॥ ॥ ॥

उत्पत्ति० ९८ रजनैर्विवर्जितैः॥ आज्ञायानां अभिप्रायाणां मिथः एकीभावमेव स्वामि प्रादर्शयति॥ आ मामिति स्वयमेवाविनाशितैः॥ अविनाशिप्र
त्युपता नात नस्माकिं चित्सं देहामि मन्त्रकिं चिरित्यर्थं यां किं वि दीर्घ नाम स्वपर्वा धि न त्वासं दीह इमि मरेहस्तं अकाक
भाम्नं अकाजप्रजय मे धः नस्परवइवर वोयस्मिन् सत योक्तः॥ मा इन्न नवि नियहे उद्यतावितिसंवेध॥ रात्रिंदिव मित्वं

क्योव श्रेरू ए द्वारैदीना रायामिथ॥ एकीभर्वति सरितां पंयां सिन्धव नैरिव॥ ८०॥ आम्यां प्रायः परिज्ञातो मम जावो
नयो मया॥ न विनाज्ञो मयेनौ नस्वयमेवाविनाशितैः॥ ८१॥ न देतौ परिपृच्छामि किंचित्संदेह मुक्तये॥ प्राज्ञं प्राप्य न
पृच्छन्ति ये के चित्ते नराधमाः॥ ८२॥ इति संचिंत्य पृच्छायै नवा नावसेरं ननुः॥ अकाजक व्याभ्रर दहा सं सय स्यमा
वीन्॥ ८३॥ कौ भवं तौ न रो धीरौ कथ्यतामिति चेन्नयो॥ ८४॥ मंत्री उवाच॥ अयं राजा किराताना मामास्याहं मंत्रिनां ग
तः॥ उद्यतौ याग्निवारेण त्वादृज न विनियहे॥ राक्षसीं रात्रिं दिवाध मेडि दृष्टं न नु न विनिग्रहे॥ ८५॥ राक्षसी उवाच॥ राज
न्नमसि समर्थमंत्री उर्मंत्री नन नृपो भवेत्॥ सन्मार्गस्थ न वेन्मंत्री राजा सन्मंत्रिणा भवेत्॥ ८६॥

यं॥ अहो राजन्नुत्कृष्टं न्नुतविनय हो राज्ञांध मरिणलयुयाः उष्टो मंत्री युष्मत्सदृष्टं मंत्रीन नृपो उर्मंत्री न न भवेत्॥ सन्नसाधु न णी यस्यसन ९८
यः मंत्री वसन्नृपो न भवेन्नयाः॥ सन्मंत्रिणा भवन्मंयुक्त इतिज्ञो यः॥

राज्ञः सन्मंत्रियुक्तत्वं विशेषणं एवदृष्टव्यं॥ इत्यभिप्रेत्याह॥ राज्ञे वेति॥ योजनीयो इष्टो राजविद्यया राजा नीतिपरो नूनानेनाश्रयवाविद्यानां
राजा राजविद्या अलविद्यानया राजविद्या राजगुह्यं समामितिस्मरणात्॥ अयमेवार्थस्तो निहह द्वाशिशुपद्यात्समष्टं प्रीयते समस्तगुणज्ञा

राज्ञे वा होविवेके न योजनीयो सुमंत्रिणा॥ ते नार्यतामुपायाति यथा राजा तथा प्रजा॥ ९९॥ प्रजानुसंसम दृष्टत्वं राज्ञस्या ज्ञानां वेद्ये
॥ तामेवयो न नानि नासौ मंत्री न वा नृपः॥ ९९॥ राक्षसुवाच॥ न वनौ नद्धिहौ साधू यदि तद्धूयः अश्रम अथा नो चेद नर्थसि
प्रश्नान्त्रकृते रमम्हं युक्ती भवेत्॥ ९९॥ एकोपायेन मन्तव्यो द्वालकावुत्तरि ब्यथः॥ मत्प्रश्नपंजरं स्याम्वेद्धिराय थोधि
या॥ १००॥ वसिष्ठ उवाच॥ इत्युक्त्वा राक्षसी प्रश्नान्सा चक्रुमुपचक्रमे॥ कथानामिति राज्ञो के तानिमान् शृणु राघव॥
१॥ राक्षसी उवाच॥ एकस्यानेक संख्यस्य कस्याणोरंबुधेरिव॥ अंतर्ब्रह्मांडलक्षाणि जीयंते बुद्बुदा इव॥ २॥

नानां अथात्म ज्ञानमस्त्र मं॥ न द्विनराजान वे राजा न द्वि न मंत्री च मंत्र विदितिः॥ तत्र हिंवा जकाठिति संधानां॥ एकस्येति॥ अंबुधेरंत
र्बुद्बुदा अंबुस्फोट इव ब्रह्मांडलक्षाणि कस्याणोरंतर्जीयंते लयं गच्छंति॥ अनुविद्धि नष्टे स्यानेक संख्यस्येति॥

उत्पत्ति०

४९ किंवस्ताकारांमवृत्ताकाशं नभवति। चकिंवस्तुकिंचिन्न भवतिकिंचिन्मविकोतिष्टन्नेवन्नसन्नेवतिष्टतीत्यर्थः॥अस्यमुश्र
वाकस्त्यायमेवार्थइत्युभरमवगम्यते।पाषाणः॥पाषाणसदृशोःचेतनरत्यर्थः॥एकस्मिन्नन्नेकेषांतारात्मनावस्थानेदृष्टं
नोवीदुमइतिकारणेतावत्कार्यमुत्पन्नेःप्राक्सूक्ष्मरूपेण इतिसुपगंतव्यं।ततनदृनावेनस्मादेवतडत्पत्तिरितिनियमार

१) किमाकारामुनाकांतानकिंचिकिंचिदेवकिं॥गच्छन्गच्छतिचकः।कोऽतिष्टन्नैवतिष्टन्नैवति॥३॥कश्चेतनोपि
पाषाणः।कश्चक्योमनिविन्नकृत्।नुणोजनेगंतितिकस्मिन्नुकींवीजइवदुम॥४॥कस्मान्नकिंचित्सृष्ट्यकर्त्ता
दीवमहानसः।दृश्ये।नमप्यसृष्ट्यकस्मादवतेचमहानसः॥५॥यद्युतान्तसपदृसयोदृतान्नलवंतोसत्यश्चान्न
सलुविगाहितुसमर्थाततृक्लोजवरकुमारामेधनत्वेनिर्विघ्नकदितिगामिध्यथुःकृणेना॥६॥वसिष्ठउवा
च॥महानित्रिमहारएवमहाराकृसकन्याया॥इतिप्रोक्तेमहाप्रश्नेमहामंत्रीमिदंददौ॥७॥
ऽनिमसंगात्।दृत्यपेचतिलेत्यएवनैवमुत्पद्यतेनसिकतास्यः॥दृशीयदेवसर्पिर्मदिरएघटइत्युत्पत्तिनियमः।तथाचे ४९
कास्मिन्नेववीजेसिद्धदृतिनिक्रिहानेकएतोरक्षोस्तीतिवीजएवद्रुमइत्युपपन्नंउक्तेकिंचिदपिकस्मान्नत्य
कृत्नवनीतिमुद्रिनमाहायरष्टामेदमाहायरछनिद्रेनमितिविरुद्धार्थनयाप्रश्नानामसाधुत्वपुरस्पतिस
मात्रानीतिनमहिजव्युदर॥

सर्वेषांप्राश्नानांसामान्येनोत्तरमाह।भवत्तेति।अंगेतिविच्छिन्निजगिइत्यर्थः॥एकमेवाद्वितीयमितिश्रुतेःवास्तवमेकत्वंइंद्रमयानिःपु
रुदूपईयनइतिश्रुतेमयिकमनेकत्वंचपरमात्मनःसुवचनमित्यभिप्रेत्याद्यप्रश्नजातस्योत्तरमाह।अनाख्यत्वादित्यनियाव
चएवमुक्तोपपत्तिनआत्मा।एवंवत्वाअणुरितिश्लोकद्वयेन।अनाख्यत्वाद्वाचकाख्यारहितत्वंततआत्मनःषष्ठमिंद्रियांयेषांतेषां

मंत्रुवाच॥भवत्यापरमात्मैषकथितः॥कमजेरूणः॥अनयैववचोभंगयाब्रह्मविद्योध्ययाप्यया॥अना
ख्यावाद्गम्यत्वान्मनःषष्ठेंद्रियस्थितेः॥चिन्मात्रमेवमात्माणुराकाशादपिसूक्ष्मकः॥८॥चिदणोःप
रमस्यांतःकोटिब्रह्मांडरेणवः॥उद्भूयस्थितिमन्यस्यलीयंतेशक्तिपर्ययात्॥१०॥

श्रोत्रादींद्रियाणांस्थितेमर्यादायाअसांकार्येणयद्वार्थप्रकाशनसामर्थ्यस्थितियावत्।एवमुक्तोपपत्तिनआत्मा।एव
वत्अणुनिवयवतासुआकाशवदित्याह॥आकाशादिति।शक्तिपर्ययात्॥स्थितिशक्तेरतिक्रमात्।पर्ययेतिकमस्तस्मिन्नतिपा
तउत्यायइत्यमरः।एतेनाष्टप्रश्नोपिदृत्तोत्तरोवेदितव्यः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

उ॰नि॰
५०
द्वितीयं प्रश्नमाह। आकाशमिति। बाह्यमूर्त्यभावात्सर्वबहिर्मुखवस्तुशून्यतारूपिणश्चिद्रूपता ह्यनाकाशं तु नाकाशावश्य व
चिन्नीयं प्रश्नं॥ अकिंचिदिति। यद्यस्माद्बलवत्त्वनिर्देश्यमनिषेध्यं तस्मात्किंचित्किंचिन्न भवति। सन्नेति
॥ किं तत्परमात्मस्वरूपमात्मकमिति किंचिन्न भवति चेत्यर्थः॥ षष्ठं प्रश्नमाह चेतनोऽसाविति निःश्रेयसक्रमेण तत्त्वं
राक्षसीबुद्धिपरीक्षार्थं असौ परमात्मा यतनश्चेतनप्रकाशात्मा इतश्चेतनो भवति वेद्याभावाद्वस्तुनो ज्ञेयाभावात्क

अकाशं वाह्यवस्तुत्वान्ना इनाकाशं तु चिन्न तत्॥११॥ अकिंचिद्यदनिर्देश्यं वस्तु सन्नेति किं च न॥१२॥ चेतनोऽसौ प्रकाशात्मा
वेद्याभावाच्छिलोपमः॥ स्वात्मनि व्योमनि स्वच्छे जगदुन्मेषचित्रकृत्॥१३॥ तदाभामात्रमिदं विश्वमिति न स्यात्ततः पृथ
क् जगद्भेदोऽपि तद्भानमिति भेदोऽपि तन्मय॥१४॥
सन्निवेद्यसंनिधावपि निर्विकारत्वाच्छिलोपमो भवति च। सप्तमं
प्रश्नमाह। आत्मनीति। उन्मेषो लिव्यक्तिः। नवमं प्रश्नमाह। तदाभामात्रमिति। इदं सर्वं जगत्तदाभामात्रं प्रतिबिंबं ५०
तन्मात्रं प्रतिबिंबं तस्मान्निरेकेण संभाविनः स्तस्मिन्निया वदः। न्यथवा तद्भावमात्रं तस्याधिष्ठानस्यान्यथाप्रतीतिमा
त्रमिति हेतोस्तत्तस्मान्न पृथग्रूपस्यात्। दशमं प्रश्नमाह। जगदिति। तन्मयस्तत्स्वरूपोऽनन्तः पृथगस्तीत्यर्थः॥

चतुर्थस्योत्तरमाह। सर्वग इति। अस्य संबंधो हि गमनफलं परमात्मा च सर्वेणाभेदेन संबंधः। अतः सर्वगो भवति॥ गन्तव्याभावात्तु विमुखेनासंभावि
नमति। बाह्यवस्तुनो गंतव्याभावान्न गच्छति। पंचमस्योत्तरमाह। नास्य सावित्ति। जीजगति योऽस्ति स हि प्रकाशो भवति संश्रयो भवति। असौ परमा
त्मा बाह्यप्रकाशानानिराश्रयत्वान्नास्तीत्युच्यते। अयं अथापि सद्रूपत्वात्परमार्थसद्रूपता हि अस्ति वस्तुत्वेनिसादेशो कस्मात्कथं। प्रश्नरीत्तु
सारेण मंत्रिणेवोत्तरस्य दत्तत्वात्तासु पंक्तिरीत्यं तत्र मा भूदित्याह जाग्रत इति यस्य ज्ञानेनः परं परमपुरुषार्थसाधनत्वात् प्रश्नसंख्या
नेनाग्रतो विवेकिनः पुरुषस्य प्रत्ययाभाव नद्वैतप्रत्ययाभावान् जायमानमाऽद्वैतं वस्तु सदिति प्रत्ययस्याद्वैतज्ञानप्रतिबंधकता
तो जाग्रतोऽपि विवेकिनस्तद्भावाद्द्वैतज्ञानस्य जायमानत्वं युक्तं जायते प्रत्ययाभाव इति क्वचित्॥ नत्वायमर्थः। जाग्रतो विवेकि
श्रुत्वेतन्मंत्रिणो वाक्यं राक्षसी बाह्यमारदे।
सर्वगः सर्वसंबंधो गन्तव्याभावान्न गच्छति॥ नास्य साश्रयाभावात्सद्रूपत्वाद्यथास्ति च॥१४॥ श्रुत्वेतन्मंत्रिणो वाक्यं राक्षसी बाह्यमारदे।
अहो नु परमार्थोक्तिः पावनी तव मंत्रिणः॥ राजा राज्ञी च पत्नी कृ इदानीमेष जापते॥१५॥ राजोवाच। जाग्रतः प्रत्ययाभावात्
यस्याऽऽप्रत्ययं परं॥ सर्वसंकल्पसंन्यासचेतसा यत्परिग्रहः॥१६॥ नायं प्रत्ययाभावो वास्तवद्वैतमन्यथाभावोऽस्ति तस्य
प्रत्ययाभावकृतकारणत्वात्। अथवा जाग्रतः साक्षादीरूपमाशस्याविषयत्वाद्द्वैतविषयप्रत्ययाभावो भवति। नहि द्वैतप्रत्ययप्र
त्ययाभावकृतकारणत्वात्। अथवा ... पेणसाक्षीपरिणाममतेऽद्वैतस्य तात्॥ यस्याऽऽप्रत्ययं परमिति पूर्ववत्। यद्वा यस्य प्रत्ययस्वरूपाचेतनं परं संसारीत्वमाऽऽ
येण साक्षीपरिणाम... अत्र यद्धृस्यतद्ब्रह्माहारीणा कथ्यते इति वक्रमाणेन सर्वथा एवमुक्तस्यापि यत्तद्रूपस्य संबंधो ज्ञेयः। चेतसान्तःकरणेन
संकल्पसन्न्यासः सर्वद्वैतप्रत्ययसंत्यागो निर्विकल्पसमाधिरित्यर्थः यत्परिग्रहो यस्य परमात्मनः स्वीकारो भवति तद्वैतत्वात्॥

उत्पत्ति॰
५१ यत्संकोचविकासाभ्यां यस्य संकल्पविकल्पयोरुदयास्ताभ्यां जगत्प्रलयसृष्टयः। वेदान्तवाक्यानां निष्ठारूपेण तत्पर्यवसानभूमिर्भ
वति। अथापि शास्त्रप्रवृत्तिहेतूनां जात्यादीनामभावाद्वाचामगोचरश्च भवति। अथवा वाक्यानुमानादिव्याप्यतागोच
रत्वं तत्फलव्याप्यत्वात्तु तदगोचरत्वं। कोटिद्वयेति। हे तात हे नको अन्तरालवर्त्य ब्रह्म हे तत्कोटिद्वयं मायापरस्परापेक्षसिद्ध
त्वेन कल्पितास्तां विलक्षणं अधिष्ठानतया मध्यस्थं भवति। अथवा संकोचान्तरालस्य। नस्य। न सत्त्वसद्रूपमेतदिति मम

यत्संकोचविकासाभ्यां जगत्प्रलयसृष्टयः॥ निष्ठा वेदान्तवाक्यानामथ वाचामगोचरः॥१७॥ कोटि
द्वयान्तरालस्थमथ कोऽस्ति यमर्थद्वयापस्य चिन्मयी लीला जगदेतच्चराचरं॥१८॥

वनात्॥ कार्यकारणकोट्यन्तरालस्थं वा दृष्टिदृश्यकोट्यन्तरालस्थं विम्बप्रतिबिम्बकोट्यन्तरालस्थं वा। यद्वा बंधमुक्ति
कोट्यन्तरालस्थं वा नियम्यनियामककोट्यन्तरालस्थं वा। सर्वेषां मध्ये तेषां कल्पितत्वात् द्वन्द्वलक्षणस्तेभ्यो विलक्षणतया न द्वन्द्वान्तरा ५१
लस्थत्वमुपपन्नं। अथ कोटिद्वेपीयमवापि मायया कोटिद्वयी स्वरूपं भवति जगद्यस्याधिष्ठानस्य विवर्त्तलक्ष
चिन्मयी लीला भवति॥

यस्य विश्वात्मकत्वेपि सर्वात्मकत्वेपिंडितात् एकस्वरूपता न खंड्यते। मायकेनानेकरसस्वर्णादौ त्वमेनवास्तवत्वमेकरसत्वं
न विहन्यत इत्यर्थः। विश्वात्मतावगतिः प्रत्यक्षफलितेति दर्शयितुमिति राजसुता राक्षसीश्लोकद्वयस्य द्वार्थः। उत्पन्नविज्ञानस्यक

यस्य विश्वात्मकत्वेपि खंडनैनैकपिंडिता॥ सन्मात्रमद्वयं नन्देकस्यनेब्रह्मशाश्वतं॥१८
वसिष्ठउवाच॥ इति राजसुखाछ्रुत्वा कर्कटी वनमर्कटी॥ अबुद्धपदां तस्य जहोम
त्सरचापमेजं॥२०॥ अतः शीतलतान्तविश्रान्तिमगमत्पञ्चशः प्राशाम्राप्त्येमयूरी
वसंबोध्येवकुमुद्वती॥२१॥ राक्षसीउवाच॥ अहो वत पवित्रेयं मनतोमानितिश्रीमुखी
॥अनस्तमितसारेणप्रबोधार्केणभासिता॥२२॥ विवेकिनो जगत्यस्मिंसेव्याम
न्ये नवाहरा॥ महतामेव संसर्गास्सुनदुःखनवाधते॥२३॥

मतिलेप्याद्देहपातेसन्मार्गएवपूर्वेन्नवनीतिदर्शयितुमश्लाघते तस्मादिराख्यानसमाप्तिपर्यन्तोऽयं ग्रंथसंदर्भः। सोपि सप्तश्
धनितन्त्राकानिवित्तस्वज्ञानिव्याक्रियं तेनवनेति संतोषश्रीमुखी वुद्धिः। बुद्धिर्मतीषाधिपणधीप्रज्ञा श्रीमुखी मतिरि
त्यमरः॥ अनस्तमितसारेण नष्टसामर्थ्येन॥

वा०उ०
५२ मां मम भूमिव नरः कृत्स्नमेव काननं तस्य मे नरी। हे रक्षः कृतवांकाननमनं जरितवनाकल्पचिरविमाणनयो नहिंसनीरा
नतः इति यत्वां। मार्य इति हृदये एसं बंधः। नविद्यते विधमन तं यस्मिन्क मीतिनर वितथं विनयं स्मरं वचमनइत्यमरः॥

॥ को हि ही पश्चिरवा त्सस मसा परिभ्रूयते॥ मये मौजांगल प्राप्तो भवंतो न समिनास्करो॥२७॥ हन्तनीयावतः
श्रीप्रभ्रीहि नं कथ्यनाशु मो॥ राजोवाच॥ प्रप्रयं वा महरक्षः कृतकाननं मंजरिमनयो नवत्सायत्
तोः हि सनीया नकस्यचित्॥२८॥ भीतानौ राक्षसी प्राह केकटीवनमकटी॥ वा तमेवं करो मध्य
प्रभन्नावि तथ्यं प्रभो॥२६॥ सत्यमेव न किंचिद्धि हि सनीयमयाधुना॥ राजोवाच॥२७॥ यद्येवं पुण्य
पन्नाक्षि परहै हे कभोजने॥ किंस्याच्छरीरं रक्षो नं स्थितावामन्य मी हितां॥२८॥ राक्षसी उवाच॥
कावेनवृक्ष नाराजन्नप्रकुद्धा यासमाधितः॥ नाना भोजनवांछामेनताँतुमणयाम्यहं॥२९॥
रहानीशिप रंगता पाक नभावात्ममि मिश्रिता॥ याबद्धिः हं सुखेनाशोसंजीवा शाक्यिकेजि का॥३०॥ ५२

कृत्स्नं विकसितं मत्येन रण्यमनस्मी हितेमदृष्टे आचोउपदेशनं कृदैविणं काजिकानन्तस्तरवी तथा॥

अमतमि त्यर्थः आम्रनिम्ननिपयं तं। आमनेरितिवापावः सुहृद्भावैः सोहं इं वितथी कर्तुं मिथ्या कर्तुं इत्यर्थः॥ संतर्पयानि संप्रा

अनेनी धारणेनवधा धारयामि शरीरकं यथेष्ठमथकालेन तत्र जामीति मे तन्मम॥३१॥ आशरीरपरित्यागं सिद्दानी नमयात्
पर्हि सनीयाः परप्राणाः प्रत्नं सार्वगं त्रिशं॥३२॥ इति संज्ञात सेहाई नोदि सज्जनि त्रण चरी। यहांगंतु प्रवृन्ना सो नरारा
जाप्र बीन्दुच्चमः॥ नास्मत्त्रणयसो होई वितथं कर्तुमहीसि। सोहा हंसुजनानां हि दर्शनादेव वंद्रते॥३४॥ ज्ञात्वा सौम्य
गपसंयुक्तं कृत्वा कारमनोहरं॥ आगच्छसम्म हं हं नदे तत्रतिष्ठ यथासुखं॥३५॥ राक्षसी उवाच॥ मद्यंस्त्रीरूपधारिण्ये
रस्तु शक्रौपि भोजनं॥ संतर्प्य विसिमो के नराक्षसी ज्ञातिधारिणी॥३७॥ रक्षोन मे बमे तु ष्टौ नां सामान्य जनानां न
वीसिद्ध स नावोय मा है हं न निवर्त्तते॥३८॥ राजोवाच॥ हे मस्वम्याम वलिता द्दिना निकातिविन्नमणा हे स्त्री नृपिणीति
श्यावद्धिक्षमतिं द्दिते॥३९॥ ततो दुःकृतिन श्वो रान्वधा नस्नानस्ह हस्त सत्कृतः मंडजेभ्यः समनीयरदरेतु सुभोजनं॥
४०॥ कांतारूपं परित्यज्य गृहीत्वा तान रूपतः नयस्व हि भविद्धां गनत्र तं च यथासुखं॥४१॥

एणयसि हेमसूत्रमाला हेमाजालिः हामलि हेमसूत्रैः स्वलिता वेष्टिता हेमसूत्रग्रामवलिना॥ ॥छै॥

वा०उ०
५३

मानीगीवन्धर्मनिक्रमाणेनि शेषयद्याधर्मनोधर्म्मश्शाम्भ्रनः॥ रजनी रात्रिं रजनी रूपयामासुरिति संबंधः॥ मिथो नो नं पुरं श्री

महाद्या नाना मेकांते नोजनं हि सुखायैते॥ तृप्तिमिति प्रमनाः कृत्वा नव नृपः समाधिनाक॥४२॥ समाधिविरतान्तस्यो
प्यागत्य पुनरन्यदा॥ नयस्त्वान्यान्त्वधन् रात्रं हिंसानै वांछिधर्म्मतः॥४३॥ स्वधर्मेणैव हि सेव महाकरुणया समा
त्वं सममेष्यसि वा वक्षपां मां समाधिविरामिणी॥४४॥ अस्समनामपि संरूढं मोहाईन निवर्त्तने॥४५॥ राक्षसी उवाच॥
युक्तमुक्तं त्वया राजन्करोम्येव महं स्वयं॥ सौहार्देन प्रवृत्तस्य कोवाक्यं नाभिनंदति॥४६॥ वसिष्ठ उवाच॥ इत्युक्त्वा
राक्षसी तत्र संपन्ना साविलासिनी॥ राजन्त्वा गच्छ गच्छामः स्वं नृकान्त मंत्रिणौ॥ अग्रे गं तु प्रवृत्तौ तौ रात्रावनु
स सारसा॥४७॥ अथ ते पार्थिवगृहं प्राप्य तां रजनीं मिथः॥ कथयैकगृहे रम्ये रूपयामासुराहताः
प्रभाते नृपुरे तस्यो पुरं ध्रीतिनवीनया॥४८॥

रुदुंविनी॥ ॥श्री॥ ॥ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्येत्रिमसुखपूज्यपादशिष्यश्रीमदानंदसुखकृतौ वासिष्ठचंद्रिकायां मोक्षोपाये सूचु
पाख्यानं नाम सप्तमः सर्गः॥ अथ वृत्तानुवादपूर्वकं जगतो मनोविलासितत्वप्रपंचनाया आख्यानांतरमवतारयति॥ एनत्र

राक्षसी मंत्रिराजो तौ व्यापारो व नृत्वनुः॥ नतो दिवसषट्केन मंचितानि महीभृता॥४९॥ नृपान्तरपुरेभ्यो
पिच्छमंडलागणात्तथा॥ त्रीणि वध्यसहस्राणि तानि तस्यै तदा ददौ॥५०॥ सा वभूव निशाकाले सेवो
ग्राकृष्णराक्षसी॥ तानि वध्यसहस्राणि जग्राह भुजमंडले॥५१॥ ययो राजा न मा स्छात देवहि
मवच्छिरः॥ नकप्र नृतिसाधापिकिरातजनमंडले॥५२॥ वध्यान्गत्यगृहीतिसमाधि ख्यधितो
सती॥५३॥ इति मोक्षोपाध्याये सूचपाख्यानं नाम सप्तमः सर्गः॥ वसिष्ठ उवाच॥ एतत्रे सर्वमाख्या
नं सूचीवृत्तांतकीर्त्तनात्॥ आत्मैवास्ति परसत्यं नान्या संसारदृष्टयः॥१॥

सर्वमाख्यानमित्यादिना किं ब्रह्मणोन्यत्रात्मैवास्ति नेत्याह। परं सत्यमिति। सत्यं ब्रह्म संसारदृष्टयो संसारज्ञा
नयः॥

उत्पत्ति० ऊक्तः संसाररहितो न सत्यत्वमाह॥ सर्वं चिन्मात्रं हि त्रिशोऽहं तौ॥ इदं मनः वस्तुं स्पष्टिपुकर्त्तव्यास्तु इत्यमेवंप्रकारेण एवं सर्वं जगाह
५८ मकं सत्स्फुरितिहि स्थित्वजा॥ सोऽपमनो विवर्त्तते ऐन्द्रकाख्यानं इऽनाम कुमारालापमानो ऐन्दवाना माख्यानं पुत ऐन्दवाख्या
नाकृनाजगच्चित्तिशक्ति समुल्लासं निश्चितो ति॥ चित्तेः परमात्मनः शक्ति मायाऽनस्या मनोऽभाव मोपन्नायाः समुल्लासं विजृंभणं
विवर्त्त इत्यर्थः॥ अथवा चितौ ज्ञाने शक्तिर्यस्य तद्दिति चिच्छक्ति मन उच्यते॥ आख्यानमनालस्यं सोऽकथ्येनाह॥ चिन्नवा जस्तादि

सर्वं हि मन एवेदमित्यं स्फुरति सुष्ठितु॥ अत्रैवेदमैं दवाख्यानं शृणु श्रवणभूषणं॥ २॥ राम ते कथयिष्यामि न हाख्यानमपनिं
दितं॥ चिच्छक्ति समुल्लासं निश्चितो चिजगत्त्वतः॥ ३॥ चिन्नवा जो जगद्रूपं मिथ्याप्रपञ्चबोधितः॥ बोधितः॥ बोधितो सोऽपरं
रूपं स्वपरं पंति निरामयं॥ ४॥ चिन्नमेव हि संसारे रागादि क्लेशदूषितं॥ तदेव तैर्विनिर्मुक्तं भवान्त इति कथ्यते॥ ५॥

ना॥ चिन्नमेव बाजः जगदेव पद्मो जगद्रूपं तं यथा वा जो॥ बबोधितः सन् आत्मज्ञायां मिथ्याप्रपञ्चमनि॥ नयाकिरणा ५९
सवेष्टितं चित्तं अबोधितं सबस्वतत्त्वं ब्रह्म मिथ्या जगत्स [illegible] रूपं॥ बोधितं तु निरुपद्रवमधिष्ठानं स्वमीक्ष्यतद्
रूपं॥ भवान्तः संसारराग इति तत्साधनत्वात्कथ्यते॥

कदाचिद्दृश्यते सर्गमित्यादि आख्यानसमाप्तिपर्यन्तो ग्रन्थसंदर्भः स्पष्टार्थः॥ तत्र कानिचित्स्थानानि विव्रियन्ते नैमित्तिकप्रलयो महा
प्रलये कादेरवस्थानादर्वाक् विश्वासैक तिपयविषयः स्फारे महति महानारं तो व्यापारो येषु यथा क्रमः सृष्टं तद्दिति सर्गः प्रपंचास्ता

कदाचिद्दृश्यते सर्गः सिद्धत्वदिवसक्षये॥ एकाग्रो भगवान् वेधाः सुप्तः स्वामनयन्निशां॥ ६॥ निशांते स्वबुभुद्धात्मा कृत्वा सं
ध्यां यथाविधि॥ प्रजाः स्रष्टुं दृष्टिकारे व्याप्रियोजितवान् जः॥ ७॥ अथ सो दृष्टवांस्तत्र मनसा वितते वरे॥ पृथक्स्थितं
तन्नहारं जातं सर्गान्स्थितिनिरर्गलान्॥ ८॥ नानेतोऽप्स्व विशुद्धेन परेण स्वेन तेजसा॥ तत्रां विस्मयमापन्नः किम
नकथमित्युता॥ ९॥ अथालोकावरिककाले मनसे व तेतावरो॥ सूर्यं तस्मात्स्वगकाजात् देवमानीय दृष्टवान्
॥१०॥ कस्त्वं कथमिदं जातं जगज्जालं महाद्युते॥ यदि जानासि भगवंस्तदेतत्कथयानघ॥ ११॥ इत्युक्तो
वेधसा जानुत्वक्ति प्रक्केन चेतसा॥ नमस्कृत्वा सुवाबेदमनिंद्यपदया गिरा॥ १२॥ अस्यदृश्यप्रपंचस्यापि
त्वं कारणतामसि॥ ततस्मात् ज्ञानी किमस्मानीश्वर पृच्छसि॥ १३॥ अयम दवस संदर्भं जीला चेत्तव
सर्वगा॥ अचिंतितां मडतन्निं तच्छृणु तं वदाम्य हं॥ १४॥

त्वक्ति तानिरर्गलानिरर्गला तु निर्बाध त्वक्ति तिनिरर्गलान्॥ अवाधं तु निरर्गलमित्यमरः॥ अथार्थेउ ततः॥ मड
न्यान्निमित्युपलक्षणं जगज्जातं ततरपि॥

भा०उ०
५५

त्वत्सुतैर्मरीच्यादिभिः॥ न तु वनस्थितिर्विधेयास्तौ न तुष्टि नेहा गौजगाहारत्वं नरोऽप्रसिद्ध एव। अन्यायोपाये न दशपुत्रभवनेन ग्रोकोमां

नजेकैलाशशैलस्य मंडूकीपकवीणके। सुवर्णजटनाम्ना यत्त्वत्सुतैर्जनितं प्रभो॥१५॥ मंडलं कल्पितं श्रीमदनस्येव
सुरवसुंदरानवानूद्दर्निधमन्नावाला लोलालोलमाल्लविल्लम॥१६॥ इंदुनामानिरूणानाम्नाकृतरूपस्य कुलोद्भव
॥ तस्य प्राणसमा जायाकाचित्तस्यामहामहात्मनः॥१७॥ नवमत्वान्मजल्लस्य सुरूलसौन्दर्यथानोन्नताऽहं पती
रिवान्नोपन्नार्थं नपसगिरः॥१८॥ कैलाशस्य समारूढौ प्रभुविभूतुपरायणौ। मत्तेरनोहनेश्वरन्येतस्मिन्कैलाशाकुं
जरः॥१९॥ नेयतुल्लोतपोद्यारे जन्मादारो नष्टस्थितौ। ममलसुष्टानेवदेवः नयोन्नूसिकलाधरः॥२०॥ आजंगामा
थं तरेवेंश्यत्रतो विप्रदं पती। बदंदि प्रगृह्या णाम्नतुष्टाम्मिनमुवाचेह॥२१॥ विप्र उवाच॥ भगवन्देवदेवात्मा
दशपुत्र महाधियः। भव्यानवं तुमन्नयः। शोकायेननवाधते॥२२॥ अथैव मस्मिन्तिपशोच्य जगाम नाहमी
श्वरः। ततस्तोऽहं पतीतुष्टौ वरं जध्वेत्यागहंगतौ॥२३॥ ततः काले नसुपुवेदशपुत्रान्ननिंदितान्। आस्ते लौ
दशातेवालाः क्रमेणप्रौढिमातापि॥२४॥ अथ काले नमहानात्तेषा नौ पितरो नदशासजन्म तु तस्तु नुत्ताकास्तौ ५५
गतिंगतिकोविदौ॥ मातापितृभ्यां रहितास्ते नम्ने ब्राह्मणा दश॥२५॥ न्यूयोन वाधते न दस्तित्सम्याहरः। यद्वाये ने
ति। एकवमविवर्द्धितैः पुत्रैः रवद्दिनोऽदुःखिन उद्विग्नाऽउद्वेगयुक्ताः विविधवोऽदिगतं वंधवः॥

राजानो मंडलेश्वरां यच्चाज्ञपाराज्ञः ग्रामिसम्राडिन्नच्चतो ग्रामस्तियन्नाज्ञया राज्ञः स सम्राडितीत्यमरः। साम्राज्यं किं नाम सम्यत्व
हेऽई त्वमं जापतेर्मुहूर्त्तविवर्नितो प्रजापनेर्हिरिनेचतुर्दश दानवंति। नत्रैकैकोमुहूर्त्तमात्रं त्रैलोक्यं ग्रामस्मिन्नाज्ञानदतिसमबो

यपुः कैलाशाग्निरवरागहं मंत्यज्य रवेद्रिनः। नत्रसंकित्रयामासुरुद्विग्नास्ते विवाधवाः। किं स्यादिह परश्रेयः किमिह स्याद्दुःख
हं कियदेतज्ज्ञानेश्वर्यं सामांनोहि महेश्वरः॥ सामंतसंपद्विन्नाम राजानो हि महेश्वरः। का नाम संपद्भूपानां सम्राडिहमहे
श्वरः। किंन्नाम संपन्साम्राज्यमिंद्रस्तेषां महेश्वरः। किं नाम तन्महेंद्रत्वं यन्मुहूर्त्तं प्रजापतेः। विनश्यति नयकल्पैकिं न
स्यादिह ज्ञानं॥ ज्येष्ठ उवाच॥ ऐश्वर्याणि हि सर्वेषां माकल्पान्ताद्विनाशिय न्नशोचतेनंतरस्तन्मे ब्रह्मतहीमिह नेतरं॥
इतरेऽदत्युयुक्तमुक्तं तया नाम सर्वदुःखापमार्ज्जना शाधिनत्वं गतिर्नेद्यादिरिंचिर्वमवाक्रमः॥ ज्येष्ठ उवाच॥ पद्मासनग
तो स्वानत्वसौ हमितिनिसाम्प्रज्ञामि संहरामीति ध्यानमस्क विराय वः॥

धनं मोमद्यं ताते निपितसमवात्तज्येष्ठः स वोध्य नासवोध्य नो सर्वदुःखापमार्ज्जनं। सर्वदुःखवत्रामकं शाधि अनुशासनं
कुरु॥ तास्वानदीप्तिमान्न तेजसा प्रभावेन तेजः प्रतापे दीप्तो चजजन्युक्रेपैति त्रिषित्यमरः॥

वा॰ उ॰
५६

यदिमिनमयं सम्भवाभासे लिपिकर्म्मविचित्रकर्म्मविसस्यन्तुर्दिस्मयमणं चक्रुः अर्पितानि पर्यीकृतानीति यावत्॥ अथवा अर्पितानस

भयनेनेति कथिता बाढं कृत्वा तु उत्तमाः ध्यानाधीनस्थियस्तत्र लिपिकर्म्मार्पिता उपमाः अंतरस्थे नैव मनसा चिन्तयामासुः इ
नाः अस्ताह जगतस्सृष्टा कर्तृक्ता महेश्वरः लोकपालपुरैः सार्द्धं भुवनानि चतुर्दशानि चतुर्दश निर्म्मितानि मयेनानि तेष
मेन यदुष्ठितं तस्थयन्ते ब्राह्मणा एवं रूपमनननावना हे हादि समस्मृतुः स्वान्ते ब्रह्मभावनया र्पिता॥३॥ न अथ ते देहकाः
सर्वे पर्वनैरातपेनवाकाले नष्टाः पममम्ममनगालिताः त्वगस्थिपस्तवितासन्तेषां दशाधासगप्रिति गासोयमुष्ठितामावनाय
रिपाकेन रद्गाते ब्रह्मतागं ताः नएने दशासंस्काराम नो व्योमनि संस्थिताः॥ एषामन्तमस्पाहं मास्करो हर्नि शाक
रः इत्यक्रावेध संगान्तु जगाम निज मंदिरं॥ चिरं चिरपि देवेन्द्राः स्वव्यापारपरो नवत्॥ ॥ इति मोक्षोपाये ऐन्दवं
चोपाख्यानं नामाष्टमः॥ सर्गः॥

म र्पितानन्दन्नानि त्यर्थः स्वकृत्समाहहर्निशाकरं तास्करो हिमे रूपवतिनाब्व ५६
दितो हः करोतितध्य बर्हिनेस्कनिग्रांवक्रंवहहघामिष्टा॥ अहः कुर्वन्नहोरात्रे दर्शयित्वा कृतियथा॥ चिरितिः सहास
नीकुर्वन्दर्शयित्वा कृतिनथेति इति वाशिष्ठे उत्पत्तिप्रकरणे ऐन्दवोपाख्याने नामाष्टमः सर्गः॥

अतीतेनाख्यानेनननान्यर्थतः प्रतिपादितमर्थं दृढयति। मनोहीत्यादि श्लोकद्वयेन मनःकृतं सम्यक्कृतं मन्ये मनःकृतमे
वसार्थकं ज्ञानदत्यर्थः शारीरकृतकर्म्मणः फलं वासस्यप्रत्यक्षादिसिद्धत्वाच्छरीरकृतं सार्थकं न नवतीत्यक्तं॥ अनुपपन्नमिता

वसिष्ठउवाच॥ मनो हि जगतां कर्तृ मनो हि पुरुषः परः। मनःकृतं कृतं लोके न शारीरकृतं कृतं॥ पश्या
न्याब्राह्मणाः नूनं मनो भावनयाक्रिया। ऐन्दवा ब्रह्मतां याता मनसः पद्मशक्तिता॥ मनसा भावमानो
हि देहतां याति देहिकः॥ देहभावनयामुक्तो देहधर्म्मैर्नबाध्यते॥

शंक्याह मनसेति॥ हि यस्माद्देहिको मनसा भावमनः सज्ञान्देहतां याति देहो चित्तकार्यकारी भवतीनवनीति
॥ अतएव मुक्ता व्यतिरेकमाह देहेभावनये निदेहभावनयामुक्तः पुरुषो देहधर्म्मैः शीतोष्णमानावमा
नावमानादिभिर्नबाध्यत इत्यर्थः॥

वा०रा०

५७ कुतो न दुःखलेशस्य तस्य तत्राह। तत्र सुखितयेति॥ अयमर्थः। मनोभावनायां सत्यां शरीरे फलपर्यवसायिनो जनादिकार्यदर्शना
दसत्यात्तस्यां निर्विकल्पकसमाध्यवस्थायां तद्दर्शनात्स्वभावस्थायां मनोमात्रात्मकशरीरस्य तस्य दृश्यादिफलपर्यवसायिनो
नो जन्मादिवदर्शनाद्धास्तविवेकेन शरीरस्य तत्पोषजन्यमानां कल्पकार्यस्य मच्छरीरकृतकार्यवित्त्वमनःकृतमेव मनए

नानं सुखितया योगी देहे हे वेत्ति प्रियाप्रिये॥ इन्द्रस्याहल्यया सार्द्धं वृत्तांतो ऽत्र निदर्शनं॥ श्रीराम उवाच॥ कोऽहल्या भगवन्निन्द्रस्तद्वको
चात्र से मतः। ययोरुदंतं श्रवणे पावनी दृष्टिरेतिमां॥ वसिष्ठ उवाच॥ श्रूयते हि पुरा राम मागधेषु महीपतिः। इन्द्रद्युम्न इति
ख्यात इन्द्र~~द्युम्न~~द्वापरः। तस्येंदुबिंबप्रतिमा भार्या किमलजलोचना॥ अहल्यानामतत्रासीच्छशांकस्येव रोहिणी॥

व प्रियाप्रियकृत्तद्देहे देहस्यैतन्मर्यं तत्रिया हे प्रयत्नात् तत्राय विधीनायाख्यानान्तरे स्फुटीकर्तुमाह। इंद्रस्येति। इत्यर्द्धमाख्यानस ५७
माप्तिपर्यंतं ग्रंथसंदर्भः स्पष्टार्थः॥ तत्र कानिचित्पदानि विविच्यंते। उदंके वृत्तांते। इंद्रद्युम्ने इव तिसर्वैर्द्रव्यमंतं द्राजानां
न्तो द्रविडसत्तमः। इंद्रद्युम्न इति ख्यातो विष्णुव्रतपरायण इति पुराणप्रसिद्ध एको ऽस्ति इंद्रद्युम्नः अयं तु तत्परइंद्रद्युम्न
रवाञ्छिताः॥

विटः प्रकरशेषरः विट्ठसमूहोत्रसः। अतरस्य तत्रानुरागमकुरुतनेत्रैः प्रकारैः अर्थिनो वैद्यमनुवीतिधीतो जणमध्यमपुरु

तस्मिन्नेव पुरे कश्चिद्विटः स्त्रैणप्रकरशेखरः। इंद्रनामा पटुः कश्चिन्नागरीणां प्रियो वसन्॥ साहल्या च तया सार्द्धमिंद्रस्य यदनूतु
रा। नद्याक र्णितिहासे म स्मस्मिन्निंद्र नृपस्य तानयोर्घनेन रस्त्रहनिरावरणे वेश्ययोः। स इन्द्रिय वृत्तांतो राजानिकमुपा
पयौ। एवमन्योन्यमासक्तौ गवमालोक्य नृपतिः। चकार बहुभिर्भेदैः सनयो रनुशासनं। ना चुमावपि सत्यक्तो दुःम्मनी
शालिलाश्रयानुस्मोनहस्तुतुस्तत्र नरवेद्दुपजम्मतुः। अर्थिनो गजपादेषु नूनो वममनुपागतो। कशानिस्ताडमानौ
नापतुःकाममपिव्यथां। भ्राला निदह्यमानौ तो छित्तौ हि मत्रिजाबिव। अथ छत्रो तनो राजा खिन्नो वांकिं न दुम्मती। अथवो
धरणीपालमूचतुर्मुदिताशयौ। स मदत्याः वा मिहान्योन्यं सुखकातिमनिंदितामः॥

षड्विवचनं स्थइति। दुर्म्मतीति संबोधनं। आन्नायोंतविल्लम्॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यो॰ ३॰ शारीरकवनानिशरीरकल्पनानि।सर्वंवनखंडलतारसेषुसर्वेषुमेवनखंडलतानांवनमालतानांरसाश्चैतेषुवारावामीषु
५८ श्रमेणनविजानीवोजानावन्योनततन्मयोसुप्तावोनमहापाजस्वांगैरपिविकर्त्तितैः।इष्टेर्थेचिरमाविष्टश्चापिधीरंस्थिरंम
नात्मनः॥नावानावाशरीरोच्छ्रास्तृप्तशक्तानवाधितुं।अनेनविज्ञातावन्योन्यतन्मतन्मयो॥नाविनंतीप्रवेगेनमनमायन्म
हीपतेनदेवपरस्परत्सरिविलनेशारीरविचेष्टितं।नकाश्चनक्रियाराजन्मुनिशापादिकाअपि।नाप्रवेगेनसपक्वंश
क्याश्चालयितुंमनः।एककार्येनिविष्टंहिमनोधीरस्यतत्परं।नचाल्यतेमेरुरिवप्रातिघातशतैरपि।राजन्शरीरक
लनानिहयोच्छितानिचेनोहिकारणममीषुशरकेषुवारीवसर्वंवनखंडलतारसेषुसर्वंशरीरमिहविद्धिमनोम
हात्मनांदेहेरूढेनविविधदेहगणंकरोतिस्वप्नावनाविवनवंनुवमात्सुचेतः।विशेरूतेतुनकरोतिदेहिकिंचिदेहदेह
स्नतःसमनुपालयविश्वरत्नं॥वसिष्ठउवाच॥नान्यानतेथवमशौसौराजाराजीवलोचनः।मुनिंनरतनामानंपात्रदृष्टस
मुवाचहा।भगवन्सर्वधर्मज्ञपरमार्थरसस्पृशः।रमयंतिहिचेतांसिगिरःकामांथयोरपि।शासिनौचययाशाश्वमेनो
निवसिष्यामहांइत्युक्त्वाराजन्वाद्वंजस्तावुनोनिरवासयत्॥इतिमोक्षोपायेउत्पत्तिप्रकरणेमंत्रोपाख्यानंनामनवतृइतिस्तु रामः
भावनेस्वप्नमौपरमार्थसारविपश्चःनिर्वासिनयामिनिरवासयइतिख्यातिमवान्॥इतिपचंद्रिकायांनामनवमःसर्गः॥कसर्गः ५८
स्तलशारीरकेषुवेतउपादानकारणंहिहिनतुशारीरकेषुचेतःकारणमितिकुतोवेदपरीत्संकिंत्पस्यादित्यतआहदेहेति॥

अनानेनरख्यानेनविस्तरेणप्रतिपादितमर्थसंक्षिप्याहापतत्तेकथितमित्यादिना सम्यग्विदितेहिसंसाररोगनिदानमनसित
च्छित्वासुकरोतिमद्वानोरामः।इच्छानिविस्तरेणेति।निराकृतेवस्तुतोनिःस्वरूपस्यतस्यहेतुजडस्येति।जडत्वंसाधयति।अस्येतिदृ
श्यमेत्यर्थः।आरूढःसंकल्पोयेनतदारूढसंकल्पप्रधानामित्यर्थः।पदार्थारूढःसंकल्पोयस्यतत्रपात्रनिवाचिंमनःस्वरूपंद

वसिष्ठउवाच॥एतत्तेकथितंराममयाख्यानकलीजया।सर्वंपवत्जगत्यस्मिन्निद्विशाः शारीरिणः।अपकंमनःशारीरंतद्धिप्रकाशित
कंमहाबाहोकिंविकारमन्यस्वशरीरंमांसनिर्म्मितं॥श्रीरामउवाच॥विस्तरेणममब्रूहिवजडस्यास्यनिराकृतेःरूपमा
रूढसंकल्पंमनसोवक्तुमर्हसि॥वसिष्ठउवाच॥अनंतस्यात्मतत्वस्यसर्वशक्तेर्महात्मनः।संकल्पशक्तिरचितंयद्रूपं
तन्मनोविदुः॥

इयस्त्वनआसुसेरामतेःतविंतनादिलक्षणमोक्षोपायप्रवर्णंकुर्वादित्याह।अनंतस्येत्यादि२रलो
कत्रयेणसर्वशक्तेःसर्वकारणभूतमायाशक्तियस्यायद्वासर्वशक्तयःसर्वपदार्थनिष्ठतयाप्रतीयमानायस्मिंस्त
त्यक्तेनस्यसंकल्पशक्तिसंश्लिष्टयकाल्पितंरूपंतन्मनोविदुः॥

वा०उ० नाकपदार्थः॥ यदा नावशादेनाजिमायवाविनानि प्रायकारणं जगस्य ते। वजसत्त्वावातोजो जेन्द्रणयोः नावःकलनोन्मुखतां संकल्पा
५८ भिमुखतां यातः सन्सरसतोऽभिधीयते मनः। आत्मा नात्मनोऽभिधीयते जायते मे। जकत्वकर्तृत्वं रधानः मनोरूपिणमधिरूढो सा
त्मा नात्मनो दृश्यरूपतामावंजते॥ मनोलये सुषुप्तावात्मा नात्मनो दृश्यरूपमावेदर्शनाय नंकुतात्मत्वं दृविचारितरमणी

नाकसरसतोऽभिधीयते रूणां च जनतियश्च जः कलनोन्मुखतां यानस्तद्रूपं मनसो विड्ः। यत कुतश्चिदुत्पन्नं विलयकिं चि
दे वहि। नित्यमात्मविमोक्षाय योजयेन्मुक्तिगुक्तिसु। अत्रेदं चित्तमात्मानं कथयामितवानघायदाख्यातं जग
वता पुरा पंकजजन्मना॥

याकारणेऽत्र नन्मनन एव याकिंचिदेवा विचारितरमणीयं विचार्यमाणं तुच्छयाकल्पित
वेतालवद्विशीर्यते। हिशब्दो विद्वत्प्रसिद्धिद्योतनार्थः॥ मोक्षः युक्तिषु मोक्षोपपत्तिषु तवं न नादिलक्षणमोक्षोपायेषु यो ५८
जयेत्। एवमविचारितरमणीयं विचारात्प्रिहारारुमन एव संसारकारणं तन्निरुद्धयेतदेवमोक्षः युक्तिषु योजनीयमित्य
र्थः॥ इदानीमेतमेवार्थं चित्ताख्यानमवतारार्थं प्रपंचयति अत्रेदमिति॥

अस्ति रामाटवी स्फारा शेनि शून्यार्थपथानि जगवान्वसिष्ठः स्वयमेव व्याकरिष्यति। तथापि बुद्धिसौकर्यार्थं व्याकुर्मश्चित्तं त्वास्यां जी
वात्मस्तवा संसारपदवी स्फारा विस्तीर्णा शून्या सर्वपदार्थवर्जिता। मायिकतान्नत्र पदार्थानां वशान्नेतिप्रच्छेदः अथवा ता
मसत्वं दर्शयितुं शून्येत्यक्तं सात्त्विकत्वं दर्शयितुं शान्तेति। राजसत्वं ज्ञापयितुमतिभीषणेति। पुरिशारीरे शेते पुरुषः कुंसी हस्त
वमीदृशी इतीनि वा पुरुषामनः सहस्रकरलोचनः अनंतहस्तनयनः अनंतविषयाकारहस्त्रयशःकरलोचनतयाविवक्षिताः

अस्ति रामाटवी स्फारा शून्या शान्तातिभीषणा। यो जनानि त्वानेयस्यां जस्ते कोणमात्रकं। अस्यामेको हि पुरुषः सहस्र
करलोचनः। पर्याकुलमतिर्भीमः संस्थितो विकृताकृतिः। स सहस्रेण बाहूनामादाय परिघांस्तहून्। प्रहरन्नात्मन
ः पृष्ठे स्वामेवात्मनैव पलायते हठप्रहारैः प्रहरन्स्वयमेवात्मनात्मनि॥ प्रविद्रवति भीमात्मा स योजनशतान्यपि॥ कं
दन्नायमानो सोमगत्वाह रमितस्ततः। श्रमवान्निवशाकाशादिदीर्णश्चरणंग कः॥

।यएको कं इह दृष्टासि द्वे सहस्रनेत्रहस्तं तं यत्तु सः परिवर्णितं। तदनंतत्रकृतिवं हि चतसः परिदर्शितं इह हि। वाहयंतिना
नायोनिः प्रापयन्निश्चितिवाहवः कुकल्पनानि तेषां सहस्रेण परितो प्रं ती। निपरिघानाना आमि त्मिकादिदुःखदे
तू नाहायात्मनः स्वस्पृष्टे प्रहरति। क्रांतिपरिग्रही तैराध्यात्मिकादिदुःखहेतुभिरात्मानं केशयतीत्यर्थः॥ पलायते
कुकल्पनाप्रापितदुःखहेतुभ्योविभेतीत्यर्थः॥॥

पा० उ०

९० अंधोविवेकरहितः॥ अंधकूपेगेहननरके कुत्सितानि दुःखानि फ यन्त्रे॥ भिन्नितिकूपत्राएकन्तत्रेर्नतोवदन्नीरमपरिछेद्यं कोट
रंद्धिद्रं यस्येतरावकाशोयेस्मिन् स तथोक्तः॥ तस्मिन् करंजवनगुल्मकमितिपुष्यमन्मविवर्हितं॥ नक्रमाज्ञापरपर्यंकिरंज

पतितोवन्नाएवाशुमहत्यंधोधकूपके॥ कस्मराचितमोनामे नतोगंभीरकोटरे॥ ततः कालेन वहुनासोंधकूपात्स
मुत्थितः॥ पुनः प्रहारैः प्रहरन्विद्रवत्यात्मनात्मनि॥ पुनर्हरितरंगलताकरंजकरंजवनगुल्मकं॥ प्रविष्टः कंटक
व्याप्तं शलजाः पावकंयथा॥ तस्मात्करंजगहनाद्विनिःक्रम्य स्त्रणे द्विजपुनः प्रहारैः प्रहरविद्रवत्यात्मना
त्मनि पुनर्हरितरंगलतात्राक्रंकंकरशीनलं॥

वनागतगुल्मशाद्विनस्तुद्रोह्निजनस्यासुखकरत्वात्कंटकव्याप्तदुःखपरिहृतमित्यर्थः॥ ॥ ॥॥ ६०

कदलीकाननं स्वर्गस्थिदशपानरमणीयत्वान्नवसिष्टत्राद्देन तेजउच्यतं वनेनस्वरूपोवलिपशनिवत्रिष्टत्राद्वकत्वात्रेवीतिष्टवाति

कदलीकाननं कांतं संप्रविष्टोहसन्निव कदलीखंडकान्तस्माद्विनिःक्रम्य स्त्रणात्पुनः॥ स्वयं प्रहारैः प्रहरतिद्रवनात्मै
त्मनिपुनर्हरितरंगतानमेवांधांधकूपके॥ ससंप्रविष्टस्त्वरयाविशीर्णविवयवाकृतिः॥ अंधकूपात्समुत्थायप्रविष्टः कर
जीवनं॥ कदलीकाननान्ध्वस्तं करंजवनगुल्मकं॥ करंजकाननात्कूपं कूपात्कदलीवनं ततः॥ प्रविष्टः प्रहरंश्चैवस्व
यमेवात्मनिस्थितः॥ एवंरूपनिजाचारं समालोक्य चिरं मया॥ अवष्टभ्य वल्गालादेवमुहूर्तं प्रतिबोधितः॥ दृष्टस्वक
स्त्वं किमिदं केनार्थेन का शोभिता॥ किं च वाभिमतं तेस्यात्किमुधावरिधावसि॥ इति दृष्टेन कथितं तेन मे रघुनंदन॥

नामयेनित्राएनपरमो॥ विवेकोविवाञ्छितः॥ विवेकेन वजाविनं सुदितांक्षांतमितीममर्थमाह॥ अवष्टभ्यवलादेवमुहूर्तं प्रतिबोधि
त इति मुधा दृष्टा॥

स०३०

६१

विवेकं प्रतिचिन्तनेन कथितमेव दर्शयति॥ नाहमित्यादिना॥ मनो हे विवेकाविचारितरमणीयं हि चित्रं तत्कार्यादिकं विवेकमन्तरितमसद्देव
नीत्यर्थः॥ त्वया विवेकेन नष्टो वशीकृतोऽहं दुःखाय सुखाय च नष्टोऽस्मि सुखदुःखोत्पादनासमर्थोऽस्मीत्यर्थः॥ अर्द्धिप्राप्तवि

नाहं कश्चिन्न चैवेदं मुनेः किंचित्करोम्यहं॥ त्वयाहमवनत्योऽस्मि त्वं मे शत्रुरहो ततः॥ तथा दृष्टोऽस्मि नष्टोऽस्मि दुःखाय च
सुखाय च॥ इत्युक्त्वा विक्रवान्संगान्मा जो कश्चान्तुष्टिमान्॥ रुरोद हानिरवं ही नोमेघो वर्षन्निवारवी रूणमात्रेण
तत्रासावुपसंहृत्य रोदनं स्वान्संगानिसमालोक्य जहासप्रसन्नं चिरं॥

वेकनाशो गांन्यत्कुमयाकुर्वहं टा॥ चिन्तं संतापंस्थकारत्वेन मत्थमाहारुरोदेति॥ आसमंतात्दवः त्राशेयस्य मनसूरवी इत्ती विवे ६१
केनस्वान्संगान्यहंकारममयरूपेणनिबाधितान्यालोक्य प्राप्तपरमानंदतया चित्रसंतोषं चकारेत्याह॥ स्वान्संगानिस
मालोक्येति॥

इतीविवेकोहृये सति सइन्द्रिकं चित्तविलपकमंशोकदृष्येण॥ हा॥ अथाहृहशौ हा समपर्यंत्रिहत्यादिना॥ मम पुरतो विवेकस्य समक्षमित्यर्थः॥
तस्य विश्वस्य शिरोहंकाररूपेण तत्परमहारूपेण अतिनयंकरं ततो मनं रवाहवः कुकल्पनारूपेण॥ पतिताः पश्चाद्दृश्याः शरीरं
वक्षश्चादिकं पतितं॥ तथा चौक्रं हृहहांसि ष्टेपहंगानिविशीर्णानि गता न्यतृद्धि मग्नतः॥ नकिंते मे विना यासात्रामपनानि पहशि

अहा दहा सपर्यंतेसंन्यमान्तुर नोममक्रमेणनानिनत्राजस्वान्यंगानिसमंततः॥ प्रथमं पतितं तत्स्वशिरः परमहारूपेण॥ तत
स्तावाहवः पश्चाद्दृश्याः स्तहृदुचोदरं॥ अथरूपेण न मणुमानुस्वान्यंगानि यथ तथा संन्यज्य नियन्तेः त्वक्राकापिगंतुमुपस्थितः

तमिति निश्चयायस्मिहंकार कुकल्पनयोरुपरूपेण॥ यथा यथं यथा पूर्वं समसत्वस्तनिधानादिहानी यथा यथमिमभि
धानाबायमर्थोऽवगम्यते॥ स्वान्यांगानि यथास्थं दूर्वांदिहिम्पेवलिंदि विधापगंतुमसुद्यत इति॥ एवं कथासो दयार्थिमु
रूमिति निज्ञे पंनियते हैं॥ तस्य शाखाविज्ञानाकारेणाभिव्यक्ते इत्यर्थः॥ गंतुसमुद्यतो नगतइत्यत्र धीजीवन्मुक्तस्वरू
चितं॥

प्यांकुलनगानरं स्वत्नं पर्याकुलं चरन्नरमन्मन्तरंयम्मसनयोकस्तां च्चसमर्थी च्चलसतामरइपतां यविकं विरे हमुक्तं तत्र्याप
दितांत्वयासौसुचिरेणेति। महापातककृयुक्तं हिमनोंधकूपत्रात्रितेनरकेपतितं सतस्याक पादनिहायेविणपिकात्रेनानागानिमितर्य

दृष्ट्वानहमेकोनेपुनरन्नं तथानरांमहरं तेन्चमं तेनवपर्याकुलंतरांनरंसमयासंमुखीकृत्य परिदृश्य स्यैवहितेनैवासोक्तपेणै
दृष्ट्वानहमेकांनेपुनरन्नं नयानरांमहरंतेन्चमंतेनवपर्याकुजंतरांनरंसमयासंमुखीकृतपरिदृश्य
वरुदितां संप्रहसन्तं चत्रौगैर्विरांक्षेनामेन्तयपापचलमजस्तं तां। दृष्ट्वानहमेकानेतथैवान्यं कविभरं। पलापमानः पतितोत्र
संतांधांधकूपके। तत्राहं सुचिरंकारसव संसृत्य नीरुकः। अथासौ सुविरेण पिंकृपान्त्रान्फ वितः शाकंदृष्ट्वानुनरन्नं चप्रप
नेतमिमनस्तनेः। न्नष्टस्य तथैवाप्तुतस्यप्राक्तं चिरंमया। दुर्मतिनिनामसे समूतो नेवजानानि संति किं चनाञ्चपे हि डुर्मतिनिक्काख
व्यापारपरोभवन्। एवं तस्मिन्महारण्ये बहवस्ता हतानरा। परिभ्रमंतस्तिष्ठंति विघ्नेया पिसाटवा॥

ःसुखिसेशरिंतं च्वनात्मज्ञमन्यमनः स्वविवेकं निरस्य कारेत्यादुर्मतिनिरिडुर्मतिरसौ। मामिन्क क्वासव्यापारयरोनवदितव ९२
यः। इतिश्राहृपरामपृष्ट माहात्म्यदेत्यादिना। हेमूढ दुर्द्धिजाकिं चिन्नजानासे चन्त्रयसरमत्सकात्रान्।

सानीघ्रत्तेनि विविधः कंटकानां दुःखजरुणां नामवाधीयेषं गेषुनान्यंगानियस्याःसानयोक्ताघननमश्चानिविज्ञाने नगहनाडुःप्रवेशा
घननमोगहनापित्र्मात्मनिनावबोधैरलब्धात्माज्ञानेलोकैःप्राणिभिःनिरृत्तिमवाप्यसुखंजवाश्चासमंतान्सेव्यते। गुल्मकानिहु

सानीघ्रणाविविधकंटकसंकटांगीघोराटवीघननमोगहनापिलोकैः। आगत्यनिर्वृतिमनाप्तनिजावबोधैरासेव्यते कुसुमगु
ल्मकवाटिकेव॥ श्रीरामउवाच॥ कासौमहाटवीब्रह्मन्कुत्र वा दृश्यते न नधोकेवतेपुरुषास्तत्र किं वा कं न हि तेनाथमाः॥ वसिष्ठउ
वाच॥ रघुनाथमहाबाहो श्रृणुवसामि नेखिदां न सो महाटवी राम दूरे नैव वने नराः। सयंसंसारपदवीगंनीरापारकोटरा
॥तांतुं शून्यविकाराया विद्धि राम महाटवीं। तत्र ते ये महाकाराः पुरुषाः प्रान्नमंतिहि। मनांसितानि विद्धि त्वंदुःखेनिपतिता
नजांदृष्टाघोयमहं तेषां सुविवेकोमहामते। मया तान्यवबोध्यं ते विवेके न मनांसिहि। परं बोधं समासाद्य मत्प्रसादान्न
हामनेममनासिकानि चन्नानिगतान्फपदंमपरं॥ ॥ शेद्धिद्वित्रे पाः। कासामहाटवीत्यादिनासर्गसमाप्तेर्ग्रंथसंदर्भ

ःस्पष्टार्थः। क्वचिदि विद्धिविभनेनैवचतेनदूरइत्यनुवर्त्तनीशून्यविकाराद्याविसर्गायाथा॥

यो०उ० करंजो मर्त्यं मंऽज्ञमिन्फ ऋं विरणेनिषयत्रक रंजगहनमितिकलत्ररसाविलं स्त्रीरागकलुषं विविक्तेन विषयविवेकेन विषयविविक्तेन नर

६३ कानि विज्ञानि निर्दहति मां विवेकं विमोहता ॥ मन्त्रि रक्तौस्काखत्रतः कृपेषु वपनं तथः ॥ योनेंधकूपा गहना नरकास्तेरघूत्तहा कुरलीका
ननं स्त्रगः कि रंजोमु नमिं हुतं प्रविशन्त्यथ कूपा तनिर्गितानि न्यानितु महापानकयुक्तानि मरकेतानि सर्वदा ॥ पत्रकं रंजग
हनं नकलत्ररसाविलां दुःखदकं करसंबाधं मातुष्यं विविधं पुण्यं रहं पुंसि रखुधेदु द्विजेति तिरस्कृतः ॥ नेम्मं नामि स्तात्मने
ः स्वविवेकस्तिरस्कृतः ॥ त्वया दृष्टोऽस्मिन् शस्मिन्नात्रु म्भीव निनिदुतां ॥ यद्दक्रं न द्दिविनेन ममता परिरक्षितं ॥ हरितं यन्महाक्रन्दन
रागोवत्रसंधवान त्नोगज्ञा जे समजता मनसा रागरं न कृतच्च दृश्यासविवेकस्य तत्प्राप्तस्पामजपदं ॥ मनसस्संजतो ऽतो नागा न्परितापेहि
जायते ॥ हसितं तु यदा नंदिपुं सां यदवबोधतः ॥ परिणामविवेकेन मनतोपश्चात् साहृतं ॥

ववोधनरतिपन्न यं ॥ अवबोधनो ऽवबोधनादिसर्थः पुंसामानंदिय दृसितं तदबोधतः परिणामविवेकेन वे तसा संतोषः कृतं इति ४३
यत्र दवेन्त्यचयः ॥

रूपं विकेये सं— जविकल्पलक्षणं अतीतप्रकथ्य रकता मर्यार्थ्यमिहा संकल्पवासनाजालैरिति ॥ संकल्पापववासनामलत्वाद्
मनास्मा मां जाले ॥ खसीयः कौत्राकारकृमिर्हि किं पिष्ठरस्राद्दिसंजग्ः सततम्मनो बस्थानयको ऽङ्कबानिगमिनद्वारस्याविविधा

परिणामविवेकस्य त्वकं संसारसंस्थितेः ॥ वेतस स्यजतो रूपमानंदो हि विवर्द्धते ॥ यदा सो ममवश्यम मया दृष्टः प्रयत्नतः ॥
तदिवेको वनश्छिन्नमाहस्यत्र रतिहृत्रिति ॥ यदात्मनि महारोधे ः पुमान्न हरति स्वयं ॥ तत्रत त्कल्पनायाते प्रहारतात्मनः ॥
पलायते यत्पुरुषः स्वात्मानं प्रहरत्स्वयं स्ववासां नाम प्रहारेस्यास्त्रं नमाति मनः सर्वसंकल्पवासनाजालैः स्वैरेवायाति वं
धनं ॥ मनो ली लामूर्युर्वं धैः कौत्राकारकृमिर्यथा ॥ ६० ॥ तत्रैकथितं रामचित्तोपाख्यानं मुत्तमं ॥ चित्ते नैवेदमाजोक्षस्ति न
गोष्ठिरोनव ॥ ६१ ॥ इतिमोक्षोपायेचित्तप्रकरणेनामदशमः सर्गः ॥

नेकुर्वाणो लीलीमयैर्बंधैर्यथा वध्यते नयथे ॥ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्येण मसुस्वरूपपादशिष्य श्रीमदा
नन्दसुवरूतो वासिष्ठचंद्रिकायामुत्पत्तिप्रकरणे चित्तोपाख्यानं नाम दशमः सर्गः ॥

वा०उ०
६४

अतीतमसंगंनिर्मनोबंधनमायातिकोशाकरूक्षमिवदिरितिदृष्टान्तोपाहानानुस्मृत्यभिधानावसनःस्सागायोगानुसृसमन्वयंप्राप्तंनत्सम
वेचनदिकारस्यजगतःसत्वमिनिसर्वस्यदेनस्यसत्वमाकांशानस्पवासकारवानच्छेनेनतुच्छंचप्रतिपादयितमस्तावयति।प्रबुद्ध
नामितिसर्वस्याद्दिना।प्रबुद्धानांब्रह्मविहादहंजगदाकारदृश्येण।विजनुमारूपमनोब्रह्मेवननतोमहन्नमदाकितदहिंतुच्छमेवेत्यर्थः।
मनोब्रह्मेतिवाधायांसामानाधिकरण्यंहि।ब्राह्मःशृत्यादिप्रसिद्धिमोननार्थः।कुतोमनआदेब्रह्मत्ववन्मवमिनान्तांकातत्रा
रणेत्वमस्यतन्माचंतुबुद्धमित्याहासर्वशक्तीति।सर्वस्मिन्मनआदौकार्यशक्तिमायाख्यायस्यतेनयोक्ता।सर्वशक्तयःसर्वका

नमितिचदाच।।प्रबुद्धानांमनोसमग्रमेवेदंहिनेनरूपासर्वशक्तिपरंब्रह्मनित्यमापूर्णमव्ययं।।ननदस्मिननस्मिन्सद्वितेवि
ननात्मनि।पयोऽन्नसतिशक्त्यासौप्रकाशमधिगच्छति।।२।।
यदिपयायस्मिन्निनिवाच्यसपंचप्रपञ्चयरहितंतत्तुविचित्रप
तार्थानोमध्येकुत्पविदब्रह्मकार्यस्यापिसंभवान्ननसर्वस्याप्यनन्तानवम्यानत्वमित्यनन्त्राहाननदस्मीति।विततात्मनितस्मिन्नन्न ६४
पिष्टानयकार्यतुविषयेनतत्रासर्वशक्तिपरंब्रह्मोनत्वयाःसर्वशक्तयोब्रह्मनिष्ठतयाःतिहिनास्त्यात्कार्येषुस्पष्टमुपलभ्यं
नदत्याह।पयोऽन्नसतिशक्त्येसादिना।अस्यैपरमात्मास्याश्रया।लाचअनेकशक्ता।नामध्येययाशक्त्योऽल्लसतीतिवर्त्तते।।

मात्रशक्तिःकुतोपलब्धस्यतदस्यतत्राहरिक्तशक्तिरित्यादिनाउपलेपाषाणे।मूर्त्तशक्तिरमन्त्रनिष्पादनशक्तिः।दैसर्वैर्तेजातंप्रज
यकालोत्पत्तिवक्त्रनामरूपतयाब्रह्मण्येववर्त्ततेउत्पत्तिकालेप्राप्तेरूढा।मर्पणइवतम्मादेवेमायायांनिःक्रमेणविजृंभतेतन्म
पिदृष्टेत्वात्मनञ्चादिक्रमेणेवविजृंभते।तञ्चमनआदिकंदैतंञ्चविचारदत्तायांवालकोपलालनायोक्त।अस्मंजसक

विठशक्तिर्ब्रह्मलोराममन्त्रारीरेदृपलम्पतेस्पंदशक्तिश्चवातेपुष्पार्थशक्तिस्तथोपलेऽन्नवशक्तिरथांनःस्थूलहशक्ति
स्तथानलेभूतशक्तिस्तथाकाशेनाशक्तिविनाशिनि।पृथ्याडीनुद्दलेवृहीसर्वास्मिंदत्तथात्मनि।फलपत्रला
नापुष्पशाखाविटपमूलवान्।।हत्तवीजेयथावृत्तस्तथेदंब्रह्मणिस्थितं।।

यार्थद्वय्यप्रतीयमानमपितत्तुनिरूपणेतुच्छमेववदन्येतदर्थजातमाह।फलेपुष्पेत्यादिनाजताकोमलशाखाङ्कु
रविटपशादेनापुनरुक्तताये।हत्तस्कंधाख्यसतते।।

वा॰उ॰ क्वचिदिति। तस्मादुत्पत्तिप्रकरणं निकायेण रूपेण प्रकाश्यं तदस्यार्थः। सा तत्कालानुवर्तना॥३॥ सचात्मा सर्वगो रामेति। नित्योदितमहावपुः स
६५ यदा स्वयं भावयति आत्मानं तदा मनाक् ईषन्मननीमनवरतशक्तिं धत्ते द्विवर्तमानमननात् क्वचिद्वृत्तिश्चेतनवतीनियावतान
नं हा मनः। तच्च तेषां दोमनःशक्तिसमष्टि रूपं विवक्षितं। न इत्युक्तं तत्र बंधविमोक्षद्दष्टिं बंधमुक्तिज्ञाने उत्पद्येते तयोरनु

क्वचिक्वचित् क्षणाविवनस्मात् उत्पत्तिरात्रकयः देशकालविचित्रतास्मात् तदादिवत्तालयः॥ सचात्मा सर्व
गोराम नित्योदितमहावपुः। यन्मनाक् मनन — शक्तिं धत्ते तन्मन उच्यते॥ आदौ मनस्ततः त्वनुबंध
विमोक्षद्दष्टी पश्चात्प्रपंचरचनाभुवना निधाना। इत्यादि काष्ठितिरियं हि गताप्रतिष्ठामाख्या
यिका सुनग वालजनोदितेव॥ सत्रोनोगापवर्गार्थमस्य संनवप्रसंगानुस्मर्यतेवं नोगार्थस्त्रापवर्गार्थं सृष्टिः
बुद्धिंद्रियमनः प्राणान्जनानामसृजद्विभुः। मात्रार्थं च नवार्थं च आत्मने कल्पनायवेति। आदि इत्यत्र विन्नारिशुद्धानेः प्र
नगेनिमवैधिनां एकं पदं वा सुनगवालजनायसुश्रीकवालजनायोदिता ख्यायिकावदिकादेनष्ठितिः प्रतिष्ठामर ६५
जनया वष्ठितिगता। अविचारकाणं इह सम्यग्बुद्धिविषयतामासन्नार्थः॥

किमुच्यत इत्याह्य आसर्गसमाप्तेयंथ्याः स्पष्टार्थाः। क्वचित् किंचित् विविच्यते। मनोवर्णनिकारणमिति। सविलासं मनः तुभ
मपि विचारेण च तस्यां वक्तव्यनीयत इत्येवंविधस्य मनोवर्णनस्य मनः स्वरूपबोधनस्य कारणं उपमानं तरंकथयाव्यम

श्रीराम उवाच॥ किमुच्यते मुनिश्रेष्ठ बालकाख्यायिकाक्रमः॥ क्रमेण कथ्यये तन्मे मनोवर्णनिकारणं॥ वसिष्ठ
उवाच॥ कोपि मुग्धमतिर्बालो धात्रीं पृच्छति राघव। कांचिद्दिनोदिनां वार्तां धात्रि मे कथयाद्य मे सा बालस्य वि
नोदाय धात्री तस्य मृदाम नेत्रं ख्यायिकां कथयतिस्म सत्यं मधुरां स्वराः क्वचित् सन्ति महात्मानो राजपुत्राः स्वप
शुभाः। धीर्मिकाः शौर्यमुदिताः। अत्यन्तासतिपत्तने। द्वौ न जातौ तथैक स्तु गर्भ एव हि न स्थितः। अथा फत्र मजानाथ
मेकरा ते शुभाश्रयः। स्वकीयात् शून्यनगरा निर्गत्य विमलाशयाः। गच्छन्तो गगने वृक्षान् ददृशुः फलशालिनः। तेषु वि
श्रम्य विश्रम्य उक्ता साइव तत्फलं ययुः सुखं विलासेन तेत्रयो राजसूनवः।

स मंजसवितसविधपर्यपनं अत्यन्तासतिपत्तुच्छः इत्यर्थः। अज्ञायोन्निप्रायः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यो.उ.
६६ त्वामेडराजन्मुकलोलान्ऊर्म्मयाः स्नेमालितं। संध्यानन्माञ्जमालाकारेकलक्रैशुरुक्रमीमर्थः। मनागपन्सक्तस्नानवं तः पयोनव

मरिश्रितयमासेडुः स्तनः कल्लोलमालितं॥ नचैकापरिशुद्धै वमनागप्यंबुनद्योपरिशुकान्त्रं
यासौ नस्मांनेमक्करादृताः। चिरं हलाजनकीडांपी त्वाड्डीरो पमं दयः। अथासेडुर्दिनिस्माते नवि
प्पन्नगरं त्रयः। हरक्ष नुसमुद्रासं खेजल्लागरमडलोदद्रशुः स्तत्ररम्याणित्रीण्येथो नव नानि
ने। एकं निस्तनं निर्नितिनं नुनुम्पन्लगहृदयं। अभ्रित्रिमेद्वि चारुप्रविष्टास्तेनपात्मजाः॥ प्रा
पुःस्थालीत्रयं तत्रांतस्तकांचनकल्पितं। तत्रखर्पररतांजा नेदेएकाचूर्णितां गताः। जगृहुः
चूर्णितांजा तांस्थीजीनेशुद्धबुद्धयः॥

ममस्त्रापोमिथः उत्वेनाषणं हृराम्पुनंसमुद्भ्रापोपम्पनन्नथा। डरस्कनसमुद्भ्रापं खेलन्नागरमंडले क्रीडन्नगरमव ६६
मणिनाद्रव्यं मंडलेजातंयस्मिन्नगरेनत्रथोक्तं। खर्परितांकपाजता॥ ॥राम॥

त्र्यन्टकोद्रोणःकथ्यते। तथाचोक्तं। फलं प्रकुंचकं मुष्टिः कुडवस्तचतुष्टयं। चत्वारः कुडवाः प्रस्थः प्रस्थमयाढकं। अष्टाढको
नवेद्रोणोद्विद्रोणः सूर्यउच्यते। इति। कचिदेशे चतुराढको द्रोण इति व्यवहारः। राजपुत्रैर्यद्रोणत्रयं पक्कं तद्रोणत्रयस्तेनै

तस्मां द्रोणत्रयं पक्कं स्तनंद्रोणत्रयेनतु। यंधस्तनर्द्धिजै नुक्तं निमुर्वैर्वर्ह्नोजिभिः। विप्रनुस्त्कावशेषंतुनक्रमं धोरपात्म
जैनं भविष्यन्नगरेतस्मिन्नजपुत्रास्त्रयोहिते। सुखमेवस्थिताः पुत्रमगयाचव्यवहारिणः॥ धात्रेति कथिताराम बालायाया
ख्यायिका मुना। निश्चयसयो वालोनिर्विचारणया धिया॥ एषाने कथिता राम बालकाख्यायिकानवा। इयं संसारर
चनाविचारेकितचेतसां। बालकाख्यायिकेवेत्थमवस्थितिमुपागता॥

वनैनं। बालकाख्यायिकावेठमिति। इत्थं बालकाख्यायिकावेतिसं वेधः संकल्पेति॥ ॥राम॥ ॥ ॥

वा० उ० समग्रं जगत्संकल्पजालकलनेनैव संकल्प्य पुनस्तान्निरेवेत्यर्थः ॥ संकल्पजालकलनेन किं जमुच्यते तत्राह संकल्पजालकना
६७ स्तिनि फलितमाह ॥ संकल्पमात्रमिति ॥ निर्विकल्पवस्त्वाकारं ॥ यद्वा निर्विकल्पं चित्रं समयं निश्चयं ब्रह्मात्मविषयं ज्ञात्रिसं
मारोपयतरति ॥ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीमत्सुखप्रकाशपादशिष्य श्रीमदात्मसुखकृतौ वासिष्ठचंद्रिकायां

संकल्पजालकलनैव जगत्समग्रं संकल्प्यजालकलनानुमनोविलासः ॥ संकल्पमात्रमलमुत्सृज निर्विकल्पमाश्रय
मवाप्नुहि रामशांतिं ॥ ॥ इति श्री वासिष्ठे मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे बालकाख्यायिकोपाख्यानं नाम एका
दशः सर्गः ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ स्वसंकल्पवशान्मूढो मोहमेति न पंडितः ॥ धिया विचारधर्मिण्या मोहसं
रंभहीनया ॥ विचारय धिया मत्या समस्तं हि परित्यज ॥

उत्पत्तिकरणे बालकाख्यानं नाम एकादशः सर्गः ॥ एवमिंगितेनैव हि तन्निर्विकल्पनिश्चयायाश्रयाणाय किंकर्त्तव्यमित्याशं ६७
कासत्यादिलक्षणब्रह्मविचारः कर्त्तव्य इति सोपपत्तिकमाह ॥ स्वसंकल्पवशादित्यादिना सार्द्धेन विचारएव धर्मो धर्म्म
वत्सदीतुष्टयोयस्यास्तया मोहसंरंभहीनया मोहाडंबरहीनया धिया पंडितो मोहं नेति ॥

ननु बद्धोहम्पाशबद्धः कुत्र स्वर्गं किं कुर्यामित्यत आह ॥ न बद्ध इत्यादिना ॥ मुधाहव्यावल्कनो बंधासंभवे फलितमाह तस्मादिति मनस
उल्लासमात्रं विजृंभणमात्रं ननु वल्कनो बंधरहितत्वे बंधहेतुत्वे मनसः कथं संभवतीत्याशंक्य तद्दर्शयन्नुपदेशं स्फटिकादिनामाह पु
ष्पमिति स्वार्थक संबंधिनी पुष्पलीला पुष्पवर्त्तमानस्य चेतसो योजनस्य होगात्प्रदनवति ॥ योजनसमूहो पि गोपरवन्नस्फुरतान्मर्थ

न बद्धोसि नित्यस्तत्किं मुधा परिशोचसि ॥ तस्मात्मतत्वस्य किं कथं केन बध्यते ॥ अनंते चिद्घनानंदे निर्विकल्पे कुत्र
चित्तिस्थिते द्वितीयस्याभावात्को बद्धः कस्य मुच्यते ॥ तस्मादुल्लासमात्रं तु मनसो बंधतां गतं ॥ नमनःश्च रामनेय मोहे
एवात्र शिथिल्यतां गतः पदं योजनपुष्पहः स्वासुलीलासु चेतनः मनः कल्पकृणीकरोत्यतः हृणे न यानि कर्म्मतां ॥ अत्र तेश्चैत्य
वस्थामिहज्ञानमिमसुतमं जागतीहेद जाग्रश्चित्रस्थान्तःस्थितायथा ॥ अस्त्युमिव सुधापीवेना नाव नसमाकुलं उल्प
रःपादवोनाम स्फीतो जनपदो महान् ॥ न चास्ति लवणोनाम राजा परमधार्मिकः ॥ हरिश्चंद्रकुलोद्भूतो नमाविव दिवाक
र ॥

॥ गोःपदमपि जोजनवद्धो नवनीति दृश्यं दृश्यते हि समाहोदेशकाजदेध्यादि विनमः ॥ अनुमानमपि द्रष्टयति
मायामयं मनः कल्पनमर्थं स्वेस्वानमवृतायविद्य दयति ॥ अत्र नेश्च त्विदिनादिना ॥ जागती जगत्संबंधिनी चित्रमात्रं यथा
येन प्रकारेण संस्थिता तथाह्नास्मत्रीनिशेषः स्फीतः समृद्धो जनपदो देशः ॥

पं ३ अथ मन्मथोदयः। एवं श्रीरत्नाभिनः शोनेश्वरमित्रोऽथ स्वयं सोपि नियमजव णम्य यशांस्येव कुसुमोत्रमांसैः पंडुरागि शुष्काणि स्कं
६८ धमंडलानि येषां ते यथास्रः कुसुमोत्रैर्मांसैः पांडुरस्कंधमंडलाः। प्रसिद्धं हि लोके कुसुमोत्रैः सैः परागपानतास्कंधमंडलानि पां
डुराणि भवंतीति शोह्नसिता विमलीकृता शद्दिगंतव्यापकीर्त्तिरिति तानन्ययथिः। विलसंतो। कापथ मधुरतिं कां हृद्या यामिति धा

यथास्रः कुसुमोत्रसं पांडुरस्कंधमंडला। सर्वे शैलादिराज नेह राः प्रोद्भूजिताः दवाजिसंतो। यो न ज्ञानाति नरस्य येन
गृहेनाऽवदारनायेन तावाचकेनयथ्यानिधः मकरादिमूनास्थानेसं हासनगतो। नवृत्तासुखोपविष्टेनत्रास्मि
न्राज्ञां तावि वोवरेऽसनांविवेशासाटोपकश्चित्तत्रां मैंद्रजालिकः। मननाम महीपालं श्रिख रोहारकंध रंऽवाचे
कंधरं तत्यं मयपमिवयदः। विलोकयविनोनावदेका मिह रवरोजिकां। पीवस्त्रएवमास्वयं चंद्रोदयमिवावनौ॥

नोमध्यसिराधीनादिनाश्रुः ऽवदारतादानतावामहत्वे वाचकेन बक्रो अभिधा अभिधानं अंतिधास्वो व्यापारो वासाहे
पसमं नमः। शिखरंश्च गंतद्दाराऽभमाकंधस्त्री वायम्यसनयोक्तः। ना ऽकंधरं ऽतत्री वं एकांप्रधाना स्वरो ६८
जिके त्यत्र इंद्रजालविद्याभ्यासो विवक्षितः॥

विष्टिकाञमयूरपत्रानारः नानाविरचनावीजं नानानिर्म्माणकारणं। ततः पिष्टिकाहजनाद नंतरं। अस्मिन्नेव क्षणे मैधवसा

द्य्यस्काः पिष्टिकानेन स्वामिना भ्रमदायिनी। नानाविरचनावीजं मायेव परमात्मनः। तां दृष्ट्वा महीपाल स्तेनोरेणवि
राजितां। सनां मे पवसामं तोविवेशास्मिन्न क्षणे नद्रा। तं चैवानुजगामाश्वः सौम्यः परमवेगवान्। सामंतो भ्रमणा
दाय पार्थिवं सामुवाच हादृमुचैम्रवः प्रस्वं हयरत्नं महीपते। प्रभुणा मम नूनं चक्रमनोः संप्रहितं तवराजने
दिपदार्थश्री महिता म र्प्यणेच्छु नाऽस्फाक्ष वनि तस्मिन्नसमन्कवांचे न्द्रजालिकः। सदेवमे नमारुह्य सनु
वनं विहरमनो। अश्वमालोकपामो मतेनेकदशनि नृपतिः। अथानिमेषया दृष्ट्या राजा चित्रोपमाकृतिव
तूवालोकयन्नेवं दिपिकर्म्मार्पितोयथा। तस्थौ मुहूर्त्तमुग्मं तु ध्यानासक्तइवात्मनि॥॥

मक्रसिंधदेशीपनपमामननः मनाविवेशा। तं सामन्तमश्वान्नुजगामेति राज्ञो जानाति र्विभवेत्सर्थः। एवमत्र रत्नापि ज्ञेयं
। ऽवेश्रवाई दस्याश्वस्तन्ज्ञं न्प्रस्वं तन्स्कावासंप्रहितंम प्रेषितं युग्मं युगलं॥

पो॰ उ॰ मनामरः समनायां वनमानाः विनतं विस्मितं महात्मविस्मयोयसां त्रिलत्वायां एंद्रजालिककुटिलतायां मा विनत विस्मितजितानया
६९ हेतुनतयान्मि पतो स्मि मिनचत्रुषि स्थितेसतिमयामोहात्माविषमयादुःखितया जनसमूहे नमुकुलिताक्ष्य वनस्यफलिः

ननस्तेविस्मयापन्नाय युष्मिंतां समानामसरः संदेह सागरे मग्नः स्थितास्तत्र च मंत्रिणः प्रशाशामसमास्थाने जनको जाहतो
महार्णवे न तविस्मितनजिलितयाजनतया नसमोहविषम्लेया॥ स्मिमित चक्षुषि तूमिपतो स्थितेमुकुलिताक्ष वनस्थना
फलिः॥॥ वसिष्ठ उवाच॥॥ मुहूर्तदिनयेनाथप्रबुद्धो धमहीपतिः वनवाथप्रबुद्धो सावासनोपारि कंपितः पुरोगेहर्षि
मा एणेय पर्यंकिलमनिविष्टः॥ अथैनं परिपप्रच्छु सरस्था मंत्रिणः स्तुहासम्प्राप्तस प्रबोधं तु सा हर्षविनयान्विताः॥ मन
स्तेः निर्मलिक स्मात्संभ्रमं सुनिमज्जति॥ मनोमोहमुपारब्धे नमहत्वविजंभितं॥ अथ पुराजाह सार्ध्य सुन्मीलितनुविलो
चनः॥ इदमार्ध्य मार्श्यान स्थ एतनाथसनामहः॥ पिद्विकामहमाजोमजालेन नघ्नामितामि मां॥ अश्वमारूढवाने नमा
मनाख्याने वेनसोऽगंतुं प्रवृत्तो मृगयामेको हमतिरंहसा॥ अनेनाति विजोलेन दूरं नीतोस्मि वाजिना॥ ६९

शोनाधन्तार्नस्मेनाम समीहृत कारीणणजाल्मोः समीरूकारी स्फारिमरुः॥ अतिरंहमा आतिवेगेन॥ ॥

नोणास्तामेनवैश्वयिकासुखानुमवाद्वस्यालवकननो न्यपुरुषार्थानि मिंनिजंनोमात्मामसंडे ते नाज्ञो नेशः मुग्धः पशुवल्लौकिकप्रज्ञ
पापिहीनः स्फारोनू रिनीहारस्फपारो यस्मिन्नरण्ये नत्वथोक्ता॥ अमूयास्तिमया पर्यत्नमिमस्थं प्रक्रांतं प्रकर्षेणाटितं जंगलं

नोणत्यासजडेनाज्ञो मुग्धः स्वमनसा यथा॥ ततः मजयद्विनिर्गथ हासम्हनीषणं॥ निःपक्षीस्फारनिहरं निर्हर्तमजलमं
हत्॥ संप्राप्तो हमपर्यत्नं मरण्यं श्रांतवाहनः॥ तरएयमथासाद्य मुनि निर्विरमागता॥ अमूयातिदिनं तत्र प्रक्रांतं सी
दतामया॥ नहरएयमयातीनुमतिस्फक्तेणखेरिना॥ विवेकिनेवसंसारं प्राप्तवानथजांगलं जंहकर्दवप्रायपुष्कला
जाथाः पत्तविणः॥ यत्रस्फुरति रवेरेणुपांथानमिववाधवाः॥ न तजंवीरखंडस्यतजे संप्राप्तवानहं॥ आलोविता
मयानत्रस्कंधसंसक्तिलीलता॥ मयिप्रलंबमाने स्या प्रयातः स तुरंगमः॥ गंगावजविनिनरेयथा दुःकृतस
वयः॥ चिरदीर्घाधिगः खिन्नस्तत्रविश्रांतवानहं॥ तत्रकल्पसमा रात्रिर्मम हिमग्रस्य मे गता॥ नस्नानवानाविति
वान्न नततानुकृतवानहं॥ केवलं तु गता रात्रिः सा पद्माक्षपरिनिष्टतः॥

तनविशेषः जंवीरो हं तत्राटाखो दृष्टुजनतामाविनामिन्य निपुरू वचनात्॥ मारात्रिः सा पद्मामिने कंपरं वाघरिताः रो॥

बा०७० ज्ञानानेमं दनपंक्तिटेकारमीकृ रे ःशीनार्गममदल्लपंक्तौयिटंकरान्यानिवसीकृनाचिसीकाराः तेःसहनिमिसंघानेश्वसा
७० दूंसवैरीरात्रिर्यनीयायष्पतिकांनाः नतंप्राणिजानंनरवजंगलेजाणविनविज्ञेपेखंडचमणंज्ञकलन्मनलंबीवहिचीतिरा

सहसीनान्नेमदंलपंक्तिटंकारसील्कनेःसाईनिमिरसंघानेःसाव्यनीपायुत्रावरी।प्रवृत्तस्मान्नामहस्कारांसंविहतुननःह
लीनक्किंविदस्पनेनत्रनूनंनरवजंगज्ञोच्चनिजानेगुणजलेयधाम्रवेशरीरकेवलविगनाचाकेखंडमणचसी।ची
चीकुचीतिवचनाविहरनिविहंगमाःत्र्याहनागमायन्नेव्योम्नोरविसनायकोदस्नामयाप्रज्ञमताहारिकोहनचारि
णी।नरनारकनजोनारूपामामधवलंवराञ्चहमनमागानस्मिन्नशवशिनिवचंद्रमाः।मध्यमोहनमाश्वेनदासेवलवहा
यहिरेहिनीनार्भिहरणमालायांनिसपरः।स्तुहंनर्महनीयंमेबालेशहिमुपेत्तुपी॥ ७०

शमुकारःविद्याज्ञागस्यव्योम्नो।एनागंदेहांरविसनायकेस्वावापन्नेप्रासेसनीस्पर्थः।हारिकावाजिकाकनानिकानेत्रम
भ्यस्तहलमनुजन्नं।ननारकेपरिन्नमकनानिकेनेत्रेयस्याःसानयोक्तास्कारनांनरितांउपेयुषीवपगता॥

पाजरहस्ताहीनांसमहारन्ननखंडेनिपतीनिसमसीहारकेस्रीनामकुंजकेपुनिकुंजेपुफलादिजिह्मयानिपद्मान्यानिनगांसं
गंकुर्वन्यागुंजकेथिनिकचिन्ना।नचस्वकंगनेपुवासपुवागुंजांफलेथिमर्थः।रांतोरमयुक्तोत्रिज्ञिनोवलीवहेउिज्ञालेहलेना

याम्नयापितयामयमिङ्कंदनेनकिंचनयत्र।स्याथनियालक्ष्मायथाउंहृतिनेथनंकेवलंचिरकालेनमथ्यसंनानुगामिनि
।त्वंडानवंडेनिपतनिष्ठायानलेपुराष्ठिने।तयाकृंहारकेपूराचंडालीविद्धिमामिनिराजनयाचनमात्रेणमत्रोनाप्रोषिनाज
ने।इत्यकत्रवन्यागढेसाचनेन्यावपदेपरा।कुंजकेजकेपुनिमङ्गन्यालीलावननयाहितंदहामिनोजनमिहंननानिवसिचे
न्नमा।वाहयन्मत्रमेहानासुहालेपुष्कःमःपिना।नस्मरमन्नंनवनिननेहीयतेस्थितेने।प्राणेरपिहिसंपूज्यावध्वनापुरुषा
यतः।अयोक्तामामयानत्रानिवामिनवमप्रतो।केनापरिविचार्यतेवर्णजातिकुलक्रमाः।ननस्नोपोहनाहर्दमहामे
कमेकसमर्प्पितां।जंहफलरसःपनःपीतःमनुक्तःपक्षणेरनः॥

कृष्टेरेनेनवनीनिसमसमी।पक्षणेशाहेनत्रावरनापवाविनापुष्कसगहंलस्पने॥ ॥ ॥राम॥

उ·बा· पीवराकारेपीनहनिं॥ अवीचिनरकविशेषः॥ मानेनगम्यो ऽशं जम्बुद्वीपं तं तु मानेनगाहिवाकीर्तिं नगमाऽत्यमरः॥ वाचमित्यमरः तथा
९१ मणिकारे॥ नीहारमनकदारसुनीहारमाणितु पारबषल्लि संध्यामाणिनेः कडारसु कपिलामु कडारः कपिलापिंगलइत्ये
मरः॥ हित्युपीद्लिनास्विवसनीपुच्छिना इति संबंधः॥ बेनाबध्य नेनस्मिन्निति बेताल बंध नंबेताल छ्मने च नंतस्मान्नाजंग

विश्रान्तेचमयानश्च मोहापहननेचेतसा॥ मांहस्तेनाथमादायप्राणंवहिरिवस्थितं डराहमिंडराचारमास्पसार नयपदं
पिनरपीवराकारमदीविमिवयानना॥ तथाहमनुपगिन्मामानेगायनिवेदितः॥ अयंममजवेजनानलहेनवरोचुतो॥ सन
स्यावाढमित्युक्त्वाद्दिनांतेसमुपस्थितेमु मोचहां नावावदोहनीनः॥ किंकरान्विवनीहारीमकडाएसुरिहस्थो धूलिनास्वि
वबेनालबंधनान्नस्मादिनांते चलितावयं हतेनपकणंप्राशासंध्यायां हीयंजंगलान्॥ विकल्पितवहपथिकपिकु
कुटवायसा शोषार्थप्रसनार्थेतेश्रीजालपतनयंगं॥

संनद्विशेषः॥ पकणस्य लहणयापुक्कसानयस्पचालिविशेषणानिविकल्पितेत्यादीनिविकल्पितानिविविधं छेदितानवराहाद्युप ९१
स्मिन्समानतथोक्तं॥ स्न्यानाएप चशिराः शोषणार्थप्रसतानिप्रकीर्णानियानिमांसानियानि तानेवनंचः॥ शेषार्थप्रसतार्थितं
चस्तासांजालेपतनं॥ खगाः पक्षिणो यस्मिन्स तथोक्तस्तं॥

क्रव्यपामिषांपलंक्रव्यमामित्यमरः॥ बाबहस्तस्थितेषुक्रव्यपिंडेषुक्षणिनाध्वनिनाध्वनिनामक्षिकायस्मिन्सतथोक्तस्तं
उपदिनां उपशिसंके कराङ्कीतिनाम॥ कस्त्वबलेनिनेने सवैणद्वयः॥ सरजसंममसज्जमवेगं॥ जनितः उभयतः ध्वनेदुःवि

बाबहस्तस्थितक्रव्यपिंडक्षणिनमक्षिकं संत्रमोपहितानजीरलखंडके॥ अहमास्थितवांस्तत्रनवेत्रसुरमंदिरे॥ संसक्ता
मेकेकराङ्गातुतेनासंगमयन्तुषा॥ जामानायमिनिप्रोक्तं नयानदनिमंदिरे॥ वक्तुनात्रकिमुक्तेनकस्मिंश्चिद्दिवसेततः
॥ दनावनेनसामदंकुमारीनयदायिनी॥ सुक्त्मामाहस्तबलेनिड्हतेनेवयानना॥ सरजसमपृनितोविनेऽडरत्र प्र
सनमहामदिरासवास्वपाकाः॥ हतपडपटहाविजासबन्नःसयामिवडः॥ कृतनद्वारायोमहान्नः॥ राजोवाच॥ ततः प्रसति
नवाहयनः पुष्टपुकसः॥ मसरीजोनवसानेकमान्मासाश्वकंगनं॥

शेष्ठनारंवकुः॥ मदिरा न्यासवाचमदिरासवाः॥ प्रसनाः ज्यासाङ्गिलिनामहेनो मदिरासवायेषांनेतथोक्ताः॥ आसवाः सुराम
दिरीअत्रस्वाडरमामुराः॥ यथाऊः हीरस्वामिनः॥ स्वाडरमामदिरेनि श्वपाकाः॥ श्वपचाः॥

बा०३० पुष्पिनामम्मतारजस्वलानाता। पीवरा पीनाङ्ग चामो वुद्धिस्थेति दुर्बुद्धिः॥ आज्ञा एव पाशा वंधनहेतुत्वात्। तेषां विधायक मुत्पादकं आ
१२ ज्ञापाशधि विधायकं समाः संवत्सरान् द्वादशान्तरे कालावस्थाने द्वादशान्तरे शीतवातातपक्लेशविवशो नेति सं वंधः॥ न लोकेति

पुष्पिनामा विसम्यत्वाक्षितागर्भवती ततः प्रसूता उः स्वदेहक नां विपदुः खक्रियामि वासा कन्या वह धेशी प्रमूं खेचिंते वपी वरा। पु
नः प्रसूता सावधैर्ये निः पुत्र मत्रोमतं। अनर्थमि वडवुद्धि राज्ञापाशविधायकं। पुष्क सी सा प्रसूता थपुनरप्यनर्कि त
तः। तया सह समास्तत्र यथा व वो नि वाहिकाः। शीतवातपक्लेशाविवशो न द्वादशान्तरे कलत्रचिंता हतयाधिया संरक्षमा
नया रक्षक श्च समारं मादिशः प्रक्षालितां इव। अथ गर्भनिकाले तुज्ञाराजक्षीरि नाथ पुष्पिन लोके द्वादशहनेक्षीला समस्य प्रध
ये मयि ति तत्र ड निश्रमासी चवरिशु षक्ष नलेभ्महन्। अकांड मरणोऽधीनं चंड चंडा जमं डलं॥ ॥

संवंधः॥ न लोकेति नलोकः त्वत्राग्निहाज्यादि शेषेनानं वंनि। अकांड मनवसरो ड निक्षकाल स्तन्य पुत्रमरणं तस्मान्निमित्ताद्दुडी १२
न मुद्र तं चंड मतिकोपचंड स्तं तेन कोपइत्यमरः॥ अकांड मरणोऽधीनं नचंडा जमंडल चेति विग्रहः॥

विंध्य कन्दर्विंध्य पर्वतस्योदकवक्रस्य प्रदेशं उद्रमायमरूपे स्या तु सिकठन्तथा विधरम्न मरः॥ अकांड मवसरो ड निक्षिवालः॥ क्रीडां
न दकां ड मित्यमरः। आह नी मिन्नादिडुष्टैः माविवध नोदवपावको वनाग्निर्यस्मिं स्तड दामर द वपावकं उत्पलतनाप्रतानी विसप्पुष्प

निरत्नतलेपत्रां वुविध्वं कडंनदायये। नवर्षनिधनं ज्ञानेद्व हनश्चेक्षं विज्ञाने श्रोत्र तंगारगजौत्योज्ञिगतो वहनिमारुते॥
आकांड मनवसरी प्रमुद्दामरवपावकं। सोधिताज्ञापाग हतं तस्मात्रोष न लोकतु पांतस्मिंस्तहावत्रं मानेक द्वेविधि विपर्यये जनान्के
विद्धिनिः क्रमणनास्ते समुद्भूतानाम्॥ शी लोकः केचन नेवैव प्रविष्टाः अनलेपरके स्निस्तस्ते पुपति केपि जानामु स्वर्वैः॥

नक्षुपमित्यमरः॥ तस्मात् पाति तनुपाधि यस्मिंस्तथोक्तं। विधिविपर्ययेनाग्यवै परीते श्वरस्तु पुविवरेषु॥ ॥ ॥

यो०उ० रूपं प्राहायामास उत्थाणेन उत्थानेन प्रत्यक्षतां स्फुटं प्रत्यक्षमुत्थाय मिति मरः॥ हारको वाल के हारको वाजने इत्यमरः॥ ॥ ॥

९३

अहं कलत्रमाहायकं लब्धा तस्मादिनि गतिः। सार्द्धं त्रिभिरपत्यैस्तु तया च सहितः सुखैः। अथ तद्देशपर्यन्ते तत्र तातं तरोस्तले। अवरो
प्यमुतास्तु धात्रा न नर्त्यनि वोत्थाणेन विश्रान्ता स्मिंस्तस्ते रोरवादिव निर्गताः। अथ वंशालक न्याया विश्रान्ता यो धरा
तले सुषुप्ता वांशी न स्वाय द्वोसमालिंग्य हारको। एष्टको नाम तन यो मे पपुरतः स्थितः। अत्यंत वल्लभो स्माकं कनीयान्सु
त वागिनिः समामुवाच हीना मावाप्य हरितलोचनः॥ तातदेहाश्रु मे मांसं पातुं च रुधिरं कृणातं पुनर्द्वहत्रेव सवालत
नयो मम प्राणान्तिकां दशां प्राप्तः साक्रंदो हि पुनः पुनः। तस्य ताभाग्रिमालोक्य मया दुःखातिनारिणी सोढुं नामापदं नीत्रा
मरणेकं तहतात्मना। मरणाय निमित्ता पक्कं तो तनिर्भ्मुयो मया तत्र काष्ठानि संचितं चितामाविश्वानहं चिता च टवटा
स्फोटैः स्थितामहं तिको स्थितौ। तत्सांतु याव द्वाल्मा ते चितायां निक्षिपाम्यहं। वलितो स्मि जवात्राव दस्मात् सिंहासना न्नृपः ९३
॥ तत स्तूर्य निनादेन जयशब्देन वोधितः॥

सांबरिकेणैर्णे इन्द्रजालिकेन मनोविवर्त्तत्वात् जगतो मनो मनो जगदिति सामानाधिकरण्य मुपपन्नं॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रा
जकाचार्य श्रीमत्सुखप्रकाशपादशिष्यश्रीमदात्मसुखकृतौ वासिष्ठ चंद्रिकायां उत्पत्तिप्रकरणं नाम द्वाविंशः सर्गः॥ सांबरिकाख्यानं
॥ एवं लवणाख्यानेः परमार्थ्यमममावविवर्त्तत्वं मनोविलासं सात्मकं देहाद्यनर्थजातं मिथ्या इत्युद्दिष्टानं अवलोकनं तत्त्वमेव वस्त

इति सांबरिकेनायं मोहउत्पादितो। ममान्यज्ञाने नैव जीवस्य दृश्यान्तः समन्वितः इत्यत्र क्रवणे भूरितेजसो अत्रं तर्द्व
नं जगामासौ तत्र सांवरिकः रूणौ ॥ अत्रेदमवस्तेस्याद्विस्मयो कुच्छ्रजो चनाः। नायं शांवरिको देवयस्य
नास्ति धनेषणा देवी कावन मायेयं संसार स्थितिवेदिनी। मनोविवर्त्तः संसार इत्ययस्यां प्रतीयते। अविद्याकेरतं
न सांविनाशो हि मनोजगतां। इति शांवरिकोपाख्यानं नाम द्वादशः सर्गः॥॥ वसिष्ठ उवाच॥ एतत्तमनसाराम त
रूते विद्धि राघवा यत्तत्कं मनसा ता वन्नत्त्वकं विद्धि चानघ॥

प्रतिप्रतिपादितं तदानीमेवं प्रतिपादनात् उत्पन्नापि व्रत्वात्मनत्वप्रतीति स्थित्वेकात्र्याना वा रनु नव पर्य वि साथि न न
ववतियतो। तस्ये का प्रसिध्यर्थं तत्स्यवायहृन्निनिरोधः कर्त्तव्य इति तत्रां तत्र प्रतिपादितमपि इदं विशेषतः प्रतिपा
दयितुमाह एतदेतन्मितिनामश्लोकप्रसिद्धो॥ ॥

यो०वा० अनुपलनीयं मनसस्तस्य यत्नसाध्यत्वाद्वा नवमेवाह । मननवर्द्धितमिति । संकल्पादिवर्द्धितमित्यर्थः । असौ पुमानत्र उत्तमपदेन
७४ सर्वोत्तमोपायेन अनुचित्तममविलासं त्रिशिखनाशं हरणे नानुगतो भवति चेन्महाफलत्वान्मनसो वा पुल्यसमाहनीयमित
ततिन अनुपानफलेनापि मनसोऽन्वाप्रयत्नेन संसारानुमुक्तोः किं नवेवन्नाह । संयमादिग्रस्तं हतामिति छेदःच्चाशयाकारत्वा

यथा अनुपलनीयमनं मनोमननवर्जितं । अनुत्तमपदेन सोध्यानेनानुगतो नयसंयमात्मनसः शांतिमेति संसारविभ्रमः
॥ महरस्य दत्तं पानेययाशरीरमहारणः वृः मनसो हत्र योपायाः । जो गसंकल्पविभ्रमाः संसारविषद्रुमाणं ताए
वंकुरपंक्तयः ॥ अस्य वित्र महाव्याधिश्चिकित्सायां परोषधं ॥

चित्तरत्नीनां संसारिकदेहदानहेतुनाम दत्तनिरत्वं किं तन्निरोधोपायमाह मनसोहत्र यस्मात् हिल्लोकत्रयेणलोगाविष ७४
वसंकल्पा एव विभ्रमाः जोगसंकल्पविभ्रमात्मे हेतु निर्ग्रथिमानायामनसोहत्र यः शशादिविषयानां एवेतवयः ॥

औषधस्य परत्वमेव साधयति स्वायत्तमित्यादिना लोके किं चिहौषधं महायं विनासेनैव साध्यत्वं भवति नेहं धनयेन्याह स्वायत्तं स्वाधी
नं स्वेनैव साध्यमितियावत् स्वाधीनमपि किं चिदुःसंपादं नेहं नयेत्याह सुसाध्यमिति । स्वायत्तं सुसामपि प्रयोगकाले किं चिहौषधं
सुखदं न भवति । नेहं तथेत्याह स्वादितिपरं विधमपि किं चिदौषधमनैकान्तिकफलं नेदं तथेत्याह निश्चितमिति । फलतानिश्ची
तमित्यर्थः । अभिमतमिष्टं वस्तु निरामयः पथ्यान्नायरहितं तथैव व्याप्यमरं मनसो वारय विषये पुसंचारमुत्वात्तत्नाइष्ट
विषयत्यागेप्रोत्साहजननाय तत्र कुर्वाणं निंदति । स्वायत्तमितिपकान्तहितं कराचिदप्यहितं न भवतीत्यर्थः । स्वेक्षित स्वाः

स्वायत्तं मृगनवस्मामि सुसाध्यं स्वां हृष्वितं नाम जन्मनिमनंत वस्तु यस्मिन्हतिसुनिधि रामयः पश्चः जितमेव मनस्तेन वाच्यं प्रसख
हृन्त । स्वायत्तमेकांतहितं स्वेक्षितत्यागवेदनं यस्य दुष्करतायां तं धिक्पुरुषकीटकं । अस्य संगमनीहतन वितानसममता
विनाक्षिध्यविमायसे नायो मनसेव मुने मनः ॥
स्वेष्ट विषयत्यागसएव वेदनं वेदनोपायत्वात् इष्टवस्तुत्यागो नाम जयोपा
येष्वेव न हि तस्यागस्य क उपायः इत्यत आह त्वाक्षेत्रनिशाम्य मृगमोऽध्यात्मज्ञानस्वशब्दवणादियद्वासंगमः साफसंगतिः यथा
ज्ञेहकारोऽग्निर्नि सम्पूर्य स्तद्धिपरी तं न ज्ञानसंवेधाज्ञानं स्पर्धयुगे पापाणोरिसन त्संगमधारेणच्छेदनहृते मुपसाधिनति
नद्वियोगहेमविज्ञानिसत्सत्यादि वेदं कि मनो नापि नावितानि रसंत्तु वेनविवेकशानिमनसाछिंधि ॥

या० ३० मनोनियहं विनापि गुरुपादपीठमाश्रयतां अहा खेति। खेच्छितत्यागसाधनत्वाद्दुपवाश स्वेच्छितत्यागरूपिणो कासो शुभागतिरितितत्रा
३५ हा सर्वमिति। संकल्पनं शोऽनन्ताच्चासन्नत्तुणं तद नावो संकल्पनं नदेव ब्रह्मं तेना संकल्पनारिति शोना नारोऽननत्वाहिरागद्वे
षानु तेषेते। तत्यागेन योरनुदयाद्विभ्रंतितमेव नवं नीत्व संकल्पनमेवब्रह्म त्यमितिकं अमनोनियहं विनाशुभगतेरभावेतर
र्यतन्निमहः कार्य इत्याह नामहापदवीमित्यादि शिष्टकश्चयेणमहापदवीनिब्रलोच्यनो माहिमह पदवीयस्याम नत्रा जी वानु

स्वपोऽहषेकमाधेनस्वेच्छितत्यागरूपिणा मनःप्रशाममात्रेण विना नास्ति शुभा गतिः। सर्वसर्वगितंरंगंनंब्रह्म संपद्यते तदा अस्मं
कल्पनशास्त्रेण छिन्नं विभ्रंगतं यदा नां महापदवीमेकामप्यधिवसन्स्थिरं। विभ्रं विहत्यिनं छत्रा विज्ञा दृपि परो नवा नवमावंन
पामुखे मुक्तः परमया धिया। धास्यात्मा नमव्ययोयमविशेनतः परं पौरुषमाश्रित्यनी यावित्रमविनं॥नां महापदवीमेहिय
त्र नास्ति नवेतरद्॥

गपरे वासधं संच रत्निकाम प्यतत्वामिनत्यर्थः अधिवसन्नधिरुह्य वसन्नत स्यां मनोधारयन्नित्यर्थः॥ ३५
विदं छित्वा विनायस्त्वं विभ्रं चिन्मात्रबोधं छत्वेत्यर्थः॥ आत्मनस्थिरं धारयनो ब्रह्मणिम्मनतः परविविनायस्त्वमवातिमुत्थोहत्त्व
मुख्यपुत्रः कतनाके त्यानिमनुमान स्वंयनासियसपदत्त्वां नवसियंस्याः पदव्यांननवसि त्वदि तरजागत्वं नास्ति तामाहि
नीयां ब्रह्मनिधान महापदवीमहिरुद्य॥

अपापि मनोजयो न सिद्धश्चेनिरुहो नस्यनत्युपवियानकत्वात्संतनकश्चयोमनोजयेपहत्वे तेनत्याह अनुद्वेगरति। तथा चोक्तं नभवतास्ति
श्येनयोक्तं ब्यायामेनि विलिखेचेत सेति। येनत्रिलोकी विजय प्रसूण चैजो ऽसविजयापि नणंचवृमति नीतीत्यर्थः। पुनरपि मनोनियहे
या माहध्यानन रति। दृश्यादाका शेन्नः करणरत्ना नाना व यौः सधेश्च सा रुनया मती यमाना योचितिचि प्रयध्यानतः प्रदेशवादि

अनुद्वेगश्रियो मूलमनुद्वेगा स्यवन्तनिजन्नोर्मनो जयोयेन निजोकीविजयमणं। ध्यानतो हृदयाकाशे चिति चित्कधारयाम नोमा
रयनिः शंकं न नो वशं निनाशं तिनाधयः। यहिरम्यमरम्यं ते वयासंविदितं विरा। छिन्नात्मैव तदागानि चित्तस्योतिमन्मम॥

वक्रधारया ज्ञान वक्रधारया न तु वित्तस्य स्वनावनो वायस प्रवणं बालान्धयानमेवनसंभवतीत्यत आह यरीति विद्वा विवेकिना वि
यारम्येरमणीयम्भूवत्र्कअरम्य वेरमणीय तायामगनया संविदितं यदिरमणीयत्तानुद्विग्नहीतंच्च रमणीयतयाविज्ञातंयदी
त्यर्थः॥ ननुहि रागमूलस्य विषयरमणीयताध्यासस्य निरुध्यारागनिरुत्तेः चित्तस्यागानि चित्तवशः छिन्नात्मैव भवति॥

वा॰उ॰ असंकल्पनशास्त्रेणच्छिन्नमिति। यदुक्तं तन्मनःस्वरूपोक्तिपूर्वकं प्रपञ्चयति अयमित्यादिना। अयमहमस्मि सोऽहमस्मीत्यभिज्ञाप्र
३६ त्यभिज्ञे पदं सन्निहितं वस्तु एतद्बहिर्वस्तु महमपि योजनीयं एतावन्मात्रकं यथावत्तावद्रेमाणे मनाग्भावनमात्रेण असंकल्पमात्रेणस
कल्पकत्वाठाणेति यावत् दृष्टत्वं णच्छेदनसाधनेन विज्ञेयनेमच्छिपते असंकल्पनेन असंकल्पेनकल्पात्रेतात्रेत्यादयः प्रायेण स्पष्टा

अयं सोऽहमिदं तन्मे एतावन्मात्रकं मनाक् तद्भावनमात्रेण दात्रेण प्रविलूयते छिन्ना। समेद्ध त्वं वोक्त्रिय यात्रारदेक्ष्यते तावत्तेना
कल्पनेनैव न यात्रहप्तेनेम नाकल्पात्र पवनाना नुयानुवेकवम त्वाः। नपंतद्वादृशादिना नास्ति निर्मूलनसंहतिः असंकल्प
नमात्रैकसाध्ये सकलसिद्धिदा असंकल्पानिसाम्राज्ये तिष्ठाः ईदृष्टं बुधनन्दहः सकल्पमाविनवेनमनोरिणात्वं निजीयसे विविध
क्लनिहत्यनिनाशंतोषमात्रविभवेनमनोविजितमनिमोहितेन सुखमेहि निरीसितेन॥॥

यः असंकल्पानिसाम्राज्येत्वसंकल्पनि
विकल्पसमाधिः स एव साम्राज्यं अनिशापितसाम्राज्ये तस्मिन्नुपविष्ट बतनय दृश्यवत्तेवि नम्र तत्स्वरूपः संतोषमात्रविभवेन मनसाप
नोपिजितमनित्योदितेन स्वयंप्रकाशज्ञानसर्वहानानेन तुर्येणस्थगिनमविशेषं एणनिरीसितेति निरभिलषितेन॥ ग

संतोष एव समता यत्र अपि मनो निग्रहं तु नां रंजयतु पसंहरति। परमपावनमेति। अनाविहास्मनयासम्यनयार श्लाघ्येति। सौहर्दवेष
रहितनात्मरूपमनया तत्त्वैकध्यानाभ्यासेनेन्यर्थः। मितया परिच्छिन्नया आहं स्यात् अहंनावे नाहमस्या यासमतयो हेतुना
मितया समया परवशिष्टं पदं न दृष्टिसंबन्धः समता एकध्यानाभ्यासेनाहंकारेशमितेन पदवितृहपुंतुरीयाख्यं परवशिष्टं च गतित

परमपावनया हि मत्रीतया समतयात्म वृद्दामपि। शमितया मितया अनरहं तथायद्वशिष्टमजं परमस्यतनन्॥ ॥वसिष्ठउ
वाच॥ नहि चंचलताहीन मनःक्वचन दृश्यते। चंचलत्वं मनोधर्मो वह्नेर्धर्मो यथोष्णता। ये याहि चंचलास्यंदृष्ट्वा किं भिन्नवसं
हिता। तां विद्धि मानसीं शक्तिं जगदाडंबरात्मिकां। यत्तु चंचलताहीनं तन्मनो मृतमुच्यते। तदेव च तपः शास्त्रसिद्धान्तमो
क्षउच्यते। तस्यचंचलतावेषा अविद्या राम सोच्यते। वासनापरनाम्नीतां विचारेण विनाशय॥

नवास्ति यद्यपि न हि चंचलताहीनं इत्या
दयो यत्नस्य रसनोम्मूलमिति। प्राक्तनाः प्राक्तनाः प्रायेण स्पष्टार्थाः। तदेव मनसोऽमनत्वमेव शास्त्रश्रवणेन तत्प्रबलाभ्यासमणि
कदेनो तत्त्वरीकृतोऽर्थः सिद्धान्तः। नदेवमोक्षु तुयनेनदुपायत्वात्तत्रविद्याकार्यत्वात्तत्रानिपाद्य तोवासनाभूलवार्ता समापरना
मा॥

वा.उ. त्यागवशादिनिमनस्कता त्यागवशान्विलीनया उक्तंच दृश्यमिन्नमिमं तं कृत्वा यस्तिष्ठति निरामयः॥ जितमेव मनस्तेन वा सम्यक् प्रसरमु
३३ क्तेनेति॥ ज्ञानात्मा सेनेव मनसो मारणीयत्वं वक्तुं स्वस्य मनस्तूपकथानपूर्वकं यथाभ्यासं निःपद्यमानरूपतामाह॥ यत्रत्वं सरसे तोरिन्या
दिशो रत्नतुच्छ्येन सहमनो रात्मानात्मनो र्मध्यमध्यस्थं यथालोके मध्यमनया उक्तं जोनवन्मेव मुनच्चात्मानुकूलं नवतिष्ठन्तउ
पायविशेषेण यत्नश्चाह अनेन तत्त्वात्मानात्मा निप्रायः॥ आत्मानात्मधर्म्मयोरपि चेतन्यजाड्यपोरनुक्रमेण स्त्याहयन्मध्यं

चविषयावासनया नयांतमित्रसत्त्वया॥ विलीनयात्यागवशात्स्वरं श्रेयोपिगम्पतेपत्र त्सहसनोर्म्मध्यं चित्तजाड्ययोः॥ तन्म
नश्चोचनेरा मद्यहोलाभिताकृतिःजाड्यानुसंधानं हनेनाज्ञात्मकनयेच्छया॥ चेतोजडत्वमायोतिरंठाभ्यासवशेन हि॥

चित्तजाड्ययोरितिद्वयशेलायितानुकृतिः चहमिदंकृतिश्रयामेतत्रतापरिणामलीलया उक्तं द्वयेशेलायित॥ आकृतिनिराकारोयस्मात् ३३
त्यानाजात्यानुसंधानं कृतं उ दृविज्ञापरस्व स्त्रीकृतं वे तो रठाभ्यासवशेनेद्याद्ीमयानिरस्वयाअपोज्ञात्मकनयाजडत्वमायाति
जडतावंश्मतानि जडदेहादिप्रधानोनवतीत्यर्थः॥ उपजन्यते हि प्राकृतानां मनस्मादृशं॥ ॥

विशिष्टे बोधो विसे बोधः मारीनस्मिन्ने कस्मिन्ने वानुसंधानं विवोधैकानुसंधानं तस्मादिद्द येनिविशेषणमत्राप्याकर्षणीयं
चिरंशो विहमंत्राञ्चात्मास्वरूपं यस्य मनस्तत्त्विरंशात्मात स्वभावस्तन्नानया॥ हस्त्रलोसिइतिनिरंतरसनुसंधानात्मनश्चि
दाकारं सर्वचिनोनेरेनाविनाश्यमानस्वरूपं श्ववतिष्ठतइत्यर्थः॥ उक्तं विज्ञादयति॥ पौरुषेणेति॥ पदेवस्कति॥ पजितमाहाञ्च

विबोधैकानुसंधानाच्चिरंशात्मनया मनः॥ चिरैकतानुपायानिठाभ्यासवशादिह॥ पौरुषेण प्रयत्नेन तस्मिन्नेव परे
मनः॥ योज्युनेनत्परं प्राप्यनवत्यभ्यासतो हि तत्॥ अतः पौरुषमाश्रित्य चित्तमाक्रम्य चेतसा विशोकपदमालंब्य
निरातंकः स्थिरोभव॥ मनएव समर्थं हि मनसो दृढनिग्रहे॥ अराजा कः समर्थः स्याद्राज्ञो राघव निग्रहे॥ त्रस्याहृ
गृहीतानां संसारार्णवपातिनां आवर्तैरुह्यमानानां दूरेस्वमनएवनौः॥ मनसैव मनः छित्वा पाशं परमबंधनं
। नवाडुत्तारयात्मानं नामावन्येन तार्यते॥ ॥

तइति॥ चेतसा विवेकिना चित्तं न निरातंको निरामयः॥ निरूपद्रवइत्यर्थः॥ चित्तादन्येनापि तस्याक्रमणं शंकाया
माहायनयेनादिग्राहीनक्रञ्चावर्तैर्दीनाप्यावर्तैरुरमुह्यमानानामितिसंबंधः॥

यो०उ० मनसा मनश्छेदः प्रकारमेव संक्षेपविस्तराभ्यामाह पूर्वोदितेनेत्यादि श्लोकद्वयेन। वासनेति। वासना मूलाहंनिर्गुणितो वासितं संस्कृ
५८ तं यच्चनरमं तत्प्रदेशेणयथावद्वासितानां न राष्ट्रत्याहि नष्टयांतः करणे संस्कारो जन्यतद्वृत्तिवेदाननित्या वहुलतो नाकिंकास्कष्ट

यथोदितेति मनोनाम्नी वासना वासितानां तथा। तां तां परिहरेत्याज्ञस्तनेति विद्यारूपा यानवेनानेगेकवासनांत्यक्त्वात्यज
नं नेद वासनां। नावानावौ न तत्र स्थात्वा निर्विकल्पः सुखी भव एष एव मनोनाशस्त्वविद्यानाश एव च। यद्यत्संवे
द्यते किंचित्तत्रास्थापरिवर्जनं। च नाशस्तु वहि निर्वाणं दुःखमास्थापरिग्रहः॥ अनेनेव प्रयत्नेन नत्र लसंपद्यतो हृणान्॥

तैव ज्ञानारव्य येति तनोनेद वुद्धिस्यागात् अनंतरमावाना वौमेदिनौत्मत्का तद्विषयविकल्पोत्यक्तैस्तथेः। एषा एव तेत्यादिनाद्वयं ५८
स्पष्टार्थं प्रयत्नेन विषयेषु रमणीयतास्पासत्यागविषयेणेत्यर्थः॥ ॥

न त्वविद्याया विद्यमानत्वान्मनः स्वज्ञानेननिश्चत्वसंभवात्। न निवर्तकज्ञानजाना यमनोनिरोधस्तदुपायोपन्यासो व्यर्थ इत्याशंक्याह।
अविद्यमानेति परत्वेन नाम्नैवाविद्यानाम्ने वा भावएवाहि नास्तो मुख्योर्थः॥ सम्यक्प्रज्ञस्य माकुल इत्यकं अर्थतावत्संसार
नगुधित्यादिना प्रपंचयिष्यतु रामस्य प्रश्नमुत्थापयति। अविमवप्रोढामिति। अज्ञानैश्वर्यो भूत दुःखान्पेवकह कन्नाखिन॥॥

अविद्याविद्यमानेति नष्टप्रज्ञेषु विद्यते॥ नाम्नैवांगीकृताकारा सम्यक्प्रज्ञस्य माकुरु॥ ॥श्रीरामउवाच॥ अविद्याविभव
प्रौढां निविडं पुरुषस्य हि। न तरप्त्वा ध्यं कथमिदं नयोपि नगवान्वद॥ वसिष्ठउवाच॥ नावत्संसार नगुधुस्वात्मना सह दे
हिनं आदोलयति नीरंध्रं दुःखकंटककन्नाल्लिष्ठु। अविद्या यावदस्याश्च नोत्पन्नाक्षयकारिणी। स्वयमात्माय जोके ह्यामोह
संकटदायिनी॥ अस्याः परं प्रपश्यन्त्याः स्वात्मनाशः प्रजायते। दृष्टे सर्वगते बोधे स्वयं त्येषा विलीयते॥

कंटकदुःखानीरंध्राः कटकन्नाखिनौयेषु तेनथो क्तास्तेषु संसारनगुधुसंसारमानुषां दोलयति चाजयाति अस्याः शिथरूपेण
स्थितया अविद्यायाः स्वस्य परंमात्मानं द्रष्टाधोकं विशदयति। दृष्टइति॥ ॥राम॥

वा·उ· सकलीनबोधशक्तिर्नब्रह्मणेदृशनिस्य क उपाय इत्याशंक्य विषयेष्विहायां सत्यां श्रवणेइरपि वैयर्थ्यात्तेषु वैरस्यमेव तदुपाय इत्या
७९ येनाह॥ इछामात्रमिति॥ इछानाशस्ताई केन सिध्यतीत्यत आह॥ सर्वेति॥ विषयेषु रमणीयता अस्तं सकलसत्यत्वे बोधसंकल्प
ःस एव शास्त्रं तेन इत्यर्दे रागसमविफलायन संकल्पते किंसुखं क ए वैराग्यमित्यादृयनाहा॥ मनागिति॥ मनाकिंचिद्वासनात्र
विषयेष्वातत्मकरणेन॥ कालिकातिमिरसंघनिःवासनैव रजनी रात्रिस्तस्यामनागपिक्षीणायां सत्यां चिदादित्यस्तस्यप्रकाशा

इछामात्रमविधेहत्तत्वात्रो मोक्ष उच्यते॥ सवासंकल्पमात्रेणपि हीनं भवति राघव॥ मनागपि मनो व्योम्नि वासनारजनीक्षये कालि
कानुनामेति विरादित्यप्रकाशत॥॥ रामउवाच॥ यावत्किंचिदिदं दृश्यं साविद्यादीयते च सा आत्मभावनया ब्रह्मन्नात्मा सोऽकि
दृशान्मतः॥ वसिष्ठउवाच॥ चेत्यानुपातरहितं सामान्येन च सर्वगं॥ यच्चित्तत्वमनाख्येयं स आत्मा परमेश्वरः॥

नन्वविद्याकालिकानुनाक्षीणामेति यावत्किंचिदिति स्य शार्थः॥ चेत्यानुपातरहितं ज्ञेयानुगतिशून्यं यथात्र घटरणं शश्व
दीन्ज्ञेयाननुगच्छति नैवं चित्त्वं ताननुगच्छतीत्यर्थः॥ सामान्येन मतयैवस्तुनाधिकभावं विनैव सर्वगं ततमव्यापि तेन ७९
पंचित्वं सर्वस्याभावादेव सर्वगमित्यपि नाख्येयं यद्वाशब्दप्रवृत्तिनिमित्ताभावादनाख्येयं विषयसन्निधावपि निर्विकारं
।अशेषविशेषरहितं। परिपूर्णमित्यं यतच्चैतन्यं तदात्मेत्यर्थः॥ तस्यश्रवणे सकाशात्म्ये इदं कदस्यति परमेश्वर इति॥

तस्य वस्तुपरिच्छेदं कालपरिच्छेदं च कुरुस्यति। सर्वं चिरवत्विति॥ अध्याय मिथ्याप्रत्ययं वारयति। सर्वमिदं ब्रह्मैवेति बाधायां सामानाधि
करण्ये इत्यत एवाह। कल्पनान्येति॥ कल्पनान्वेति॥ सर्वापि कल्पना मनोविलास एवेति॥ मनोनाशीत्युक्तं। ननु सतो वंध्यापुत्रादेर्जन्म
भावदर्शनात् जन्मादिषड्भावविकारवत्तयोपलभ्यमानं जगत्कथं तत्त्वविषत इत्यत आह॥ नजायइति॥ यस्माज्जगज्जन्मादिनानिरूप
णीहं तस्मात्संतानविषत इतियुक्तमुक्तं॥ उपसंहरति केवलमिति॥ केवलमद्वितीयं केवलाभासं केवलं प्रमाणव्यापारं विनैवा

सर्वं च खल्विदं ब्रह्म नित्यं चिद्घनमव्ययं॥ कल्पनान्या मनो नाम्नी विद्यते नहि काचन॥ न जायते न म्रियते किंचिदत्र जगत्त्रयो
॥ न च भावविकाराणां सत्ता क्वचन विद्यते॥ केवलं केवलाभासं सर्वसामान्यमक्षयं॥ चेत्यानुपातरहितं चिन्मात्रमिह वि
द्यते॥ तस्मिन्नित्ये तते शुद्धे चिन्मात्रे निरुपद्रवे॥ शांते समसमाभोगे निर्विकारे चिदात्मनि॥ भासते प्रकाशत इति॥ केवला
भासं स्वयंप्रकाशमित्यर्थः॥ सर्वसामान्यं सममेव मानं ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतेष्वपि न्यूनाधिकतया वस्थितमित्यर्थः॥ चेत्यानु
पातरहितं॥ चेत्येषु ज्ञेयेषु सदृष्टिष्वनुपातस्तदाकारपरिणामस्तेन शून्यं॥ उक्तस्वरूपमात्मस्थं तस्मिन्नधिष्ठाने तद्विपरी
तद्वैतानर्थकल्पनामाह॥ तस्मिन्नित्यादिना त्रयेण॥ तते व्यापे समसमाभोगे समं तं सम्यगाभोगः परिपूर्णता यस्य तत्समसमाभो
गं तस्मिन् निर्विकारे तत्पादादितो मानश्चात्मास्वरूपं यस्मिन्॥ निर्विकारे चिदात्मा तस्मिन्नः॥

वा·उ· येषामिति। स्वभावं सत्यज्ञानादिस्वरूपमनिगतमतिक्रान्तं स्वभावाधिगमे स्वभावविपरीतमचेतनं जडादिरूपं चेत्यं दृश्यं संकल्य विकल्पीत
८० उज्झरूणस्व संकल्पितं वै स्वमेवानुधावति। नाधियानवित्मात्रं। सा स्वयमस्ता नाम्बने तो ब्रह्मरूपत्वान्मालानिरहितात्प्रपञ्चवरहि
ता। दृश्यापि संश्लोपान्तत्वात्तेन वप्रतीयमानामनन्तरा वोच्यते। तदुपाधित्वान्तमत्वान्मोमन इति श्रुतेः। विनागकल्पनाशक्तिःसा

येषां स्वभावातिगते स्वयं संकल्पधावति। चिदेतं स्वयमस्ता नाम मननान्मन उच्यते। एतस्मात्सर्वगादेवात्सर्वशक्तेर्महा
त्मनः। विनागकल्पनाशक्तिर्लहरीवोच्छिता। मनः। अतः संकल्पसिद्धेयं संकल्पेनैव नश्यति॥

नमास्येदृकल्पनाशक्तिरुच्छितासांगासो मनोरूपेणोक्तत्वाल्लहरीऊर्मिरिवा एवं दैतानर्थमूलं प्रदर्श्य निवृत्त्योपायमाहातद् ८०
तिष्य तद्द्येमनोनाम नीविनागकल्पनाशक्तिरुचितकारणरहितानहि ब्रह्मनिर्विकारं वस्तुतउचितं कारणत्वावितुमर्हति
। अतः संकल्पसिद्धाप्रतिता सा सिद्धा सा च सकल्पेनैव वस्समाणेन सर्वब्रह्मेत्येवं रूपेण नश्यति॥

येननैवेत्याह योमनोपदृत्तुसंधत्रदृत्यतः प्राक्तनास्पष्टार्थाः। न केवलं संकल्पेन मनसो बंधकत्वं संकल्पितार्थेष्विंद्रियप्रवर्त्तकत
यापीत्याह। मनोयदृत्तुसंधत्त इति। यतः सत्यामेव रागी वासनायां मनसोपि बंधकत्वं नासांत्याया मतः सान्याजेत्याह। परं पौरु

येनैव जातानेनैव वृक्षिद्भालेववाग्युना। नाहं ब्रह्मेति संकल्पात्सुदृढाद्वध्यते मनः। सर्वं ब्रह्मेति संकल्पात्सुदृढान्मुच्यते मनः
। कृशोतिदुःखावद्धोहं हस्तपादादिमानहं। इतिभावानुरूपेण व्यवहारेण बध्यते। नाहं दुःखी नमे देहो बंधः कोस्यात्मन
:स्थितः। इतिभावानुरूपेण व्यवहारेण मुच्यते। नाहं मांसं न चास्थीनि देहादन्यः परोस्म्यहं। इतिनिश्चयवानंतः क्षीणा
विद्या विमुच्यते। कल्पितेयं वमविद्येयमानात्मन्यात्मभावना। पुरुषेण प्रबुद्धेन न प्रबुद्धेन राघव। मनो यदृत्तुसंधत्ते तत्स
र्वेंद्रियकं तत्स्रुः। रूपेणात्मसपाद्यं स्नेनाराजाज्ञामिव मंत्रिणः। परं पौरुषमाश्रित्य यत्नात्परमया धिया। भोगाशानावनावि
त्रात्मपूलमनमुद्धरेत्। ममपुत्रा ममधनमयसोहमिदं ममाइयमिंद्रियजालेन वासनैवाविवलाति। मानवा ज्ञो भवज्ञ
स्त्वं जहि संसारवासनां। अनात्मन्यात्मभावेन किमज्ञ इव रोदिषि॥ ॥
पमिति। भोगाशाभावनाभोगवासना मूलेनात्मा
समलक्षणेन महवर्त्ति इति समूलं तस्याप्यासलरूपेण मूलोद्धरणार्थं किं कार्यमित्याशंक्य तन्मूलवासनोद्धरणे कार्यमि
त्याह। ममपुत्रा इति इंद्रजालेनैनीभावेत्तीया। इंद्रजालस्वरूपकथनं ममपुत्रा इत्यर्थेन।

बा·उ·म· कस्मैचेनिस्पृहाः श्री अनुक्तोत्राव्याजेनाविद्यानि रामाय प्रोक्ता हयति। अहोविनि। अविद्यानिराज्ञाय पतमानेन अवर्जनीयानि तुक्तादि
८१ कार्याणि कुर्वतापि कुर्वतापि न तत्र रागः कार्य इत्याह निष्टन इति। रागानुरंजना रागानुषंगः प्रोक्त न तु निरद्धिबंधन तुल्यं कि

कस्मैवायं जडो मूको देहो नत्व निराघवाय दर्पं सुखदुःखान्या मवश्याः परिभूय से। अहो नु चित्रं यत्स त्येब्रह्मतत्वे दिस्मृते नृणाय
द मनस्मविद्याख्येन तु रः परिवलानि। निघ्नतस्त्वका धैर्येषु मास्म रागानुरंजना। स्फटिकस्येव चित्राणि प्रति बिंबानि गन्ततः
॥ वाल्मीकिरुवाच॥ एवमुक्तो भगवता वसिष्ठेन महात्मना। विकाशितांतःकरणो रामो गिरमथाददे॥ अहो विचित्रं प्रोक्तं
बीदास्तु नुनिरद्य माः अविद्यमानाप्यविद्या नयाविश्वं विलीकृतं। इदं न दृश्यते यातेन ण मत्रजगत्रये। अविद्यापापियत्नाम
स मे निगडबंधने॥ अन्यत्र संज्ञायेय मम महात्मन्न हि दृश्यते। लवणे सोमहाभाग किंनामापरमाप्तवान्॥ ॥वसिष्ठउवा
च॥॥ अत्रतेशृणुवक्ष्यामि इतिहासमिमं मुने॥ लवणोसौ यथा प्राप चांडालत्वं मनोभ्रमा॥

मत्राश्चर्यदृष्टं नत्राहा अविद्यमानेनादृश्य विलीकृतं रिक्तीकृतं पुरुषार्थरहितं कृतं मिथ्यार्थः प्रपंचः अपिताद्योनामताः ८
कुत्रामा अविद्यपामिसर्गानिविडबंधन इति यन्नी मतस्मान रणमात्रे नदिदृजगत्रय यवस्मृतं तोप्राप्तमिमंवेयः अन्नत
प्रष्टवमस्तीतिशेषः॥

वक्ष्यमाणवृत्तांतकथनफलमाह। मन इति मानासंभ्रम एव कर्तृ नदेवच फलं क्रियाफलं तुक्केनदारीरंयेन देहेनेन तद्वत्तमाकर्णयश्
तम मखां कृतुंय ये कुर्व इत्यर्थः मनसेतिपदेईहायामिन्नेनापि संबध्यतेनससमीहितो तीयाथे अग्रेनाधिकेन सह वक्ष्यति इति। ईष

मनःकर्तृफलं तु केन चारीरं क्रियाफलं। येनैतद्बुध्यसे नूनं तदाकर्णय राघव॥ हरिश्चंद्रकुलोद्भेन लवणेन पुरा नृपः॥ एकांते
नापविष्टेन चिन्तितं मनसा चिरं। पितामहो मे सुमहान्राजसूयस्य याजकः। अहं तस्य कुले जातस्तं यजे मनसा मते
इति संचिंत्य मनसा कृत्वा संभारमग्रतः। राजसूयस्य दीक्षायां प्रविवेश महीपतिः॥ ऋत्विजश्चाह्वयामास दज्ञयामास पतन्
मुनीन्द्रे वानामंत्रयामास कल्पयामास पावकं। तस्यैवं यजमानस्य मनसोपवनान्तरे। ययौ संवत्सरः साग्रो देवर्षिद्विज
पूजया। कृत्वेत्थं द्विजदैवं सो दत्वा सर्वस्वदक्षिणां। व्यबुध्यदिनस्यांते स एवोपवने नृपः॥ एवं स लवणो राजा राजसूयवा
नवान्। मनसैव हि पुण्येन युक्तस्तत्फलेन वा। अतश्चिद्भवं विद्धि नोकारं सुखदुःखयोः॥

द्वितीकः संवत्सरो गत इति तस्य मनसि प्रति। भातां नवसका तत्साग्रसंवत्सरो गतः तस्तु बुध्यत दिनस्यांते इति वक्ष्यमाणविरोधान्॥॥

वा·उ·

८२ शांबरिकेंद्रजालिकः॥ आ लवणो लवणः॥ राजसे वंप्रिनो त्वं वरस्यास्वप्नं शांबरेंद्रजालेन कारिणि इहितं देहिनेता नाकारहस्याम

शृणु शांबरिकस्याथ दृश्यं तेन रघुनंदन॥ यत्र शांबरिकः काले संप्राप्तो लवणोसभां नत्वा हमव संस्तव तन्त्रत्रेणाहृष्ट्वा
न्नाञ्चर्हं समस्मैस्तत्र मगते शांबरिकारिणि॥ किमेतदिति यन्नेन दृष्ट्वन दृश्यिवानुजाचित्रयि तामयाहस्वा तत्र तत्र कृषि
नेवचः॥ शृणु तन्ने प्रवक्ष्यामि राम शांबरिकेहितं॥ राजसूयस्य कर्त्तारो ये हि ते द्वादशाब्दिके॥ अतिदुःखं प्राप्नुवंतिना
नाकारदुःखामयो॥ अतः शक्रेण गगनाद्दुःखापे लवणस्य प्रहितो देवदूतो हि राम शांबरिकाकृतिः॥ राजसूयक्रि
याकर्तुस्तस्य दत्वा महापदं॥ अगमत्स नभो मार्गं सुरसिद्धनिषेवितं॥

यं नानाकारावस्थाप्रचुरं द्वादशाब्दिकं दुःखमपि प्राप्नुवंती नियतं क्षणेन तद्राजसूयस्य पुरुषहितैकप्रदत्र ~ देवहितस्य फल ८२
॥ किंतु तदानीं महद्दुःखं दृष्टं दुरितस्यैवेत्य वगंतव्यं महतीवासावापद्य महायत्नो॥

एवं किलामायास्मास्वाविनि॥ प्रासंगिकप्रश्नस्योत्तरमाख्यायेदानीमविद्यायाः विद्यमानैव दृष्टं तत्र प्रत्येषु विद्यते॥ नान्येदानीं कृतानावाः सम्यक्
प्रज्ञस्यासाकुलदस्यबोधकाहेयाविद्यायोदेपाविद्यानां प्रज्ञानाापरपर्यायविद्याचोदितां संक्षेपविस्तराभ्यां अवस्थाकथनादिनाम पंचदशनिरू
ज्ञानभूः सप्तपदेत्यादिना अज्ञानमेव प्रतिमिथ्यालोकेनस्वामिने स्वामिने स्वानुकूलं ह दर्शनां तथा ज्ञानमयी तिभूः साच सप्तपदा

वसिष्ठ उवाच॥ ॥अतः परं प्रवक्ष्यामि शृणु राम यथा नयं॥ अज्ञानभूः सप्तपदा ज्ञभूः सप्तपदैव हि॥ पदान्त
राण्यसंख्यानि भवंत्यन्योन्य मेतयोः॥ पते प्रतिवर्द्धदमले स्वकलनः फलं॥

स्वरूपांसेतानि भूमपदावस्थापेते स्वरूपं ज्ञत्वः ज्ञानं तत्मिरिति स्थितं ज्ञस्यभूः ज्ञभूरिति पदेष्वपि स पवार्थः हि शांशे विस्तसिद्धे पदांतराण्यवा
तरावस्थाः स्वर्थं वक्ष्यति बापकैः कात्र तत्रारवात्रनानाविनवरूपिणीति पतयोः भूम्योः समापि पदानि शाखावत्फलं प्रयच्छंति तानि
यत्र रूढत्वात्स्वरूपवद्धस्थितिमूलानि फलं प्रयच्छंतीत्याह पतेः स्वानिपदमिस्यते तत्फलनः इति क्रियापदेनापि संबध्यते॥ ॥

वा.उ.
८३

सूक्ष्मोऽस्मि नो स्वरूपमिति। स्वरूपेणानिर्देश्यमस्वरूपावस्थितिरूपेण मुक्तेः प्रकाशांशः स्वरूपमेवाहं वेदेदमिति। अहं नाव ज्ञानं चाहमिति वाँ
निरिमर्षेण केवलं मुक्तिशालीन ज्ञोऽहं कामादिवंध्याद्यस्तं तनयोर्नरूणो रागादिरहितत्वात्साहित्ये च पिनयोर्नक्षणे रत्नाहस्तु देयादि
नावेनाथेहियादिज्ञेयपदार्थः। न द्विषया विशेषेणार्थविरहान्नादिज्ञेयपदार्थानि स्वामप्रज्ञनं नाम नन्तरं वं नमोऽस्या हेन मोहकार्यं रस

स्वरूपावस्थितिर्मुक्तिस्तद्भ्रंशोऽहंत्ववेदनेनापतनं संक्षेपतः प्रोक्तं तज्ज्ञत्वाज्ञत्वलक्षणं शुद्धसन्मात्रसंवित्तेः स्वरूपान्न चलन्ति ये।
रागद्वेषादयो नास्ते पोज्ञाज्ञत्वसंभवः। यस्वरूपपरिभ्रंशाच्चेत्यार्थे चित्तनिमज्जनं। एतस्मात्परो मोहो न भूतो न भविष्य
ति। अर्थादर्थान्तरं चित्ते याति मध्ये तु या स्थितिः॥

नेत्यहंकाराध्यासपरत्वात्स्वरूपनिश्चायितमोहकार्यं न नन्तं न न विपत्तिः। इदमेव परमं मोहकार्यं रागद्वेषादिसकलदोषनिदानत्वादि ८३
त्यर्थः। चित्तेरर्थादर्थान्तरं विषयाद्विषयान्तरं मोहकार्यानिगच्छति मध्ये ह्यनयोः संधौ या द्रष्टुः स्थितिः॥

काश्याभासेन न चाद्। निरस्तमननाकारा निरस्तविकल्पनावत्त्वाच्च यमर्थः शिनिसमाधिसाधिसाक्षिनया या निर्विकल्पकं चैतन्यमवतिन
इत्थं स्वरूपनद्रात्मना अवस्थितिः स्वरूपस्थितिरिति निसंशान्तसर्वसंकल्पे निजागरितमात्राद्या रित्यादि स्वरूपावस्थितिर्मुक्तिरितिकृत्वेन

निरस्तमननाकारा स्वरूपस्थितिरुच्यते। संशान्तसर्वसंकल्पा या शिलान्तरवस्थितिः। जाड्यनिद्राविनिर्मुक्ता सा स्वरूपस्थि
तिः स्मृता। अहंतांशे क्षते शान्ते भेदे निःस्पन्दचित्तता। अजडा या प्रचलति तत्स्वरूपमितीरितं॥

इकासो स्वरूपावस्थितिरिति मन आह। जाड्यनिद्राविनिर्मुक्ते मितसुषिप्तभोशिलावत्स्थूलरूपपाषाणवदित्यर्थः। यत्र स्थानवमती
त्यतुरीयतया अवस्थानं स्वरूपस्थितिरित्यर्थः। अपि पानिःपदचित्तता मितिस्पन्दचित्ततात्साक्षित्वेनेत्यर्थः। प्रकचति निप्रकाशते। तत्स्व
रूपमितिस्थितं॥

वा·उ०
८४

नेहनेषु अज्ञानभूः सप्तपदैकं विदुरिति। बीजजाग्रदित्यादिना॥ नानाविधत्वरूपिणीत्यनेन सप्तविधः सप्तप्रकारः सप्तावस्थो मोहो
तानापरपर्यायैः परस्परं श्लिष्टः सन् बहुः पुनस्यनेकाख्यो भवति सप्तानामवस्थानां यथासंभवं संभेदविशेषेणेत्यर्थः पुनरथ नेकावस्था
नवनीत्यर्थः तथाहि द्वयोरवस्थयोर्मिलितस्तेणां च नसप्तानां पंचानां वा षण्णां सप्तानां वा रूपेणोरूपेण अनयेनउमादेसति पुनरप्यनेकावस्थो भवति

बीजजाग्रत्तथाजाग्रन्महाजाग्रत्तथैव च। जाग्रत्स्वप्नस्तथा स्वप्नः स्वप्नजाग्रत्सुषुप्तकं। इति सप्तविधो मोहः पुनरेव परस्परं। श्लिष्टो भवत्य
नेकाख्यं शृणु लक्षणमस्य च लक्षणं। प्रथमं चेतनं यत्स्यादनाख्यं निर्मलं चितः। भविष्यच्चित्तजीवादिनामशब्दार्थभाजनं॥

प्रथमप्रतिनिसुषुप्तेरुत्थाने प्रथमं चितो विचित्ररूपायाः संवेद्यियव्येन प्रतिबिंबरूपेणोत्पद्यते जाग्रदित्युच्यते तदनन्तरं यश्चेतनं विशिन ८४
ष्टि। अनाख्यमित्यादिना अनाख्यं जीवाद्याख्याव्यपानहानीमनुवीरखे भविष्यच्चित्तजीवादिनामपदार्थभाजनं भविष्यतां चित्तजीवादेन
नादिनामानिकशब्दानां तदर्थानां च विविधप्राणेन्द्रियज्ञानकर्तृत्वादिविशिष्टानां भाजनं पात्रमालंबनमित्यर्थः॥

बीजजाग्रद्दर्शयति बीजरूपमिति। उत्तरावस्थानां बीजरूपेण स्थितं चेतनं जाग्रदवस्थेति बीजजाग्रदिति। एषेति बीजजाग्रत्स्य ज्ञप्तेः
विधेयावस्थानुरोधेन तस्य स्त्रीलिंगता ज्ञप्तेर्नवावस्था नवा तन्नावस्था रूढस्यांकुरावस्थेव परात्परमात्मनो विवादान्नवप्रसूतस्मा
न्निनवप्रसूतस्यानिनवप्रानस्य जीवस्येति यः प्रत्ययः स जाग्रदिति संबंधः। इतिज्ञाद् परादपृष्टमाहायिति तत्रायं कार्यकरणसंघातोऽहम
स्मीदं गृहादिकं ममेत्येवं रूपः प्रत्ययो जाग्रन्नामावस्थांतरं न बीजजाग्रदंकुरतः अंकुरावस्थानंतरत्वादिदं जाग्रत्स्वेवनापि महाजाग्रत्प्राग

बीजरूपस्थितं जाग्रद्बीजजाग्रत्तदुच्यते। एषा ज्ञप्तेर्नवावस्था त्वं जाग्रत्संस्थितिं शृणु। नवप्रसूतस्य परादयं चाहमिदं मम। इति यः प्रत्य
यः स्वस्थस्तज्जाग्रत्प्रागभावनात्। अयं सोऽहमिदं तन्म इति जन्मान्तरोदितः। पीवरः प्रत्ययः प्रोक्तो महाजाग्रदिति स्फुरन्॥

बनानन्तरकीउमवाचनन्। हरवति नवसंस्कारमपेक्ष्य हि प्रत्यभिज्ञारूपं महाजाग्रज्जायते जातिस्मरे पुरुषे महाजाग्रदृश्यतीति अयं सो
हमिति जन्मांतरानुभवसंस्कारोद्भव इतिवाचान्यदापूर्वजन्मापेक्षपावर्तमानजन्मैव जन्मान्तरं स्थित्वमाक्सस्य रात्ररितंत्यो
वरः पीनो दृढ इत्यर्थः। अस्यैव महाजाग्रत्त्वम् महाकालस्थायित्वचारूपीवरत्वात्सेतिज्ञेयं। केचित्तु जन्मांतरोदितो वा नरोदितो वा द्वित्वा
वरूपेण सर्वसाधारणत्वादत्राप्रत्ययो महाजाग्रदिति मन्यन्ते॥

वा·उ· स्वप्नवदिति। आरूढं स्वप्नहृदं निःपन्नं दृढरूढं निश्चलं तन्मयात्मकं तन्नामस्वरूपं विषयमयस्वरूपमित्यर्थः। वा पश्चाद्धेनाज्ञप्रमाकरूपमानिवि
८५ वृत्तं मनोविभ्रमयोगस्य ते। अनपवाद्दहृदि चंद्रेति। सर्वकिहाविरविविषयानतुनर्वे तद्दिद्यमायोगात्मा संप्राप्य न्यक्कं अन्यकावमि
निमाउद्स्वप्नप्राडस्थितमस्य इति परामर्शो यत्र यस्मिन्काले न वर्तितहास्वप्न इति संबंधः इति शब्दपरामर्शमाहाध्येति पतन्नैवं विति

आरूढमथवारूढं सर्वथा तन्मयात्मकं। यज्जाग्रतो मनो राज्यं जाग्रत्स्वप्नः स उच्यते। दिवं दुमुक्तिकारूप्यमग तस्मादि महतः स्व
त्वा संज्ञाम नः आयत्त्वमो नेकविधो न वेनुः अल्पकालं मया दृष्टमेतन्नो वेति यत्र हि। पुरामर्षः। अप्रबुद्धस्य स्वप्नसमइति कथ्यते। चिरसं
दर्शनाभावात्प्रफुल्लबृहद्वपुः चिरकालानुवृत्तस्तु स्वप्नो जाग्रदिवोदितः। जाग्रत्तापि परिस्फुरन्। षडवस्थापरि
त्यागे जडाजीवस्य या स्थितिः॥

संज्ञायः कथमत्र आहा चिरसंदर्शनाभावादिति अप्रफुल्लबृहद्वपुः अप्रफुल्लमविस्पष्टं बृहद्वपुः स्थूलं स्वरूपं यस्य स तथोक्तः जा ८५
यदिनो जागरितमिव विस्पष्टमुदितः जाग्रत्स्वपि परिस्फुरन् जागरनेनि स्फुरणरूढतया स्पष्टप्रकाशमानइत्यर्थः॥

न विष्टदुःखबोधाभ्यां जायते तुष्टमपेतं न विदुः स्व स्वबोधेतु जडः नद्दाधानद्रीनवासनोपेतच्चाज्ञद्दाय्यं च निरवस्थानमस्य ज्ञानेनंतीपते।
संस्काररूपेणमिति शेषः। नानाविधवहूपिणी विविधकायान्विकेत्यर्थः। कन्नः सप्तपदे वहीन्यक्कं चिद्धरणेनोऽशमा सप्तपदामिमाहरिता

न विष्ट दुःखबोधाभ्यां मौषुप्ती सा च नेगतिः। अजगत्स्याम वस्थायामथे तन्नमस्तिलीयते सप्तावस्था इति प्रोक्ता मयाऽज्ञान
स्याराघव। एकैका ज्ञानसंख्या नानाविधरूपिणी॥ ॥वसिष्ठ उवाच॥ इमां सप्तपदां ज्ञानभूमिमाकर्णयानघ। नानया ज्ञा
नया भूयो मोहपंके निमज्जति। वदन्ति बहुभेदेन वादिनो योगभूमिकाः। मम त्वभिमता नूनमिमा एव शुभप्रदाः।
॥अवबोधं विदुर्ज्ञानं तदिदं साप्तभूमिकं। मुक्तिस्तु ज्ञेयमित्युक्ता भूमिका सप्तकात्परं॥

॥अवबोधो वगतिः सा च स्रहस्तु नवनः साप्तभूमिकं सप्तभूमिषु भवं सप्तावस्थोपेतमित्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पा॰३॰ रखा वैराग्यपूर्विका शुभेच्छेत्युच्यते। इयं च प्रथमा भूमिका। एषा कर्मफलत्यागेन तत्प्रयत्नस्य विविदिषारूपा चित्तशुद्धिर्नित्यनैमित्तिकेन तपसा ना-
९६ शकेन निष्कामेण प्रसिद्धा। तथा च श्रुतिः। तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेति। तथा वासिष्ठे किं च
विविदिषा बुद्धेः कर्मफलत्यागशुद्धिः। तत्तत्कर्मणामनित्यत्वाभिप्रायादिति नेयं नाश इति। अध्यात्मशास्त्रविचारः सदाचारप्रवृत्तिर्वि-

ज्ञानभूमिः शुभेच्छाख्या प्रथमा समुदाहृता। विचारणा द्वितीया तु तृतीया तनुमानसा। सत्त्वापत्तिश्चतुर्थी स्यात्ततोऽसंसक्ति-
नामिका। पदार्थाभावनी षष्ठी सप्तमी तुर्यगा स्मृता॥ आसामन्ते स्थिता मुक्तिस्तस्यां भूयो न शोचति। एतासां भूमिकानां त्वमि-
दं निर्वचनं शृणु। किं मूढ इव तिष्ठामि प्रेक्ष्येऽहं शास्त्रसज्जनैः। वैराग्यपूर्वमिच्छेति शुभेच्छेत्युच्यते बुधैः॥ शास्त्रसज्ज-
नसंपर्कवैराग्याभ्यासपूर्वकं। सदाचारप्रवृत्तिर्या प्रोच्यते सा विचारणा॥

विचारणाप्रधानत्वाद्विचारणेत्युच्यते। निर्वचनं निरुक्तिः। निरूपकथनं अहं मूढ एव किमर्थं स्थितोऽस्मि शास्त्रसज्जनैरुपायैः आत्म-
तत्त्वं प्रेक्षेऽहमित्येवंरूपाः। इति निर्वचनमभिप्रेत्याहारमेति। शास्त्रसंपर्कोऽध्यात्मशास्त्रविचारणा सज्जनसंपर्कोऽभिलनिष्ठ- ९६
सेवा शास्त्रसज्जनसंपर्कोऽभ्यासो वैराग्याभ्यासो नाम वैराग्यं नूतं हेतुदर्शनमिथ्यात्वदोषदर्शनाभ्यासः। एवं द्वितीयभूमिका

श्रोतव्यो मन्तव्य इति श्रुत्युक्तश्रवणमननरूपा निदिध्यासनभूमिका त्रितीयां भूमिकां निर्वक्ति विचारणेति। यत्र यस्यामवस्थायां पूर्व-
भूमिकाभ्यां विचारणाशुभेच्छाभ्यां हेतुभ्यां इन्द्रियार्थेषु शब्दादिपदार्थेष्वरक्तता विरक्तताऽरतिः। सा अवस्था तनुमानसा अतेन तनुमान-
सं यस्यां सा। तत्र हेतुस्तनुताभावात्। बौद्धकारणरागनिवृत्त्या मानसस्य तनुत्वस्य भावात्। तृतीयभूमिका निदिध्यासनरूपतां
स्मरति। भगवान्वसिष्ठः। अनात्मसु यतिनावानीय दत्त्वा बन्धमात्रं। अहंसार्थेऽश्रमनसः सामान्यो सा च संगमः संसारे बुनिधे
:पारे सारे परमकारणे यन्मौनमास्थितं। शान्तत्वेऽशमं संगउच्यते। अशेषाऽसंसंगता सेयं तृतीया भूमिका त्विह। भवति यो किं नाशे

विचारणाशुभेच्छाभ्यामिन्द्रियार्थेष्वरक्तता। यत्र सा तनुताभावात्प्रोच्यते तनुमानसा॥

असंकल्पकल्पनं शुभानीति। एतच्च भूमिकात्रयं ब्रह्मज्ञानसाधनमेव न तु ज्ञानकोटावन्तर्भवतीति भेदसमाबुद्धेरविनष्टत्वात्
अत एवेदं जागरणमिति। वसिष्ठः। भूमिकात्रितयं त्वेतद्राम जाग्रदिति स्मृतं। यथावद्भेदबुद्ध्येदं जाग्रन्निदृश्यते
यतः। इति भूमिकात्रियते जाग्रत्त्वमुच्यत इति चान्यथा महत्त्विरपेक्षा। अत्र भूमिकात्रितयं ब्रह्मविद्यायाः साधनमे-
व न तु विद्याकोटावन्तर्भवति भेदसत्त्वबुद्धेरनिवर्तितत्वात्। अत एव तज्जागरणमिति व्यपदिश्यत इति॥

वा·उ· सप्तभूमिकेति निश्चितस्य ज्ञानभूमित्वमात्मस्थितिं तत्साधनत्वेनोपचारादिति ज्ञेयं। अर्थविरतिरनात्मपदार्थेषु रुचिविच्छेदे निष्पन्ना या पञ्च

८७ र्थविरतेर्वशात्स्वात्मनि स्थितिः सत्तामात्रस्वरूपेण स्वल्पपूर्वस्थितिस्तथा वक्ष्यति। सत्तावशेष एवास्ते चतुर्थभूमिकागत इति। प

ञ्चमस्य प्राप्त्या तनुत्वपरिपाके तज्ज्ञानमेवान्नसाधनकोटावन्तर्भवति। सम्प्रज्ञातोदये विच्छेद एव स्थितिं निरोधयोपशमानिर्विकल्पात्मनाष्टं त

भूमिकात्रितयाभ्यासाच्चित्तेऽर्थविरतेर्वशात्। सत्त्वात्मनि स्थितिः शुद्धे सत्त्वापत्तिरुदाहृता॥

योगिनां युक्तचेतसः समसंविदं प्रपश्यन्ति तुर्यभूमिकां गता इति। पञ्चम्यादिभूमिकात्रये तु जीवन्मुक्तेस्तारतम्यं भवति। तत्र

स सप्तमी भूमिर्विदेहमुक्तिसदृशी। तथा चोक्तं। जीवन्मुक्तेस्तारतम्यं शिष्टे भूमित्रये तत्त्वं दर्शयेत्। विदेहमुक्तिरेषा भूमि ८७

षष्ठी सप्तमी। भूमिरूपत्वमिति नाम्ना तिस्रो संप्रज्ञातसमाधेरभ्यासकृतेन चित्तोपरतितारतम्येन सिध्यन्ति। तत्र पञ्चमी पञ्च

म्यादयो भूमयस्तिस्रोऽत्र भूमयो निर्विकल्पसमाधेरभ्यासकृतेन चित्तविश्रान्तितारतम्येन संपद्यन्त इति॥

एतस्मादिति। प्रथमोद्भिन्नात् प्रथममुद्भूतात् एतस्मादहङ्काराद्धेतुभूतादनुभवाकृतेः। अनुभवरूपो निश्चयात्मा निश्चयनात्मा निराका

रान्तविषयाकारानुपरक्तोऽयं अङ्कुरो जातः। सोऽयं बुद्धिरित्युदीर्यते। अस्येति। बुद्ध्यभिधानस्य बुद्धिरूपस्याङ्कुरस्य संकल्प

विगीया प्रपीनता स्थूलता अस्ति। तस्याः संकल्परूपिण्याः स्थूलतायाः एव चित्तं चेतः मन इत्यभिधानाः संज्ञा भवन्ति। ईदृशस्येति

ईदृशस्य उक्तप्रकारस्यास्य चित्तरूपस्य ईदृशस्य शाखाविलवनं कामसंकल्पचिकित्सा शिरूपवासनानां शाखाविच्छेदं कुर्वन्

एतस्मात्प्रथमोद्भिन्नादङ्कुरादनुभवाकृतेः। निश्चयात्मा निराकारो बुद्धिरित्येव सोच्यते॥ अस्य बुद्ध्यभिधानस्य यांकुरस्य प्रपीनता। सं

कल्परूपिणी तस्याश्चित्तं चेतो मनोऽभिधा। ईदृशस्यास्य चित्तस्य वृक्षस्य प्रतिरूपिणः। शाखाविजृम्भणं कुर्वन्मूलकाषमयं कुरु

। मूलोद्धरणमेवाशु त्यागं त्यागविदां वर। वासना विविधाः शाखाः फलन्त्यो विविधं फलं। आत्मादितानवस्थूना संविद्दले

नवे॥

तच्चित्तस्य मूलकार्यं आहारात्मभूतस्य च्छेदेन स्थूलमोतिशयं कुरु। तच्छाखाविलेवनप्रकारमाह वासना इति। विविधं नाना

नाप्रकारं फलं सुखदुःखादिरूपं फलन्त्यो वितरन्त्यो वासनारूपा विविधाः। शाखा संविद्दलेन आत्मानुसन्धानबलेन चेतः स्व

माविनाऽउपेक्षिनीः सन्तो लूननाः छिन्ना भवन्ति॥

ना·उ०

८७ स्वंभमकैनिायःपुमान्संस्मृतामनाःविधयेथनाशाब्दविशःमोनामोनिवृतःशांतथाद्विचारणेःथांतानिहंता परेषांबाहुसं
कथासुविचारणा किंकेनकथमित्यादिरूपायमनाद्वःसदसंग्रासकारीअनर्थककार्यकारानभवति।पुरुषोनर्वृतिचित्रलतःछि
न्नविन्नचिन्नशाखोनवेत्।गोणमिति।गोणधानेमुख्यत्वेनेतिचित्रकंटकखडस्यचित्रमेवकंटकसमूहान्मकोहशानेन्समू

स्वमंसक्तमनाभोनीशान्नवाद्विचारणेःसंग्रासकारीयस्मांतर्लतिविभलनोभवेत।गोणेशाखाबिलवनेमुखेमूलधि
कर्मनेचित्रशृहस्मनेननंमूलकाषपरोभव।मुख्यत्वेनमहादुदमूलशाहमकुरु।चित्रकणकषणडस्यनवहोवमति
त्रता।शिखिधुजनवाव॥अहमावान्मनस्मित्रद्रुमवीजस्यहमुन।कोनलोदहनीयस्मिकर्मणेपर्थकेरामवेत॥कु
मउवाच॥रामसंसान्मविचारोयंकोहस्मामितिरूपकः।चित्रद्रुमवीजस्यदहनेदहनस्मृतेय।

वराहेत्वलंसम्यकुरु।एवंसनचित्रासाभवति।अहमिति।अहंसावान्मनोअहेकाररूपस्यचित्रद्रुमवीजस्यदहनेको ८७
वाऽत्रनलोर्थकरः।अर्थक्रियाकारणभवेत।रामन्निति।चित्रद्रुमवीजस्यअहंकारदहनेकोदमित्येवरूपस्त्रआत्मविचार
एवदहनःस्मृतः॥

देवोनिरूपणचतुर्थमान्मासारितिरा।गुरुःपस्मात्चतुर्थयस्मात्मामानुकारणानुरूपसलंचमत्कारमूरुःरहनित्यमःसवस्मानःक
रणासचमत्कारःपरममूलमभ्रलानेश्यहणवैश्लभ्यपस्यांभूमिकायांमानयोगःपदासमनशादेनमनुमुपेगसतेमहद्रुमत
गुणत्वानुरीहिवेचभ्राभूमिकाभवतिःकिमर्थरूढमलचमत्कारस्मनभ्राहाअसंसर्गफलायासेशक्तिफलायप्रतिवासिक
विषयेषुरीगानासम्पादितिरूतिफलायेसर्वानिरतिशयानंदानुभवफलायवेनिचकाराथःपंचपंचमीभूमिकिमुपु
स्थिरिकत्वेनेतथावतहस्ति।पंचमीभूमिकामेरुसुषुप्तिपदनामिकांशांताशेषविशेषांशाम्निरूपणदेतमात्रकइतिअस्त्रम

इत्थंचतुर्थ्याःपासाद्दंसर्गफलानयचत्वांरूढसलचमत्कारायोकासंसक्तिनामिकाभूमिकापंचकात्मासात्मात्मारामतया
दर्दःअन्येनरामेणसहानोपदार्थाभावनात्॥
साधेःस्वयमेवक्लिश्यतिभूमिकापंचमासारिति।दहमितिपदेआत्मा
रामतयाभावनादितिनिचपद्दयेनसंवध्यतेउक्तपंचमनमोनिर्विकल्पात्मशास्वयमेवोत्तिष्ठति।अत्रैताबतारदनुफलंतान्
परप्रयुक्तेनान्नहलेनान्मबोधनसमाधेरेवेस्थितामकाशान्तदुक्तपनमनात्मपदार्थसममाधौविस्मृतस्यवरपयत्नेनभाव
नाबदार्थभावनामायस्माम्यापदार्थभावनीगतिरवस्थाहवस्वान्मारामतयाहेतुनाभेनयातंसुषवडःस्वाहीनोवाह्यानांपदा
र्थानांपदार्थानांदहमभावनात्॥

वा०उ०
९८ परप्रयुक्तेन चिरं परप्रयुक्तेन प्रयत्नेनात्मबोधनं यत्र भवति तदा षष्ठी गतिः संजायते इत्यन्वयः केचित्तु साक्षा
त्कारो विशुद्धपदार्थज्ञानसाध्यो महावाक्यार्थविषयः तेन पदार्थविषयः तेन पदार्थभावनीयमवस्थाक्षरादरणीये निर्वदन्तः ष
ष्ठभूमिकां ब्रह्मविद्यासाधनकोटिस्थां मन्यन्ते तन्न निर्वाणप्रकरणवचनविरोधात् भूमिकापञ्चकाभ्यासात् षष्ठी गूढसुषु

परप्रयुक्तेन चिरं प्रयत्नेनावबोधनं॥ पदार्थाभावनी नाम षष्ठी संजायते गतिः।

प्त्याख्यां क्रमात्यतति भूमिकां। यत्र नासन्न सद्रूपा नाहं नाप्यनहंकृतिः केवलं क्षीणमननमास्ते द्वैतैक्यनिर्गतिः॥ निर्ग्रन्थि ९८
शान्तसंदेहो जीवन्मुक्तो विभावनः॥ अनिर्वाणोपि निर्वाणश्चित्रदीप इव स्थित इति किं चास्मिन् संविन्मयानन्द...
तिपंचमी॥ अत्र हि सुप्तप्रबुद्धोसौ जीवन्मुक्तो भनिष्टतीति॥

षष्ठभूमिकापेक्षयातिकृष्टां पंचभूमिकां प्राप्तस्य जीवन्मुक्ततामनिर्दधता तेन तदुक्तसाधनायाः षष्ठभूमिकाया विद्यकोटिनिविष्ट
त्वमुतरामस्फुटमनवाप्तस्वभावैकनिष्ठभूमिनि॥ स्वो भावः स्वभावरूपस्तस्मिन्नेव निरन्तरं स्वतः परतो वा व्युत्थानं विनै
व निष्ठेति स्वभावैकनिष्ठस्तस्मिन्नेवं संसमीक्षा पारिप्रौढा विषयपुष्पाज्जीविताभिति निर्वाणप्रकरणवचनात् स
सभूमिकां प्राप्तस्य योगिनः स्वतः परतो व्युत्थानमेव नास्तीति गम्यते तथा महद्भिरपि उक्तं तुरीयाविधास सप्तभूमिं वा सम

भूमिषट्कचिराभ्यासाद्भेदस्यानुपलंभतः। यत्स्वभावैकनिष्ठत्वं सा ज्ञेया तुर्यगा गतिः॥ एषा जीवन्मु
क्तेषु तुर्यावस्थेह विद्यते। विदेहमुक्तविषयं तुर्यातीतमतः परं॥

योगिनः स्वतः परतो व्युत्थानमेव नास्तीति सुषुप्तसुषुप्तिर्भूमिानमवस्थात्रयात्मकं जागरितं चतुर्थभूम्यात्मकं स्वप्नं पंचम
षष्ठभूमिकात्मकं सुषुप्तिं वापेक्ष्य स्वरूपमेव तुरीयो चतुर्थतदृक्तमीति तुरीयगा गतिरवस्थितुरीयावस्थेत्यर्थः॥ एषा सप्त
भूमिरूपा तुरीयावस्था न गतिः कचिदपि नास्ति वेदन्तस्याह। एषाहीति। जीवन्मुक्तेषु मुख्येषु विदेहेति विषयो विदेहमुक्त
गम्य॥

वा०उ०

९९ समममनभूमिकामवेयियोगेनपुरुषधौरेयैः संपादेनिश्चापयितुं नापासंस्तोनि। महात्मान इमागताः महत्त्वानं प्राप्ताः महात्मना
याः पर्यन्तसाननभूमिप्राप्तास्त्वर्थः। महात्मपदं गताः इति किंचित्तानचापि स एवार्थः समसमीभूमिकांमासाद्यजीवन्मुक्ता
याः पर्यन्तसाननभूमिप्राप्तास्त्वर्थः। महात्मपदंगताः इति ... सुखदुःखानुनवस्थितौ न मज्जंति। आसक्तिं न कुर्वंति हृदय
विक्षेपदशायांकथंव्यवहरंतीत्यत आह। जीवन्मुक्त इत्यादि सुखदुःखानुनवस्थितौ न मज्जंति।

येहि रामममहानागाः ससमीभूमिकांगताः। आत्मारामा महात्मानस्ते महत्पदमागताः। जीवन्मुक्ता न मज्जंति सुख
दुःखरसस्थितौ। प्राकृतेनाथ कार्येण किंचिन्न कुर्वंति वा न वा। पार्श्वस्थबोधिताः संतः पूर्वाचारक्रमागतं। आ
चारमाचरंत्येव सुप्तबुद्धवदुत्थिताः। भूमिकासप्तकं त्वेतद्धीमतामेव गोचरः। प्राप्य ज्ञानदशामेतां पशुम्लेच्छाद
योपियेसदेहा वाविदेहा वा ते मुक्ता नात्र संशयः॥
विषादो न कुर्वंतीत्यर्थः। स्वार्थं कार्येण लोकसंग्रहलक्ष ९९
णप्रयोजनमर्थः स एव यदा शक्तिस्तत्राभिमानः न तत्र कुर्वंतीत्यर्थः। कार्येति न हेतुना किंचित् कुर्वंति वा न वा कुर्वंति
आर्यकार्येणेति किंचिन्न तत्रार्येण विरुद्ध कार्येण आनिषिद्धकार्येणेत्यर्थः॥

ननु ज्ञानदशा प्राप्तानां सदेहत्वे कथं मुक्तत्वमित्यत आह। ज्ञप्तिर्हि ग्रंथिविच्छेदस्तस्मिन्सति हि मुक्तता। मृगतृष्णा
स्वकारणस्याविनाशोहि अहंकारग्रंथिः सस्य सकारणस्य निःशेष विच्छिन्ना ज्ञानादर्शाया एव पक्षा प्रत्यग्योगात् ... किं न दोहो नास्ति
ज्ञितिनास्मिन् ग्रंथिविच्छेदे सति मुक्तिर्हि सकारणग्रंथिविच्छेदः न हि संसारः सर्वसद्भावसहसा दान्मा बा। सर्वशरीरादि लक्षणे वा सर्वथा

ज्ञप्तिर्हि ग्रंथिविच्छेदस्तस्मिन्सति हि मुक्तता। मृगतृष्णांबुबुद्ध्यादिशांतिमात्रात्मकस्त्वसौ। ये तु मोहार्णवात्तीर्णास्तैः प्राप्तं
परमं पदं। ते स्थिता भूमिकास्वासु स्वात्मलाभपरायणाः। एतासु भूमिषु जयंति हि ये महांतो वंद्यास्त एव हि जितेंद्रियशत्रु
वस्तेसंमाद् ... जगत्यनेन समवाप्नुवन्ति॥ वसिष्ठ उवाच॥ मनःप्रशमनोपायो योगो
गइत्यभिधीयते। सप्तभूमिः स विज्ञेयः कथितास्तास्तु भूमिकाः। एतासां भूमिकानां तु गम्यं ब्रह्माभिधं परं॥

एतदुपपत्तिरित्यर्थः। नत्वाह। मृगतृष्णेति यथा परीक्षितो दृश्याभासनिवृत्तिरधिष्ठानमात्रं तस्य सो ग्रंथिविच्छेदोपीत्यर्थः। ये
तु मोहादित्यादि भिमाश्रयस्पर्शयं जयंति सर्वेत्कृष्टतया वर्तंते संप्राहमदजेश्वरीणं त्वात्मस्वराडिड्डा॥

वा०३०

८० कारणं न च स्वाविधं परवस्तु न चाह। त्वं त्रेति। त्वमाहं नेवमहं नावौ आत्मना परते आत्मना व परना वौ मे हकलनामेदज्ञानं नावाना
वरंजना नावा नावा तिनिवेत्राऽस्याशियत्र नास्ति न स्परं प्रत्येत्यर्थः सर्वमिति। सर्वं निष्ठ्यतिरिक्त नावानावान्त्रात्रमविद्याराग
रिमलरहितं निरालंबमाधाररहितं सर्वाधारमित्यर्थः नुदपि मायायेत्यर्थः व्योमस्थं स्वमहिमस्थं आधारमनपेक्षितमपि
त्यर्थः शिवमंगलमनामयं निरुपद्रवमनानासं अप्रतिबिंबं नेति। अमध्यांतमध्यांतरहितं न सर्वं भिण्णातनतात्सर्वस्मा

तत्राहं नात्मनाय च परनानास्ति काचनानन्कविभेदकलनानमावाना वरंजना। सर्वं शांतं निरालंबं व्योमस्थं शास्व
तं शिवं अनामयं मनानामं मनात्मकमकारणं। न सन्नासन्न मध्यांतं न सर्वं सर्वमेव च। मनोवचोभिरग्राह्यं पू
र्णात्पूर्णं सुखात्सुखं। असंवेदनमाशांतमात्मवेदनमततं॥

विलक्षणो नहि किस्कतः परिछेदस्मादित्यत आह। सर्वमिति। मनोवचोभिरग्राह्यं हेतुः शून्यात्शून्यमिति शून्यं नैनिरा ८०
कारमित्यर्थः शून्यादपि शून्यं वेत नहि पुरुषार्थविहीनं तं तादृश्यं तत्र आह। सुखात्सुखपरमानंदरूपत्वात्। नहि विषंतदि
त्यत आह। असंवेदनमिति। आसंमनावावतं अशांतं। आत्मवेदनो स्वयप्रकाशं आसमंतात्र ततं व्याप्यमाततं॥

एतत्ते कथितमित्यादयः। काकतालीयवदित्यतः। प्राक्तना आयेतास्य स्थायतः। रघूद्वह रघूणां श्रेष्ठ। अरण्यानी महारण्यं महार
ण्यमरण्यानी गृहारामास्कनिकुंजादस्यमरः। तस्यां तेपांस्यपिशाकायां च पिसमुच्चयप्रश्नत्राकासंभावनास्वपीत्यमरः॥ कौ

वसिष्ठ उवाच॥ एतत्ते कथितं राम ज्ञानं सारसमूमिकं। त्वं माहात्म्यमविद्यायाः पुनः शृणु रघूद्वह। जवणो सौ मही
पालस्तथा दृष्ट्वा महात्म्यं। द्वितीये दिवसे गंतुं प्रवृत्तस्तां महाटवीं। यत्र दृष्टं मयादुःखमरण्यानीस्मरामितां। वि
भाह्यगतां विंध्यके दा चित्तस्य तेपिमा। इति निश्चित्य मानवेः प्रययौ दक्षिणपथं। पुनर्दिग्विजयायेव प्राप वि
ध्यं मरंधरा सर्वं दृक्षिणपाश्वात्य महावनं नरस्थली। वल्लाम कौतुकात्सर्वं ब्योमवीथीमिवोष्ण
रुक्। अथैकस्मिन्नरेशस्तां विंतामिव पुरोगतां। ददर्शाग्निमरण्यानीपरलोकमहीमिवा। सततत्र विहरंस्तां
स्तानसुहृत्रास्तकलानपि। दृष्टवान्दृष्टपूर्वांश्चैव ज्ञानवांश्चविसिस्मये॥

कौतुकात्कुतूहलात्। कौतुकं विषयानोगेच्छास्तत्रे कुतूहले। कामुस्यानेमंगलेचेति यावत्प्रकाशः॥ उष्ण
रुक्सांशुः सूर्यः विसिस्मये विस्मयं चक्रे॥

वा०उ०

९१ कोनारंडम्भीमार्गः॥ कांतारं बन्धुदुर्गमिति यमस्य आश्रमं तु वीनिधानो लीएटमथ्यमपुरुषवृक्षसवनं स्थनवष्णुगेनाफलहाम्भिनिंदरियमाः सा
नयोक्रोशमशानेन मालोच्यते दुर्विधिनादुर्दैवेन शुद्धीन्तविज्ञामिनीरंतःपुरांगनाः संसारेनितुच्छमवासमंजस सारनयाः किंनामतु

नानरिक्षानवांभ्रापि याधानपुंछकमजातुनः विस्मापाकुलयाबुध्यानयोवच्चामसंचमी॥ अथप्रायमहाटवाः पर्यंते धूमधू
सरांतमेवमामकं यस्मिन्न सोनवृन्तुष्टपुच्छकसः तत्रापस्पन्ननात्ना मता नस्थियः स्तास्ताः कटीरिकाः अत्रनासुवृद्धमुसवा
ष्पनेनासुनत्येकमुच्चवलत्यंनिमदानि कोनारविज्ञालविधस्तनानि दीनाःपरिरोदिनीदारापुत्रकाः कुत्रगताः स्वदीनरष्टे
र्मीमोन्संगमपापमसूरा। हा पुत्रि गुजा फलवाकहारे नीनामिमे दुर्विधिनानिहूत्यं हा राजपुत्रेंदुसमानकोनसेत्यसुष्टु
नुविलासिनीनाः रतिंमयानोसिममान्मजा यां नसापितेसुस्थिरतामुपेता। संसारनयाः स्वनरंगनेगाक्रियाविज्ञासेवि
हितोपहासैः किंनामनुस्थेनकृतं नपोरेण यथोजितापुच्छमकन्यकायां॥ ९१

इनुकनमिनिसंवधःकैःसाधनेस्वनरंगक्रियाविलासैः स्त्रीयुतेरंगखेदरूपैः कम्मविज्ञासेविहितोपहासैरेकस्मिन्नेवज
न्मनि राजतपुच्छकसन्नेटेतुतेनविवेकिनिविहितउपहासो येपुनेनयोक्ता स्नेयदिति हेतो॥॥

लपंतीनिलपती॥ पंचत्वंमरणं। समुदिनैः सुनासिनैः दानमस्मा नै दनिसत्कारैः दृष्टालोकेपरावरेउवाचत्रानावायेनमरश्लोकपरावरः

एवंलपंतीमवलोकमहदांदासी जिराप्वामयनपोनिज्ञानिः॥ पमस्ठहत्रंक्रिमिहामिकात्वं कालेमुनाकेवमुनास्तवेनिउवाचसाबा
ष्पविलोचनाथयामंसत्यपुच्छसपोषनामा महानवसुच्छमयः पनिर्मवनूखनमेदुसमामुनेका। मा दैवयोगात्ततिमिरस्तु
स्वमिहागतं प्रापधरातलेदं। सानेनमांदुःसुचिरंसुखानि तु का प्रसूतान नयासुतोवाकेनचित्वणकालेनग्रामकेस्मिन्नेने
त्रवरात्रेहरिदुःखमनवजीपलं नष्टमा नवा। महतानेनदुःखेनसर्वेनग्रामकाजनाः॥ विनिर्गत्यगताहूरंसर्वेपंचत्वमागताः
।नेनमाडुःखमागिन्यःशून्यवयमहास्थितः॥ शोच्यास्तानतुशोचनास्तिष्ठामोदुःखजीविनाः॥ इत्याकर्ण्यमिनावक्राताजाविस्म
यमागतः भविलणंसुखमालोक्यविचार्यनिनदवानवल्तानेयासमुचितेहृणैः समानेदुःखसंरूपयाकृताकरुणयाविशादस्य
लोकपरावरःभ्रातागामृगहेपरैः हरिनः प्रविवेशह॥ ज्ञात्वाविद्यास्वभावोसोनीतोबोधंमयाततः इत्येवराध
वशिष्टामहमीत्रमहाधिनी॥ असत्यतानयत्नाशुसंवासत्यानयत्नल॥॥ श्रीराम उवाच॥ ॥कथमेतद्धहब्रह्मन्सव
स्वप्नः सत्यत्वमागतः। संशयोनमावन्सो येनमगलनिवेनमः॥ ॥रामः॥

नै०३ः मूलं नंदयेन द्वारराज्ञा धार्मिकोऽलवणस्य विलम्बः स्वपररक्षायेऽडर्बरेन मविद्यायाम् एतं ननु दूषणं कथंविद्ध्टमानत्वे प्रविद्यात्वेन
८२ सिध्यतीति न्यायेन अघटमानपरीयस्याम विद्यापात्रासमाविनमेन रिति परिहरति । मिहोसनएवसीनम्पलवणराजसमु
द्रान्नंदितयेन द्वारराजा धार्मिकन्नमः कान्तं तरेन स्यवन्नमस्याविसंवारि नो लवणप्रतिज्ञायाः सर्वपुष्करप्रतिमानां चपर
स्परं संवादरस्येव माहिकं सर्वत्रापार्थः ।। गाधिनामिञ्चालनाः यद्यप्यविद्यापासे न वस्पेवेनत्सर्वत्र आपि काचिडुपत्तिर्वक्र
येनात्तेन्आह। काकतालीयवदित्यादि। काकस्य तालस्य तु संयोग समयएव देवात्तत्फलपतनं काकतालीयं तेन तावासना

वसिष्ठवाचा ।। सर्वमेन द्वविद्यायां संतवत्येवराबव ।। एतत्रागाधि द्वत्रांतेमुक्ट मग्ने न विष्मति। काकतालीयवैवे
नोवासनावमतः स्वतः। समुद्रनिमहारंजाव्यवहारः परस्परं ।। ।।

वन्नव्येमोन्याद्कमेस्कारवशानः स्वतः स्वतावासि मित्रान नरविन्नै वव्यवहारायामित्तावत्रूराः समुद्रनिसंवाद्कुवीत्रेसमाना
वनासोवयं नीत्यर्थः ।। आरम्मतश्याांतः। कार्यमहानारनोयपान्यवहाराणां तेमहारेनाः स्मर्यते चनारते पुरुषमनानांची ८२
पनिजोवयंनीत्यर्थः ।। राणेनानालोकानवासानांधृतराष्ट्रादित्रोकापनोरनार्यनिगवनाव्यासनन्नयःप्रनावान् तत्रलोकेमः समाहृतरूणानांडर्या
थनारीनोधतराष्ट्रेणपाउवेष्वित्तिनिश्चयसंमनानामहारंजाव्यवहाराः संवादिनो जायेतइति ।।

दृष्टमिति नत्रसदसिष्ठितेन राज्ञा लवणवरिकेहयाऐं दजालिकाचेष्टया। पद्यरापक्ष्णे सवलालये दृष्टं तत्रतदायाः विद्योक्त
सितविवत्रेस्याः सैवान्येष्करपुव्वसिनाविंध्यपुष्करसवेनमां संविद्रःप्राप्तविंध्यपुष्करमवेनोनिः संविदितइत्यर्थः। लावणि
तवणराजसंवधिनीप्रतिमाविंध्यपुष्करसवेनस्पारूढाजवणस्यचेत्यतिमातंनादृत्रामेव विंध्यपर्वतस्थपुष्करसवेन
सुप्रतिष्ठानमित्यर्थः विपरीतंकिंनस्यादित्यत आह। विध्येति। एवमव्यवहारस्यकथनाहिसत्वमित्यत आह। व्यवहारगनेरि

दृष्टं यत्तकणे राज्ञा तत्र ग्रांवरिकेहया। तत्रयोद्धसितविद्यासेवान्यष्करिनिधृवं। तकालेलवणेनाशुदृष्टोयः स्वप्न
विभ्रमः। सएवसंचित्तं प्राप्तो विंध्यपुष्करसवे तस्मिन्। लावणी प्रतिमारूढा विंध्यपुष्करसवे तस्मिन् विंध्यपुष्करसंविद्वा
रूढापार्थिवे वेनमिथ्याव्यवहारगतेस्तस्याः सत्रास्तिप्रतिमानतः सतासर्वपदार्थानां नान्यासंवेदनादृते ।।

तानकेवलमसंयवन्यवहारस्वरूपस्यप्रतिमासिकं सतासर्वस्यापितगवस्तथे साहासत्रेतिसप्रपदार्थानामिव जागरिते
विमर्वपदार्थानां सवेदवास्पतिमासाद्नेःयासत्रानास्तिसंवेदनमेवसत्रा।स वेदनरद्वायामेवमत्रेत्यर्थः। यदायतिमानत
ःसंवेदनादितिवाधिष्ठानचेतनमुच्यतेतथाचकल्पितानामधिष्ठानमेवसत्रेत्यर्थः।।

वा॰उ॰ मकरणार्थं चेनेमं स्फिद्याह मंबंध इति मंबधं दृष्टृदृश्यानामित्यादि दृष्टृदृश्यानां दृष्टुः द्रष्टादिदृश्याणां च संबंधे दृष्टृदृश्यानावलरुणे
७३ जानना मनेके षामध्ये दृष्टृदृश्यपदृश्नीनानामंतःकुसुमे सुमत्वमिवस्थं अनुगनाया दृष्टृवर्द्धिमु माक्षिणोयमरूपमस्ति किंतुनद
दृष्टानिदृश्यादिवर्जितं दृश्याधमावेपि सुषुप्ति समाधौ न त स्याक्षिणो विधमानत्वात् दृष्टृदृश्यानि दृश्यफलवर्जितं नरिदेशेषा पित
त्वंयदा वरूपं तन्मूरज्ञं परमेवयदा दृष्टृदृश्यानां च हवौक्ले मंबंधे नाविनिमध्य हवौग्र रहत्योः मधो दृष्टुर्यदपुः जीवमयस्वर

संबंधे दृष्टृदृश्यानां मध्ये दृष्टृहियद्वपुः दृष्टृदर्शनदृश्यपरिवर्जितं नरिदेपरांदेशाद्देशं गते वित्तमध्ये यदेतसो वपुः अजाग्रत्
स्विन्नवनंतन्मयो नव सर्वदा अजाग्रत्स्वप्नविद्रस्मय त्वे रूपं सनातनं अचेतनं चाज उ चेतन्मयो नव सर्वदा॥

एवमस्मिनचद् एतेन दृष्टृनादिना च वर्जितं चं नदिसमाने देशा देशमिति चित्ते देशा देशं गते विषयादिषयांतरं गते सन्निध्ये एवंत्रिमि
षयज्ञानयो रंतराले चेतन सम्मदुपाधिकस्य जीवस्येत्यर्थः वपुः स्वरूपं किं तत्तं अजाग्रंत मे चिन्मनजाग्रति सुषुप्ति स्वप्नजागरित व ७३
र्जितं अजाग्रन्मयो व वनरात्मनिशेना स्वप्नविद्रस्येत्वनिद्रा चाचेतना सुषुप्ति सहितेन अचेतनधर्मरहितं वच्छात्रय रहितं ता
दृजं भक्ताघनवानि विकारनामवविलवमामकत्वाञ्च॥ ॥

जडतामितिः अमनस्कं स्वमनस्कं स्वभाव तो मनोरहितं यच्छिलाया हृदयं पाषाणस्यामरस्वरूपं तज्जडतमेकांवर्जयित्वा विहायक
दाचिस्थास्तिवेकर्हिते तन्मयो भवनिद्विष्टोभवत्व मरस्वरूपनिष्ठोभवेत्यर्थः शिलायाघात्मस्वरूपपदार्थनिरसंगित्वादसंपात्त्म स्वरू
पस्परूशतोनभवति नडपेस्पतस्याडदयगहीमं यस्माद्विवेकात्संसारास्तस्माद्विवेकएवयत्नकर्तव्य इत्याह विवेकदूरइति न
वनाथनयामुक्तः संसारमावनयामुक्तः युक्तात्मनुकुजयापरमपदः संतहृदये निः संसारो यदयंत्वरत्नवास
जडतां वर्जयित्वैकां शिलायाहृदयं हि यत्। अमनस्कं महाबाहो तन्मयो भव सर्वदा। चित्तरूपं परित्यज्य योसि सोस्मिन्स्थि
तो भव भावनया मुक्तो युक्तः परमया धिया। संसारोयं घोरपदेस्मिन्नाहृदायं त्ववाहिनी। रदुत्तं वासनामनोत्थितिराघवय
नः सर्वे मनः समुदितं परमात्मतत्त्वात्मनात्रतं जगदिदं हि विकल्पजालैः शून्येन शून्यमपितेन यथांबरेण व
त्वमुख्यमतिचारुतरां निधानां सकल्प्य संत्यज वचा ऽङ्गलितेनु चित्ते संसारमोहमहिका गलितान वृत्ति स्वबोधि ना
वारदीव रखमागना यां चिन्मात्र मेक ज माघ मननं मनः॥ ॥इति श्रीवाल्मीकीये मोक्षोपायेउत्पत्तिप्रकर
णे लवणोपाख्यानं नाम त्रयोदशः सर्गः॥ ॥उत्पत्तिप्रकरणं समाप्तं॥

नांछिंधात्मर्थः एवमिति शून्ये नात्येन परमात्मतत्त्वेनानिर्वचनीयेन मनसा शून्यमनि दातनं कलितमि
त्यर्थः सकल्पेति मिहिका धूमाकार मेघाः शारद्यो गताया खमिव स्वमिव स्वच्छं चिन्मात्रं नानात्मत्वयः॥ महं
सपरिव्राजकाचार्ये श्रीमसुखसूज्यपादशिष्य श्रीमदात्मसुखकृतौ वासिष्ठचंद्रिकायां त्रयोदशः सर्गः समाप्तः॥

राम
९४

उप०
१

द॥ अथोपशमप्रकरणं॥ इत्थं जगदुत्पत्तिस्थितिर्निर्माणमेवं कारणमिति कुं इदानीं तदुपशमार्थमिदं प्रकरणं
मारभ्यते अथ वर्णयन् तत्त्वमानातिनवीनजनकः पुण्यपावनो। वसिष्ठः प्राह। माध्यंदिनः उद्दालकः सुरघुर्नाम विज्ञासौ वी
तहव्यः जीवन्मुक्तस्यास्तैरज्ञप्तप्रतता नां जगत्। मत्त्वं लघुप्रकारान् समानायत्तावदेव स्थितं तत्र तन्नकृत्ता तम चतार
यितुं प्रीतिकामार्चयति। दीर्घनिशादिना। राजसनाम मेरुजस्तमः प्रभावेः रजप्रवृत्तानां जगत्। सत्त्वं लघुप्रकोतं

॥ वसिष्ठ उवाच॥ श्रीयंसार माधो येरामराजसनाम मे। धार्यते मानवे निर्नृपं सुस्नैर्नैरविमंडपः। समस्तज्ञानिनि दीरेव
दृष्टो गुणदृष्टि नैःहेत्वयास्ज्य नेपक्वामायेयं त्वगिवोरगेः। समस्तं खविधिदं ब्रह्मसर्वमात्मेदमा ततं॥ अहन्त्वं इदं
वा मन्दिनिर्मानि संज्ञान यातने ब्रह्मघनेनिःसंनवं निनकस्य नाः। विविन्न यः पयोराशौ यथाराम जले तराः॥

कप्रिहमवत्तं नकं वलं च रज गुरुक्ताचरणक मेनमः इति सांख्योमतज्ञानं तमोज्ञानेर जोमिश्र सुदा हृत मिति नि भीतसु   रामः
।मत्वेति। मत्सद्धासमत्तगुणाप्रधानाज्ञानिजन्मये पां नेषु गुणे दृष्टिहि नेगुणाः मे आदयः नेः दृष्टिहि तावदिनाः नैहेत्वयाबीस   १
यातनकं कंचुकः। तत इति। ब्रह्मघनेत्वनीतूनेब्रह्मणि। विविन्नयः तरंगादिभेदरचनाः सं तं परमार्थमितः संतात्व
तेमयाविक्षेपाद्देतिसन्मयादुमित्र मदोपणो। अन्यथा मयदेष्टित्वात्तसन्मय्य इति नाचितम्॥

नेति इत्य दृस्तियुधियत्नित्मोत्रं वस्तु परमार्थतोस्ति नदेवास्ति न द्वैत मत्यया प्रतीयते॥ अतो विद्वान् सेविगतताप अयो
नव निर्द्वन्द्व इति। निर्द्वंद्वः शीतोष्णादेः द्वंद्वातिक्रान्तः नित्यं सत्त्वगुणनिष्ठः नियोगक्षेमः इष्टसाधनं योगः अनिष्ट नि
वारणं क्षेमः तद्रहितः आत्मवान् अप्रमत्तः अद्वितीयो नेरनावनारहितः विशोकात्मा विनष्टानुशोचनविषु

नष्टोकोस्ति न मोहोस्ति नात्मास्ति न जन्मवान्। यदस्तीह तदेवास्ति विद्वरोनवराघवानिर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो नि
र्योगक्षेम आत्मवान्। अद्वितीयो विशोकात्मा विद्वरोनव राघव। समः स्वस्थः स्थिरमतिः शान्तः शान्तमवाप्नु
निःमौनी वरमणिः स्वच्छो विद्वरो नव राघव। यथा प्राप्तानुपतनात् सर्वज्ञानस्थितिर्विर्वाणं नात्यागाहानपरिणामा
द्विद्वरोनवराघव। यस्येदं जन्मपाश्चात्यं तस्यैवेव महामते विद्यात्मविद्या विमला मुक्तावेणमिवोत्तमं।

स्वः समरति। शान्तः प्रवृत्तिमार्गउपरमः शान्तमेनोः उपशान्तं नचित्रं मुनिर्मननं नमितिः स्वरमणिः स्वच्छाकार
जो मणिरिव निर्मलः। यथेति। यथा प्राप्तस्य प्रारब्धफलस्यानुपतनात् भोगात् सर्वज्ञानविर्वाणमात्रदे
नो त्यागाहानपरिणामा। विद्वरो नवाय स्येति। याश्वानं वमंदतः परं जन्माऽपराभावात् विद्यादान इतवाः॥

३५० आर्यनेति। आर्यता सदाचारपरत्वं हृद्यता समतत्वं मैत्री सर्वजन्तुकृपा सौम्यता। अन्तःशीतलता मुक्तता निःसंगत्वं ज्ञ
२

आर्यता हृद्यता मैत्री सौम्यता मुक्तता ज्ञता। समाश्रयन्ति तं नित्यमन्तःपुरमिवांगनाः॥ पेशलाचारमधुरं सर्वे वाञ्छन्ति तं
जनाः। वेणुं मधुरनिध्वानं वने वनमृगा इव॥ एष तावत्क्रमः प्रोक्तः सामान्यः सर्वजन्तुषु। इममन्यं विशेषं त्वं शृणु रा
जीवलोचन॥ अस्मिन्संसारसंरम्भे जातानां देहधारिणां। अपवर्गाय मो राम द्वाविमावुत्तमौ क्रमौ॥ एकस्तावद्गुरुप्रोक्ता
दनुष्ठानाच्छनैः शनैः। जन्मना जन्मभिर्वापि सिद्धिदः समुदाहृतः॥ द्वितीयस्त्वात्मनैवाशु किंचिद्व्युत्पन्नचेतसा। भ
वति ज्ञानसंप्राप्तिराकाशफलपातवत्॥ ननु फलनिपातानं ज्ञानसंप्रतिपत्तये। अत्रेमं शृणु राजर्षे प्राक्तनं क
थयामि ते॥ वसिष्ठ उवाच॥ अस्त्यस्मिन्सर्वपिण्डस्ये वंशपदुरारथीः। विदेहानां महीपालो जनको नाम वीर्यवान्॥ कल्प
वृक्षोऽर्थिसार्थानां मित्राणां नन्दिवाकरः। मकराविन्मधौ मत्तकोकिलोच्छ्वास नागिनि॥ ययावुपवनं कान्तं नन्दनं वासवो राम
यथा। तस्मिन्नुपवने रम्ये केसरामोदमोदिते। दूरस्थानुचरः सोऽयं कुञ्जेषु विचचार ह॥ नाज्ञानिनिष्ठता एषइति। ए २

षद्इति। एवेकिः अमो मुक्तिः क्रमः। सर्वजन्तुषु सामान्यः साधारणः। इमं वक्ष्यमाणं॥ ॥ रामः॥

अथेति। श्लोकद्वयेन वाक्यांगीनाः उपनिषदर्थसंग्रहाः श्लोकाः। गीताम्भावनाः। गीतावर्णितास्तात्मभावनास्तानुसंधानप्र
कारो यासुताः। तत्र प्रथमः। सिद्ध आह। दृष्टीति। द्रष्टृदृश्यसमायोगात्। दृष्टुः पुरुषस्य दृश्येन दृष्टिप्रियेण वस्तुना सह यो
गात्संश्लेषाद्वेतायः प्रत्ययानन्दनिश्चयः। प्रत्यये बुद्धौ आनन्दरावर्णानः। आत्मनस्तोऽहं आत्मनो जीवस्य तत्त्वेन ब्रह्मलताव्येनोऽठ
मा विन्दन्तिं ननन्दगानं दात्मकं समात्मानमेव द्वे वं ब्रह्मानन्दनिष्पं हंनिश्चनमुपास्महे। नावया मः। वाछितार्थप्राप्तौ चरिता

अथ सुक्ष्मावकस्मिंश्चित्रमाला वलिगुल्मके। सिद्धानामरवपानां प्रमगाइदाहृताः। विविक्तवासिनोनित्यं शैलकंदर
वारिणां। इमाः क्रमजपत्राक्रगीता गीतात्मभावनाः। द्रष्टृदृश्यसमायोगात्प्रत्ययानन्दनिश्चयः। पुस्तस्मात्मनतोऽहं नि
ष्पन्नं समुपास्महे। द्रष्टृदर्शनदृश्यानि त्यक्त्वा वासनया सह। दर्शनप्रथमाभासमात्मानं समुपास्महे॥॥

यन्नियाचेतस्फपरतेसमात्मादिलक्षानंदो ब्रह्मानंदो ब्रह्मानंदं एवेति भावः। द्वितीयमाह। द्रष्टृविति। द्रष्टृदृश्यानि दृष्टि
निद्दश्यद्वहंकृतं आत्मादर्शनिवर्द्धन्द्रियव्यापाराेपहितं दृग्निज्ञानं। दृश्यं घटादिविषयः। तानि त्रीण्यपि त्यक्त्वा सनयासहैव
तस्यकार्यो दर्शनप्रथमाभासो दर्शनाद्दृग्निज्ञानात्प्रथमप्रतिभासते नं सर्वस्मात्पूर्वं भानं सत्तामेव सर्वमिवभास
यंतमात्मानं समुपास्महे॥ ॥रामः॥

३१०
३

नीयः द्वयोरिति। अस्ति नास्तीति पक्षयोर्द्वयोरपि मध्यगतं सम्यक्पतनात् स्थितिनिराकारत्वान्नास्तीति। पक्षद्वयसाधारणं प्रका
शानां मौरवाणां देवकन्यादीनां जडप्रकाशानां प्रकाशनेपतीति हेतुं आत्मानं समुपास्महे। चतुर्थं शिरस्कमिति। अशेषप्रका
रसंस्थितं सुरनरतिर्यगादिशरीरेषु सर्वेषु स्थितं यमितत्वात्स्थितं सशिरस्कं सत्रादेः तं हकारादिं हंसमन्त्रमजस्रमुपास्म

द्वयोर्मध्यगतं नित्यमस्तिनास्तीतिपक्षयोः। प्रकाशनं प्रकाशानामात्मानं समुपास्महे॥ सशिरस्कं हकारादिमशे
षाकारसंस्थितं। अजस्रमुच्चरन्तं स्वात्मानं समुपास्महे॥ सन्त्यज्य हृद्गुहेशानं देवमन्यं प्रयान्ति ये। ते रत्नमभिवाञ्छन्ति त्य
क्तहस्तस्थकौस्तुभाः॥ सर्वाशाः किल संन्यस्य फलमेतदवाप्यते। येनाशाविषवल्लीनां मूलमाला विलूयते॥ बुधाभ्यर्थं
न बेरस्य यः पदार्थेषु दुर्मतिः। वशानि तानि वनानि रूपाणि रानोमेसगर्दितः। उत्थितानुत्थितानेतानिन्द्रियाहीन्पुनः पु
नः। हन्याद्विवेकदण्डेन वज्रेणेव हरिर्गिरीन्॥ होसर्वेति। येन मुमुक्षुणा सर्वा इति ऐहिकामुष्मिकविषयान् सर्वानपि

रामः
३

मनोरथान् संन्यस्य तदात्मोपासनरूपफलमवाप्यते। तेनात्मोपासनेन आशा एवंविधवल्ल्यः संतापहेतुत्वात् ता
सां मूलमाला मूलानन्तता। ज्ञानसंतानो विलूयते छिद्यते। बुधेनेति। दुर्मतिरल्पबुद्धिः यः। पदार्थेषु आशाबन्धं न वैरस्यआ
यं तयोः आगतादप्रध्वंसो नावयोर्वैरस्य निसारत्वं बुधापि तयोर्नावनानां वधात्ति। अश्मिसो सागरेऽतो नेतिना॥

उपशममिति। मुमुक्षुः सर्वविघ्ननिर्दोषं उपशमसुखमाहरेत्। संपादयेत्। ततः शमवतः शमसुखमात्मर्थादिविषयसुखे
सुखेनः साधुः शममुपरमनसः स्वके स्वरूपसुखेन स्थिति। स्थिरा यतः भवति। किं यदि। न्यानं चिरं चिरत्वमामिति

उपशमसुखमाहरेत्पवित्रं सुशमवतः शममेति साधुचेतः। प्रशमितमनसः स्वके स्वरूपे भवति सुखे स्थिति
रुत्तमा चिराय॥ वसिष्ठ उवाच॥ इति सिद्धगणोक्तीनाकर्ण्य नागानां महीपतिः। विषादमाजगामाशु नीरूरवाण
वारिवापरिवारमन्त्रो वेणविसृज्य संस्वमाजयां एक एवाविशद्राजा मृगेन्द्र इव भूधरं। तत्र प्रोदुयनालोजरवा
पश्यातिपां पायां चलनः। आलोकयंश्चोकगती विललापैवमातुरः॥ हा कष्टमिति कष्टासु लोकालोकदशा
सु यं पापाणोव पापाणं आसुगामिन्नमारहं॥ अपर्यन्तस्य कालस्य कोप्यशोजीवनेमया। तस्मिन्नता
वंनिव धामिधिं ग्रामथमजीवितं। कियन्मात्रमिदं नाम राज्यमाजीवितं मम। किमेतेनथाघ्नस्मिं
स्ति ष्टामिह तधीर्यथा॥

र्थः। अतःकारणात् इदं तेन रादेतेनराज्येन किं। न किंचित्प्रयोजनमित्यर्थः। तथा यथा नष्टबुद्धिरिव दृ
थे स्मिन्नाज्येनितिष्ठामि॥

उप० पश्यतीत्यर्थः स्कन्नानि किं रम्याणि दृष्टानि उदारं उत्कृष्टं अकृत्रिमकल्पितं नकिं विरहितं नागानि नास्त्येव ममस्थितिः प्रीतिः किं निवा
४ किमालंबना अथेति चिन्नेनेति मं बोधनं संसारे इति संसार — रात्रिः न मोमयता न नत्र दुःखमनड्दुःखमयो देहरूपो न म

यद्दस्कय एव वारस्यं यद् हारमकृत्रिमां किं चित्रदिहनास्त्येव किंनिष्टेयं यनिर्मपात्रयथेमहं नामृद्धिते इति नेनियितं नम
धः हेन चित्रमहत्रायां केषांविश्वस्तनाममानेमहाविनवा नोगा नेमन्लगत्निम्य वांधवाः सर्वेस्मि निपथ्यं प्रासं वर्तमाने
नेवाश्रुनिः कथनानिमहीपालो ब्रलणः कनगन्निवा प्राकृतणनिप्रयातानि के यंविश्वस्तनाममा कोदयो ब्रलणयात
गताः स्वयमपि परमाः प्रयाताः पांशुवचूर्ताः काध तिम्मम जीवितिः संसाररात्रिः दुःखप्रेमून्ये देहमयेत्रमे आस्थाचे
द तु व आनितन्मास्कधिमास्थितिः अजे स्तमुपपानास्त्यानि बाधा पिवासराः अविष्टेनेक सदस्क दृष्टेनाद्यापि वास
राः पुन्यथे यत्र पर्यन्तेयत्रापाते मनोरमं सर्वमेवापवित्रं तद्दिना शामेष्यदृष्टिनां स्वः स्वः पापीयसीमेव स्वस्वः क्रूरतरामपि स
स्वः स्वे दुष्करी मनिरवाभिहजडे जनः अज्ञो नेकहतो वास्मियो वनेवनिता हृ: शेषे कल्पत्र चित्रार्थः किं करोतु कहाजडः॥ रामः

मस्तन्त्रवेहास्थामनुबध्नामि। तत्रहिममस्थिति निममर्याद्धिगस्क। ममेयमस्थितिः कष्टेत्यर्थः यदिति मध्येयौवनं म ४
नोरमं देहादि। पर्यन्ते मनोरमं हृन फलादि आपाते प्रथमं मनोरमं माज नीकुसुमादि॥

ननरनिमनो विद्यमानस्य वस्तुनः मूर्छि पर्यन्ते। येषामिति। येषां ब्रह्मादीनां निमेषो निद्रा मा बोधो सं पद इति। विचित्राः संप्रे
पिपितु वियोगादि नाडः खिन्नस्य चित्रेनममं तां श्वेतनत्र हि महारंभाः ताअपि संपदो महत्सु आपदइति न्ये दुःखि खिने
स नेस त्वामास्थिता मूर्छि मूर्छि रम्येष रम्यता सुखेषु मूर्छिड खानि किमेकं संश्रयाम्यहं येषां निमे एतन्मेषे जगि
नो भजयो दृष्यो। ताह त्राः पुरुषाः सन्तिमादृशा गणनैव का। संपद श्चविचित्रायाश्चेन्न चिन्नेन ममनाः तल्ला अपि महार
ना हंतमन्य महापदः आपदोपि विचित्रायास्ता श्चेन्मनसि मम तानः मत्राअपि महारंतामन्ये मनसि संपदः संसारए
वडुःखानां सीमान्तः किंजकथ्यते। तन्मध्यपतिते देहे सुखमासाद्यते कथं सहस्त्राकुरुजा रवात्म फलद्युपत्र
वत्रा जिनः अस्य संसार दृत्र स्य मनो मूलमितिनिस्थितं। संकल्पमेव तन्मन्ये संकल्पो पशमेन तु शोषयापिय
या शोषमेति संसारपादपः प्रवुद्धोस्मि प्रवुद्धोस्मि दृष्टश्चोरो मयात्मनः। मनो नाम तिनहन्म्ये ने मसास्मि चिर
हताः॥

मनसि सर्वमसत्यमिति न्यायाया पद इति। विचित्रा आपदोपि महान्त इयत्तिरस्क नया। विस्मे
समतां धर्मे तार्हिनाअपि संकल्प संपदो मनो महत्वेति। महत्व संरंभ रंकुरादिभिः वालतेयूस्तस्यानन्न चांकुरागदेष
इयः अगस्याः पसरयः आत्मा देह एव स्कंधः फलानि सुखदुःखानि पश्चात्तालदेनकः॥ ॥

उप० ५

एतावंतमिति। अविद्यमानस्थितिं तंगुणं त्रामात्रिकं॥ अन्यच्च विद्वेद्विजितां गुणं ग्रथनं तंतु॥ अयमिति। अयमहमिदं ममेत्य
हंममातिमां बलाद् स्फुरितेन मासं त्यमपास्य। अतिविजितेनं स्थिंमनो निहत्यीत्स्यत्वयः। किमितिस्वित एवस्तुदस्य

एतावंतमिमं कालं मनो मुक्ताफलं मम। अविद्यमासीदकथं नाविद्यं तद्गुणमर्हति॥ दिष्ट्यैव साधनैः सिद्धैरहं सार्क
प्रबोधितः। आत्मानमनुगच्छामि परमानंदसाधनं॥ अयमहमिदमा न तं ममेति स्फुरितमपास्य बलाद् सत्यमंतरारि
पुमतिमज्जितं मनो निहत्य मिथ्याप्रशममुपैमि नमोस्तु ते विवेक। वसिष्ठ उवाच। इति संचिंत्य जनकस्तूष्णीमेव व
भूव हा। न चापलचेनसास्थितिदिक ... प्रोपमः। तूष्णीम यदि रहितो जनको जनजीवितं। क्वचित्स्थितं यथा
मा समनसा समशायिना॥ किमुपादेयमस्तीह यत्नात्संसाधयामि किं। यस्मिनितः स्थिरस्य शुद्धस्य चितः काम्यमेति
कल्पना॥ नाभिवांछाम्यसंप्राप्तं संप्राप्तं न त्यजाम्यहं। स्वस्थ आत्मनि तिष्ठामि यन्ममास्ति तदस्तु मे॥ वसिष्ठ उवाच
॥ इति संचिंत्य जनको यथाप्राप्तं क्रियामसौ। असक्तः कर्तुमुत्तस्थौ दिनं दिनपतिर्यथा॥ भविष्यन्नानुसंधत्ते ना रामः
तीतं चिंतयत्यसौ। वर्तमाननिमेषं तु हसन्नेवानुवर्तते॥ ५

निष्कलंकस्य स्थिरस्य चितः चिद्रूपस्य मे का कल्पना स्पृशति। न किंचित् कल्पनीयमित्यर्थः॥ ॥रामः॥

सेवितेति तेन हेतुना। अशेषेण सर्वेणापि मुमुक्षुणा स्वविचारवशेनैव प्राप्यं परवस्तु प्राप्तो जनकस्तया इन क्रियांतरेण न प्राप्यं

स्वविचारवशेनैव नेनानामरसेक्षणा॥ प्राप्तं प्राप्यमशेषेण राम नेन रघूद्वह। सुंदरं पानिजया बुध्या प्रज्ञयैव स्वस्थ
या। पदमासाद्यते राम न मनः क्रिययान्यथा। यस्यैव यत्नः क्रियते बाह्यार्थोपार्जने जनैः। स एव यत्नः कर्तव्यः पूर्वं प्रज्ञा
विवृद्धये। सीमांतं सर्वदुःखानामापदां कोशमुत्तमं॥ बीजं संसारवृक्षाणां प्रज्ञामांद्यं विनाशयेत्॥ चिंतामणिरियं
प्रज्ञा हृत्कोशस्था विवेकिनां। फलं कल्पलतेवैषा चिंतितं संप्रयच्छति॥ विवेकिनमसंमूढं प्राज्ञमाशागणोत्थिताः।
दोषा न परिबाधंते सन्नद्धमिव सायकाः। विधाने परमाकृष्य जडात्याविलतो॥ सितः॥ इहैकाशौ बुद्धो मंत्रः प्रज्ञावाते
न पात्यते। परमतुलमुपैतुमिच्छता ज्ञैः प्रथममियं मतिरेव जालनीया। फलमखिलपताकृष्णीवजेन प्रथमनरं
ननु रूप्यते धरेवा॥ इति श्रीवाल्मीकीये मोक्षोपाये उपशमप्रकरणे जनकोपाख्याने नामैकोनविंशतिः सर्गः॥

॥ इति श्रीसंसारतरणिनाम्नि वासिष्ठविवरणे उपशमप्रकरणे जनकोपाख्यानं नाम एकोनविंशः सर्गः॥ ॥

उप० ६

शर्वमाकान्ताकनया नर्दाकस्मिकद्वारेणाववोधनाचित्तस्योपशमः पावनाख्यानेननिरूप्यते नन्नतावचित्तोपशमो
पायानुपदिष्टानि। सुष्टय इत्यादिना। सुष्टयोर्वीजावापहेतवःकुंचितोगुणयःकृतः। दृष्ट्योर्दर्शनिहितेतुकुः। कुदृष्ट
योऽस्वन्नयः। सुष्टयोदृष्टय इति चमदृदयमपिकुदृष्टिविश्रोषण। दृष्टव्यंख्यमिति। अयमिति। अयं देहपरिमिन

वसिष्ठउवाच। सुष्टयो मोहवीजानां दृष्टयो विविधा यया परा। कुदृष्टयः श्रयं यांति दृष्टे तस्मिन्परावरे। नित्यमात्मविचार
स्यपरस्यनयं चलं ज्ञानाजनकस्येव कालेन स्वयमात्मा प्रसीदति। नैव वंनच कर्माणि न धनानि न बांधवाः। शरणं भव
वीतानोस्वप्रयन्नाद्दृते रणेः। अयमेवाहमित्यस्मिन्वसंकोचे विलयंगते। समस्तभुवनव्यापाविस्तारमुपजायते। अयमेवा
हमित्यस्मिन्निशापाउत्के सर्वमेव गतस्फारःस्वालोकःसंप्रवर्त्तते। उपादेयानुपतनं हेयैकांतविवर्जनं। यदेतन्मनसो
रामनं तद्वंधविद्धि नेतरत्॥ ॥
एवाहमित्यंवरूपात्रहंकृतिःसेवनिश्चानमोमयत्वात् तुस्मात्मये उदितेसति स रामः ६
वीतःस्फारःस्वालोकःआत्मतत्त्वज्ञानं संप्रवर्त्तते। उपादेयेतिचित्रपामरहृस्माहेयोपादेयवितागइतिद्
दृष्टव्यं॥

मेनिद्रोषस्वः समदृष्टेः स्थितः। समदृष्टेः स्थितस्य चिंगलितानगुणानाहनिरिति। श्लोकद्वयं वाक्यं। निःसन्नानाइहं में नवाशिति
नाविनिषयुतत्स्थानिरुन्नितिः। नचियकासर्वभूतानयुप्रदानानः। स्वमनयविरुत्तिः। नित्यताईहानिरिक्तनिःमात्मनाकः। समता
परिसत्त्वदृशिः। ज्ञाननिष्ठनानिरीहता। उपादेयपित्रप्रवृत्तिः। नाक्रियता। अनिष्टस्यापि। अचिकित्सा। सोऽमनात्र भ्रमरकर

मात्मैवहं नजहेयेषुमोपादेयपरोनवाहेयोदेपरश्चो। मस्कारादोषस्वःसुस्थितेन वा। निराशतानिर्नियतानित्यतासमता
ज्ञाननिरीहताः निःक्रियतासौम्यतानिर्विकल्पता। धृतिर्मैत्रीमनस्तुष्टिर्मुदिता मृदुभाषिता। हेयोपादेयनिर्मुक्ते ज्ञेनिष्टंस
दवामनेः। गृहीतनस्मात्राक्र रिंवासना जालमाविलं। संसारवारिप्रसृते चिंतातंतुनिरायतं। अनयानीहयापातानठि
धिबुद्धिज्ञलकयावातनयांवृहजाजं वडिशानिष्टपरेननेमनसैवमनस्विताकुमारेलववार्दपं। पदं पावनमासा
द्यसयएवास्थितोनव॥ ॥
नैर्विकल्पता एकाग्रचित्तता। धृतिःचरबंचलतां। मैत्रीसर्वत्रमित्रतावः। मनस्तुष्टिय
यालाभपरितुष्टता। मृदुभाषानिष्ठुरवक्तृत्वं। मृदुभाषिता प्रियंवदत्वं। गृहीतेति। श्लोकद्वयवाक्यं। संसारवारिसंसारा
ख्यो नजसंभ्रमं नैवचिंतातिरेवतंतुनिरायतं। नैवसतंगृहीतान्त्या। एवत्राकये ननवासनाजालं तीहया बुद्धिजालक
याविधिनावासयावान्समहेन भ्रांदुःखंरवुहृसं वंधिजालं समहृदमिबढिशा चननेपदेति शेतिसं वंधः॥

वा०७५० निष्कलिनि मन विमलस्वपि जगतो मत्तो निश्चित मनचास्त्यं परित्यजेत्यर्थः॥ मनइति॥ हृतदित्यसिंहं मांस लोलान्त्विस्वरूपमनु
७ धावनीत्यर्थः॥ मि हैति॥ यथात्मनो ममथैविश्वगा जादिः सिंह मनुमरन्मांसं तुच्छो नहन्मयः नः स्वयंजडमपि विगयास
आनाविषयग्रहणसमर्थनेवतात्यर्थः॥ हृत्प्रमिनिरस्रपाश्रयएवसविस्नन्नवं थहे तुम्बा॥ हृत्प्रत्यागएवा चिन्ननं तो मोहहे

निष्टन्तुगछ नस्वपन्जाग्रमिति विमन्त्वन न न न पनन्नाचसदेवे हमितिनं तनिश्चित्यास्त्यं परित्यजामनः प्रकृतेमेवजरं वि
न्नलयमुथावनि॥ मांसमगदेनमाजरिशहनेमगपति यथ॥ सिंहवीर्यविन्नाद्यं वेमांसं तुच्छं तुणहरेः॥ मेविद्वीर्यवित्रा त्यासंर
हपमाश्रयनेमनः॥ हृत्प्रमाश्रयसीद्दे वेत्रन्नस्वचिन्नोगिलं थवान्नाः हृत्प्रं संत्यजसीद्देवेत्रई वित्रो मि मोंहबाल्ना॥ नाहंन्ने
यमितिनिश्चायंस्लिषत्वमचलः॥ अनंतकान्तामकन्नाहृदयोहृदयेश्वरे॥ आत्मनोजगतश्चान्तर्दृष्ट्रपदृशां तेरेतर
ननिरसकृत्समात्मानमसंविहानावयनन्नव॥ तुलेत्यर्थः नेति॥ आत्मनेः परिछिन्नतां जगतो सत्वं वभावाय
नृजिरिविश्विरोत्तू नान्नेनंनाकात्रावल्लिन्नमलिहृदयोहृदयेश्वरे निष्टत्वं॥ आत्मन इति॥ आत्मनो जगत राम
श्च अनुर्म्पप्रियद्र्शनिं तद्रूपदृशा॥ नरेवन्नने॥ दृदृशा॥ दृष्ट्रपदृशां चप्राप्यविन्मान्त्ररूपेणावर्तितो॥ ता ७
दृगदृश्यनिस्वरूपंस्वमात्मानं सर्वहानावयनन्नव तिष्ट॥

अमुमेवार्थं निपंनरेणहस्तोंकहृद्येनास्वयेति॥ स्वापंरमनीपंयानारिस्वाङ्कोरमयिना॥ नयो म्र्मिमगतो मांकनकम्र्मिमांसंन
कं केवलममुपहितं यस्त्रहनं रसानुनवरूपं वस्क न्याय न्परमात्ममयो नवारागेति॥ अनुनवनायस्योपनोग्यस्याकांतारेर
उनविनुरूपस्नोनुश्यनिरालंवकनकिमर्मिनावासं स्पृष्टंमथ्यमनुनवरूपमलंयनन्नमयेस्थिरोनवापनामिति॥ अहंनावमयी

सायुस्वारकमंनकं स्वायुस्वारकमथ्युगं॥ स्वाहनों नः स्थितिं नध्यायन्नित्यमात्ममयो नवाराग॥ अनवनीयस्य महानुनविनुः
रवयं॥ अवलंव्य निरालंवं मध्ये मध्येस्थिरोनवापतामहं नावमयीमपुण्यांछित्वा नहंनावन्नानाकयैकांस्वनावनानव
नवं तन्मेमनवानिननाखिलनूतनीतिः॥॥ श्रीरामउवाच॥ अतिगंनीरमेवेनहूरावद्वचनं तायद्यहंकारतस्यागुमाग
हा त्येतिवदस्तिमां॥ यथहंकारसन्त्यागं करोमितदिदं मुनो॥ त्यजामिदेहनामानं संनिवेशामन्नोपनः॥ चेहंकारकृपयेदेहः
किलावद्यं पविनद्यपति॥ मूलेक्षकवृसंस्तुनेसुमहागनिवपादपः॥ ॥वसिष्टउवाच॥ ॥सर्वत्रिवासनात्यागो रामराजी
वलोचनः॥ द्विविधः कथ्यतेनज्ञेर्ध्येयो ज्ञेयश्च नामतः॥ मे तो स्वस्यनावनामनहंनामनहं तावन्नालाकया माह
मितियोनावः तयेवन्नालाकयाकयाकयाद्धिन्नामह्रां॥ नास्ति न नूतन्नतिः सन्नुनवा तन्मेमो संसारस्य पारेन
वायदीनि॥ आनिमानिकत्वाद्दृहवंधस्याहंकारपरित्यागेदेह नाश प्रसङ्गार्थः॥॥

उ५०
८

थ यत्तेपना स्रोवसिना भागवोऽभ्यर्थितेत्रयमस्य लक्षणमाह श्लोकत्रयमाह हमि — । आनानोरेहस्तिभिः परस्परसंबंधा
त्मिमानरूपमतत्कारविचारपूर्वकं मनसा सहमस्काऽहंत्वेहंहोहंपदार्थस्यममचनकास्वत्त्वं बध्यन्ति । नानिन्ते सतीवृक्षः
ज्ञानेन यथा रागद्वेषरहितसुखाक्रियाः कुर्वतो वासनात्यागः सो ध्येयः स्मर्कीर्तिनिः द्वितीयं वासनात्यागं लक्षयति
अहमेषां पदार्थानामेते च मम जीवितं नाहमेभिर्विना किश्चिन्मयैते न विना किल इत्यंतर्निश्चयं त्यक्त्वा विचार्य मनसा सह
नाहं पदार्थस्य न मे पदार्थ इति भावितो अंतःशीतलया बुध्या कुर्वतो लीलया क्रियाः अहं हेका यो नूनं वासनात्यागो ध्येयो
राम महाकीर्त्तिनः । सर्वं सर्वक्रियाबुध्याय हृत्वा वासनारूपं जहाति निर्ममो देहं ज्ञेयासौ वासनारूपः । अहंकारमयी
यीन्तस्त्वा वासनां जीवन्मुक्तायेवयः । निःश्रेयसं त्यागी सजीवन्मुक्त उच्यते । निर्मूलकलनां त्यक्त्वा वासनां यः समं गत
ः ज्ञेयस्त्यागमयं विद्धि मुक्तं नरघुनंदन । द्वावेतौ वासनात्यागौ समौ मोक्षपदे स्थितौ । द्वावेतौ ब्रह्मतां यातौ द्वावे
तौ द्वौ विगतज्वरौ ॥ । सर्वमिति । समस्तं यत्ते दृश्यं हि तया बुध्यायं वासनारूपं हृत्वा निर्ममो निर्गतोऽहं ममभावः
सन् स्वरूपस्य सूक्ष्मकारणं देहं तत्त्रिविधमपि देहं जहाति त्यजति । अस्मौ वासनात्यागो ज्ञेयः इति कथनेनोक्तं लक्षणद्वय रामः
मपि जीवन्मुक्तिविदेहमुक्तौ विभजते श्लोकद्वयेनाऽहमिति ॥ ॥ ८

आपतन्तित्यादिना । श्लोकद्वयेन जीवन्मुक्तलक्षणमाह । वस्तुदृष्टिपुष्टानिष्टदर्शने पुत्रमरणादौ निर्यासं धैर्यं क्रियतः पर
निःकारादिनिर्ममनसः प्रबुद्धचेतसः कर्मेन्द्रियाणां कार्यं करोति देहेन नानेन सुखदुःखेन नाशयन्नायाममपि सुखेनात्मायामिव गत्यामिनल
वृत्तिनानिरन्तरं हर्षविषादादिना वर्तन्निनावेन साउपलक्षितेन निमिमवयः । वाक्येन । वाह्यार्थवासनेयत्नेन वाधकस्य वास
आपतत्सु यथाकालं सुखदुःखेष्वनारतं । न हृष्यति ग्लायति यः स मुक्त इति कथ्यते । इसिना नीमिते तस्तोपरपां नर्वस्क हृष्टि
पुत्रपुत्रसंपद्यसंगतिसमुत्कर्षादि निकथ्यते हर्षामर्षभयक्रोधकामकार्पण्यदृष्टिभिः । न परामृश्यते योऽन्तः सजीवन्मुक्त उच्यते सुख
मवन्त्यत्रामिनतानवर्त्तिनास्थितं सराजा यन्नियेन चेतसा । कृत्वाप्नित्तो विधरस्थियं महामुद्रां निषेवते मुक्त इतीह संस्मृत ॥
वशिष्ठ उवाच ॥ ॥ वाह्यार्थवासनोद्भूता तृष्णा वद्धेति राघवासवार्थव्यिसनो मुक्ता तृष्णा मुक्तेति कथ्यते । इह मस्कर्षमे
तं तर्येषांरायूवनावना । तां तन्मात्मा शृंखलां विद्धि कलनां च महामते । तामेतां सर्वभावेषु सत्त्वसत्स्वपरसर्वदा । संत्यज
परमोदारं परमेति महामनाः । बंधास्त्वामयमोक्षास्त्वां सुखदुःखदृत्थामयि । तत्क्षमरसहास्त्वा वर्तितार्हं ममहाब्धिरद
तानिर्लेपिया । तस्मात्स्वरूपमाह । इह मिति । तां तृष्णां शृंखलां विद्धि कलनां चेति । सेव्यनावना तत्तो सेववंधोवंधहेतुस्येन
र्थः ॥

उ१०
९

अन्यश्चेमारिशोकरवकेन चतुर्विधमहंकारमाहानन्द्यापारमत्लकमेवाहाहरमिति प्रथमःसवतीनःपरमस्पृस्मोहमितिद्वि

अन्यश्वराममनसिमुरूबस्यविचारिणःजायतेनिश्चयःसाधोस्फाराकारस्यचतुर्विधः आपारमत्लकमहं मानपितृकिंनि
र्मितिः इमेकेनिश्चयोरामबंधायासाद्विजोकनानां अनीनःसर्वनाविभेदोवाचायारथहंमन्त्रःइतिद्वितीयोमोक्षायनिश्च
योजायतेनतां जगज्ञानपरात्पर अत्रिसर्वमेवाहमत्ययःननीयोनिश्चयस्तेच्छोमोक्षायेवरघूत्तमाजगज्ञासद्दिरंशून्यस्य
न्यमोमममंसदा एवमेवचतुर्थीविनिश्चयोमोक्षसिद्धये एतेषांप्रथमःप्रोक्तः तस्मायानंधयोग्यपयासुद्धतस्मास्य
यःसत्काजीवन्मुक्तविलासिनः सर्वमात्माहमेवेतिनिश्चयोयोमहामतेतमाद्दाएवविषाद्दायनन्नूयोयातिमेम
तिः॥

तीयःसर्वस्मिन्नहमितितन्तीयः अहमितिनिजगारितिवा मकनंशून्यमेवत्रतीयोमवनसर्वविकल्पातीतीनोहमिति चतुर्थःएतेषांमध्येप्रथमोवा अन्येतु त्रयःशुद्धतस्माद्विनता जीवन्मुक्तेषुवविजमंति उपादेयमपितृत्रुसर्वस्माहमितिनिश्चयःश्रेयानिनाहसर्वमिति मर्वमहंचान्यैवेतियोनिश्चयस्तबद्धः॥ ९

शून्यकारसंकानिराज्ञःपृथ्व्यत्रिमिलाद्यःशास्त्राःकादादिहात्मपर्यायास्ताहाशून्यमिति तत्रनिराकारत्वात्स्थनं एतेहरा
नजगत्पदातनवात्मकृतिःविविधविकृपहेतत्वात्स्मायाहंहत्वात्तविशुद्धज्ञानरूपत्वाद्विज्ञानंकुल्याएतस्वाहिदः॥
एरकुशलेतुरूपाइत्तितत्वाज्ञानःइत्येवमात्मैवनित्यंरूपनेषदेतेतिध्यानावाधितादितेवदेतन्नेहइतियावन्मदेतव
श्रद्धेनवनयाःसमुद्देशमजनंचतेअकारःयाजमल्लिमणिरूपानीमातपेवनतापिपरमात्ममयाचाक्रिरदेतनेवसर्वत्रवा

शून्यंमकृतिर्चेर्दनिश्चलविज्ञानमिमपात्रिवपुरुषदर्शानोनिलमात्मेतिकृष्णोदेतसमुद्धेहेजगन्निर्माणलीलयापर
मात्ममयाशंकरदेतेवविजनतोत्रमायेपरकीपेचसर्वस्मिन्नेवसर्वदानष्टचोपेचितेकार्येसुखदुःखेगृहाणमात्मवी
तीतपदालवीष्टवीःखंडत्रिशिरात्रायःनोदुर्गानचतुष्टात्मासंसादनिश्चामःशात्रोचमितेचदृयाहाणिलएसंयुतःप्रास
कर्मकरानित्यंससारेणावसादनिनानितंदनिनदेष्टिनशोचतिनकांक्षति रहितानीहितेर्मुक्तःससारेणवसादनि॥

हानेहात्मनःस्वरूपमाविष्टेहादनिवैवविनंततेमकारानोतरंगादिवविश्चपिसमुद्रस्येकृमिवेतितावःतत्रकार्यकारणयोरके
विदेनमेवमतीयतेयथागोमयात्वृश्चिकोजायतइमिवत्क्वचिद्देनं एथासुवर्णकिटककुंडलादिमुकुटादिकविदेताद्देतयू
याहीरादयादिनेति यःखतुमुमुक्षुःप्राप्तंसुखंतत्साधनंसनानितंदृति नानुमोदतेदुःखतत्साधनंचप्राप्तंनदेष्टि इष्टवि
नष्टेनशोचति अप्राप्तमिष्टंनकाङ्क्षतितस्माद्धितानीहितैररिष्टानिष्टैर्मुक्तःसदुपान्तःससारेनावसीदति जन्महिदुःखे
नविपते॥

३५० सर्वस्येति। स्वाव नः पेश्रा लोकि मान्मूः इमा पी योहि नाः किं मीहि न मिति। परेस्थो हिनः सन् सर्वमाप्य जिम नं उचिन मन मे व वक्रानाडी

१० लिकस्न स्यः नेन नलोकाव्ययेनि। योक योग नकृ त्यःया वस्मानि येथा इनिमन मिति द्वितीया युक्त नो ऽथिम तत्वनिश्च यक

थमिन्दृरत्ना आ सपञ्च मनता नामिति। आ यो जिशायः पूर्णमिति। श्लोक रवकु नजी वमुक्ति वृध्य हारमाहा ध्येय माग कृ यामि

नाप्त्वर्वक्रारं कारकू पवासना मा गोध्येयं मागः तेन विज्ञामिनी। परिस्फुरंत्री इत्यो दृष्टिमित्यर्थः। चन रिज्ञावि निजिम नेश्च

सर्वस्मिति मनं व क्रा वेदि नः पेश्रा लोकि मा त्रा आ त्राय नन्न नतानो संसारे ना वसीश ति ह लोरि दृष्टि म इत्स ध्येय ता गा विदा

मिनी। जीवन्मुक्तनयास्स्थो लोके विहर राघवा च नः संमक्त सर्वत्रिगो वीत रागो विवा स नः बहिः सर्व सम चा चा सो लो के वि

हर राघव। बहिः कृत्रिम संरंभो हृदि संर नवर्जितः। कर्ता बहिर कर्ता त्रलोके विहर राघव न को हकृ निराश्च समनिरा कुत्रा

शोमनः। अग्रहीन कलंका को लोके विहर राघव उदार पेशलाचारः सर्वाचार विवृद्धि मानः। ऋतः सर्व परित्यागी लोके वि

हरराघवी॥

वणवन्नमानेरागः अन्ते वा मना न चिनय रहितः। बहिरपि कृत्रिम संरंभः कृत्रिम राग द्वेषादि विकार

रः हृदि संरंभ वर्जितः। नियमित नाम निर्विकारः। त्यक्तो नि। अग्रही न कलंकाकः अग्रहीताः कलंका श्च का यो न न १०

न्न को मनोरोषः। स्पृका स्नका मादृत्त्रिहेन बोना च नानित्विदार इति। पेशला चारः मड व्यवहारः सर्वाचारा हिन्दिमान्

सर्वेषामाचार समजे वर्तमानः ऋतुग्राह मान इत्यर्थः। जोप यन्तश्चकि मोति विदानुपकृ स मा वर त्रि तिना या न्॥

अन्तरेति। बहिराशो सुखेहितः आशानुकूल चेष्टितः। अयमिति। अयं बंधः अयं तु परः अयमेवाहं अयं तु न वा न्वति

यास्मि धात्र इति हृत्स्थयः। नाम्बक्र ना विगतं तुच्छ कना। कुट्स्म नव विगलं तु विनच्छंतु अयमिति। जमुवेनसोप

चं ने नेगन्नपमादायवै हिराशो नुखेहितः। वहिस्सशो नन्ना नो जाके विहर राघव। अयं बंधः पश्चाय मयं

चाहमयं नवान्। इति मिथ्या दृश्यो स मविगलं तु नवाकना। अयं बंधः रयं नेनि गण ना लघुचे न

सो। उदार चरितानां तु वसुधैव कुटुंबकं॥

परिलघुनि परिहिन्नेस्वात्मरूपे चेनो ये षां ते षामे वा यमे व वं धुरयां नेनि गणना वि चारणा त वेड्हा स्वरि

तानाम सुहारे महति परि इत्ते ब्रह्मणि चरितं निष्ठा ये षां ते षां ब्रह्मनिष्ठानां पुनर्वसुधैव प्रपंचः सर्वोपि कु

टुंबकत्तो गोपकरणा इत्यमित्यर्थः॥ ॥

उप. ५

॥त्रिविधे नि॥ विधैः सुरनरतिर्यग्नारकरूपैः जन्मजरामरणरहितसंसारमेवेति विनिश्चिनोमि। अस्मिन्जगति बंधकरयमित्यत्र पुनर
बंधकरिनिर्दिष्टेऽस्मिन् मदृष्टो वकेवलं विवजानि। चांतिरङ्गान्सुरगणमेव। वस्कनस्कन्त्रिभुवनं विचार्यमाणं बंधकरपिस्मान्

विविधजनमरणाहितसंसारमेजगति बंधकरबंधकरितीद्गुणं। त्वमदृष्टो वविवजानि वस्कनः। त्रिभुवनं निरवक्करबंधाप्य
। अत्रैवोदाहरंती ममिनिहासं पुरातनं। चान्नोत्त्रिपथगानीरसेवार्हमुनिपुत्रयोः। अस्त्यसमजंबूद्वीपमकस्मिन्विदु
। अन्नैवोदाहरंती ममिनिहासं पुरातनं। ... नामपर्वतः। तस्यकदेशे विविते रत्नसानोमनोरमे। आसीद्दत्ताहितज्ञानस्तपो
कुनिकुंजकैः। वनस्यहपतोन्नेसोमहेंद्रो नामपर्वतः। तस्यकदेशेविविते रत्नसानोमनोरमे। आसीद्दत्ताहितज्ञानस्तपो
गानिरूढाद्भिः। मुनिर्हीधिनिपानामनपोमसूत्रिमिवस्थितां। मुनेर्वत्रिबलुवतुस्तस्यपुत्रोक्षाविंदसुंदरो। पुण्यपा
वननामानोऽलोकनादिवकाक्तनेः। सतानासहपुत्रासांविरकालमुवासह। अथकालेनयोस्तस्यपुत्रयोर्ज्ञानि
वावन्तवापुण्यनरमानयोर्जघोऽग्णं अथ अयराधवा। पावनोदेशिवृषोद्भूत्वत्रसिअंवुजंयथा। सोऽथहितिमतो
नासपरोऽहेजाभिवास्थितः॥ ११
एवं बंधकरपिस्मान्जन्मनेहायेरूपासंबंधानाममनियमाहितिमाकःपावनइति। सर्वसंभो
वुजंप्रज्ञानसंभाषावांबुजंनदृष्टवुद्धमोऽप्यनि। अमनाज्ञनावान्। अनिगतःचनिकानः। आनासपदः अथासत्र
लपदन्निश॥

नत्वरनिशोकहृदयवासाः कृति नकारणे कचिन्ताविप्रेरिता निजन्मादिकारणान्नियेननस्मिन्कलनापदिहिता नीडंकमना
ज्ञहृतनिःसेवपाद्मिणीनम। नीडस्वानंचैवधिकः विवृधःनारयंष्टिनदारहकः। प्रज्ञानंनेति। प्रशांतकजनानंतकजनानां

ननोवहमकलितेकालेकलितकारणे। रतिमुस्मनमसारानज्ञरिजीविनः। कज्जनापदिहिता नीडंदेहं हीधिनिपामु
निःत्रहोणिरिपुद्योगेनारवैवृधिकोयथा। प्रशांनकलनारं नंचैनमुक्कं विरामपदं। पदंजगाम नीरागंपुष्पगंधइवोव
रंपिनर्युपरतेक्षिनत्वश्रोदंदेहिककर्माणि। पुण्यएवस्थितोब्धयः पावनोडःखमापयोः। शोकोपहतचित्तोसोन्मन
कानननवीथिषुज्ञायांसमनवेष्येवपावनोविलनापह। अयोरुदेहिकंकृत्वापितुःपरमधार्मिकः। आययोविपिने
पुण्यःपावनं शोकलालसं॥ पुण्यउवाच॥ किंपुत्रधनतां शोकनयस्यार्थेककारणं। पिता तव महाप्राज्ञगतः प्रज्ञाव
नांवरः। स्थानेवपरमात्मपदवीमोक्षनामिकां। स्वनावमनिसंपत्नोकिंपितर्यनुशोचसि। मातापितृसहस्राणिसम
नीतितेसुतापुत्रवांधवृहीनिजंनोजन्मनिजन्मनि। शोचनीयायदस्नेहान्मातापितृसुताःसुताः देवनीनारो
नतेकिमजस्तंसहस्रभ्रमः॥ हेतवः संकल्पादयः प्रशांतकलनानामारंनोयस्मिन्ननत्केनमुक्तविरामपदंवेनमुक्ता
याः श्रीनत्रापदंधनिधारूपंनाम। गंपरं रागादिरहितंकैवल्यं जगाम पुष्पगंधोवरमिवपुष्पगंधोवरमिवपुष्पगं
धोहिसुकुजवंधानः। निर्गतिः अंबरंवाप्नोति॥ ॥

३५० अज्ञानेनेति। अज्ञानमेव विश्रान्तिर्यस्मिन्देशे तत्र स्ववासनातापमरीचिवारिस्थ्वामनैव तापः॥ आतपः तेन कल्पितं मरी
१२ चिरूपवारि एतद्दुःखानाशु नाशुत्तमं रमयेस्मिरंगे रतं तद्रूपं सत्परिस्फुरति। वंधुत्वरति। विषाम्यतदृशैव तत्र परत्वभा
वनारूपास्थितिर्विषदृशी व बंधुत्वभावनात्परत्वमतदृशी वंभावनिवंधिनी। भावो भावनातयानिवंधनमित्यर्थः। एक

अज्ञानविश्रान्तिर्यस्मिरे विलोलं शुनाशुनं रमयेस्मिन्रंगैः। स्ववासनातापमरीचिवारि परिस्फुरत्येतदनंतरूपं।
पुत्र उवाच॥॥ बंधुमित्रसुतस्नेहद्वेषमोहदशामयः। स्वसंज्ञामात्रकेणैव प्रपंचोयं वितन्यते॥ बंधुत्वेनावि
नोबंधुः परत्वेनाविनः परः। विषाम्यतदृशीवेहस्थितिर्नवनिवंधिनी॥ एकत्वे विद्यमानस्य सर्वगस्याकिलात्मनः
। अयं बंधुः परश्चायमिति मे कलनाकुतः। रक्तमांसादिमयात्‌ देहाद्देवास्थिपंजरात्। कोहं स्यामिति चित्तेन
स्वयं पुत्र विचारय॥ १२

वरतीति। विद्यमानस्य परमार्थसतः सर्वगस्यात्मन एकत्वे द्वितीयवेत्रानित्रयं बंधुरयं पर
इत्यसौ कलनाकल्पनाकुतः। रक्तेति। यद्यपि नायं देह एवात्मा रक्तमांसादिमयानरूपत्वात्‌ तथापि तथा
भूताद्देहाद्देवा रन्यकोहं स्यामिति विचारयेदित्यर्थः॥

आत्मानमयं विचारयथामः। इयमिह पारमार्थिकी दृष्टिरालंबनामित्याह। दृश्येति। पारमार्थिकी परमार्थविषयिणोचनम
वणेषात्तदृश्यापरामृश्यमानोहमिति कश्चित्तदार्थः। अहमित्यपि न कश्चिन्‌ किं नहि मिथ्याज्ञानमेवेदं पुत्र दृश्यनिषा

दृश्यात्तु पारमार्थिकी न कश्चित्त्वं न चाप्यहं। मिथ्याज्ञानमिदं पुत्र पावनश्चेति वदन्ति। वनवुन्देषु पुत्र पासुप
त्पासुस्थलीषु मृगयोनिषु। वहवो वांधवा मासन्‌ कथं नानुशोचसि। वनवुन्दे महान्ते पुलिनस्थरेषु महीनता।
वहवो वांधवाः सिंहाः किं तानपि न शोचति। वनवायर दृशा एषु कपिलोचनवानराः। राजपुत्रस्कुमारेषु पुत्रेषु व
नवायसः हैहयेषु वमातंगा स्निग्धनैषधगर्दभाः। त्वाद्धे पुत्रारमापुत्रः पतत्रीमरलद्रुमे। एतास्वन्यासु नासु वकी
पुजनयोनिषु जातोसि जंतुदृष्टोपस्मिन्‌ पुराज्ञानसहस्रशः। अन्नं तापितरो यात्रियां तनेतास्त्वमानरः। इहस
मस्तिं तं पुंसां वनेपादपपर्णवित्‌ नावानावविनिर्मुक्तेर्जरामरणवर्जितो सस्मारात्मानमव्यग्रो मा विमूढम
निर्नव॥

वनइतिचवुलानि। स्फुरति। पुत्रपहे। पावनस्त्वमिति मिथ्याज्ञानकल्पितत्वात्‌। त्वं निरेवेनै
यः। वनवुरिति। मागः। मृगसंवधिनः॥

अप॰ सर्वेत्ति॥ एवंभूताः पुत्रकलत्रादिविषयेगः तन्मयकलेकवद्धिनेन स्वगात्मनावकविनेन स्वरस्वमावस्तुनेन स्वात्मानं
१२ कुकरणेन संत्यजं संत्यज्य आत्मन्येव परितोषमेहि तत्त्वय॥ एवमितिनिमन्त्राने न तत्तकेन्द्रमाकात्तपमकाशमानन्ताउतवि
नि ज्ञानविज्ञानपारगो ज्ञानविज्ञानेपरो हृत्प्रेतज्ञानोऽ एवमिति॥ प्रागनुक्तदेहा नामस्वर्वजन्मानुभूतदेहसंबंधिनःजनव

सर्वेषणामयकलेकविवृद्धिनिन स्वबान्मनावकजितेन हृदस्यमध्ये। पुत्रात्मनात्मनिमहामनितेनामुनेव संत्यज्य
संन्यममलं परितोषमेहि। वशिष्ठ उवाच॥ एवं प्रबोधितस्तेन तदा पुत्रेण पावनः॥ प्रबोध मापमाकान्तप्रमातद
वन्नततो उभावपि नत्तः। सिद्धो ज्ञानविज्ञानपारगो॥ विवेरतु वनितस्मिन्बावरिष्ठमनिहितो॥ एवं प्रागनुक्तदेहा
नामनं राजनवंभुजः आत्रोणाकिमरानेतास्कः किंवासंत्यजनेन यावितनेनेवनेवितासिंथनेलेवपावकः॥ नत्तप
त्यवितनेनेवविनेधनमित्रानलः॥ ध्येय स्वागरस्थानदाः करुणोहारयास्त्रा॥ जोकमाजोकयेन्द्रीनमानि त्रीणि
पञ्चवा॥ १२

फजाः॥ अनेनाः॥ आत्रणः किगलतेइति बुद्धिप्रहानायानुजंए वनि॥ किमत्र युक्तमाशायाग्रहणं त्यागो वेति॥ त्यागयु
क्तइति भावः॥ चिन्तनेति॥ कथमिष्टसिद्धिरिति विचारश्चिंतास्टाया नापुनः पुनरनुस्मरणं चिन्तनं धोयेनि॥ अनिष्ट
सुखमासक्तमनिष्टजीवन्मुक्तार्थसुखमंकुरु॥

विनिवारितेनेति॥ विनिवारिताः सर्वेऽर्थाः सांसारिकप्रयोजनानि येन तस्मात्तत्र परत्वेनाहंस्तोनापसारितावेषवाये
न तथाभूतात्तस्वधेयहिते स्वविवेकवैराग्यं स्थैर्यं विनाकिंचिदपि मंकटात्संसारात्रनोद्धरतीत्यर्थः॥ स्वधैर्यमेव सं
कटान्उद्धरतीत्यर्थः॥ इदानीं धैर्यसंपादनप्रकारमाह॥ वैराग्येणेति॥ अयदिशानार्थसंसारनिवृत्तये वैराग्यादिनि

एषा ज्ञात्वा स्थितिः स्वस्था निःकामाविगता मया॥ एतां प्राप्य महावाहो विमूढोपि न मुह्यति॥ एकं विवेकं गुरु हमे
कामेवसर्वैधियो॥ आरायविहरन्नेवं संकल्पे पुनमुह्यति॥ विनिवारितसर्वार्थाहं परहस्ति नवाथवात्तत्तस्वधे
परितेकश्चिदत्स्माद्रति संकटान्नवैराग्येण यत्नात्स्वेणमहता हिगुणैरपि॥ यत्नेनापदिशानार्थस्तमेवोत्तम
येन्मनः॥ नत्रिभुवनेन्वयनिकोन्नाद्भनधारिणः॥ फलमासाद्यते चिंताय तेचिंताय न्महतोपदृष्टहितात्॥

॥ साथनेस्वयमेव तन्नमयेनधैर्ययुक्तं कुर्यादित्यर्थः॥ महतोपदृष्टंहितात्मह ता हिगुणैरुक्तं तीक्ष्णाभिन्नाधक
तेकैस्वरूपमासाद्यते नत्रिभुवनेश्वर्यादिभिः रपिनासद्यतस्त्वमयः॥

व॰उ॰ स्मृतिरेतिमनसि एतस्मिन्दृष्टे सति सर्वं जगन्मुधाद्वैरमुनरसैः स्मृतिमेव सत्याय जायतेऽनर्थकं पंमनसः स्मृतिनेत्र
२५ चाहवैराग्यादिति वैराग्याद्वेवमनः स्मृतिनामेति अत्रात्र वश्यानुगं तु नकस्यचित् स्मृतिनामेति यस्य हयरात्रारः नत्रानुकाम

स्मृतेर्मनसि संस्मृत्य जगत्सर्वं सुखाद्वैः अपानमूढपादृस्यननु चर्म्मास्वतेव नूनं वैराग्यात् स्मृतिनामेति मनोनाशव
शानुगं अत्रायास्मिन्नामेति त्रारदीवमरो जलाहृदयं शून्यतामेति प्रकटीकृतकोटरं अयन्तियी नास्तिविचरन्त्या
विचरन्तेन सा न तथा नाति स्मृतिर्दुर्नष्टि एणि क्षीरसागरः न लक्ष्मीवरनेंका नस्पृहा हीनं यथा मनः यथान्तलेख्वा
ज्ञानिनं सुधालेपं मषीयमाययाऽऽरूपयत्येवमेवां ननरिमाज्ञापित्रजाग्निका ॥ ॥

कामानोमुपनोगेन सम्यत्नि हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते इति। हृदयस्य प्रकटीकृतकोटरत्वेनामनत्वा २५
निश्चयप्रकाशने नेति। हृत्संदुग्धजनीनां त्रयहृद्विसंनवारनिमात्रो नानि स्पृहस्तु मनसः कश्चिदपि हर्षविषा
दात्तावाग्निमात्रो विनि नात्मपर्यायिर्यत्नि अत्र नजैरखामेत्र पंक्तिः सुधालेपं पूर्णेन्दुमलेपं ॥

प्रशमिनेति। प्रशमिनः सकलेषणः सन्नवबंधमपास्य मुक्तः विज्ञो नवायन्त्रकारणान्मनसि वर्तमानाः करात्रा पुत्रकलत्रैष
णाद्रिरूपाः कुत्सिता आत्मा निगलरज्जुबंधः शृंखलारज्जुवद्बंधनहेतवः अतः कारणात्तासु परिगलितासु कोनमुक्तः सर्वो
पिमुच्यत इत्यर्थः इति श्रीसंसारतरणिनामक विवरणे उपशमप्रकरणे पुण्यपावनोपाख्यानं नामविंशः सर्गः २

मन्त्रामितसकलैषणो महात्मा नवनयबंधमपास्य मुक्तः चित्तः मनसि निगडरज्जुबंधः करात्राः परिगलितास्तु चेतासु कोन
मुक्तः ॥ इति श्रीवाल्मीकीये मोक्षोपाये उपशमप्रकरणे पुण्यपावनोपाख्यानं नाम विंशः सर्गः ॥ वसिष्ठ उवाच ॥
अथ वा रघुवंशप्रव्यनः स्मृतिनिशाकरावजितबुद्धि मे हेतज्ञानमासाद्याभजं ॥ श्रीराम उवाच ॥ बलि विज्ञानसं
प्राप्तिं पुनर्म्म दीर्घहृदये विनोकथय यत्स्थितं संतोनावननं प्रति ॥ ॥

दीपिनीनानेकजन्मानुस्मरणतारास्वरूपज्ञानेन निविनोपशांतिरुक्ता इदानीं पुण्यप्रकरण चित्तकृतचिद्वैप्रयिकमपि
सुखं विज्ञोपशमायेन बलीनिवाति बलिपाख्यानेन निरूप्यते। तत्र विरोपतोगानुतोगायरुचिरत्वनेनाह । अथेय
मादिनाश्लोकद्वयेन ॥

३५· मावर्त्तते त्रिशुण्णस्माराधनेनेति सांप्रमनस्य दृत्तिशिवदृत्तिर्येषां। नेषु उद्वेगमरुदिं पुनरिति। नज्ञायेमहानामुल्लिहस्य पुनर्नो

२५ वशिष्ठ उवाच॥ अस्मिन्मिन्जगतः को ह्येक स्मिं स्थिति कनि कुंजको पानालमिति विख्यातो लोकोन्नु सेरधस्थितः नस्मिन्मसु
रहोःसनंतधार्यमाणम्हानेरा वन्नवदानवेश्वरजा विरोचनसुनो वलिः। लीलानि र्जिनिनिः शेषभुवनानोगनूषणः रत्नकोटी श्र
वर्षाणां दे न्मराज्यं चकार हा॥ अथ गच्छनस्मन न्मेषु युगेषावर्त्तहि त्रिषु सुरासुरमहीबेपुश्रोम नन्नु महल्लुचा त्रैनसमु
पनुर्ज्जे पुत्रैलोकोदरस्वर्त्निषु। जोगेश्च ऽमन उद्वेगं वलिर्दानवनायकः। एकदा चिंतयामास प्रामादशिखरे स्थितः मह
नाममराज्येन त्रैलोक्यसनुतकारिणा। किं वा न वनितुंक्ते नन्नरिमागानिच्चारिणा॥ आपानमात्रमधुरमावत्सपकपरि
रुपं। नोगोपनोगमात्रमे किं नाम हृसुखावहं। पुनरालिंग्यते कांता पुनरेवचबुज्यते॥ सेपस्त्रिषुजगत्क्रीडाललज्जा
येमहतामिहाम तमवनुक विरमव्यापारो घुं पुनःपुनः॥ दिवसे दिवसेकुर्वत्प्राज्ञाः कस्माचलज्जनेपुनर्दिनं पु
नामक्रिपुनःकार्यपरम्परा। पुनःपुनररहमन्ये प्राकृस्येयं विडंवना॥ २५

गानर्हं त्वाद्दिनिनावः पुनररिनि। पुनःपुनरहंमन्ये इतियेषां पुनःपुनः प्रवृत्तिः इयं प्राज्ञस्य विडंवनेति अहं मन्ये इत्यन्वयः॥

कृतनये निकृतकार्यं याकृतप्रयोजनं यत्प्रनपाक्रियया निसंकृतपानारत्नाः को र्थः स्यात्सये नार्थेन पुनःकर्म्म निविद्यते कृतकृ
त्यनाहेतुः कापिक्रिया नास्ती त्यर्थः। नोगाइति। नोगाद्दते नोगरूसंवि पयस्सुखं सुकाय हविनाशि न्दयं नकिंस्यादिति
॥ एतद्दुःस्कमंचिंतयामीति मनानिम्भ्रमवलिर्दध्याविमत्त्वयः अथेति। अथानंतरमसुरराट्बलिर्म्मनसिचिंतयाचि
नमर्थं संचरत्स्वात्मन्येवासचुद्धावेवानिवेन्द्रायज्ञसज्ञापयनुज्ञाणउपरि। आः संस्मृतमित्यन्फवाचा सन्नं सम्मि

कृतयाथनया नित्यं कृपया कृतकार्यथा॥ को र्थःस्यात्नहृत्नेयेन पुनःकर्म्म निविद्यते। नोगाद्दते किमन्यन्नस्माद्दृत्यम
विनाशिप्रदा। एतच्चिंतं नयामास्त्र रक्षोमतेनसौवलिः॥ अथानुवाचासुरराट्नाः संस्मृतमितिकृणात्स्वात्मने
वमनस्यर्थसन्नंगनिवेशायन्पुराक्रिलेहमगवाचदृष्टोन्नतम्बिरोचनःपितामयात्मतन्नज्ञादृष्टलोकपरावरः
॥पितःसकलदुःखानां सुखानांचमहामते। यत्रसंदेहिमाः शांताः कोसौसीमान उच्यताम्॥॥

नि वारद्दस्य मिनयः आइति सम्मनि योनकमव्ययं सन्नमनुवद्दति। पुरेत्यादिना। दृष्टलोकपरावरः पारं पर्यवि
सानहेतुः चवरमादिकारणां एवमश्रमकारमनुचद्दति पितरिति। हेपितः सकलदुःखानां सुखानां चैषयिका
नां सीमानः परमावधिको सावुच्यताम्॥

उप० मर्वत्र माणं शांतिमेवप्रपंचयति। श्लोकद्वयकुवाक्यं। यत्रवस्तु निकिंचिरागा रहितं चरु चितिनि र्मुक्तं चिरं विश्रमणं किमा
९६ निमुवं वंसनवनियचवस्तु निमेपरीयं रूपं त्रनिविगतानं रसुरं संस्कि चिरेव क्षय परेषा मेव नव भतिनादगवस्तु क
थयातव स्वोहंचिरं विश्रांतिमेमीत्यत्थयः। स्वपितुरुत्तरमनुनाषने मन्त्रिनेत्याहिना। रेत्रो मो हा। राजा आत्मा मंत्री
प्रोपन्ना नोमनो मोहः का ती नाः स क लेषु णा विरागरहितं कुत्रता नविश्रमणं चिरं। पत्रानिविनता नं रसं रर किंचि
वतेनारकुथयय यत्रस्तुः चिरं विश्रांतिमेष्यहं॥ मन्त्रि तोवाच॥ अस्ति पुत्रा तिविननो देशो विपुलको च रः त्रैलो कानां महत्मा
लियत्र मानिव रूलमपिय त्र एची नना का ग्रामा गरान व नाव ना दयः। नव नानि नती मानिन न योन मरां निचाए कएवा
स्तिसुमहान् नत्र राजा महाक्रतिः मुर्वक्रिम वीः सर्वः मचत्नी यवछिनः। तेन संकल्पितो मंत्री सर्वतो मंत्र लोत्सुकः
। स्वत्र टयटपना। सुपटं विघटपत्यसौ। नोक्तं न किं चिन शक्नोति न च जानाति किंच ना। राजार्थके वलसर्वकरो सविरतोर
य॥
मनइति। वलिप्रश्नानंतरं विरोचन एव वक्ष्यति तेनेति। श्लोकद्वयं वाक्यं। तेन राज्ञा संकल्पितः। सर्वज्ञत्वलो का च्छमन्ना इतीति ९६
। मिमस्वामात्रकल्पितो मंत्री मंत्र एव अस्वविचारस्सर्वकिं नत्स्वरीजकार्यमियत्तंडं सर्वमपि घटयति। वटं सुघटितमपि क
र्यमनानिम तवेद्विघटयति। ना त्राय नीत्यर्थः। किंचिर पिनोक्तुं न शक्नोति। किंचन। न च जानाति। मन नमः। स्व चेतन
नाहितिताव॥

चित्रनयक मंत्र्यधिकारिकारिनेरेनचित्रिनिश्रेके रहाचित्र मेति। चित्रस्य यवहारकालं चतुर्दशिविनम्य चक्र मेज्ञाना त्वामेत्र कन नमा
पव सर्वकार्यैक कत्रनिस्यमहीपतेः। राजा केवल मेकां तेस्वस्थ एवावतिष्ठनि॥ ॥वलिरुवाच॥ ॥आधिव्याधिविनिर्मुक्तः कस्मरे
रगमहामने। कुथयामास नेवापि केनवाधिगतः प्रभोकः स नाव्हविन्धि धो मंत्री राजा वापि महावलः। हे लालूनजगज्जे
येस्मिन्निरपिनोजितः॥ ॥विरोचनउवाच॥ ॥मनन्त्रमंत्री वलवान्देवासुरगणैः सुतामसैं तेजस्तु ग्नि नै रपि नाक्रम्य
नेमनाक्। नत्रासि मुत्रालत्रात्रावन्न चक्रगरदाहयः। हेनयः कुं वनां यां निरुषदीवो त्वमाहतिः। समंत्री केवलं नत्र तेनैवप्रत्
णपरिजीयनेनस्तु जयोमाव न्यथा वृवना चनः। पुक्पुत्रगृहीतोसौ रुद्रा पानि वन्त्र पतां शुक्तिं विनादहत्येष मं
त्री विषहवोद्रतः। स्तु ण कः। पुत्रहेशे सोमर्चं प्रकटयामि नेदेशानाश्माम योक्स्मि मोत्रः स कुलदुरवहाराजानुनत्रमगवाना
त्मामवपिहानिगः। नेन मंत्री रुनः प्रज्ञो मनो नाम महामनो विषयान्य तिमोपुत्र स वनिर्वहि मरिषा॥ अनात्राप रमात्येषा
सायुक्तिर्मनसो जये। एषेव परमायुक्तिरनयेव महामनेः स्वमनो मत्रमातंगो ऽजीगत्य विविहस्य नोचित्तस्य नोगेर्देविनिगोरा
स्वलकं प्रसरयेन गुरुस्तु श्रपयानागमवक्तनंत्यम कम॥ त्रिशक्तिनस्या चित्तस्य प्रथमं नोगेर्विषेपनैर्दिनोजागो
सरयेत्। कालदवयं नयेद्विमर्थं नाशास्त्रेणाच्यात्मज्ञानैर्लेकं नांगमसरयेत्। गुरुसुश्रूषयावनुर्थं नागमसरयेत॥ ॥

५१०
२७

किं विदित्वा किं विधि कृत्य त्रियुक्तस्य नो गौरे कं का लं गुरुस्तुश्रूषया का लद्दयं शास्त्रार्थं चिंतया च तुर्थ कालं नये दित्यर्थः कन्यत्रिमि
नि सम्यग्कस्य तस्य चित्त स्य दोषु व्यहार का लो ज्ञान वैराग्य परध्यानम शास्त्र विचारै र्विषयाणा हेय त्व विचारैः स्वदो न का लो
ध्यानसहितयागुरुकृष्णयावस्थरये न्नाप्रज्ञेनिः कृष्टं प्रज्ञा विचार वत्व तःप्रज्ञावशा त् विचारवत्ता या ज्ञामं चित्तो पन्नाम न स्मा

किं विधि कृत्य त्रियुक्तस्य नो गैः गुरुरये न्नागुरुत्सुश्रूषया नागं शास्त्रार्थं चिंतया कन्य त्रिमतुया तत्स्य दरये वैते सो
वहं दो नामो शास्त्र वैराग्य पर्व ध्यान गुरुकृष्णया प्रज्ञाविचार वत्वात ःश मे व मरा सु त ः आत्मा वलो कनं न स्मासम्यागं
च समाहरेन्न विचारो नो गाग हति विचारा हो गा गहणं अन्यो न्य मे तद्वये ते स मुद्र जल व द्राविव ॥

याः सं न्याग मा त्मा वलो कनं वे सम्माहरे नू संपाद्येत् विचार दनि नो गग हति ः विषय सुखा नां दो षा द्दर्शनान् पुरुषा ७
र्थ विचारः स्यज्ञ ते पुरुषार्थ विचारात् नो गानो गाहणं पुरुषार्थ ज्ञान कुंक्ति नार्थ विंच सज्ज ते इत्येवमेते विचारते वि
चारं नोगगहणे अन्यो न्यं पूर्यं ते ताय था समुद्रो जल द्राद्यः वारा हर्यं नो सम दो हकारा जल रं ः न द्रदि मित्यर्थः ॥

देशो निः अन्य विग्रहं णे न खल्य दो षेणा देशा क्रमेणा देशाना चार क्रमेणा धनम ज्ञानि तेन च ध नेन मान स्यं वं सि का र स्यं च किं सा फुलन
महत्वि न स्त गते मो तु विषया प्यहेल नेन सा क संग म संज्ञान विषय वैराग्ये ण सम्पग विचार विस वेन च तत्र आत्मज्ञानो न विष्य
तीत्य न्वय ः पतनि ति पिता म हं वं कथितम तन्न हानी सम्मतमि त्य न्वय ः क स्थे त्य जय मानं हे अहो इति शम नः शम हत्रा

देशाक्रमेणा धनम स्व विग्रहणे नवे नां ग सा फुलन मजयिमान पवं नित्य संग मो क्षु विषया य व हेल नेन सम्पा विचार चित नेन
न चा त्म ला म ः॥ वसिष्ठ वा च ॥ पतन्मे कथितं तत्वं पिता मा हा रुवि चारि णा इदानीं संस्म नं दि त्वा संप्र बो ध महं गत ः अथैवं
म म संज्ञानं नो मोन्मम र नि ः स्मृत दिस्या त्व वस्तु रूपं विज्ञा प्य मत न श्री न लां प्युहो स्वर व लु रम्य पं शा मनः श्री न लीन रा स
व पि वस मं या त्रि सु ख दुः ख वरश ः स मो को हं नाव रय किं स्या द हा त्मे मा त्मा व लो कि नाः श्व ह्या म्रक्ष न सं न द्य त्व नमज्ञा नवं
नये ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ इति संचिन्त्य बलवान् बलिरामी लितेक्षण ः रथ्यो क मल पत्रा त् सं अ कु मा का त्र मं दि रा न्त्र
य सर्व गता नं त चि द्रात्मा तार्ग वि ः प्रभुः आनि नाय स दे ह सं स्व र स्ता वा ता य नं व जे ः॥
कोहमिति आत्मावलोकि
सु त्वा न स्व ना थे गुरु ं को हं अयमात्मा किं स्या द् इति हं त्रा हा र्थ मा त्म स्व रू पं च प्र हा मी न न्व य ः अ थ ये ति अ थ स मा र्ग वि ः
स्व दे हे व ले र स्व स्या न प्र दे शा न्नू तं र त्न वा ता य न मा नि ना य ः तत्रा ज गा मे त्य र्थ ः॥

चिद्‌इति। चिन्मात्रचिद्रूपं चिन्मयं चिल्लक्षणं निर्विकल्पं निरंजनं एतत्किंचिदस्ति नान्यत्॥ चिद्‌इति। चेत्यकलनाविरहेण बंधश्च अनेन च

अथ स्नायुद्वारेण मंदारकुसुमोंकुरेण पादाभिवंदनेन नृपं नयामास नागावं॥ ॥बलिरुवाच॥ ॥नाम विद्यते साहाय्य भणितुं नेयं पुरस्तव॥ नियोजयति मा स्वकं कर्तव्यं किं तु मे वाक्‌श्रीनाः। किंमिहास्ति किं यन्मात्रमिदं किमय मेव का। कोऽहं कस्त्वं किमेते वा लोकाः इति वद त्वं मे॥ शुक्र उवाच॥ ॥बहुनात्र किमुक्तेन सवं तु यत्र वा नहि सर्वं इति नवराजेंद्र सारं संक्षेपतः शृणु। चिदिहास्तीति चिन्मात्रमिदं चिन्मयमेव च। चित्त्वं चिदहमेते च लोकाश्चिदिति संग्रहः॥ जयोसि चेत्त्रदेन स्मात्सर्वं मा मोपि निश्चयात्॥ नो चेत्त दृक्‌पिमोके त्रयि निश्चयनिरूपयते। निर्बंधकलितावधयस्त्वमुक्तमुक्तिरुच्यते। चिदचेत्या किलात्मेति सर्वसिद्धांतसंग्रहः॥ पवेनिश्चयमाहाय विलोकय धियेद्धया। स्वयमेवात्मनात्मानमनंतं परमात्मसि। चिदचेत्या किलात्मेति सर्वसिद्धांत संग्रहः॥ एवं निश्चयमाहाय विलोकय मे वात्मना त्मानमनेन परमात्मसि। सवत्र आत्महमचेत्येन पुनर्ममसंगताः॥ केनापि सु रकार्येण वस्त्वयं तव वेगया॥ ॥वसिष्ठ उवाच॥ इत्युक्तो भगवान्शुक्रः आरोहतत्वं बलिस्कविं तयामास विहाय कमिहं जगत्॥ ॥वलिरुवाच॥ ॥शुक्रमुक्तं भगवता चिदेवेदं जगत्त्रयं॥ चिदहं चिदिमे लोकाश्चिदाशाश्चिदियं क्रिया॥ १८

त्यं मुक्तात्वचिन्मुक्तिरिति त्रिवेत्याचेत्या संसृष्टा चिदिदं वात्मेति संग्रहः॥ ॥

दृश्येनिदृश्यदृश्यनिनिर्मुक्तो दृश्यानित्तानि भोनिकानि च दृश्यानि निज्ञानसाधनानि नो त्मानिर्मुक्तो व्यतिरिक्तः चनस्य केवलामलरूपवान्॥ नित्योदितो निरुपकारकः। निराकारो निराश्रकोनरनिरनिरपेक्षः अद्वयः सर्वसाक्षी परमेश्वरोस्मीति चेत्

दृश्यदृश्यनिनिर्मुक्तः केवलामलरूपवान्। नित्योदितो निराभासो द्रष्टास्मि परमेश्वरः। चेतनं निर्मुक्तिचिद्रूपं विषयविषयदृश्यं। मंत्रस्य सर्वसं वेद्यं सं चिन्मात्रमहं महत्। इति संचिंतयन्नेव बलिः परमकोविदः। ॐकारार्द्धमात्रैनाववतस्था नमास्थितः॥

नि:चेतन निर्मुक्त चिद्रूपं विशुद्ध विहात्मकं विश्व दृक्‌आंतर्बहिश्च सर्वतो विश्वावस्यकं मंत्रेणेन सर्वसिंवेद्यं नु परं न सर्वविषयवासनम् हन्तरिसर्वमिचिन्मात्रमहं मस्मि। इतीति ॐकारार्द्धमात्रार्द्ध प्रणवान्निःहृष्य अर्द्धमात्रार्थमेव परब्रह्मतत्त्वस्मरूपनुध्यान मास्थितः॥

३५
२९ सङ्गं त्यजेति। शोकदुःखं वा कामानिःशोकं यथा तथा। अनिद्रे अस्तङ्गिसङ्गेत्यं चिंतनकं चिंतनं कचिंतनं चेति। त्वये नेत्त नेनदङ्गिपुत्र

सङ्गं नसर्वसंकल्पप्रज्ञात्मकलनामगणः। निरङ्गो कतिहृग्रासवेत्यचिंत्रकचित्रनः॥ आत्मध्येयध्यानहीनो निर्मलनाः शांसं
न वासमनन्नवन्मसावानदीयाभोवसिः प्राप्तमहायरःप्रशमिनेषणायापरिस्र्भियामनन्तरो षदृष्टोज्झितयेनया। वस्तिरात्ज
ननिर्मलनिसांनयाविषनमश्चनयेवशरत्ननः॥ वशिष्ठउवाच॥ अथनेहानवासत्रवजेरउचास्तदानहंहंस्फारिकं
सोथमुक्तेराकुरुङ्कन्त्रलानू। निर्विकल्पसमाधानेस्थित्वाचिरमुदारधीः। व्यबुध्यत विजित्यपुरस्तेषांमहामनाः। अथवैरा
चनिस्तत्रध्येयत्यागमयात्मना। मनसासकलान्मेवराजकार्याणि संव्यधात्। आपदं संपदं रस्या ममयेवसपश्यतिना
स्तमेतिनचोदेतिनव्य ज्ञासुखदुःखयोः॥
विक्षेपराहित्यमुक्तं ध्यानध्यानध्येयहीनरत्यनेनचं तर्मुक्तोविनाविदेऽपरस्ताह। २९
अथेति। ध्येयत्यागमयात्मनाअहंममतादिवासनात्यागोध्येयत्यागः। तन्मयस्वरूपेणमनसाऽसंजत्तोराजकार्याणि
संव्यधात्॥

कहेति। इष्टसाधनोन्मेषणमूहः। अनिष्टनिरासोन्मेषणमपोहः। तेषांसहस्राणिपदार्थानांभावानावश्नानि नितवृत्तिना
परिहृष्टानितथापिचसोबलिःशुकवासमास्वासंविश्वासमेति। नक्कापीत्यर्थः। असक्त एवराज्यंचकारेतियावत्। श्रीरामंप्रति
हितमुपदिशतिधावमानमिति। इहास्मिन्लोकेअमुत्रपरलोकेचधावमानंविषयसुखंबाह्ययावेगेनगच्छति। न्लोक

ऊहापोहसहस्राणिभावानावश्नानिच। वलिनापरिहृष्टानिक्रमसमाश्वासमेत्यसौ। धावमानमिहामुत्रलु
वितंलोकवृत्तिषु। संस्थापयनिरुध्येतन्मनोहृदयकोटरे। येषुयेषुप्रदेशेषुमनोमज्जतिवासनात्। तेभ्यस्ते
भ्यःसमुद्धृत्यतन्दितत्वेनियोजयेत्। एवमभ्यस्ततास्यासंयतोमतंगजनिवध्यसर्वत्तानेनपरंश्रेयोधिगम्य
ते॥ ॥इतिवाल्मीकीयेमोक्षोपायेउपशमप्रकरणेबलिउपाख्यानंनामैकविंशःसर्गः॥

इत्रिपुत्रयर्जिनारिपुलौकिकव्यापारेषुजुविनमासक्तं एतञ्चेतोनिवर्ध्यविवेकवैराग्यादिभिः निरुध्यहृदयको
टरेहृत्पुंडरीकेसंस्थापय। आत्मानुसंधानंतत्परंकुविंत्यर्थः॥ ॥इतिसंसारतरणिनाम्नियोगवाशिष्ठविवरणेउपश
मप्रकरणेबलुपाख्यानंनामएकविंशतितमःसर्गः॥

उप०
२०

र्वपुण्यप्रकर्षान्वैनयिकमपि सुरवंक्तं विविच्योपश्नानयेनवनीमकोदानीमीश्वरानुग्रहादेवकश्चिदात्मनस्तावद्वोधोन

वशिष्ठउवाच॥ अथेमंपरमंरामविज्ञानाधिगमक्रमोस्तुष्टकदैत्येन्द्रवहः सिद्धः प्रह्लादः स्वात्मनायथा॥ हतेनिःस्त्रस्त्रांदेहानांहिर
एयकशिपोरियो॥ प्रह्लादश्चिंत्रयामासतत्रैकः संविमृमानमः॥ एतेनानादयः सर्वेविष्णुनासुरसत्तमाः॥ घातिताः॥ स्तुवकूलां
नवानेनेवकुलाचलाः॥ अस्मत्तावहवस्तेनमिथः प्रेरितपर्वतः॥ भीमाः समरसंरंभाः सममस्मत्पितामहेः॥ तामुनास्वनि
धारासुननाखसुरराजिषु॥ योनमीतइदानीमनयमेथनिष्क्रमकृथा॥ तस्मात्तस्मानिर्वीरस्यहरेराक्रमणोत्सुकः॥ मन्येन
ममनिरेकोणविधितेनप्रतिक्रिया॥ स्वल्पिनामर्वधिया सर्वमीरमनरंहसा॥ सएवश्नारणंदेवोगतिरस्मीहनान्यथा॥ त्रस्मा
न्निमेषादारभ्यनायणमजेसदा॥ संप्रपन्नोस्मिसर्वत्रनारायणमयोस्म्यहं॥ नमोनारायणायेतिमंत्रः सर्वार्थसाधकः॥ ना
येतिमुमहद्वोत्राराकाशादिवमारुतः॥ अविष्णुः समयर्चविष्णुं नस्तजाफलमाप्नुवेत्॥ विष्णुर्भूत्वायजेद्विष्णुं मयंविष्णु
रहंस्थितः॥ वशिष्ठउवाच॥ प्रह्लादस्तुमंसंचिंत्यकृत्वानारायणीतनुं॥ पुनः संचिंतेतंयामास स्वजार्थमसुरद्विषः॥ रामः
२०

वनीतिमकादाख्यानेनप्रतिपाद्यते॥ तत्रहादेकृहन्नांतेनावन्नस्तोति॥ अथेत्यादिना॥

तत्रदपुष्यइतिश्लोकद्वयंवाक्यं॥ परावरः परेत्वन्नोदयोप्यवरे॥ अथमायस्मान्नस्तोयंविष्णुः वैस्नवादस्मात्रवपुषोवहिः॥ प्राणप्रवा
हेणवायोनिःसरणेनरुपमूर्तिविधियुक्तापोयोपरस्थितनस्त्रमेनेवापुरुषेवन्नीमानंविष्णुं पूजयामीत्यस्यथः॥ प्रह्लादइतिश्लोक

वपुषोवैस्नवादस्मान्नरूपमन्तिपरावरः॥ अयंमाणप्रवाहेनवहिर्विलुः स्थितोपाशः तमेनंपूजवाम्यासुपरिवारसमन्वितं
॥ममर्प्पयामनोमय्यासर्वसंभाररम्यया॥ प्रह्लादइतिसंचिंत्यमेनारनरनारिणं॥ मनसापूजयामाससमाधवंकुमनाथवार
न्नार्घपानपटलैम्बंदनादिविलेपनैः॥ धूपदीपैः पवित्रैश्चनानाविनवनूषणैः॥ अथदेवगृहेतस्मिन्वाह्यार्थैःपरिपूर्ण
या॥ पूजयापूजयामासहाननैवेद्योजनार्दनं॥ ननरमनःप्रनत्तेयप्रह्लादः परमेश्वरः॥ नथेवप्रसहंभेनसापूजयामासपूर्ण
या॥ अथतस्मिन्पुरेदैत्यास्तनःप्रभृतिवैस्नवानूवन्नस्मारोजात्यव्हावारकारणंनगामवाग्नेगगनंदेवलोकमथारितु
विस्माद्वपपरिमसनमादेनाश्रिताइति॥ देवाविस्मयमानत्सुराकाधाः समरूढःणःपहीतविष्णुवीनकिं दैत्यैः किमिति
यथवारहीरोहेनोगिनोगिनोगस्थविबुधाविस्मयाकुलाः॥ जग्मुः संरमुसज्यहरिमाहवरानिनं॥

इतिश्लोकद्वयंवाक्यं॥ संमारनरनारिणं॥ संमारः पूजोपकरणानि॥ अथेतिपूजयापूजाविधिना॥ ॥रामः॥

उप॰ २१ केनिबारकः शोभ्यः आत्मीयानीति। प्रकारद्वयप्रकारसंबंधिनी गुणेन गुणवन्नो भवो कृतभ्रमना वा। इतीति। तपिष्ठ॥

इवाकस्तुः। किमेन भगवान्देहे मानविरुद्धायेसहे वनोनेहितत्त्वयतां जातान् विस्मयो नो विजंनने। कृकिजातं नन्दइन्द्रियहान वाहजि
नाद्यः। कृपाभ्यां तमहाजन्मलत्या नन्निजनादेनि। प्राकृतो गुणवान् जानह्यस्मेषां भगवत्कथा। अकालपुष्पमस्येवसु
पायो देजनायवकुध्यमः कृतारमोहीनकर्मप्रमतिः सदा। वराको हानवस्कर्तजानि नक्रिः कवेसवी॥ ॥श्री भगवानु
वाच॥ ॥विबुधीमा विषं एतस्मात्प्रकारो न क्रिमानिनि। पापात्ततं जन्मन स्येरंभ्यां हाहासावरिह मोः गुल्लवानि गुणोजात
इत्तनर्थकिमं विङुलानि गुणेन गुणवान्नजानद्वनाकः सिद्धिर्हकर्म। आत्मीयानि विविधाणि तु वनीन्मम रोत्रमाः प्रयान
नासुखाधे पामाकी हीगुणिनोऽभवा॥ इत्यकाश्क्षान गवांस्तत्र्द्धी रोदार्णवी विष्णु अंतर्द्धीनं ययो हेवत्तदनापिदृगुरु
व न्यासोपि सहस्रिनहारिसुरोधो भजनदेवरां प्रकारं हप्रनिगीर्वाणस्तत्र तस्मिन्धत्तमायसुः॥ वृणिष्टउवाच॥ प्रत्यहं सहजया २१
मासहेवहेवं जनार्दनं। मनसा कर्मणा वाचा प्रकारो न क्रिमानिनि। अथ रजापरसात्म्यहत्त्रपस्थनरवाञ्छिनी। नविश्रा
श्रीमचेतोऽस्य भोगरागानुरंजनो। नक्रनोगादिकलनं विश्रान्तिमनुपागतं। केवलमस्मामी हो जायामिवयोजितं॥

प्रकारामिति। प्रकारो रमंदिरान्नकुरोरमंदिरे स्थितिः चेवसर्वगिनयाधिपविवेकस्त्वं यः। मंदिरादिक्वाधिकरणे चोपसंख्यानमिति। सखो
पेपवमी। अथेति। विल्कः पनाजमार्गेण तस्य देवदृष्टजागहंसमायया। कीरो हेनिमजतस्य देवदृष्टजागहेडुनमं जेनथो। अ
हादिनाप्रजाः। नक्रा उपहय्यय नपापरिनोबिन पस्थिरइत्यर्थः। त्रिभुवनेनेनि। अथ आह शनिः श्लोकैः प्रकारादिस्कं सातिनि

माकारं नानास्थितिर्निष्कलो देवः। कीरोदमंदिरान् विवेदसर्वगिनयाधिपापरमकांतया च यपानालमार्गेण विलराकारिनाम
गः। देवपूजागृहं तस्य प्रकारस्य समायया। विजायाऽमागनं देवंपूजयाहिगुणेहयां रेसुरः। पुंडरीकासंज्ञादराममपूज
यवाःपूजागृहं गनदेवं प्रत्यज्ञाचस्थितं हरिं प्रकारं सुपरिप्रीनो गिरां नतुष्टाव पुष्टया॥ ॥प्रकार उवाच॥ त्रिभुवननवनीति
शमकोत्रामकलकलंकहरं चकास्तिः अक्षरणशरणं शरणमीशहारिमजमकल्मीव रंप्रपद्ये। कुवलयदलमेलस
निकात्रांताहरहमनाबरकोटरोपमानं भ्रमरतिमिरकञ्जलांजनानांमरसिजचक्रगदाधरं प्रपद्ये॥

त्रिभुवननवनीतविश्रामः कोऽत्रोर्थैर्दिव्यामरेस्तिवजीवन्नान्। नादत्रांकवलयेति। कुवलयदलानां नीलः श्लेषाकारो रसि
॥ तत्सन्निकाशं भ्रमरतिमिरकज्जलांजनानां कज्जलरूपमंजनस्य मयनप्रसारहेतोः द्रव्यस्य वक्रविधवान् विशेषणेपरानं॥

३प० विमलेनिं ऋतिनिवेहैरणितो मुखरितो चिरं विरेवबंबरीको न्नमरो यस्मिन् तं समुद्दश्यमपङ्कादय हंसैवपपम्पजलाशयमिव
२२ श्रयति नूनं सिने नि । हृदयमणि मरा विजालाभा गंवह्निसिस्मिता नामा मुकुमेणीनाम मरी चिजालमेवगंभा मंदाकिनीयस्तनोवि
सुखनेनि । मिलुवन मेवनजिनीम रमीन स्यांसितारविंदं सितवं चनरसिंहा नायानिप्रायेण । निमिरसमा मामवि मोहहीयां ज्ञानमति

वि— नमन्तिकजाप— मसांगंसिनदलपंकजकुपलानवांसा । ऋतिरणितविरिंविंचरीकं स्तुहर्षपपमजलाशयंप्रप
द्ये । सिंनखनरनानूवा— — स्मितधवनाननपीवरेदुंविंबां हृदयमरीचिजाजगंगं हरिश्चरहंवरमानतं प्रपद्ये त्रिसु
वननलिनीमिनारविर— — रसमानविमोहदीपमग्र्यामुकुटतरमअहुंचिदात्मतत्त्वं जगदंबिकाम्रिहिरेह हरिं प्रपद्ये नवंदि
कमितपमरेतुगौरसु— — मजावतुधापनूपिनांमंमारिनत्रामममयाठणागरागंकनकनिभावरसुरंप्रपद्ये ॥ ॥

वंधुकवानतिमिरसमानस्य मोहस्य हीमवनिवलकांनवेनि । नवविकस्मिनपमरेणबन्धुगौरेण कमलजायाः वदैन्तस्य २२
लसितायाः श्रियो वपुषा उपलक्षिता निश्चंगानियस्य दिनत्रामममयः सांधानदरठणांगारी गोपस्य ॥ ॥

ऋषिरनेनि । ऋमश्च विरतक्रनविभ्रमगर्जीजस्समततनमजानंवं च वदनैमविना अवं न रवस्य च निजानं देहं ब चनैकवंवा विरुद्ध
मिनिविरोधाभासः प्रतीयते । अवदनं विना लंबसमेन वदनेन विष्णुलंबनावतनपदव्यापकवान् । युगगज्ञानजरवानिमानोरमो
देहो यस्य तं नजुरनञ्चापिनां दिनिसुतेनि । दिनिसुता एवनलिन्कनस्या तुषारपातः संहारहेतुत्वान् । कमलमंजोप्रलोम एवम

अविरतक्रनविभ्रमगर्जीजसमततमजानमवदनं विशालं युगपत् नजरवानिजानदेहं नरुरजना विनमर्नकप्रयाणेदितिसु
तनलिनीतुषारपातं सुरनलिनीमननोदिनार्कविंबं । कमलजनलिनीनिवयं विभुं प्रपद्ये । इतिगुणवकुञ्जामिवानिरस्य चिंतो से
हरिरसुरविनीत्रीश्रीनिषणोस दे शे ॥ जलदरव मयूरे प्रीतिमान्मीयमाणे कुवलयदलनीलः प्रन्फवाचासुरेशं ॥ श्रीभगवानु
वाच ॥ ॥ वरं कुलनिधे दैत्यकुलानर्घमणे । गृहाण जिसनं नूयोजन्मदुःखापशाख्ययो ॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॥ सर्वसंकल्पफलद
सर्वलोकांतरस्थितः । युष्मारनमेर्वत्ति तदेवादिश मे वमो ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ सर्वसंचाममसत्त्वं न्ये परमापफलाश्च वासला
विश्रांनिपर्यंतादिवारोक्तन वान घ ॥ वशिष्ठ उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा हरिनिपुत्रे द्वृविष्णुरंतरधीयत । आकृनयधवरिनिकृदिस्तरग
स्तोयधौरेव ॥

जिनी अनेकमुखपप्रयुक्तवान् । तस्मा जलाव द्वरोजजाश्रायः तं द्वविनविनानिलयं । नजिनीसहो
अपपमाचवाची हदिवज्ञासिया नलिनीघसुदुराकंतनिलयं ॥

३९० विस्माविनि।पाश्चात्यं यश्चाभवाऽसनमानानृतमित्यर्थः॥मणिरत्नपरिष्कृतं मणिरथेश्वरलंकृतोपवेनि।प्रग्रासनं नु।कृवेत्तिपरि
२३ विभेइहकृत्यापादतलेत्र नेपग्रासनं ननवेदे ननु सर्वेषामपि हन्तिनं।इत्यक्त वन्दनं स्तोत्रपावविभावस्तुवेत्तिस्तोत्रविषये।किमिति
।वकीनादिमयेंद्रियव्यापारे पलक्षणेवम्मीनादिरूपेण सर्वेंद्रियव्यापाराज्जिमानीश्वहं किं स्यामिति वाचोपक्रमः।जगादिनिषा

विस्मावंनहिनेदेवेहजायांकुसुमांमजि।पाश्चात्संदानवम्मस्वामणिरत्नएरिष्कृतंपग्रासनस्थोपिमुरप्रकृष्टविष्टोधुरात
लेस्तोत्रपावविधिंस्रानेविंतथामासविंनया।विचारवानेवमवान्नवन्निनिमवारिणा।देवेनोक्तोस्मितेनानः करोम्यात्मविवा
रणे।किमहंनावस्यांयोस्मिन्नवनंडवरोवक्रिगह्यामिति यामिप्रयतेवहरामि चजगमावदिदंनाहंमहत्तत्त्वणपर्वतोय
हार्थंजउमतेनतन्स्यांकथमहंकिला।अमदनष्ठिनोमूकःपवनेनैवविस्फुरन्।काजेनान्येनाविजयी देहो नाहमचेतनः॥

पासेवकमः।इदंजगद्दहंना।वाच्यचाजवीउवावेनयेः।अमन्निति।वस्कनोमन्ने वास्फदितःकम्पितः।न्तेंद्रियसंघातस्य
देहव्यपदेशाद्देहोनाहंअचेतनवान्कृतश्चावतनवंञ्चसदस्फवान्।मूकवान्पवनप्रेर्यत्वावेत्यर्थः॥ २३

जडयेति।अन्याकृतिःअमूर्त्तवान्।अन्नमवाक्याकारा प्रभववान्अत्रापिदर्वविनसाधननावोयोजनः।श्रवेति।वचाक्षंगिंद्रियेणश्रा
वः प्रकारांतरे एवप्राथमान्।विनसारेनइंद्रियप्रनादिकयःवहिःप्रमतेनउपलब्धान्मासप्रकाशितस्वरूपः।लवेति।जोवाहाणेका
सन्नापम्यास्तया।द्रवेति।दन्पं ब्रटादिदर्शनिं वहुस्तयोनानिंसमवेतंकेवलेदष्टद्धिणामविद्यमानंकेवलग्रहणमुपहितनिष्टमर्थ

जडयाकलेत्रिस्पृकुत्याकल्पमाणेत्रणया॥शून्याकृतिःअनवःश्रोहोनाहमचेतनः।नचाक्षीण।विनाशिन्याप्राथोप्राथोयम
न्यथाचिन्त्रशदाग्पजक्षुन्मास्येनि।हमचेतसः।जवान्माजिकुतुद्धोलोजयाजोजसंनया।सल्यस्पहोद्वानिर्षीयोरसोनाहम
वेननमः।स्त्रपदर्शनिपोर्जानंरूपिकणविनाशिनोः।केवलेदष्टरिहोएणरूपंनाहमचेतनं।नासयापथजउयात्रयिणापरिकल्पि
नः।पेजवोनियताथारोगंधोनाहमचेतनः।निर्मापोमननःस्रांनोगनपंनेंद्रियत्रमःप्रुदवेतनएवाहंकव्याकलनवर्ज्जितः॥

नासयेति।गंधनड्यागंधवत्ताजडयावेत्यर्थः।पेलवोविरलः।अनियताकारःकृत्स्न नरेथानरस्यप्रादुर्नवान्।नहिकिस्तमितत्रा
द्वानिर्मम इति।तत्रगतपंचेंद्रियभ्रमः।इत्यनेनचक्षुरादींद्रियताद्दात्म्यंवारयति।अमनइति मननो।रूपतामननंहिमनो
व्यापारः।निर्मम इत्यनहंकारममेत्ययं।निर्गतोममत्वाभिमानोयस्मात्।कल्पकलनवर्ज्जितइति॥ ॥

३५० जीवन्मावेन वारयति। देत्येति। निष्कलाम लसन्मयं निष्कलेनिरंशं त्रमलं चयसद्रस्तु तद्रूपः। आइति। आइति। स्मृति योतकमव्ययं सत्
२४ मखिलं चो नत्तुपमयास्मृतमित्यन्वयः। नहेवरूपं निर्विकल्पके ल्याट्टिनादत्त्वधिति। मयेवेति चेन नेन मञ्चटपथद्यः। स्फूर्तिताः चनासेने
तस्य नासा सर्वमिदं विनातीति निष्क नेः। मयेवेति। पता विविनाद्इंद्रियहृत्न्यो दिश्यक्तः प्रकाशामानेन मयैव तेजसा स्फुरंति। चेतर्गी

चैत्यवर्जितेति चिन्मात्रमहमेषोवनासकः। सवाह्याभ्यंतर व्यापी निष्कलामलसन्मयः॥ आइदानीमस्मतेसन्मेतत्र दृष्टिलंमया। नि
र्विकल्पविहारनासपषञ्चात्मासि सर्वगः॥ मयैव चेतनेनेमेस वेष्टिटपटादयाः स्फुरंति। तत्रवनासंनेदीयेनोऽस्मतेजसा। मये
वैताः स्फुरंती ह विविते इंद्रियहृत्त्वयः। नेन मां तः प्रकाशेनयथाग्निकणान्यंकयः। विरिंचिसदनामारेतस्मांते प्याहरन्तदं प्रसरन्नेव
मेरूपं त्रपापिनिनिवर्तते। अहंनामाहमिमं तत्कुतोनिर्विलंवनः। अथयेनाकृतेरेषाकिलामात्रवल्लतामम॥॥

नाथ्रयः काष्ठशालाकावेति। विरंचीति। मेरूपं चेतन्यं विरिचिसदनावसत्यलोकान् परतोपि कल्पांतापि पदेस्याने चाहरन्तूसंपा
दयन्प्रसरन्नेवा च पायिनतिवर्तते देशकालात्मापरिछिन्नत्वात् सर्वत्र परिपूर्णमेस्वरूपमित्यर्थः। अयामिति। अयरीति २४
तस्मात्मनोयमिति। परिछेदोनिराजंबोनिर्हेतुकश्चेत्यर्थः॥

अनंतेति। अकृष्टोपश्रमन्नालिनीदयं मदीयारदृष्टिः। अखिलदृष्टिषु समस्तवस्तदर्शनेषु चनंतमानंदमनुभवंतीति न्मयीनयतीमव
स्यमवेति। आत्मेवदेवतः। सर्वाइति निष्कनेः। आत्मनस्त्वाद्वितीयतात्। स्वस्येवनमस्कारः पुज्यते। सवयदाद्यन्निर्यामिणोविषयासंस
र्गमरूपायमत्यगात्मने मह्यं नमः। विचित्रेति। स्वबयासममयानिर्विकारया नपरयानि नेवकजकलनमुक्रयाविचित्राः शक्रयो
जगत्स्थाद्यनुकूलाज्ञानादिरूपाम्नर्मयः क्रियनेः। कालेति। अतीतमनागतं वर्तमानंवकालमुपेक्ष्य नेनानुसंधनेपा

अनंतानंदसंभोगापरोपशामशालिनी॥ शुद्धेयं चिन्मयादृष्टिर्जयसखिलदृष्टिषु॥ सर्वत्तावां तरस्थायचेत्मुक्रति
हात्मनि। प्रत्यक्चेतनरूपाय मह्यमेवनमोनमः॥ विचित्राः शक्तयः स्वच्छासमयानिर्विकारया॥ विताद्रियंतेपरयाकलंकम
लमुक्रया॥ कालत्रयमुपेक्षिण्याहीनयाश्चेत्यबंधनेः॥ चित्रचेत्यमुपेक्षिण्याः समतेवावशिष्यते साहृवाचामगम्यत्वा
दृशात्तामिवन्नास्वती॥ नैरात्म्यसिद्धांतदशामुपयातेवतिष्ठति॥ चित्साचेत्यबंधनेः हर्षविषादादिभिः हीयनेन
स्याश्च चेतनं दशनेहमुपेक्ष्यमाणयाश्चितः समनेवशानिबावशिष्यते। ठपेक्षिप्राइतिनत्रानादत्रेत्याडीवितिह्नी
विरूपासाहीति। माहिसमयानामापत्नविन्वाचामगम्यत्वानञ्जमपदेवपत्वात। समंतानुपगतेवनेचे॥ नैरात्म्यसिद्धां
तदशांशून्यवादसिद्धांतावस्थां शून्यरूपतामुपयतिवचशिष्यते॥

उप०
२५

रहेति। ईहानीहामयैः रागद्वेषमूलैः मनोदोषैर्यावि हारच जितावेष्टितानवति। साचिन्त्याच्छन्द्वा याष्टिली चउत्त नितुंमुक्तानविंतु
नशक्तः। आत्मनइति। लोकालोकामणे लोकानालोकयतिप्रकाशयतीति लोकः सचासौमणिश्चतस्यामनणोपरामष्टप्रति
।परामृष्टः क्वत्वाचार्यवादैः सम्यग्विचारितोसि। नलोविकल्पैन्यकल्पिताकारैः स्पष्टदृष्टोसिन नश्चप्राप्तोसिप्रकृष्टेनस

ईहानीहामयैरंनयविहारवर्जितमलैः साक्षिनोननितुंशक्या पादावदेयकिणी। इच्छाद्वेषसमुत्थेनद्वन्द्वमोहेनजन्तवः। धराति
वरलग्नानांकीटानांममतांगताः। आत्मनैनैस्यनमोमत्प्रमविच्छिन्नविहारात्मनोलोकालोकमणेद्वविरेणाधिगतोस्यहंपरा
मृष्टोसिलब्धोसिप्राप्तोसि विरायचाउद्धृतोसिविकल्पत्यागोयोसिनमोस्तुते। श्रीगोविंदपदद्वंद्वंवंदेसानंदचेतसा। अशेष
कलुषध्वांतसन्निछेदनार्कोस्कारः। ममधंतुममनंतायतुभ्यंमहांशिवात्मने। ममोहवाधिदैवायपरमात्मने॥

त्वज्ञानानेहारिप्सन्तोनस्वरूपेणप्राडनूनोसि। ननश्चलब्धोसि। एतेननमोहमित्यपरोक्षमनुभूतोसि। इच्छांद्वेष्यैयोसि
सयद्रूपोसितद्रूपएवेहृशीनीचत्रसिकल्पिताकारानिष्टत्वात्स्वरूपेणैवावस्थितोसि। तथाभूतायतेनमोस्तितवः। महानि २५
तिजीवपरमात्मनौरैक्यात्मसंसमद्रूपायमसंनमः। तुभ्यंतद्रूपायमहंनमः। इवनामधिदैवायपरायपरमात्मनेन
मः॥

गतेति। गनकलनावरणंनिष्ठत्वाविद्यावरणं। चनभगनधनंशरणीमिंडविंवमिवस्थितं। मुदितेआनंदात्मकेस्ववपुषिस्वरूपे। नपुन
स्वव्यतिरिक्तआधारेस्वयमात्मनैवनकानैरणंनरेणसमंस्थंस्वंस्वरूपमुक्तं नतुक्रियारूपासंस्थास्थिर्निर्यस्मिन्नं स्वयमेवअरिकं
विनंतंस्ववत्रांघनन्याधानंस्वयमेवरूपंनमामि। निश्चलेनिःक्रियत्वान्निश्चलत्वपिच्छासीनोनभवति। चवस्थितदेहानाभिमानात्म
कत्वपिदेशांतरंव्याप्तवन्नपिनगच्छति। गमनक्रियापादेहनिष्ठत्वात्। आत्मनश्चतद्व्यतिरिक्तत्वात्। चोनोपिनिर्विकारचिंतोपि

गगनघनमिवमूलोमिंडविंवंगंतकजनावरणंस्वमेवरूपं॥ स्ववपुषिमुदितेस्वयंसंस्थं स्वयमुदितेस्ववशंस्वयंनमामितिष्ठन्न
पीहिनासीनोगवन्नपिनगच्छति। शांतिपिव्यवहारत्नः कुर्वन्नपिनलिप्यते। मनासिज्ञोनयतेषव्यद्यवानिवमारुतं वाह
यन्तछपंक्तिस्थास्वाञामिवसारथिः॥ एवमेवमहात्वेछमस्कृत्योध्यातव्यएवच। जरामरणमंमोहहतेनोत्रीयुगस्य
ते। सुनमायमसंतसुनेयध्यासवंधकवत्। आरोरपम्नकुह्रसवैपामेवपद्यदः॥ नमेनोगस्थितोवानमेनो
गविवर्ज्जनो। यदाभातितदायातुयत्मयातिप्रयातुतत्॥ व्यवहारस्यः सर्वेन्द्रियप्रवर्तकत्वात्। इछकुर्वन्नपिच्य
वहरन्नपिआत्मानलिप्यते। पुण्यपापैर्नश्लिष्यते। अहंकारस्यनिवृत्तत्वात्। मनोसीति। मनोसिमनोवधाहीनं तक
रणनिश्चसंपंक्तिवाच्येद्रियगणं। एवइति। एषआत्मेवसदानेत्यसेवितिष्टयः सविजिज्ञासितव्य इति श्रुतेः। एवंच
मतिश्चनेनात्मनाजरामरणसंमोहान्संसाराद्दुह्रीयस्वरूपगम्यते॥

३५०
२६

एतावेनमिति। एकां नं पूरेर विज्ञानं यथाश्चव पोथिताहिमितः। मनसेति। मनसा गृहसंस्कृतेन मनोऽन्निविधे शेषेण मनसि
संस्कारवासितेन चेतसि। क्षिणेन निरहंकारतां गते मति। भावेन प्रसादेन विषयेण नास्य थैर्यण संसारलंघिनि। तावेगलि
नेमतिके वजःस्वगनिष्टामि। निर्मविमिति। निर्वाविमित्यादि निष्टनि क्रियाविशेषणं वः संसार वासना। उपेति। श्लोक

पनावनं महं कालमज्ञान रिपुणा मुना। हत्वाविवेकमस्वं एकां नृमवपोथितः। मनमामनसि उच्चे निरहंकारतां गते। ता
वेन गलिते नादे क्षस्वस्तिथामिके वनाः निर्मविं निरहंकारं निर्मम निष्कमनीहितं। केवलीस्य हस्तुदान्मयंत्रां निष्टनिमे
वपुः नस्मारज्ञाय णं चिन्ता मच्छरीरकपंजरान्नानजाने क्व गतो डीयडरहंहृतनिपक्षिणा। विषमानादिवस्तुत्री नष्टि
नास्वयिनष्टि रावनिना हृएजावण्पसनेपागतवहुप्रः। जयप्रोडामराकार जयश्चानिपराय णा। जयसर्वगिमानी
नजयमवर्गिमाम्यहाजयजानजयाजानजयप्तनजयाय नाजयमानजयामावजयजेयजेयजयाजय॥ वृश्ति सु
वाच॥ इति मांचिनयन्नेवमकाहः परवीरहा। निर्विकल्पं परानंदं समाधिं समुपाययौ। निर्विकल्पसमाधिस्थं वि
नरवावमौ। पचवर्षमहस्राणि पीनां सानिष्टहे केवलकाण नावनाव कालेन नन्दमानजमंडलं॥ २६

कट्येनान्मानंस्मौनि। प्रोक्षामरोनथं करोमेरवाधाकारोयस्य सर्वगिमातीत नामजात्माथमाथताबारसर्वगमासस्ट्रसवें
पनिष्पतसमत्वयगम्यत्वात्। सर्वात्मकत्वात्। जाताजानादिरूपत्वा। एतनावनेति। नीहतांहिमान्। विष्टंमान्स्वन्मायोनामवजवना
डवं जमचाय। मन्मादिमहीलं। स्वन्मान्मन्मान्पि जं नि॥ ॥

अथेति। अविधिविज्ञानां जगतां जातस्य नक्रमस्य वर्णोत्क्रमथम्मियदि पायपालनायें देहवान् इश्च निष्टो। केनगिवनशिंता। इत्यं चविनाया
क्रमः मकारस्य पदविश्रां नवानां नाजगननायकेसतिनवनाना नामनायनपाहपूर्वसुरश्रणिविजिगीषां विहायो मत्तां नाम नीमुनेत
ननसंज्ञोगम्मे स्वगमावानां भुवियज्ञनपःप्रमुखानिस्वगफिलानिसकर्माणि कुर्वन्। ननोथर्मस्यप्रवृत्तेः ननोकम्यफपस्तोत्र
अथासिनमग्नज्ञानकमपानौ नरे हवान्प्राशीरोहसागरस्तोषपयप्यानानगनोहरिः। इहं संचिंतयामास तत्रेजोसं मोरुहांशुमान् प्रमोदेप
हविभ्रांतेषानाजगननापकं। कष्टसृष्टिरियं प्राया निर्दैन्यतमुपागता। देमानावेसुरश्रेणी निजिगीषु पथ्यंहंगता। शमस्मेष्यत्यपदंदं
मोहात्संयपरमान्पतिरेवौयेज्ञं निमायातेभुवियज्ञनपःक्रियाः। नविप्यंत्मफलाः सर्वाःशाममेप्पनसंशयात्क्रियास्तथोपशांतासु
नलोकास्मुपेष्यनि। अत्र संसारप्रसंगो यथाशेषेण प्रवर्तनविष्यति। ननोहमपि शून्येस्मिन्नष्टे चेयं अत्र लोकचे नःप्रशांनिमाथापष्टि
निमेषमिनिनन्हेच्छकांडएवमेवंहिजगत्कृपरामगते। नेहन्ये योन्तुपश्ये मिमन्ये जीवंतु हातवाः। देलोयोगे नविबुधं धारस्त
नोयुज्ञनपःक्रियाः। ननु संसारसंस्थामेसंसारक्रमो न्यथा। आकरन्पमिहवस्तव्यंदेहेनानेन तेन वा। एवंहि नियनिर्हेवी
निश्चितापारमेश्वरी। इति संचिंत्य सर्वात्मा निर्गत्य क्षीरसागरात्। प्रफुल्लनगरं प्राप यत्रासादयन्नमाविज्ञता। वेनने यासनस्था
सौलक्ष्मी विकंथकन्वामरः स्वायमुधादिपरीवारो देवविमुनिवंदितः॥ महात्म संप्रबुध्यस्वेन्नंविक्रमहाहरस्तापोचजनमदध्मा
नोथनयमकतुंगगण॥ संसारप्रसंगेसतिपालनीयस्याभावान्। अहमपि स्वपदे विश्राम्येयं। नन्याकोऽहएवमत्स्यस्याप्हिनि दा
नवानांजीवनमेववरमन्येननो। देलोयोगनविबुधामावि जिगीषापाडुनादिक्रियाप्रवृत्तोसंसारस्यस्थितिनिमित्तेति॥ ॥

३५० पहनेनि। देहस्य प्राणजन्मनाडीविकासबंधमाणवायुजनितेन। अतलरंध्रेति। अथ प्रबोधानंतरं प्राणवाक्रियैव नन्याक्रिः अतलरंध्रकु
२७ तोन्यानाडीसमाधिना ममैतत्र दवमतलरंध्रे स्थितेनेति तत उक्तिनाम तीमन्त्रोनाडी मंत्रानेरस्वरमाक्रमपानसाव्यासुवृत्तीमालीय
निरंध्रा नवके नवस्तुरंध्रेषु प्राणापिधिये पुमष्ठेन पुस्तु सञ्जनम्यचितंच नंःप्राणाद्रूपेण विविता॥ अतः प्राणेश्वनरिद्र

महता नेन नादेन वैल्लवप्राणजन्मना। वन्तस्समप्रसुतान्मारानवेद्युः शनैः॥ अतलरंध्रकुतोस्था नाप्राणव्याक्रिरव्यामुशंशनैराक्रम
यामास नाडीम्नः सर्वतो मुखं। प्राणो पुरं अवक्रोपुप्रकलयथनस्पचिता चेमोन्मुखीवन्नवानःप्राणरूपेणविविता। चेत्यनायो
न्मुखी चेत्पचिन्मनस्तामुपाययौ। दिव्यमुकुरसंकाशा मुखश्रीरिवराघव। किंचित्कुरिनचिन्नेनेत्रविकसनोन्मुखे। शनैर्व
भूवतुस्तस्यप्रानने जेयथाम्भले॥
यएवं द्रूपेणप्रतिबिंबितो चेतनोन्मुखीबभूव। चेतनीयेति चेतनीयं चेत्यं तदुपमितिपर्ययः २७
चेतनीयोन्मुखी चेत्यचित्तंनःकरणप्रतिबिंबितता। चेत्यनन्तामाचिता। मनस्कं मनोरूपतामुपाययौ। मुखश्री
मुखशोभामुकुरसंकाशा दर्पणप्रतिकूपिना दिव्या। रूपांतराणीवेति

प्राणेति। प्राणापानपरामृष्टनाडीविवरसंविदः प्राणापानाभ्यां परामृष्टमवेधिनानाडीविवरेषु संविद् तनामस्तनस्पंदानेरित
पमस्पंदस्यहः समजायतेनि। हेयेति। हेयोपादेयाविषयसंकल्पविहीनस्य न वशरीरगणेन विनावेः इष्टानिष्टैः कोनर्थः॥

प्राणापानपरामृष्टनाडीविवरसंविदः। वातान्तरिव पद्मस्य स्पंदोऽस्य समजायत॥ निमेषान्तरमात्रेण मनःपीवरतां ययौ
यथासौ विकसन्नेत्र मनः प्राणवपुर्वनौ॥ प्रफुल्लनयनं जानन्मानसं पीवरं मुनिः। उवाचैनं त्रिलोकेशः पर्जन्यरव
वाहिणं॥ साधो स्मर महाज्ञानमात्मीयां स्मर चाकृतिं। अकांड एव किं देहविरामः क्रियते त्वया। हेयोपादेयसंक
ल्पविहीनस्य शरीरगैः। भावाभावैस्तवानर्थः कस्तिष्ठनिष्टसंप्रति। जीवन्मुक्तो न न वतारत्स्य एव हि तिष्टता। क्षेम
ली याग तोद्वेगमाकल्पान्तमियं तनुः। नो हिनासारशास्त्रितानविजीनाः त्रिलोकया॥ न जागन्न हजितं साधो तनु
स्तनमपि वेमुधा हृष्टोऽनिदुःखी मूढो हमेताम्बानो भावना॥ मनिं यस्य वज्र्रपति मरणेनस्य राजते॥

का हानिः तस्माज्जीवन्मुक्त परे नि छासमाकौ घेरुन्निष्टा। जीवद्वितिञ्चे पलीयाप्रवर्त्तनीया गतोद्वेगं विगतं न यं हृष्टाइ
ति। दारिद्र्यादि दुःखवासनाविलुप्तये यस्य विमरणेन ततइत्यर्थः॥

उप. आत्मेति चेतनः चेतनः करणैरात्मा पाशानिबद्धत्वान्निजोजमनो हन्तामनुवर्तिन्नोनीयमानस्य सुखं जेत्राणाबाह्न्यमरणमेवश्रेरमि
२८ नर्थः जीवन्मुक्तमनुजीवितमेव ब्रूमो न तस्मात् भिन्नः यस्मिन् पसमावेनः करणहन्त्रिः हे हाहा वहंममानिमान मूलः बुद्ध्यहर्षवि
षादाद्रितिः नमियते। नम्यशाने। पश्य सर्वत्र ने पुनसमः समदर्शनिस्मृतीविनं चेष्टानि नायानेनि। सम्यक् परिज्ञाय चात्मने न मि

आत्मपाशानिबद्धो नरिनश्चेतनश्च नीयते॥ योविज्ञोसमनो हन्ता मरणं नमराजते। यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य नलिप्यते। यः समः
सर्वभावेषु जीवितं तस्य शोभते। यांतः शीतलया बुद्ध्या रागद्वेषादिमुक्तया। साक्षिवत्पश्यतीदं हि जीवितं तस्य शोभते। भावं सम्यगस
दिज्ञाय हेयोपादेयमुक्तधीः। चित्तस्यांते विलीनं चित्तं जीवितं तस्य शोभते। नोदयत्यहंकसंबंधश्रीणि ज्ञानि तद्देहस्य स्थितिमनागता
शांतिमिमांश्चिंतानां नीयते नान्तरिक्षसुरार्था त्रिसिंहासनमनुपाश्रय। यावदंशूनि वैकुंठे नस्थमेवदं हामहा। पावजन्म स्वं कल्पं ना
व्यस्तसमुपागतः। सिद्धः साध्याः सुरा यांश्च कुर्वंतु तवमंगलं॥ अथैनं हरिरारूढेः क्षीरोदायेर्महाद्विनिः॥ गगारितिनि
ः सरितो हरैः। सर्वतीर्थजलैस्तूया। सुरासुरैः स्तूयमानं स्तूयमानः सुरासुरैः। अनिविक्रमुवाचेदंप्रह्लादं मधुसूदनः॥ या
वन्मेरुर्द्धरायावत्यावच्चन्द्रार्कमंडलं। स्वर्गैर्गुणशालिनी नावराजानवानम॥॥वाशिष्ठ उवाच॥॥इत्युक्त्वा पुंडरीकाक्ष
ः सनरामरकिन्नरैः द्वितीय इव संहारस्त त्रैवान्तर्द्धिमाययौ॥ २८

निशेषः चित्तस्य नेविनलस्थाने स्वात्मनैव चित्तमयिति। तदायत्वं तृच्छकनामिनस्य थः। यारोऽनि ध्यात्मस्य हेक संचर्थेट्ढो। एणयाहारि
ने रमनीनौनि रत्नायायानां तिः चित्तस्य निर्विकारतादउदेति। सैव स्थितिमिल्याग नामनी मोक्ष इत्युच्यते॥

पणेनिरेपरस्मिनि। परेपदे ब्रह्मणि परिणतेन तदात्म्यमापन्नं। नष्टे निःनष्टबीजो यमात्रजन्मयोजन्मांकुरेण वि
वर्जिनि शुद्धवासनाजीवन्मुक्तानां हृदि वसति। तामेव विशिनष्टि। पावनी तिपावनी पापजेपानावान्त्यपरमोदारक्रि
यत्सुतदेवप्रदत्तान्रा शुद्धसत्वानुपातिनी रजस्तमोत्यामसदिन्द्रं सत्वगुणमेवानुवर्तमान्। आत्मध्यानमयी स्वस्य

श्रीराम उवाच॥॥ परेपदे परिणतेपांचजन्यस्वने मुनिः। कथं प्रबुद्धं संभगवत्प्रह्लादस्य महात्मनः॥॥ वशिष्ठ उ
वाच॥॥ नष्टबीजोपमा नूयोजन्मांकुरविवर्जिता। हृदि जीवद्विमुक्तानां शुद्धा वसति वासना॥ पावनी परमोदारा शु
द्धसत्त्वानुपातिनी॥ आत्मध्यानमयी नित्यं सुषुप्तस्थेव निष्ठति॥ अपिवर्षसहस्रांते नतयैवांतरसंस्थया। सतिरे
हे प्रबुध्यंतेकुतोप्युद्धनयाशान्तैः॥ इत्युपशमप्रकरणे प्रह्लादोपाख्याने द्वाविंशः सर्गः॥

द्धवासनाजीवन्मुक्तेसुषुप्तस्य वासनावस्थिजीनातिष्ठति। अपीति। अंतरवस्थाया। अंतरवस्थायस्माल्याकुतो
पिकारणात्रानेरुत्थनयाप्रबुद्धयानयैववासनया देहे सति वर्षसहस्रांतेपि प्रबुध्यंते। इति संसारतरणि नाम्नि
वासिष्ठविवरणे उपशमप्रकरणे प्रह्लादोपाख्याने नामद्वाविंशतिः सर्गः॥

उप०
२९

पूर्वाधारत्वसेतुत्वमाह। देवात्मतत्वावबोधेन संसाराख्योपशान्तिः। इहास्मद्वचनैर्विना तयमंतरेण जनानां मायानोपशाम्यतीति
दर्शयितुं यावैचित्र्यप्रतिपादनाय जवनगाधिवृत्तान्तो निरूप्यते। अस्यसंक्षेपेति। सर्वभूतानां नयामि एणे सर्वजगदधि या

वसिष्ठ उवाच॥ राम पर्यवसानेयं मायासंदृष्टिनाशिनी [illegible]॥ आत्मविस्मरणेनैव वर्द्धमाना हि नान्यथा॥ जगन्मायाप्रपं-
चस्यैव वैचित्र्यप्रतिपत्तये। इतिहासमिमं हृद्यं शृणु चावहितोऽनघ॥ अस्त्यस्मिन्वसुधापीठे कोसलो नाम मंडलं। तत्रानूका-
त्तुणः कश्चिद्गुणी गाधिरिति द्विजः॥ स कदाचित् किमप्यधिगन्तुं कार्यं विनिधाय स चेतसि। कैवंधुवर्गाद्विनिष्कम्य तपसे सुवनं य-
यौ॥ उत्फुल्लकमलं प्राप्य सरस्तत्र सविस्तरं॥ आकंठमग्नस्तत्र तपस्तेपे चचार सः॥ यथौ मासाष्टकेन तस्य
प्रस्यसरसोंतमि॥ अथैनं तप्यमानं समाजगामैकदा हरिः॥ श्रीभगवानुवाच॥ विप्रोत्तिष्ठ पयोमध्याद्गृहाण त्वमितं
वरं॥ अभीप्सितं फलं प्राप्तोऽस्यात्मनेप्सितमक्रमं॥ गाधिरुवाच॥ असंख्येयजगज्जन्महृत्पद्मकुहरा जिने॥ जगत्त्रयैक-
नलिनीसरक्षे विश्ववे नमः॥ मायामिमां चेद्वितां भगवन्सारमात्मिकीं। द्रष्टुमिच्छामि संसारनाम्नीं मायां भयकारिणीं॥ व-
सिष्ठ उवाच॥ इमां द्रक्ष्यसि मायां त्वं ततस्त्यजसि चेत्सजोरत्नकक्रान्तर्द्धविस्फूर्जं गंधर्वमिव पत्तनं॥ गते विष्णौ समुत्तस्थौ ज- २९
लान्स ब्राह्मणेश्वरः॥ बन्धुवपरितुष्टात्मा रश्मिनिव जगत्पतेः॥ अथास्य कतिचित्स्थिकतिचित्स्थिनुरिव सानिय
पुर्वनितहरिसंदर्शनान दिवतो ब्राह्मणकर्मणि॥ नापचेत्यर्थः॥ मायामिति। परमात्मिकी परमात्मसंबंधिनी॥

एषदेति। मानसे मानसाख्ये सरसि महर्षिरिव जलजस्थेति। तस्मिन्दिवसे स्नानविधौ आहरमिति। नवस्यं जननं जांद्वि-
नेन वयौवनेन प्रत्यग्रश्मश्रुचिक्कणेन चिबुकेवक्त्रमाधो नागेवावात्मन्यात्मा त्राग हीनमित्यत्वयः। अथेति। अ-

एकदा अवतान्त्यांतं सुरस्फुरितपंकजे॥ विजयन्तेस्ववं वाकं महर्षिरिव मानसेऽजजस्य॥ तेथावं तज्जिमेष-
चारहान्तं ज्ञानाजावेधौ तस्मिन्दिवस्मरन्ध्यानमन्त्रधीः॥ मनसा मान्धां वेसरद्वेपद्रूपदानुरः॥ प्राणायामेन तत्र बहि-
तमुक्तमन्त्रविपागते॥ आवृतं वंकतिः रिवन्ने नर्यिया मारयोः श्रितं॥ मात्रगहातं चिवुकेन वयं जनजांद्वि-
ते॥ अथ तत्काल कल्लोल मज्जा पाकुलवेष्टितैः॥ नीतं स्मशानमात्मानं वसां पंककुलंकितं तत्र तेद्रूपवैं-
दानेचककुत्संतं स्मसाद्वेव॥ अथापद्रुपदह्न्यौ गाधिपीवरया धिया॥ रूपेणमं उजपर्यन्तिया मोन्नविनिवा॥ ति-
नां रवपवानां स्त्रियोग नेस्थितमात्मानमाकुजांत्ररनैः॥ पश्चसयाकाजे पस्त्तं नमेवकवर्दिं॥

इतिः श्लोकैः गर्भमिवे रुमारस्य गार्भेयेरुत्तरोत्तरावस्थानहृश्चन्निं। अथेति। स्वाधिपीवरया समनोऽदुःखसूज
जय॥

३५० संपन्नंश्च पत्राणारेजिरे सुस्वपपववल्लनं ।दूरं रणाद्धिकतां तत्कां संस्थितं संदोढ्वाद्धिकं। पीवरांग सुहारां संपपो दमिव मेदुरं तं
३० पाजवनतुये वाय हृतं स्वपववंतयास्तनम्रवकणाजिन्यानवपल्लवहस्तया। विश्रांतं वनकुंजेषु सुसं गिरि हरी पुत्रानि
जीनेपत्रकुंजेषु गुल्मकेषु कृतालयां प्रसूनमथशैलेषु पुष्पाभिलंकुरांकुराना। कजत्रवत्रसंपन्नां स्थितं संप्रस्त्रीणपोवनं
।संस्थितं मंगिकापलैः कृत्वाहूरेषु नीरवत्।नराजरवनीयातं स्वदेहसमं पुत्रकं। अथापन्नपदृसौगंधियं वनस्पकृतं
त्रिणः।नक्रजत्रमत्रौषेण नीनमाहूत्कना।नः शोकपरीतात्मा प्रजापविकलाननः।नं विहाय निजं देशं विगतास्थेषु
लोचनः।विजहार बहून् देशान् दुःखितात्मिंतयान्वितः।एकदा प्रापकीराणं मंडले श्रीमती पुरी।श्रीमंते जजनासि स्वना
गरे श्वनिरंतरं।स्वगमिष्यापि मे राजन्नागमिष्यामवापसः।भृगणिरत्नकृतारा स्तत्र मंगलहस्तिनो दृष्ट्वामसंत्रौवेश्मि
वैसंसारवंचजे।मृते राजनि राजार्थं विहरंतमितस्ततः।आलोकयंतमाहाय तं करेण सुबाहुणा।स्वकटे पोत्रयत्तमरु
तटैः कृमिवसारं तस्मिकटगनेनेडजयिडुंडुंजयोमितः।हरिनाचोदनो राजा जयतीनिजनस्तनाउष्णपोसंप्रबुद्धत्वं
विहतांविहगनामिवारवः।तेनतत्रवस्यामासुर्मंदिरनार्थविरांगनाः।तौ दृष्ट्वा तमुपाजग्मुः सर्वाः प्रकृतयस्ततः।एवंसस्व ३०
पदोराज्यं प्राप कीरपुरां नरेः।कीरीकरनत्वं भोजप्रमृत्यवरणां वुजः।परिविसृतनृपो जाः सर्वदिक्षु संस्थिताः।कनिष्का
दिवसेद्धःसिंद्रेरराज्यवस्तः।प्रकृतिनिरलमूहग्रो पराजस्वमारस्मगवजयतिनाम्नात्तत्र राजावसूव॥

।कीरोउवाच।।विजामिनी निर्वलिनो मंडलद्धजिनः।।वंदितः सर्वसामंतैः छत्रचामरशोभितः।कीरेषु स्वपचो राज्यं वर्षा
णपशैवकारह।यदृच्छयैकदा वासावनिष्क्रम्यक्रमणः।एकएवानिरंवारो नाहं गेवसनिर्ययौ।तत्रापत्रपद्ध्नं पीन
कपार्श्वस्वपचरवेटकं।धनुर्नंवसरीनं त्रांकरपल्लवलीजया।एकस्तस्मात्समुत्तस्थौ जराचानरकोचनः।लोकटंजे
निमहसावदन्कीरमही।पतिंउवाचेदं मकीरेशांहेवंधो नोकरंजकाद्धनुस्थितो सिद्धिस्मायदृष्टो सिविरवांघवाकासि
विश्रांत्वाक्कजमे नावर्त्रवनातरे स्वपचाग्रे वृद्धमेवं राजन्याववया तयाचकार तत्क्राजजयावेष्टयैवावधारणं नाव
दानायनगताक्रान्ताः मक्रुतयस्तथाश्वपचोयामितिज्ञात्वा ज्ञानतामजमायुयुः।सतरं प्रविवेशांतः पुरमहा
नमानवां मंत्रिणोनीगरानार्यस्तितस्ते तं महीपतिं नास्माहुरपितिष्ठं तं गहएवन्नावंयथा।एकएववनूकासोजनम
ध्यगतोपि सन्।अथाहरिणानिर्दृक्कःपरदृक्षुरवाध्यागः।अथ सर्वेवयं दीर्घकालेश्वपचदूषिताः।प्रायश्चित्तेनशुद्ध्या
मःप्रविशामोऽतःपरं।इति निश्चित्य नगरामंत्रिणस्तथाग्रतितोङ्काजयित्वाग्निं विविशुः सहवंधुमातिः।राजसु
ज्ञानसंपक्षपवित्रीकृतधीरधीः।।गवतस्थितं तयामसत्रोकव्याकुलचेतनः।मदर्थमित्थमनर्थोयं देशेस्मिस्थिः

वा०उ१०

३२ निमागतः किं मे जीवितदुःखेन मरणं मे महोत्सवः इति निश्चित्य भगवज्ज्वलने पुरः पतंगवद्गन्तुं वेगमकरोद्दाऊनिर्वृपुः।
अमांतरे नलस्तुचो गाधिर्म्यादारव्बुध्यत।। वशिष्ठ उवाच।। मुहूर्तद्वितयेनासौ गाधिरासीदतन्द्रकः।। कोऽहं कमिव पश्या
मि किमकार्षमिहं किं जाएवं विचारयन्स्थित्वा मुहूर्त्तादुदकान्तरात्। नित्यमेव मनसासुवमरहित्पुरेहिनां। चेतो चमतिशा
हूं जीवनगानिधियिवोत्यस्त्य च वधायेति नाविन्नमोऽहं गाधिर्निर्माय मः। दिनानि कनिचित्रासमिन्नुत्सक एवाश्रमे तदा। एक
दा गाधिमावाहुन्तकश्चित्प्रियतरोतिथिः। परमांतसि मानीतः फलपुष्पैरसाचाने। अथ वंदिर्किंप्रलन्तसुकत्वां
गतस्त्वं किमिति श्रमवानसि।x तसंध्यानोक्तजन्ममावुनाविपि। क्रमाद्धयनमासायतकतुःपावनीः केयाः संपप्रच्छातिथिं
गाधिः प्रसंगपतितं वचx अथातिथिरुवाच।। अस्त्यस्मिन्वसुधीपीठेत्तरा वानिकुंजके। कीरोनामेति विख्यातः ३२
श्रीमान्जनपदोमहान्। तत्राहमवसंमासं हन्यमानः पुरेजनेः। एकदैके ननत्रोक्ते कथाप्रस्तावतः क्वचित्।

दृष्टःश्वपचो मासान्वर्षाण्यष्टौ द्विजेति मो मए वांते परिज्ञातः प्रविष्टो ज्वलनं ज्वलनं। ततो द्विजश्चतानीह प्रविष्टानि ऊतात्राणि इ
ति तस्य मुखाकृत्वा तस्मान्निर्गत्य मंडलान्। प्रयागोस्तानजप्यादि प्रायश्चित्तमहं द्विजकृत्वाचान्द्रायणस्नाने नतीर्थ
साधपारणं। दृष्टाहमागतस्तेनस्त्वांतोस्म्यतिकृशोस्मि च।। वशिष्ठ उवाच।। इति विप्रमुखाच्छ्रुत्वा विस्मयेद्दरयाधि
यागाधिः संचिंतयामास ममहृत्राख्यायमीदृशः। नरान्मश्वपचो हूतं दृष्टं गत्वा स्मृदिविन्नधीः। निर्गतोऽथ महत्वद्विदि
शानुसंधानमूरिणः। तत्राहरास्तमाचारं हूणमंडलमासहतूः। तेनेवसन्निवेशेन निजं भूयवमंदिरं। तथापवपदृष्टा
मासन्निवेशानि तस्त नः। एवं ज्ञातः स्मरन्नाधिः प्राक्कनीस्तवचक्रिपाः। विस्मयाकंपितशिराः।। धृतुम्येष्टापरामदे
ना। हूणमंडलमुत्सृज्य कीरमंडलमाययौ। अथात्मनोऽनुभूतानि दृष्टान्यासेविनानि च। स्थानानि नगराणि पत्रपत्तन
नेस्यच्छन्तवांस्तथा। एषाहिमायामंदूहन्तीनेनमेवचक्रधारिणा। दृष्टिनितिस्थकनासाकमयास्मत्तमस्वडितं इ
तिसंचिंत्य निर्गत्य तस्माद्गाधिर्जनास्पदान्। कुंदरां प्राप्य शैलस्य तस्थौ तत्र चसिंहवत्। तत्रसवत्सरंसार्धंप्रेपु
लुकभोजनः। तपश्चक्रे महातेजास्तत्रस्येशाङ्गधन्विनः। अथाजगाम शैलेंद्रकंदरे द्विजगामशैलेंद्रकंदरे द्विजमंदि
रे। पयोधरवत्दृष्टात्मा च विश्वक्रमग्रहाय रः।। श्री भगवानुवाच।। विप्रवर्य वयादृष्टा मायामम परीयसी। तपोगिरिर्तदे
कुर्वन्किमनहं निर्वतं मायेहन्नायं कौ। एकिंचिंत्युमैप्रणम्यागप्रदक्षिणीकृत्य। विस्मयाहविद्विजो वाक्यमंत्रोदमितवानकः।।
देवएषामयामाया दर्शितानितिन मोमयी। तस्या मम्यनिजानामिन्नमः सत्यो तवकथ्यं।

३५०
३२ विशेषेति। दृश्यादिदृश्यविवादिरूपं जगत् न चित्तस्थं चित्तस्यैव जगन्निदानत्वात्तत्रैव तिष्ठति। न बहिःस्थं बहिःस्थितो नास्तीत्यर्थः। अ
पंचाशे स्वप्राग्भवस्याशुभैरेतुन्नयत एवास्वप्रादिषु चित्रगतस्यैव प्रपंचस्य परिस्फुरणात्। यत्र चैतत्सिद्धं तत्र जंगल्ला
खसंस्थितेन तेन सर्वप्रपंचपरिपीरिणा चेतसा श्वपचत्वमेकं चेत्प्रकटितं को नाम तत्र विस्मयः। अबुद्धेति। प्रतिभास

॥श्री भगवानुवाच॥ चित्तस्थं दृश्यादि चित्तस्थं न बहिःस्थं कदाचन। स्वप्नभ्रममहात्मेषु सर्वैरेवानुभूयते। यत्रानंतं जगज्जा
लं संस्थितं तेन चेतसा श्वपचत्वं प्रकटितं यदि तन्न विस्मयोऽत्र किं। अबुद्धा श्वपचाना प्रतिभासवशाद्यथा। तथै
वानिष्ठिरया तो दृष्टवानसि सत्तमं। तथैवोदायगच्छामि प्राप्तोऽहं हृदयमंडलं। तथैव देहं कटंजस्याप्राक्तनं संचितं
गृहं तथैव कीरनागरं प्राप्तो मासिकस्थितं च मो॥ कीरश्वपचराजत्वं दृष्टवान्विगतभ्रमकाकतालीययोगेन चेतसि
श्वपचस्थितिः सर्वेषां हृणकीराणां तथैव प्रतिबिंबिता॥

वत्तान्त्वं निवत्तान्स्वपचनाय यावद्बुद्धा नैषु वातिप्पिरायात इति। अहमपि द्विजत्वमं दृष्टवानिति चा प्रतिभा ३२
मवशादेवावबुद्धा इयंतिका केनियया॥ त्वमेनमिश्वपचस्थितिस्तथाय इत्या सर्वेषां हृणकीराणां चेतस्यापि
स्वपचस्थितिः प्रतिबिंबितानां भ्रांतेर्विचित्रत्वादिति भावः॥

अपमिति। अयमहं सोऽहं इदं मे तत्त्वमिति भेदं नावयन्तु। अनात्मवान मात्मज्ञो मज्जतीति संसारसागरे मग्नो भवति। न वज्ञत्कस
दृमिवाहा। अहमेव सर्वमिति निश्चयेनं नाव यत्त्वं संसारेनावसीदति। यस्माच्च तज्ज्ञः पदार्थेषु विनागानर्थमिव नाभिनागविषया
कहाचिन्मतिमैकैव बहूनामपि जायते काकतालीयस्थितिवृद्धिविज्ञहि मनोगतिः। पौसौ कटंजको नाम श्वपको हृणमंड
ले। तेनैव साचे वेशेन स तथैवानवसुरा। तथैव विधिवैधर्यं प्राप्य देशांतरंगतं तत्र कीरनृपतिः प्रविवेशानलं ततः
अयं सोऽहमिदं तन्मे इत्यमिः ज्ञत्वनात्मवान्सर्वमि
।नवा नूकेचलं चित्ते समं वधितया नया नूताकटंजाचारसंस्थितिः। आत्मचिंतनमयेचेयं कृपमाया तिनात्म
वाहमेवेति तज्ज्ञो नावसीदति। विपर्यय वसापेयं मावासंसृतिनामिका। अनात्मवान्मनो ज्ञानस्यापरिपूर्णत्वेन्नत्वशक्यो
या। नंगक्रांतिपदार्थेषु विनागानर्थं नावना। तेनासौ त्वम मोहे पुनर्वज्ञो नावसीदति। ज्ञानस्यापरिपूर्णत्वेन्नशक्यो
विमनोन्नमां विचारयितुं तेन तेनोवा क्रमसेत्राणेन्॥
मज्जति। तेन हेतुना असौ नवज्ञो त्वमहं तु भमो
हे यज्ञाने पुनावसीदति। ज्ञानस्येति। ज्ञानेस्यात्मन वज्ञानस्यापरिपूर्णत्वान्परिच्छिन्नविषयत्वात्मनोन्नमंवि
निवारयितुं तज्ञ क्रोषिते नैव हेतुना। तेनैव मनोन्नमेणाक्रम्यसे परिनूपसे॥

उ१ चित्रमिति॥ अस्मामायाचक्रस्य चक्रस्य वर्त्तनमण हेतोर्मायाप्रपंचस्य वित्रोमेव नाभिर्मध्यगं तद्विवरं किल प्रसिद्धं चक्रप्रवृत्ति
३३ हेतुर्वा॥ तन्नाद्दंशं मायाचक्रनाभिभूतं चित्रं कर्म्मसर्वतः सर्वत्र यन्निरुध्य स्थीयते चेन्निर्विकारमवस्थीयते चेत्तर्हि

चित्रं नास्ति॥ किंनास्येह मायाचक्रस्य सर्वतः स्थीयते चेन्नसक्रम्य तन्नाकिंचिमयोवर्त्तयेत॥ बुमुक्षिशगिरेः कुंजे हस्त व
शीर्णपवित्रधीः॥ तत्र पंकुरु तनो ज्ञानमनंतं समवाप्स्यसि॥ इत्मानान्तुरीकाकृत्स्नत्वेवातरथीयत्नागाधिर्विवेकवृत्तान्ते
ग्रंपंपरमंगतो ज्ञानामकरुणोद्रत्यानियमापावनीरं नाभिरस्नानीर्थसंकल्पस्तीर्थं तद्वाकरोत्तपः॥ दृष्टावधाणितेना
शवान्मज्ञानमवापहा॥ अरमत तदत्तुस्वं प्राप्यमन्नापहान्माव्यपगतनवयशोके॥ नोगमूमावनिवुःमततनविनतजीव
न्मुक्तात्मः भ्रमणकं सकलदवेसत्रणं को धूर्त्तिनाहृत्लेचेता॥ इति वाल्मीकीये मोक्षोपाये गाधिवृत्तांते वैराग्यप्रकरणे
त्रयोविंशः सर्गः॥

तन्मायाचक्रं कृतं किंचिदपि नावबाधते॥ अरमतेति॥ सीपरिहृत्मसिद्धामहासंवेपाःअरम ३३
तस्त्राने वेतिशेषः॥ अद्धास्मिति॥ हर्षवेतः॥ अयूर्तिनमध्यांत॥॥ इति संसारतरणि नाम्नि वासिष्ठविवरणे
उपशमप्रकरणे गाधुपाख्यानं॥

एवंचित्तोपशांतये माया वैचित्र्यमुक्त्वा इदानीं दृष्टं भूमे योगिनामासाध्यं वजमपिचित्तस्रुपशान्त्यतीति उद्दालकोपाख्यानेनति
रूप्यते॥ पूर्वमित्यादि॥ मापारमात्मिकीवरमात्मसंवंधिनी॥ तच्छक्तिरूपत्वात्॥ वर्त्तमानमिति॥ क्रमायात्वं वर्णाश्रमक्रमप्र
णाद्दागतं वर्त्तमानमेव कार्यं वास्यविद्या॥ अनादरया बुध्याकृतमात्मवस्तुसंदृथत्॥ भूतं नवि ष्पवकार्यमनजेनु॥ अनु
संधानं चित्रमवि त्रता निर्विकल्पतायामि सं कल्पेति॥ पवमेकरिष्यामीतिमानसंकर्म्मसंकल्पः इदमेस्यादिति॥ श्री

वसिष्ठउवाच॥॥॥ एवमेषानिविनताउ ज्ञानीरघुनंदनामहमोहकरीमायाविषमपारमात्मिकी॥ अनेनेवि ग्रामहावा
होमायेयंविषमाचहा॥ असावुधानमनसः संयोजयमिसकटे चित्राक्रमात्राद्युयरमात्मैषुधारन्ते॥ प्रयत्नेनापिसंसा
रमूहायोगेनशाम्यति॥ वर्त्तमानक्रमायातमजदाधियाकृतं॥ भूतं नवि ष्यदजयानिविंत्रमवित्रतां॥ सकल्पाशा
नुसंधानवर्जनं चेत्प्रतिकृणं — — — — इत्थं चित्रं वेमासएवासिपावनाचेन नं चित्रमरिकं हि प्रत्यक्चेतनमुच्यते॥ नि
र्मनस्कस्वभावेत्तनचक्रकलनामलः॥ तन्मायात्मानीतानुस्मरणमनुस्मरणमनुसंधानं चेतनमिति॥ वि
त्रमिति॥ विकल्पविहीनं चेतनं चैतन्यं चेतनं प्रत्यक्चेतनं प्रत्यगात्मस्वरूपं चेतन्यमुच्यते॥ तत्र शक्तेतन्मात्र
मत्वकेतन्मेनिर्मनस्कस्वभावात्॥ कलनामलः अविद्याकृतः कलंकोनास्ति॥

वा·उप· सेनियुत्रयस्यांदृश्ययांमनःकायंकविनष्टंसैवदृश्यासमतानिर्विकारताजीवन्मुक्ततेनियावन्नसैवद्विचिवताविदेहमुक्ततासैवपा
३४ रमात्मिकीअवस्थासेवब्रह्मवत्तितामिवनुमिः आनंदरूपताचेत्यर्थः अविवेकसंबंधिकोदितिसोयमनिश्चयोः उपमउत्साहःतस्मा
द्विनेनिश्चयेः आत्मविवेकहेतुभिः प्रमाणैरतत्त्वैश्चतःकर्म्मचअविवेकान्यआत्मनादेहादनेहानिमानादुपाहतउदृत्यवलोक्या
रेणपुरुषप्रयत्नेनज्ञात्वासस्वरूपकर्मरथात्मज्ञानस्येशात्मविहरामाचोरुक्तामेश्वयोजंप्रथपंचभिःश्लोकैःरात्मावुसंधानम

सामस्तुतासाविवनामावस्थायारमात्मिकीसर्वज्ञतामानसिनेतुयत्रमनःहृतेः अविवेकादुपाहतचेतःसोयमनिश्चयैःप
वाकारेणसंयोज्यप्रत्यग्सस्वरूपकर्मेमलपतूविमज्जन्यरूपनत्त्वन्निपन्निमिपन्नपिनिरस्तमननानांतसंचिन्मात्रपरो
भवाममेदंनदयंसोहमितिनिसनअवामनाःपकनिघ्नयांनष्टःसंचिन्मात्रपरोभवामलंसंवेद्यमुत्सृज्यमनोनिर्मलीम
नरः। आत्मापाशमजंछित्वास्वसविन्मयोभव॥ परिज्ञानिप्रलपन्निति। प्रज्ञापादिषुसन्निधमात्रेणतत्त्वैःसर्वसा

क्षिणिनिर्विकल्पेअनंतसंचिन्मात्रपवतात्मवैर्थितानवममेति। इदंममममसोहंअमहंअयमहमिति। जेदंवासना
:संतत्पकानिष्टतयासर्वाधिष्ठानमेकमेवब्रह्मेतिनिश्चयेनअंतस्थसंविन्मात्रेतात्मर्थैर्थितान्नवामजामिति। आ ३४
त्मरूपात्मात्मानंजंछित्वामंवेधंदृश्यमेवमजसुत्सृज्यमनःपरंनिर्म्मलियनूत्वसंविन्निपरोभव॥

अशुभेति। अशुभाशुभसंकेतः अविद्यमानाशुभमशुभमितिचसंकेतोमेदोद्वैतयस्यतत्वंतान्मानुरूपाविकायस्यनष्टाउद्भ
दृष्टिःअनिष्टदृष्टिश्चयस्याः तारदृशस्त्वंचिन्मात्रपरोभवआत्मनेनिचितनात्मकेप्रपंचेभेदेभावनापरित्यज्यात्मानमेव

अशुभाशुभसंकेतःसंशान्ताशाविधूर्विकःनैष्टेष्टानष्टदृष्टिस्त्वंसंचित्मात्रपरोभव। आत्मनापरतेस्मन्तानिर्विभावेज
गतस्थिते॥ वज्रस्तंभवदात्मानामवलंमस्थिरोभव। तदासद्वीयतेमोहःसंसारभ्रमकारणं। निर्म्मलायांनिरात्रायांस्वस
विन्नेयदास्थितिः। स्वभावमात्रोकथ्यतःस्वानंदमयसंस्थितेःरसायनमपिस्वादुरामप्रतिविधायते॥

केवलमनुसंदृधानोवज्रस्तंभवत्स्थिरोनिर्विकल्पोनवास्वभावमितिनि। स्वतावमात्मस्वरूपमवलोकयतःसाक्षात्कुर्व
तःआनंदवानंदमायीसंस्थितिर्यस्यतस्यपुरुषस्यवादुमधुरमपिरसायनंरसवद्रूपप्रतिविधायते। प्रतिकूलंविविषं
मिवभवति। पनस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीतिश्रुतेः॥

उप· इत्यदितिनिचितैर्योधैस्तां संसारवासनाभिः स्थूलतां गते मनसि ॥ आत्मज्ञानादृष्ट्यानिश्चनिर्मैनो महामेघपुच्छितैः ॥ जोकलत्रमाःश्वका
३५ ज्ञामविरिवेत्तमृग्याश्चित्रस्यकथं पीवरत्वमिमाकांक्षायां पचन्निःश्वासैः पीनतामाहेदस्त्रनात्मनीनाहिनाः ॥ अनात्मनि देहादा
त्मभावेनदृहे तु नाहे ह्यमात्रे आस्थाश्चादरोपस्यात्मयाधियाः पुत्रदारादिभिः कुटुंबैः पोष्यवर्गैस्त्रि चेतःपीनतां स्थूलतांग

च्छतीत्यात्मज्ञानायातिरिक्ते पीवरतां गतो ॥ आलोकलक्ष्मीरजितो महामेघवृत्तोच्छिते ॥ अनात्मन्यात्मभावेन देहमात्रास्थया
धिया ॥ पुत्रदारकुटुंबैश्च चेतोगच्छतिपीनतां ॥ अहंकारविकारेण ममतामलजीलया ॥ इदं ममेतिभावेन चेतोग
च्छतिपीनतां ॥ आधिव्याधिविलासेन समाश्वासेन संसृतौ ॥ हेयादेयविभागेन चेतोगच्छतिपीनतां ॥ स्नेहेन धनलोभेन लाभेन मण
ियोषितां ॥ आपातरमणीयेन चेतोगच्छतिपीनतां ॥

च्छति ॥ अहंकारेति ॥ अहंकारे रूपविकारेण इदं ममेत्येवंरूपेण भावेन ममत्वमायामामलनारूपस्य मलस्य हेलाजीलनया चे
तः पीनतां गच्छति ॥ आधीति ॥ समाश्वासे स्नेहेनेति पुत्रदारादिस्नेहेन आपातरमणीयेन अविचारितरम्येण मणि ३५
योषितां लाभेन सम्पन्नो योधनलोभस्तेन च चेतः पीनतां गच्छति ॥

दुराशेति ॥ अहिहिंसीरपानेन अनिलप्रबलेन संसारेण चारेण वपीनतां याति ॥ नदं दुराशादिभिरिमिर्थः ॥ उद्दालकवदिति ॥ आ

दुराशाक्षीरपानेन भोगानिलबलेन च ॥ आस्थादानेन चारेण चित्ताहिर्याति पीनतां ॥ उद्दालकवद्दालनं विशीर्णमिमं तनुपंचकोश
ग्रहं त्वाधियाधीरधीरवानविचारया ॥ श्रीरामउवाच ॥ केनक्रमेण भगवन्मुनिनोद्दालकेन तन्मानं तनुपंचकमालूनं कु
यानःप्रविचारितं ॥ वसिष्ठउवाच ॥ शृणु राम यथा पूर्वं नितरां दृढविचारेण उद्दालकेन सम्प्राप्ता परमा दृष्टिरद्भुता ॥ गंध
माहनशैलेंद्रनाम्नी काचिच्छिलस्थली विपिने कीर्णकुसुमा कर्पूरन्दु मधुसरागा ननकस्मिं श्चिडुचिनेसानोस फलपादपे उ
द्दालको नाम मुनिरासीदुग्रतपसः प्रथमं तु वनवासावस्थप्रज्ञो विचारवान्नातु तेन क्रमेण तपसा शास्त्रार्थैर्नियमैर्य
मैः विवेक शंजाता मेनमम हृष्टः स मर्चिंतयत् ॥ किन्तत्प्रधानं स्यादृढि आतौ न शोचते ॥ कदाहं तत्र मनने परे
परमकानने ॥ चिरं विश्रांतिमेष्यामि मेरुशृंगमिवांबुदः ॥ कदा शाम्यंति मे तृष्णाः मना नमेणि संविदः ॥ ईहिता नीहिते मुक्तो ह
त्यामि तिनपूलानि कदा चक्रुं नानानापरमया धिया ॥ परिहर्णांतीमे विष्यामि मनोज्ञा नस्त्रा नरंगिणी ॥ साम्यानि
या पादपवजिनिः कदाहं स्वस्तिमेष्यामि सप्रकाशपदे स्थितेः ॥ कदा पदं तमननोधरकंधरे ॥ समसेष्यामि निद्रिता साम्यानि
विकल्पसमाधिना ॥
लूनं विशीर्णमिखास मनेतालूनं तस्थि न्नं च नदिशीर्णस्थितंचेतिनया ॥ ॥ ॥

उ॰
३६

निरंशेति। निरंशाध्यानविश्रान्तिमूकस्य निरंशध्याने निर्विकल्पकसमाधिः। तीर्णत्रिगुणमयं कुलायं नीडं वनपुत्रिकाः वनपत्रि
कान्यत्कनंमसपौत्रिक मित्यन्येनेद्रं कदाचिदिति। स्वरूपलक्षतिस्यत्र्याविषयाः बाह्यसंसारपरित्यागाज्ज्ञा। आन्तरस्य त्वसिंव

निरंशाध्यानविश्रान्तमकम्पमस्मदिति। कदा नीडं करिष्यति कुलायं वनपुत्रिका इति चिन्तापरवशेण वने उद्दालको
द्विजः पुनस्तपश्चिरपद्ध्यानाभ्यासं चकार सः। विषयेन्धनयिमाने तु चित्ते मूर्छितैव चलो न मलो नेममाधानं प्रतिष्ठां प्रीति
तारितं। कदाचिदिदासंस्मसूपरित्यागात् दनन्तरां तस्मात् पञ्चित्रकपिरानरस्य शंसितवासनाकदाचिद्दान रस्य नुर्पटा
स्वविषयमारुदेन तस्मां पुरायमनोयानिकदाचित्रासपद्विवनाकदाचिदुदितार्कानिभतेजः पञ्चपतिदिस्तृताकदाचिकेवले
व्योमकदाचिन्निविडं तमः॥॥

यान्तमनोरथपरिकल्पितान्तविषयस्यान्ताकदाचिद्विनिरजसन्ध्रेकेउदितार्कानिंबिम्बतं तेजः पञ्चपतिमस्तवोदके ३६
वलं व्योमतमसउद्रकेनिविडं तमइतिविवेकः॥

सुवृद्धिनि इदमत्रपद्मासनन्निवेशानं तं पुदुक्रमगास्मसंहितायां। पादद्वयंसमनम्यागकमलद्वयोपरि। कृत्वा पद्मासनं संस्थेत पद्मासनं
सर्वकर्मस्थितिः। अतएव पाणिमित्यापादर्श्य नागान्यां हृदयेणौ धृत्वा निर्यम्ये तेन दु पपधते। वैकारखालमंजरिरिति प्र
सिद्धासनमि। प्रलातु मध्यानसमये परस्पराति मुखयोः मत्रा नयोः पापपोसन्निवेशः सत्रापद्मासनस्येगं यडकं उत्ता

नविपर्यकिंजस्यात्रः सलुवतुध्यानहिन्नमुञ्चनिपर्यकिलमनधिविजहारसमनि गिरैः। समस्तजतुःपापामेकराप्राप्र्कं
केदयां। संश्रांतसर्वसंवारांमुनिस्प्रेरहिरशनिवासनं। विवेशावप्रामिमां ध्मारदनकरयां। वकारासनमास्तीर्णःपत्रैः
नरसुग्ङ्कंकं तस्मप्रस्तारयामास दृष्टे चाकमगात्रितं। तत्रोपाविशत्वाशे वेदं चेतः समनतुत्तानयन् वृदपलनहवधापद्मा
सनमुदङ्कमुखः। पार्णिस्मात्मपणौधत्वा चकारवालमंजलिवासनाम्यः। समाहतुमनो मृगमुपस्कृता निर्विकल्पसमा
धयं संचकोरमाविवारणां। अपिमूदमना कोर्थस्तवसंसारद्वन्द्वितिः। धीमतो नवि वेवंते पर्यकेङ्ङः सदशंक्रियां॥॥

नेत्रा मूचरणं द्विरणोहत्यानि बिम्बेनेनउभाने वध्नेनस्ववरणं वामोरुणिनिवेशायेन्। नमन्य आद्यांगीश्वनोवामोवामनरैक
हेन्निविता यदिन्मञ्जुपया चिच्छानिश्चलदृष्टिमांनासाग्रमवलोकयेन्। इदं पद्मासनं नाम प्रादुर्भूतं ध्यानादिकर्मस्थितितया
चकाजिहामसः पर्यंकु तुष्टिः स्थिरं सर्वकाय महाधयतामन्तमनोमस्यामे। उद्धान पाणिद्वय संनिवेशात् प्रकुल्लराजीवमिवां
कमध्येरिति॥

७५०
३७

अनुधावनी निर्विषनांग जोऽहृष्यहृन्ननूयिश्च मरत्नेंद्र माङ्गनि। केवलनाकज्जना नावानाव मायाति। काःसहसदस्क विषयन्ना
नावमयः अनावमयमनात्मास्वरूपस्या सा ता। नवोऽया येनोया। हृत्सुयस्माशरीति। शब्दादिगाभिः शरीर विषयानुगच्छतीनि श्रो
त्रादिगाः तानिः यस्मादितिय स्मात्छमानुकिं विन्ययोजनके वस्वरूपं अवाप्नोषिमस्मिन्निति। यस्मि। यस्मिन्स मे नानि

अनुधावनियो भोगनन्यस्त्रावा मूरसाधनो। संम्यक्षमं शरवनः प्रयानिविषजोग जोपदियास्मिमही रंध्रं अनलोकमथा
पिव। न नविनिर्हृतिमाप्रानिर्विनोपशमनाम। तंरमाविवित्र्याकलनानावमयाविंतिका। दुःखवायेव मुवोऽयायनसु
पिरवायकहावनत्रा शरिगाञ्जरेनाभिः किं न्धरवहिनन्न त्रिनि। यस्माच्छिं विहृवाप्नोषियस्मिन्वहसि निवृतिंतस्मिं
श्चिन्नत्रामेमूरव्वनानुधामिकिं पनांरं। आगत्य श्रोत्रनामूरवय योनिनोपदृं हिनाधियाशब्दगुसारिरिणामग
वन्माकुरु यव्रज॥॥ इन्त्रिंसुरूपसुखं वहसिप्राप्नोषि तस्मिन्न स्वप्ने किमिति पदं नानुधावसि नानुवयासि। आग
त्येति। शशानुसारिणाश्रवनेस्थाशब्दमनुसरन्या धियावुद्धिहृत्वा त्वचेवितोनोपदहि ताभिष्य योजनैनेवोषमे
नवद्धितोश्रोत्रनांश्रवणेंद्रियनमागत्य मवावनूनुवकतामसकृ मगवन्संकुरु यमाव्रज॥॥

३९
७०५०

स्वमागत्यभि। नयानादृत्यास्य चेत्नन्मुरवनयास्मर्रसिस्वानुनवेछुयाङःरवायकेवलं नक्षांत्वगिंद्रियन्नमागत्यगलीलुश्चगेऽर्हि
वनवद्गनामाणहि। रसनेनेति। दुरंधसंदुरन्नानांगदेनिन्नारवादन कांकुयारसनेंद्रियन्नमागत्य वडिशापिंडीजंपरमस्व
नामानशामेहिवडिशांमत्स्यवंधनांपिडीनद्गुतोभ्यामांसपिंडः। वाह्नपमाति। प्रमाकूपचयोन्मुखीभवाव तोलावण्यगुरूस
ल्लक्ष्मामागमुङःस्वायस्यच्छेन्मुरवनयातया॥ मूरर्वमावद्गनामेहिगंजीलुब्धगजेंद्रवनूरसनानावमागत्यगर्देनांधदुरंध
सांमानाशामेहिवडिशापिडीजंपदमत्स्यवन्। वाहुषोचन्निमाश्रितस्मारिरूपयचयोन्मुखी। मागच्छ रंधतामूर्खकांतित
वपतंगवन्। घ्राणमागमुपाश्रितनारीसंभोजकोटरोगंधोन्मुखनयावंधंसासमाश्रयस्त्वंगवनाकुरंगालिपतगेनमी
नामेकैकशोहतः। सर्वैरोनैरनर्थैस्तेयासम्यासकुतःसुखंहेचित्रवामनाजालंवंधायनवनोहिनत्वायदिशाम्यसि
नेत्यम्कानदनतोजयस्तव॥॥ रूपसमुच्चयेग्रहणेनन्मुखी सावुधानोघ्राणेनि। गंधोन्मुखनयाघ्राणमागमुपा
श्रिमशारीगंभोजकोटरे। वंधंसमाश्रयेतत्वयः। कुरंगानि। पकैकशाएकैकेनशद्गादिविषयेणहेचित्रेतिहिवि
नमावनोवंधायवानिनोवामनाजालवर्त्तने। नदामनाजालंत्यक्ताय दिशाम्यसिनन्नहिनवर्त्ततेनोनिरवधिको
विजयः॥

उप. करोम्यानि। विचारणेन वनः आत्मव्यतिरेकेण चिन्तेनामकिमिति विचारयतः पुंसः स्थिरमेव नास्ति। अविचारसिद्धवानदृश्यमा
३८ नस्फुरतीत्यर्थः। अनेन स्वेनिनियमाहिहरिंनिनो विच्चफलास्यंतरवासितं नृसंनवनि। तथादेशकालादिभिरपरिच्छिन्नस्या
त्मतत्त्वस्य रूपमनुसिस्फारिनिरसिंजवनीत्यर्थः। पादेति। पादांगुष्ठमारभ्य पर्यन्तं केण ईशोस्थापम विचारितिनतत्रयाहारिकेशान्ते
देहे चतरा शास्थायेनिममतवः अहमिति निश्चितिः परार्थः। कस्याश्रितिचित्रंप्रति विचारः नरिनेनि। श्लोकद्वयं वाक्यं यस्मवक्रतःस्यना

करोम्येषकिमर्थं विनत्वेन स्तुत्वा समनं। विचारणेन वनाः पुंसः स्थिरत्वमपि नास्ति यन्नाश्च नेतस्यात्मतत्त्वस्य तत्वमनसि संस्थितिः
।नमेनवनिविश्चांनवसिनारंनिनोयथा। पादांगुष्ठोच्छिवोयावन्तकणेन्द्रः प्रविचारितेन तत्रो सावहं नामकः स्यादहमिति
स्थितः। नपिता शेषरिकुजं पश्यामेकं जगत्त्रयो संवेदनमसंवेद्यं सर्वत्र विनतात्मकं। इदृशपते यस्य नेयत्रा ननाम्परिकल्पनानि
कृतानवनानानाम्रूजनामेनचनाएतानि वेदनन्यासरसंवेद्यमपि दुःखकारणं। विवेकयेन बोधनतरिदेहन्नसेमया॥

दृयोनदृशंपेनेः। तादृशमसंवेद्यं प्रकाशं नराप्रकाशंपसंवेदनमेकमेव नरितत्रोयं दिकुंजं पश्यामीत्यर्थः। इयत्तामपरिमि
तत्वंपकनापकस्वसंख्यायोगः अनात्मनेदेहमहत्वापरिणामा नेदृः वेदनत्वात् ज्ञानरूपत्वात् स्वसंवेद्यस्य प्रकाशमपि ३८
हेविप्र त्वं दुःखकारणं जायसे नत्तस्माकारणाद्दृष्टं विवेकजेन बोधेन मया हन्यसे॥

इदमिति। इदं तयागहामाणेषु मांसादिषु कोसावहं आशार्थः। न कोपि इदं नाहं तयोः विरोधादिति। मांसमिति। मांसादीनाम
न्योन्यत्वेन प्रतीयमानत्वादहं नानोपपद्यत इत्यर्थः। तत्रा बोधेज्ञाने दृश्यव्यापारः इदमिति। प्राणादीनपीदं तया प्रतीयमान
त्वान्नाहं शशार्थ इत्यर्थः। नत्रस्पंदो नाम क्रियाहेतुः कर्मेन्द्रियगणः। अहमिति। इह जगति सर्वत्र प्रतीयमानोहमेनिवा

इदं मांसमिदं रक्तमिमान्यस्थीनि देहको। इमे ते श्वासमरुतः कोसावहमिति निश्चितिः। मांसमन्यद्रसक्तान्यदस्थीन्यस्मा
न्निचिन्नहो वोधोन्यस्पंदनं चान्य कोसावहमिति तिः। इदं घ्राणमियं जिह्वात्वगियं श्रवणे इमो इदं चक्षुरयं स्पंदः को
सावहमिति निश्चितिः। अहमेव हि सर्वत्र नाहं किंचिदपीह वा। इत्येव सम्यग्याद्दृष्टिर्नेतरो विद्यते क्रमः॥ वि
रमुशां ज्ञानधूर्तेन पोथितोस्म्यात्महतया॥

इह प्रतीयमानां किंचिदपि अहंनेनिवायाद्दृष्टिः। सैव सम्यग्वीवीस्त वीइतनरक्रमः। अपरिच्छिन्नविभ्रयाहं प्रमयरू
पो न विद्यते न वास्तवहत्यर्थः। विरमिति। इति पाठे वमज्ञाननाम्ना धूर्तेन चिरमहंतया परिच्छिन्नाहंकारेण पोथितोस्मि
। इसेन दूके न प्रटमापद्यपोतागवादः पत्रोः शिथ्रुयथा तथा नद्दृहिमर्थः॥

उप० रिष्येति॥ इदानीमेषोः ज्ञानरूपस्तस्करः परिज्ञातो दिष्ट्या। फलितं तात्पर्येणेत्यर्थः। स्वरूपावधिहारिणं स्वरूपमेवार्थः। नद्रूपहारि
३९ णं एनमज्ञानतस्करं पुनर्नसंश्रयामि। तोत्मारिति। स्वयंभुवा स्तोत्पन्नेनैव तन्तुनाकोशकारकृमयः स्वस्वयमुवान्
त्मयैव बध्यन्ते विनाशमस्त्राहे विज्ञेनेति। सर्वेन्द्रियकोशं सर्वेन्द्रियद्वारादिभिः कोशं वडपजीवाहे विव्रतस्मात्स्वेन्द्रियादेन

दिष्ट्येदानीं परिज्ञातो मयैषो ज्ञानतस्करः। पुनर्नसंश्रयाम्येनं स्वरूपावधिहारिणं॥ वासनाहीनमप्येतद्बहूरादीन्द्रि
यंस्वतः प्रवर्त्तते वहिः स्वार्थेवासनानाचकारणं। तस्मान्मूलमिन्द्रियाणि मत्कान्त्वमिनांनिजं॥ कुरुध्व कुम्भं हि सर्वं
नदुःखं समभूवास्यथा। तमयैव बद्धितमस्मात्स्वव्यर्थमिन्द्रियवालकाः कोशाकाराः कुकृमयः तंतुनेव स्वयंभुवा॥ हे चि
त्तसर्वेन्द्रियकोशं तस्मात्सर्वेन्द्रियैरेकमुपेत्य नूनं॥ आत्मा सान्ता नमस्सदरूपं निर्वाणमेवामलबोधमारब्ध॥

सर्वेन्द्रियैः एकमुपेत्य आत्मानं स्वीयं रूपं असत्स्वरूपं अविद्यमानत्वमात्मानो अविवार्य एकाम जबोधएकः केव ३९
लः अमल अबोधो यथास्मात्तथा निर्वाणमुपरतव्यापारमास्थितिष्ठ॥ ॥

विषयेति हचित्त अनेनं विषयविषविष्टचिकां विषयरूपां विषयजन्यविष्टविकां अहं स्थितिनिवासनं अभिमनपरिहा
रमंत्रयुक्ता। इष्टवस्तुपरित्यागस्वरूपमंत्रयोगेन निपुणमपास्य विनवोदिगजसंसारो निर्यान्तया नामतम्भिः नगवान्म
वासकं त्वेति। संकल्पाएवपादपायस्मिन् तत्सा एव लतायस्मिन् तन्मनोवनं छित्वा विनतानुवं चिराकाशरूपा

विषयविषविष्टचिकामनेनं निपुणमहं स्थितिवासनामपास्य॥ अभिमनापरिहारमंत्रयुक्ता नवविभवोभग
वान्नियाम भूमि॥ ॥ उद्दालक उवाच॥ ॥ संकल्पपादपं तृष्णालतं छित्त्वा मनोवनं विततां तनुवमासाद्य विहरा
मि यथासुखं खांपरं न हन्तु यातो स्मि केवलोस्मि जयाम्यहं। निर्वाणोस्मि निरंशोस्मि निरीहोस्मि निरंशकः॥

मासाद्य यथासुखं विहरामि। यतः केवलोस्मि निर्मलस्तत्वान्तान्तमस्तु हंसमानावमनुयातोस्मि अतस्ताप्त
यत्नानां निर्वाणोस्मि परिहरणीनिरंशोस्मि अनवात्मकामत्वान्निरीहोस्मि तस्मान्निरीहोस्मि ततो जय
मीति संबंधः॥

३५० स्वच्छेनेति। श्लोकत्रयं व्याख्याति। स्वच्छेनादस्य कारणभूतस्य बिन्दोः कलानन्दत्वाग्यां दर्शयं विनोदयंतीत्यर्थः। तत्र स्वच्छतामनोमल
५० राहित्यं ऊर्जितेन तादृशेनाकाशसत्रासम्भूरूपेणाद्वयतामसर्वविप्रियत्वं सत्त्वताः एवाध्यत्वं ज्ञानिनाऽत्र नंदितानां नंदस्वरूपता
उपशमिनाऽपि निर्विकारता महोदितामुदितावपुणा कर्म्मविमुक्तानिः। कलितिश्या सततासनाकदाचरनाउत्कृष्टता। कान्तिमत्राव

स्वच्छेनोर्जितेनामनाद्रूपेनासमयेनाञ्जनता॥ आनंदितेनेतिपद्यत्रामिमानितामुदितेनोदिता। स्फुलितोद्धारता सत्त्वाकान्तिमत्रैक
त्वा सर्वैकतानिनयितारूपीणाद्विविकल्पिता॥ एतानि मोदिताः स्वच्छाः सुरयः सुतगोदया॥ ममैकात्म्यरतेनेतिमुमु
दितैकांतनैजोत्वनः ओंकारमकरोत्रारस्वस्वर्दुगनध्वनिः। सम्यगाहतजांगूर्जर्यदाकुंडमिवारवं॥॥

स्वच्छितानितेजिकामुखकान्तिः मतासमताएकता। नेदायाबः सर्वैकता। सवस्तिकतं निर्णयतावियं महश्रीणाद्विविकल्प
नादिजद्विविकल्यानावः ॐकारमिति। सम्यगाहतेनाडिनेजीगूढे मध्यजेविरंडोयस्या अतएवझारवं ध्यासमंता ५०
रवोयस्यनाहतांघंटयकुंडमिवकुंडवन्नंडजाकारे। घंटादाभ्रारेस्वरमोंकारमूर्द्धगनध्वनिं ब्रह्मरंध्रे व्याप्तनादसक
रोतु॥

ॐमिति श्लोकत्रयेवाच्यं उमित्युच्चारयनाः नेमोराजकस्य संचित्रत्वे नूपवैतनने नरन्मुखेउकारानुसारिणि यावद्धोंकारस्यैका
रानुवृत्तिपर्यंतं ऊर्द्ध्वस्थकर्द्ध्वमुखे विमजात्मनि विनते व्यासे मनिसार्द्धमंशात्ममात्रस्य चर्द्धद्विनिमहितात्मयोंशात्रात्म
स्वरूपयासोनाः सार्द्धभंशात्मनः तामात्रायस्यनादशास्यचर्द्धमात्राधिकमात्रस्येत्यर्थः। प्रणवस्य ॐकारस्य समाहृतस्य
णेसमः एकप्रकारः अहृदयस्य प्राणः प्राणवायुर्यस्मिन्नादशे प्रथमेंशे अकारात्मके प्रथमभागे स्फुटारवे ध्यक्रम

ॐमुच्चारयनस्तस्य संचित्रत्वेन रन्मुखोयावरेकारमूर्द्धस्थविनतो विमजात्मनि। सार्द्धत्र्यंशात्ममात्रस्य प्रथमेंशे स्फुटारवो
प्रणवस्य समाहृतप्राणिरणितदेहकोरेचकारवो बिन्दिविलेकायप्राणेनिः क्रमणक्रमः। रिक्ती चकारपीताबुरगस्त्वस्व
सागरं॥

नैभणितदेहके मुखरिनद्वारीरकेमनिरेचके तिरिचकारव्याः प्रणनिःक्रमणक्रमः पीताम्बुरगरत्नः सागर
मिति विलंकायं रिक्तीवृकारा। एतद्वप्रणवस्य सार्द्धत्रिमात्रत्वम् अथर्वशिखायामुपनिषद्वचतुष्पादिदं मकूरंपरं ब्रह्मले
नादिनापंचितं वर्णत्रयात्मकादोनेरेचकसरकं कुंभकाश्रितयाज्ञवल्क्यवचनात्। रेचकादीनां प्रणवांत्रान्तता
कारोकारकरात्मनां प्रदृत्तिर्मुक्तेत्यनुसंधेय॥

अनिष्टारिनिषिद्धसेनचैनमल्पेनासुरितांवरेप्राणपवनः अनिरुत्तारेचकेनरेचितः प्राणोवरेनिरुद्धस्तथैवानिष्ठइत्यर्थः ॥ द्वर
याग्निस्थरेचकेनसंधुक्षितोकुलज्वालः सन्नमलिनंपापरूपंवपुर्ददाहायावदिति । एषाप्रणवस्यप्राणायामस्यप्रथ
मेक्रमेवस्थारेचकदृशायांविशिष्टइष्टानुद्भन्नियबिन्दुतावदेववनलानन्तुहवाच्चवलाकारादेवाकुतः हियस्मान्नकार
णान्हठयोगोऽदुःखदः हठयोगोनाममहामुद्रादिनिर्वर्जान्प्राणनिरोधद्वारामनोनिरोधः अथेति । अथप्राणपवन

अनिरुद्धप्राणपवनश्चिद्रमाश्रित्यनांवरेहृदयाग्निस्तल्लिङ्गालोहहाहमलिनेनवपुः । यावद्दग्धमवस्थेषाप्रणवप्रथमेक्र
मेवन्नूवनहवादेवहठयोगोहिदुःखदः । अथेनरांशावसरेप्रणवस्यसमाप्तिर्यितो । निष्पंदःकुंभकोनामप्राणाना
मनवक्रमः ॥

मावदिग्धसाहरितांवरनिरोधीनेनतरंसमवस्थितोसमाविन्नस्यस्थितिर्यस्यनस्मिन्प्रणवस्यइतरांशावसरेउ
काराल्मनोद्वितीयांशस्यमूर्त्रिध्यानावसरेउमुच्चारयनस्तस्याद्यलकस्यनिष्पंदोनिरोधः कुंभकः प्राणानांक्रमोनवद्वि
नूर्द्धविद्भसाहरितंवरेनिरुद्धस्यप्राणवायोः तत्रैवांवरेतत्प्रयत्नवशात्कुंभकरूपः क्रमोनवतरस्यर्थः अत्रप्रणव ५१
स्याकोतरिवर्णत्रयात्मकतांखनेषांप्रत्नविस्फुरुरूपतान्तत्रमूर्त्रिध्यानपूर्वकंप्रणवजपेनरेचकादिप्राणा
यामक्रमः प्रतिपाद्यनस्यार्थः नुसंधेयं ॥

नरेवकुंभकस्यनिष्पंदत्वमाह । नेतिवहिःशारीराद्बहिरन्तंतरेशारीरान्तरे । अधऊर्ध्वमिति । यस्मिन्नाकाशदेशेप्राणनिरोध
स्तस्माद्धऊर्ध्वमित्यर्थः । तत्रकुंभकेरतोचम्र्नन्निकायां हस्येति । श्लोकद्वयवाक्यं हृष्टंदेहरूपंपुरंयेनसवह्निः कृत्स्नदशानिव
ष्टशामावत्रसितेनस्मिकहरिस्यायांसुखेचितंसुसानीवशारीरास्थिनिर्हृदंशपेनोनादशारीरंतस्मादृष्ट्रपतेनत्वपरान
शिति । तद्दृष्टिमनन्तस्यचंद्रपवनेनोद्भृतंमनन्तारश्चिनमिहिकेवजमाजेयमुरोमेघरवगगनामाहन्तरुणान्

नवहितंनिरेमधोनोर्द्धंनाशास्तुनत्रनोसंतोसनमत्रणाच्चवसत्वंनिनादशोदृष्टदेहःपुरेवह्निः सवामाशनिवृत्तं
णन्त्र । अरदृपतासिनतस्यशारीरंहिमपारराया यत्रकहरिशायायांसुसानीवसुखेचितांशारीरास्थीनिदहंपतनिवष्ट
शनिशानानिचालनस्यवायुनानीतेसास्थिवायुरयोजयता । तच्चेउपवनोभूतंचाभृत्सगगनेरुणान्नाशरहीवाच्च
मिहिकाक्वापिसेत्रस्थास्थिमायथोप्यावदिद्धमवस्थेषाप्रणवस्यापरेक्रमोवन्नूवनेहवाहेदहठयोगोहिदुःखदः
नतस्ततीयावसरेप्रणवस्योपशांतिदृष्टिहरणात्हरवोरनामप्राणानामनवक्रमः ॥ क्वापिपयोयावदितिप्रण
वस्यप्रणवात्मकस्यप्राणायामस्यापरेशंकुंभकरूपेक्रमेणाषवस्थायावदित्यवमत्रनूवन्नरमिनतःकुंभकानं
नरंउपवर्णनिरेचितस्योपशांतिहेतोप्रणवस्यउंकारस्यतृतीयांचसरेमकारात्मकस्यततीयांशस्यमूर्त्रिध्यानाव
सरेउमुच्चारयनस्तस्यहरणाद्भ्रतोः हरखोनामप्राणमाक्रमोनवत ॥

उप० तस्मिन्निति। तस्मिन् चरमरेचके प्राणः प्राणवायुर्योगः योगीन्द्रिये तेन नाम तस्य मध्यगः चेतनो नैवाम तं तस्य मध्यगतः संततो हिमसंस
५२ र्गेन सुंदरी। तज्जनानी पुंगानवयूनः क्रमाद्दिनि। गगनमध्यस्थास्त प्राणः क्रमाच्चंद्रमंडलतो प्रयुः। धूम्रो गगन कोशस्था
ः श्रीनतां बुद्धनाम्निव कलेनेति तेप्राणवायवो रसायनस्याम तस्य महती धाराः संपन्ना सुधाधारारूपतां प्राप्ताः इत्यर्थः। था

तस्मिन् चरमरेचके प्राणस्येन नाम तम मध्यगाः योगीन्द्री तज तामी पुहिमसंस्पर्शसुंदरी। क्रमाद्गगनमध्यस्था चंद्रमंडलतां
प्रयुः। धूमगगनमध्यस्थान्नीतनां बद्धतामिव। कुलाकलापसंदृशणेति तस्मिंश्चंद्रमंडलोरसायनमहाधारा संपन्नाः प्रा
णवायवः। मापपानां वरसद्यानो वेशारीरनस्मानिरसायनानि हरंतीरः पतिते वपुरे वगा उदनू हिंदुविंवामेच तुर्वक्रि
धसंभुमे उदायजकनारीरे तन्नाराय एतयोहितं रसायनमयोः प्राणः तच्छरीरमपूरयन्। ततः कुंडलिनी मेनतः सू
र्याग्नसरादनाः अथपप्रासनगतः कृत्वाकुंजस्थितिं दलोआजानमिवमा तां निवधेद्रियपंचकां चिंतयाहृदग्नौ
नेवेनमरवनूतां बजान्संरोध्ययामास मंत्रदेवामिव पुतानि मिमीजरत्रावद्वं परिपश्यन् पद्मकोनिप्यं र
नागमध्यरे संध्याकालइवांबुजा॥ तयाएकत्वेपि प्रकृतिन्यूनमाणप्राधान्य विवक्षया मंबीन चक्रि। प्रापणर्द ५२
वनि। प्राणएद्दनिवतासपन्नाइनिवरुवच तंसेतिरसायनी अमृतमयासाधाराग्रंवशस्वहिस्मिरः पतिताः प्रा
प्तानाभीरध्यावशेषेअवशिष्टे शरीरतस्मिनिपपात॥

सौम्येति। सौम्येसन्मुखे प्राणापानतनं उच्छ्वासनिश्वासरूपं सौम्यतां प्रशांतत्वमनयत्। इंद्रियार्थेभ्यः इंद्रियाणि पृथक् कृत्वैकेप्र
ताजहारेत्यर्थः। वाह्येति। स्पर्शादिविषयाकृष्टनिंद्रियज्ञानानुरोधेति। अथगुदसंकोचान्ववज्रासनादिना मूलाधारनिरोधान्त्र
नवद्वाराणि लान्रूरोधमुखेति। मुखेस्थगितो आह्नता कुंभः इनरा न रंध्रकोशानि बमुखेस्थापितेकुंभस्यसूक्ष्मरंध्रेषुवायु

सौम्यतामनयन्मौनी प्राणापानतनं मुखे। इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यः पृथक्कृत्वैकमसंयतस्मतः। वाह्याभ्यन्तरनिरोधेन जहौ रसेस
धीरधीः। विजीना नेनरांध्रके स्मशनिकृतिनदन्तनिंरोध गुदसंकोचान्नवद्वाराणिजानयमुखमस्थगितं कुंभोरंध्रकोशानि
वेनरान्। व्रान्मरनप्रकाशाशांस्पष्टां कुसुमलोष्ठनं। हृथारकंधारकं धारांधीरोमेरुशृंगाशिखामिवा वमारहृदयाकाशेम
कं संपममागतं। विश्वस्वातद्वोम्यगगनं सुक्ष्मवृत्तीकृतां। नारनं भोवरासायविमजामतिसौम्यतांउधीवाथविकन्यो
द्यान्यतिमाम सुखेपुष्पः। आगछतोयथाकामसमतिससात्मुनः पुनः॥ अद्विनत्मनसाभूरः खंडेनैवरणेरिहत॥

यज्ञा। निरुल्पनेतदृस्मिर्थःवनारति। संयमंश्चिह्नमागतं प्राप्तंमनः हृदयाकाशेदहरास्वैवनाप्युक्तितिरुपायैर्वै॥
हृतमुन्मनंगजं विधस्यखानोवलश्वनारंहिंडधावनिरस्तवान्॥

उ॰ १० विकल्पेनि।त्समोविकल्पहेतुत्वात्मज्ञानं लोलकन्नजवत्समृद्दितिमखीवतामलिनवर्णानिरूपीति।तत्रमोपिस्वात्कःकरणमनविवे
४३ कनःउत्माद्यामासा।ततस्तमस्कपरनेजःप्रकाशा रूपांमलगुणात्वृत्तिंदृद्द्गुणद्दिश्याचनरूपितेनोबुलावचिकेदा।नेजसानि
।नेजसिमसचत्रात्मावुपरनेनस्यमनोघूर्णामानंविश्रांतिमलनमानंपुनरपिनिद्राताममसीद्दत्रिंक्कगान्तः।सत्वारिगुणीनांपर

विकल्पोक्षेपरेन्नूनेसोपद्मपङ्कदयांनरो।नमाळ्न्नविवेकाद्वंलोलकन्नजमेचकोनदप्कछेद्यामाम्या।कुस्यांतविवस्त्नाान
मस्कपरनेकांनंतेनःपुंनद्दद्दशिः।तंबुलावस्थयाऽज्ञानांवनंवानस्वद्दिपाः।नेजस्कपरतेतस्पद्दर्णमानंमनोमुकेनि
ज्ञानवरगात्रिशंतामव्याशुलुलावसःनिसुलावस्थतात्रुकृत्यपगमेनस्यबोमसंचित्त्मघुपो।व्योमसंविदिनष्टासांमूढं
नस्यानवन्मनःमूढमप्येवमनस्तंममार्थमहाद्यायःनतस्तेजस्तमोनिद्रामोहादिपरिवर्जितं।काममप्यवस्थामासाधुदित्रा
ममामनःरूणं॥

प्यगतिजनवेनपरिणममाःनत्वाद्यायडक्नंसांख्य।प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकःप्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाःसत्वरमोन्मानिनवाप्यजन ४३
नममिथुनस्त्रयमगुणाःइति।निर्ङ्गेतिव्योममसंचित्तःशून्याकारासोचिन्मृढव्यपलिपविजन्दोननइति।तेजस्तमोनिद्रामो
हादिपरिवर्जितंतेजस्तमनीनांसमतादिगुणपरिणामिरूपतावानद्दिनंकाममप्यवस्थानिर्विकल्पांसमाव्यवस्थांवाम
यमनोविश्राम्याम।आत्मनितस्थौ॥

विश्रम्यैति।विश्वरूपिणीमर्वात्मिकांचागसंविदं स्वरूपत्वेनतदृत्गणिसात्मैकसंविदमितर्थःमेतुनारुद्दंसरोवारिप्रतीपंप्रत्याहृत्रंस
यममाम्पदंमूलस्थानमन्तंसरएव।चिरेति।विरंस्वरूपानुसंधानवद्गनस्वसंविदःस्वरूपानंदसंविदःस्वदनातना।त्त्र्यासादना
यहेमनूपुरतामिवमनःस्चिन्मयतामागान्त।चित्रत्वमिति।व्यथानंतरंचित्रकर्तृचित्रत्वंचित्ररूपतास्मंत्यज्यचित्रत्वंपितःपा
रमार्थिकंरूपंचागतंआसन्व्यमरेववन्नवाविदववनूवेमर्थःकुंनच्छिनःपंकोयथाकालातिक्रमात्त्रलविषयोमनिपंक

विश्रम्यानुपपानंगसंविदिं विश्वरूपिणी।मेतुद्धिंदंमरोवारिप्रतीपंस्वमिवास्पदं।चिरानुसंधीनवद्यान्दस्वदनाद्वसमंवि
दःमनश्चिन्मयतामागाद्धेमनूपुरतामिव।चित्रत्वमथसंत्यज्यचित्रंचित्रत्वतांययौ।व्यमरेववन्नवासुपंकःकुतेच्छितोय
था।चित्तंसंत्यजविद्धवा।चित्ता मात्रमयाययौ।त्सक्रवीचारिनेरोच्छ्रितः।मामान्मिविकथीःत्सक्रंगोववमननंत
तोविश्वंनरंमहत्।विदाकाशंनतःशुद्धंसोनवद्बोधमागतः॥
रूपंपरित्यज्यकुंताकारोपोष्ठनांयाति।तद्दिति।चेत
स्मिचित्तकर्तृचित्तंसंत्यज्यस्वद्धासनीचित्मात्रमात्यसवदि।द्दत्रचिन्मात्ररूपमाययौ।त्सक्रवीचारिनेदवा।वा।एकधीरेका
कारवुद्धिगोचरःसन्त्यक्तुचिःवाःसामात्मंस्वुद्धजनत्वावमिदात्सक्रेति।बोधस्वरूपमात्राकारंचागतःसन्त्यक्रंगोगोध
मननंपरित्यक्तवामातरेद्दिपद्दत्रिकंविश्वंनरंशुद्धंमहच्चिदाकाशमभवन्॥

३५०
५५ तत्रेति। तत्र विहारकारणं रसायनमम्भःरूपमर्णवमिवाद्वयपदं ब्रनिवर्जितमुत्तमास्वादमनन्तमानंदमापन्नः। शरीरादिति। शरीरा
त्समीतः जीवन्मावदुन्नीलं कामप्यवनि विहाकाशरूपं। द्विजेति। द्विज चेतनन हंसः हे सः यर मात्माहं सत्तावमापन्न

तत्राप्यपरमानंदं पदं ब्रनिवर्जितं। अनंतमुत्तमास्वादं रसायनमिवार्णवं॥ शरीरान्मुक्तितोसौ कामप्यवनिमाग
तः सत्तासामान्यरूपात्मा वन्नवानंदसागरः॥ द्विज चेतनं नहंसो सावानंदसरसि स्थिरः॥ समतिष्ठत्कच्छेपेकलाहर्ष
दवोडुपः॥ वनवावानदीयानोलिपिकर्माप्सितोपमः॥ अवीच्यंबुनिधिप्रख्यो दृष्टमूकांबुदस्थितः॥ अथ तस्मिन्म
हालोकेनिषण्णे राजकक्ष्मिरं॥ अपद्मपकोमगात्सिद्धानमरानपि भूरिशः॥ आगतानि विचित्राणि सिद्धिनामानि चाजिनः
नानिना दर्शयांचके सिद्धिदृष्टानिमद्विनः॥ सिद्धिमार्थमनादृत्य तस्मिन्स्थानंद मंदिरे। अतिष्ठद्द्यथपण्यमान्मरिक्कं नटेक्के
दवोन्यरेजीवंन्मुक्तं परं ततनुयत्नं प्राप्तवान्द्विजः॥ तत्र सिद्धाः सुराः साध्याः स्थिताद्यलहरादयः॥

उद्दालकद्विजरूपश्चेतनन इत्यर्थः। उडुपश्चंद्रमाः। वनन्नेवेति। दृष्टमूकांबुदस्थितिः दृष्टोमुक्तवर्णोमूको निःशब्द ५५
योंबुदस्तस्येव स्थितिर्यस्य॥ ॥

आनंदेति। यन्तःकारणं न सउद्दालकः। आनंदं परिणमितत्वात्। आनंदरूपेण परिणतत्वात्। अत्र नानंदपदं स्वरूपव्यतिरिक्तानंदरहि
तं। परंगं तस्यान्तःकारणांशे विन्नउद्दालकस्य संविन्निरानंदे आनंद विषयाना बतो। न ज्ञानि स्मस्वरूपातिरिक्तमानंदस्मानावान्नि

आनंदपरिणमितात्तनानंदपदं गतः। आनंदेन निरानंदेन तस्तत्संविहावनो। तत्पदं सा गतिः श्रेयो ज्ञानस्तु चौर्यः आस्वतन्त्रिवातनं
साधवः प्राप्यकुर्णोवर्षशातं तवादद्रूपदृष्टि समायातिन पुनर्नविकारितां। उद्दालकोथषण्मासान्दृढेत्सारितसिद्धन्नृः।
अपि तान्पि पितापत्रप्ति सिद्धां वंदनपुद्दरीन्। विद्याधरी निर्वलितान्विद्याधरयतीनपि। तेन मस्तुर्महात्मानमुद्दालकमुनिं
नतः॥ ममाहेनप्रणामाक्षेन गवनवबोकया॥ आनंदविमानं तमेहि त्रैपिष्टपपुरं॥ स्वर्गाण्येव हि सीमा नायत्संगो जोगसंदृष्टहा
॥ आकल्पमुचितान्मुंक्ष्व नोगानलिमतात्विना॥ एवं कथयतः क्षिप्तान्नित्यौनितसो मुनिः परिहृत्यपयान्नायमतिष्ठत्तसंन्न
मं॥ नाम्नानंदनन्तनात्मनानाविन्नूतिमधीरधीः गतोः सिद्धाः ब्रजतेनत्कासव्यापारपरो नव त्वं अथस्वकर्म्मनिरतं नोगेयरतिमा
गतं॥ तमुपास्यययुः सिद्धाः दिनेः कतिपयैः स्वयं जीवन्मुक्तः स च मुनिर्विजिहार यथासुखं॥ यावद्देहं वनांतेषु मुनीनामा
श्रमेषु च॥ कदाचिद्दर्भासनेनकराद्विस्तरणेन हकदाचिद्वत्सरांथ्नेनत्राको ववुधत॥ आनंदेति। नेंदत्वस्य विषयाचनावत्नोस्व

रूपस्यैवानंदत्वेन ना सर्वज्ञावनाममानत्वात्। तदिति। तत्पदं जीवन्मुक्तिरूपदद्रूपेति। पुनर्नविकारित्वं संसारहेतुद्रुपदृष्टि
मर्यादस्फुरणं। उद्दालक इति। अत्र समाधौ द्देत्सारितसिद्धिन्नृः हरमुत्सारितानि निरस्तानि सिद्धि नृः स्वर्गादिर्येन तं दवपुद्ध्रीत्
चेंद्रवन्मनो हरान्॥

३५० चित्रत्वेऽपीति। चित्रत्वैकघनात्मसामान्यचित्रत्वस्य एकस्यैव घनो निरंतरो योऽभ्यासोऽनुसंधानं तस्मात् महाचित्त्वं परिच्छिन्नचित्तो द्वैतं विरि
४५ न्निःसत्तासामान्यं रामप्रश्नानंतरं स्वयमेव वक्ष्यति ममेति। समरसं पदं। जीवन्मुक्तिपदं। परेति। अनावादां नमो नुनात्मानुसंधाना
काऽजन्योऽपि रूपं वस्तुनो नास्तीति युक्त्यनुभवैः निरंतरम् अनुसंधानहेतोः। यदा चित्रमस्य कुह्यते। विलायते न दा चित्त्वसामा

चित्रत्वैकघनाभ्यासान्महाचित्त्वमुपेत्य सः। चित्सामान्यविरामाभ्यासात्सत्तासामान्यमापयो॥ समरसपदं जानन्प्राप्तिसंज्ञान
चेतागलितजनपलाशः ज्ञाणसंदेहदोलाः। श्रारद्विनमिव शांतं ध्यानं तं चोदितिं चस्फुटममलमचेनस्तद्द्रुपुरुषं वनारः॥ श्रीरा
मउवाच॥ आत्मज्ञानदृष्टिमैनेकामं किंभन्संज्ञायमनलेनना। अज्ञानदाहञ्चीतां ज्ञो सन्त्रासामान्यमीव्राकिं॥ वसिष्ठ उवाच॥ य
दा संज्ञी पनेचित्रमता वा त्वं तत्तावना ना। चित्सामान्यस्वरूपस्य संसत्तासामान्यतातदा। नूनं चेत्योंशरहिता चिपरात्म
निलीयते। अमद्रूपवदत्यस्तासत्तासामान्यता तदा॥

त्पुनासंपद्यते। चित्तेपहे तोऽस्मिन्नस्याभावान्। आत्मनः सरूपसत्तैवावशिष्यत इत्यर्थः। स्वमिति। यदा मनो विलये सति ४५
चित्तवृत्तिवृत्तिप्रतिफलितचेतनत्वं चेत्यांशरहितं तावत् कस्य चित्रस्याभावान्। चेत्यसंवेधरहितासत्तात्र सत्ता असद्रू
पवद्विद्यमानरूपवदात्मनि लीयते तोन रंगः आत्मनो घनीभूतचित्रासत्तासीमान्यताशेषपद्यते॥

यदि किंचिद्वाह्याभ्यंतरात्मकं रहं सर्वं किंचिदिदं चित्रपतिरपि निर्विकल्पमनास्तीति निश्चितेत्यर्थः चेतःकल्पिता। आत्मनिवसेन्नीयतेत
दा सत्तासामान्यता। कूर्मेति। दृश्यानि चित्तस्यांतर्मुखत्वात् भावितान्येवाश्रमन्नुसंहितान्यावसंति। यदा कूर्मांगानीव अत्मनिस्था
त्मनैव प्रयत्नेन विलीयंते। तदा सत्तासामान्यतां दृष्टिरितुर्यातीतपदं। निधाएषापरमा दृष्टिज्ञानिवस्था सदेहादेहयो मुक्तयोः संभव

यदा सर्वमिदं किंचित्सवाह्याभ्यंतरात्मकं। अपजन्मवसेवेतं सत्तासामान्यता तदा। कूर्मोगानीव स्वानि लीयंते स्वात्मनात्मनि॥
ज्ञाताविनान्येव यदा सत्तासामान्यता तदा। दृष्टिरेखा हि परमा सदेहादेहयोः सदा। मुक्तयोः संभवत्तुर्यातीतपदोपमाकचित्तस्य
वन्येषा समाधिस्थस्य चानघाय स्यकेवलमज्ञस्यनतवत्येषबोधजाः। अस्यां दृशि स्थिताः सर्वे जीवन्मुक्ता महाशयाः। अस्माद्गत
यः सर्वे नारदाद्याश्च राघव। ब्रह्मविष्णुरुद्राद्याश्च दृष्टयसां व्यवस्थिताः। एतामाजन्म परवी समस्तनयनाशिनीं। उदाजनो
ब्रवसधावाये स्वंजाड हे। अथ कालेन महता बुद्धिस्तस्य बन्धु वहा। विरं हस्तिष्ठामिदेहं त्यक्तो निर्मलः। एवं चिं
तितवान्दैत्यगुहायांपद्मवासने। बद्धपद्मासनस्तस्थावर्द्धोन्मीलितलोचनः॥
त्येवं जाग्रदाद्यवस्थात्रयानुहत्तं साक्षिचैत
न्यं तुर्यं विश्वतैजसप्राज्ञरूपजाग्रदाद्यभिमानिचैतन्यापेक्षया तुर्यत्वात्तुर्यं तत्तुर्यमित्यर्थः। इयं तु ज्ञानदशायां तत्त्वमु
क्त्यातीतत्वात्तुर्यातीतत्वम्। एवाकाक्षकचित्तस्येति। एषा दृष्टिर्की अश्च बोधजा स्वरूपज्ञानजनिता दृष्टिः सफकचित
स्य समाधिस्थस्य च केवलं न भवति। अज्ञस्य तु न भवत्येव। अस्यामिति॥ नुविरसाः षड्साइव॥

उप० सयमेति। श्लोकचतुष्टयं मा इवी कां मात्रास्पर्शा नीयंते ऽत्रानिर्विषया इति। मात्रा इंद्रियाणि स्पर्शं पत इति स्पर्शा विषयाः मात्रश्चस्पर्शाश्च
४९ तावइंद्रियाणि विषयाश्च चित्तानः प्रत्याहरत् नावितस्वात्मचिह्न नः नावितस्वात्मस्वस्वरूपमतः चिह्नो येन मम संस्थानं कंधरः
ममकुटिलं संस्थानं सन्निवेशो यस्यास्तादृशी कंधराशीर्षा यस्य तालुमूलांतराजजिह्निकामूलं। तालुमूलयोः काकुदमूलदेशयो
श्चांतरे आवजं जिह्वामूलं यस्य तेन नन्नो मुद्रादिरिति॥ याहि खेचरात्कथ्यते। तदुक्तं विवेकमार्तंडे महामुद्रा नभोमुद्रां सु
दीयाणं जलंधरं मूलबंधं च यो वेत्ति स योगी सिद्धजनम्निकः पकम्पा। कपालकुहरे जिह्वा प्रविष्टा विपरीतगा। भ्रुवोरंतरगा दृष्टी

सयंम्यगुदसंरोधाच्छद्मारणेन वचेन मः मात्रास्पर्शाश्चविन्दानो नाविन्तस्वात्मचिह्नः संदप्राणपवनः समसंस्थानकंधरताता
लुमूलनत्वा वनेजिह्वामूलो ह्यसम्मुखः। नवहिनं निरोधो नोद्धचापि न स्पन्दके। संयोजितमनोदृष्टिदं तैर्दृतान संस्पर्शात्
। प्राणप्रवाहसंरोधसमसंस्थान नखखिः। अंगवित्तं विदुष्ठानरोम टंकितांगत्। अंगवित्तं विदास्यासा चित्ता मान्यमुपदहे॥

मुद्रा नव निखेचरीति। न बहिरिति। विषयांतरेषु संयोजितमनोदृष्टीयेन तादृशः सन्नंतर्थेनाव रूपे शून्ये च नाव रूपे वरदंतैर्दृता
नैसंस्पर्शान्। इत्यपि खेचर्य। ज्ञानगुणमुक्तं। अंगवित्तं विदुष्ठानरोकं टंकितांगत्। अंगवित्तं स्वरूपचेतनं तस्याः संवित्ताशा
ःकारूनथा उत्तो त्यानत्रु मुहस्तेनारोमकंटकितां संजातहर्षा अंगन्तः चारीरं यस्य स्वरूपसाक्षात्कारहर्षेण रोमांचितगा ४९
त्र इत्यर्थः। अंगवित्तं विदस्यास। सास्वरूपवनुसंधानने रंतयन्निवित्तो मान्यसर्वनिष्ठत्रे चिन्मात्रमुपादहो॥

नदिति। अथवेदं वाक्यं नहस्यामा चिन्मात्रमान्यानुसंधानाज्ञानदेति। तदास्वादनतः परानंदस्तु नवानाजीवविक्षामन्यदन्नाक्रमं तदि
जीनविद्धन्निस्फुरणं। चिन्दं चमरं परिहर्त्य चिन्तनाक्रापरिच्छिन्नं सन्मात्रसामान्यमाययो। तस्थावित्ति। अथ इदमेकं वाक्यं समस्तमा
त्रोगः पकाकारत्रममविस्तारा अथ नानंदेति। श्लोकद्वयं मा इवी वांच्छ नानंद ज्ञानमानं रमुग्ध मुग्धमुखं वक्रातिः। च नानंदस

नदसामाद्वायां तः। अनंदस्यदमुत्रमां तदृामामान्यतो जीन चिन्मात्रसामान्यदन्नाक्रमे। विश्रम्भरमनो तात्मसत्रामान्य आपायो।
उदरिक्तं विदस्या सा चिन्मात्रामान्यमुपायो। तस्याः समममानोगः यरा विश्रांतिमागतः। ज्ञाना नंदत्रामा नंदमुग्धमुग्धमु
खकान्तिः। संत्रणं नानंदमुलकः पदं प्रातामजं तः। चिरकाजेय रिक्षीणमनना रिनवन्नमः। वन्नवसमहाग्यवोजपिक ग्रा
प्यितोपमः॥

वन्नः नः ज्ञमानन्त्रवितान्ना नंदमुग्धा आनंदमयी सुधा मनोहरा सुखच्छविर्युस्याज्ञानंदजासुरवृक्षविरपि रो
महत्पधिानं रविकाराता या दत्त्रानंदजन्येति नज्ञांत इत्यर्थः। सानंदमपि सुखं निर्विकारतयानिरानंदमिवानहिति। विपि
कम्माचिनोपमइति। निर्विकारत्वे दृष्टांतः। शारदेंदु नात्राम इतिनु प्रकाशानंदमयत्वं॥

उपश०
५७

उपशमामेति। असावुद्दालकः जन्मदशानिगः संसारदशामतिक्रांतः सन्विमलात्मनि स्वपदे स्वरूप एवोपशमाम। शरदंते इव शरत्काला
वसानेन तु रसः अमले रविकरोज्ज्वसीव स्पन्दनिर्मुक्तः सीकः आरितात्याय नेष्टिरिनिस्मरणोन्नतेन वेष्टरसस्पन्दः आदित्यतेजसि स्वकार
णेलयोयुज्य ते ध्या नेति। यस्मिन्सुखे ज्ञान दृष्टीरपि जलराशौत णमिव तुच्छं चेनोदयते उत्पेक्षतेन न तायं सुखं प्राप। अपरिमितेवनिरू

उपशशामशनैर्दिवसे रसोकनिपपे स्वपदे विमलात्मनि। तत्तु रसः शारदं तस्वामले रविकरोज्ज्वसिजन्मदशानिगः॥ गतसकलवि
कल्पविकल्पो निर्विकारो निरामो निखिलनयविनाशोपाधिनिर्मुक्तमूर्तिः। विगलितसुखमाय तस्सुखं प्राप्य स्मिन्नृत्लणमिव
जलराशौ दृत्यनेशकलक्ष्मीः। अपरिमितनभोंतर्व्यापि दिग्व्यापि हर्षं निर्भुवनतरणे श्रीलंतूरित्य योपसेव्यं। सहकथमनुगु
णमतीतं सत्यमानं दृश्यायंपरमसुखं मनंतं प्राप्तलेणे सोवनत्व॥ ॥इति वाल्मीकीये मोक्षोपाये उद्दालकोपाख्यानं चतुर्विंशा
:सर्गः॥

वस्तोके सुखं प्रापेति। तेन द्रष्टतीरोरपरितोषान्हृदहके प्राप्तलेणः ह्स्सिसुखं चत्रुखेन्मतेदः प्रतिपद्यते। इति वासिष्ठे उपशम ५७
प्रकरणे उद्दालकोपाख्यानं नाम चतुर्विंशः सर्गः॥

पूर्वं योगाभ्यासदार्ढ्येन चित्तविश्रांतिः स्यात्सैव समाधेः पुन्नमावस्थेत्युक्तम्। इदानीं सोदवित्तविश्रांतिः जीवन्मुक्तिसीमेति।
सूत्रस्यापाख्यानेन प्रतिपाद्यते। तत्र तावद्दिनमुपदिशति। क्रमेणेत्यादिना। अनेन स्वेक्तिनोद्दालकसमाचारक्रमेणैव राग्य
णेति वैराग्यं वैराग्यं वैनस्यं च अभ्यासः सर्वहितपदं यात्तु संध्यानेत्रासार्थनि अध्यात्मशास्त्र तत्वज्ञातैकान्तिकी वस्त्र वल्कपरी

वशिष्ठ उवाच॥ ॥क्रमेणानेन विहरन्विचार्य त्मात्मनात्मना विश्रांतिमेहि विततेपदे परमे पावने रणा शास्त्रार्थगुरुवेतोसि
स्तावन्मावद्धि नायति सर्वहरपरश्या सा सा साध्या वहासायते पदं वैराग्याभ्यासशास्त्रीय भिन्नागुरुवक्तःक्रमैः। परमासाद्यते
पुण्यप्रज्ञयैवैकयाथवा। संप्रबोधवतीं नित्यं क्षणकलंकरहिता मतिः। सर्वसामग्र्यहीनापि प्राप्नोति शाश्वतं॥

शास्त्रगुरुशुश्रुषापदं ज्ञायमकक्रमः यमनियमादिक्रमः। तैः प्रज्ञयैवेति। परिपक्वांतःकरणेन प्रज्ञयैकया परं परमासाद्यतद
नर्थः प्रज्ञयैवेत्येन दुपापादयितुमाह। संप्रबोधेति। तीक्ष्णवस्तुस्वरूपपरिच्छेदिका सर्वसामग्र्यां नाम ह्व वैक्तिं वैराग्या
दिकं॥ ॥

३५०
४८

भगवन्निति श्लोकद्वयेन प्रश्नः। कश्चिन्मुमुक्षुः ज्ञानसमाधिकः कदाचिन्मासमात्रसमाधिसुखः प्रबुद्धइवसुप्तोत्थितइवकृत्स्नव्यवहा
रपरोऽपि सन् विश्रान्तः स्वात्मन्येवाभिरमते। कश्चित्तु नरेकान्तमाश्रित्य समाधौ नियमस्थितः। तयोर्मध्ये कतरः श्रेयानि
त्येतद्वद। इममिति। गुणसमाहारं सर्वदा दृश्यं गुणसमुदायं च अनात्मत्वेन पश्यतः पुरुषस्यान्तः पुरुषस्यान्तः शीतलतात्र

।श्रीराम उवाच॥ भगवन्भूतभव्येश कश्चिज्ज्ञानसमाधिकः। प्रबुद्ध इव विश्रान्तो व्यवहारपरोऽपि सन्॥ कश्चिदेकान्तमा
श्रित्य समाधिनियमस्थितः। तयोस्तु कतरः श्रेयानिति मे भगवन्वद॥ वशिष्ठ उवाच॥ इमं गुणसमाहारमनात्मत्वे
न पश्यतः। अन्तःशीतलता यासौ समाधिरिति कथ्यते॥ दृश्यैर्मम न सम्बन्ध इति निश्चित्य शीतलः। व्यवहारस्थितः कश्चिन्नरकश्चिद्ध्या
नव्यवस्थितः॥ द्वावेतौ राम सुखिनौ यदन्तश्चित्परिशीतलौ। अन्तःशीतलता या स्यात्तदनन्ततपःफलं॥

मनसा गगनमग्रस्येव यासौ सन्तापनिवृत्तिः सा समाधिरिति कथ्यते। दृश्यैरिति। श्लोकद्वयं वाक्यं यस्मात्कारणान्तं ४८
तः शीतलतैव ज्ञानं तस्य तपसः फलं तस्मात् अन्तःशीतलत्वे मति द्वयोः समानत्वमेवेति दृश्यैरेवान्वयः॥

चित्तविश्रान्तेरेव शीतलत्वात् तपसः प्राधान्यं व्यवहारव्यतिरेकाभ्यां श्लोकद्वयेनाह समाधीति। वृत्तिचंचलं हर्षविषादादिभिः चलितं तत्र हि
यदुक्तं भगवता कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन्। इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यत इति। व्यवहार
ति। प्रवृत्तः अयुक्तात्मतत्त्वः अस्मदेहत्वं अत्र संदिग्धमात्मतद्वृत्तिघने सर्वसंशयात् इति श्रुतेः अत्र कर्तव्येति। चेतः प्रतनुवासनं चे
त् कुरु दृष्टिविचारी रिन्द्रियाणि पवनैर्यद्यपि अकर्तैव क्रियासंश्रवणे हृ रगगनमनाजं तु यथा सहि पुराणेकथामासन्नतयाश्च एवमपि

समाधिस्थानसंस्थस्य चेतश्चेद्वृत्तिचंचलं तत्तस्य समाधानं सममुन्मत्ततांडवैः उन्मत्ततांडवस्थस्य चेतश्चेत्क्षीणवासनं तदुन्मत्तत
तांडवं तस्य समं बुद्धिसमाधिना। व्यवहारी प्रबुद्धोऽथ प्रबुद्धो वा वने स्थितः। द्वावेतौ सुसमौ नूनं महदेहपदं गतौ॥ अ
कर्तुं कुर्वन्नपि न वेत्तः प्रतनुवासनाहृष्टा तमनाजं तु कथासंश्रवणे यथा। अकुर्वन्नपि कर्तैव चेतः प्रघनवासनं निःपराग
मपि स्वप्नवधापातं स्थितो नादिवाचेतसोयदकर्तृत्वं तत्समाधानमुत्तमं। तं विद्धि केवलीभावसाधु जानीहि किं पारावतस्य
चापलत्वेन परमकारणं ध्यानाध्यानदृश्यात्मेन तदेवानुकुरु कुरु॥ न शृणोत्येव वा अकुर्वन्निति। चेतः प्रघनवासनं
चेत् कुर्वन्नपि कर्तैव पस्यात् स्वप्नवन्ययान स्थितो अथ अन्ते पुराणकथा हेतुतामीत्य वप्रतीतोनिष्य दृश्यामपि ज्ञारीरक्रि
यामनुनादयन्नपि चेतः कर्तैव भयकपादि हिंसितुयान्। नद्विति। चेतरति चेतएवाचलत्वेन ध्यानं दृत्रः कारणं इत्यर्थः पा
वकमावजीयानिति न्यायान्। अनकुरु निर्वासन॥ ॥

७१० अनासनमिति। शुनेनैव चक्षुःसङ्गान देवस्थिरमेनः शुनं न नावेत्यर्थः। उद्दिश्यमानं प्रति निर्दिश्यमानयोरैक्यमापादयति सर्वनामानि प
५९ यथैतत्सत्त्रिंगमेवंनी निन्यायेन सप्तके वचोनावस्थत्र विधयलिंगोपादानं न देवत्रैण न नेत्यत्रो द्दे च्छप्रजिंगापादानमिति रू
ष्ट्वंत तुवासनमिति। श्लोकद्वयेन वासना नानवेदियमेकन्त्रिनावन्नं कर्त्तव्यं नावयन्त्येन सेति। सर्वना वात्मना वनासर्व

अवासनं स्थिरं शेकं मनोध्यानेन देवचा। सपवके वृजीनावः त्रुंगं ततेवं दृतत्त्व ह। तनुवासनमन्यकवेः पदायो यतसुम्बते अवा
सनं मनो कन्पिरे तस्मादवाप्य नेय नवासनमेतत्तु चेतकं कर्त्तव्यं नावनं॥ सर्वदुःखा प्रहं तस्मात्क्षमनो न तु तान येन त्वेन
मासंपरित्यज्य सर्वतिवात्मनावनेयय्यातिष्ठवनेन वृनयात्रो जग्रहेथवा। गृहमेव गृहस्थाना सुसमाहितेचेतसा। आ
त्मा हेकृतिहावाल्मेवितनावनन्तमयः। यथाविपपिलिगालोकाविहरंतोप्यसत्यमाः। असंबंधात्क्रयात्सम्यगोमाविविपिनोप
मा। अंतर्मुदिमनानित्यं सुसावुदोज्जनत्यवंवत्पुरंजनपरस्यामभरलेपसिवपत्रपति। सर्वमाकातानामेतिनिश्चमंतु सुरप
स्थितः॥

नावात्मिकं वासनं यधेनिदिपलिगाः पएवविथिगनाः लोकाजनाः बिहरं तो पिरे वृगंतं चौराहागतमपीयस
यथा असत्यमाः असंनस्वनोपकुर्वत्रिकुतः असंबंधान्ततेः महसंबंधानावात्वतयानस्वज्ञानितोयामोपिविपिनापमस्य ५९
रणपमिनदिशे पहेतुरित्यर्थः। अंतरितिमासर्दशोकोबाधायस्मादंतर्मुखस्थितेः सर्वमाकाशा नामेति। तस्मादसो पुरा
रिकं सर्वमरलपमिवपत्रपतीत्यन्वयः॥

अंतरिति। चित्तेशुनेलगते छत्रजमंनसेतुतस्तत्वमित्यर्थः। तदेवोपपादयितुमाह माह। भवतीति। अर्हत्यमेकं वासं। तस्माद
खिलं तु नोच्य तर्यदन्तेन देव वहिस्थितं भवति। यैरित्या हयोपि अंतःकरणतत्वस्य नागा एव वहिरवस्थिताः। तस्मादंतःकर
णवृत्तिरेव प्रधानमित्यर्थः। यो सवलेकिः आकाशमंतरिक्षं यस्मिन्निति। यस्कइंद्रियैः कर्मकुर्वन्नलिप्यात्मा तिरात्मनिष्टएवह

अंतः शीतवतायां तुलनायां शीतलं जगत्। अंतस्तत्तोपतप्तानां दावदाहमयं जगत्। भवत्यखिलजंतूनां यदंतस्तद्वहिः स्थि
तं शोकः स्नावायुराकाशं पर्वताः सरितो दिशः। अंतःकरणतत्त्वस्य नागा वहिरिवस्थिताः। य आत्मरतिरंतः कुर्वन्कर्मेंद्रिये
क्रियाः न वक्रोहर्षशोकाभ्यां समाहित उच्यते। आत्मवत्सर्वभूतानि परद्रव्याणि लोष्ठवत्स्वभावादेव न भया
त्न यः पश्यति स पश्यति। अथैकमतिमाशांतकं मां तनिचयेन वानासोकर्षकमासोतिहेमपंकगतेयथा। सर्वप्रशांत
मप्रमेकमनादिमध्यमानास्य रसद नमात्रमविंत्यकिंचित्। सर्वप्रशांतमिति। आदमयीतु दृष्टिर्बाधायामवहिर्मुखैव
नहोमितीदं॥ पत्रोकात्मंतु हेतुस्मानवशास्तत्वाभनाधीनो न भवति। न समाहितस्त्वयः सर्वमिति। अनास्वरं सर्व
त्रप्रकाशमानं स्वरूपमात्रे सर्वदिसास्वादेहेतुः। सर्वेद्धिविशेषणैर्वृद्धिमेधानो अत्रैतन गमावाकाह। सर्वप्रशांतमि
त्यादिभिः विशेषणैर्यत्रितो श्रेष्ठिवनी शान्तमयाह दृष्टिः सावोधार्थमेवकल्पितदेहितत्वाह नासुधैवनत्रसमाद्धिदं सर्व
मोमित्येवक्रम्यं उंकारस्यैवपरब्रह्मप्रतिपादकत्वात्॥

३५० कमप्यर्थमिति। एवं लोकं यंत्रमिव तेजाकर्षणाय कल्पितं तत्ति उ यंत्रमिवाऽन्यथेति। अथवा प्रासेन निग्रहं करोमि। यस्य यो हंडो यमर्मः त्वा
५० सेयोऽन्यनया निरूपितः। मस्यन्ते हंडं करोमीत्यर्थः। यस्माद्धेतोरनेन विग्रहेण विना मरिष्यत्कर्त्तावारिविनेव प्रजास्समार्गेण वर्त्तते

वसिष्ठ उवाच॥ अत्रैवोदाहरंतीममितिहासं पुरातनं। नोकिरातेन सम्सुराधो वृभ्राम्ने विस्मयास्पदं हिमाद्रेः शृंगमस्तीह कैलासो नाम पर्वतः। तस्य हेमजटानामकिरातः संस्थितास्तते। आसीत्तेषामुदारात्मा राजा परपुरंजयः। सुरथुनामिव लब्धासुरखो राशिर्यशसा। सचकेराजकार्याणि निग्रहानुग्रहक्रमैः। तज्जायासुरखडः खान्यामानि स्नस्यास्मनूयता किमर्थपीडया म्पेव निजाक्ष्वंत्रमिवाजसः। सर्वेषामेव जन्तूनां ममैषाक्रिः प्रजायते। अथवा निग्रहंप्रासं करोम्यनेन वैविना वर्त्तते नप्रजा चेयंविनावरिमरिष्यया। इतिहोलायितेनैव नानविराश्राममनूपतेः। अथवा निग्रहं प्राप्तहं तस्यमाण्डव्यो मुनिरायर्यौ। तन मसौ पूजयामास पप्रच्छ च महामुनिं। भवद्रागमनेनास्मि मुने निर्वृतिमागतः। अथनिष्कामहे नाथ धन्यानोकारिथ मर्म तनः। तणच्छृणु सर्वधर्मज्ञ चिरं विभ्रो नवानमिन्नहमुसंशयच्छिद्धि ममा क्षान्तिमिरं यथा। महतां संगमेनात्र किं कस्य ना मनन नप्राप्तिम्न रेहेतु परामार्त्रिमा उराश्रविरोजनाः मन्निग्रहा नुग्रहयामरून्य व पुरिस्थिता। कर्षति मामसंचिंतनमज्जह रिनस्वाऽऽदवातयया समसमनोऽरेति मम न्यामुनिरिव सर्वणः। मनो मम मुने मान्यपथा करुणया कुरु॥ ५०

।काम क्रोधादिभिः परवाधार्थं प्रहल्लत्वात्। यदाह कामं वरकः। जगदेतत्त्रिरानं रंकामलोभादिभिर्वल्लितं निमज्ज्यमानं निरये राज्ञा दण्डेन धार्यत इति॥

यावदिति। अखिलं दृश्यं पावधावदल्पमनन्तं वा स्वयं संत्यज्यते। अन्तर्बुध्या स्वयमेवोपेक्ष्यते नानावत्तावत्पश्चिन्तं रूपमनुरूपं यथानथापरालोकः प्रकृष्टप्रकाशः परमात्मैव विशिष्यते। दृश्यपरित्यागेहृगेव परिशिष्यत इति भावः। यावदिति। अन्यदस्त कया

मांडव्य उवाच॥॥ स्वयत्नेन स्वसंस्थेन स्वेनोपायेन नृपते। एषा मनःपेजवता हिमवत्स्वविजीयते। स्वविचारणयैवाशु त्वाम त्यंतं न्मनिामलं। कोहं कथमिदं किं वा कथं मरणजन्मनी॥ विचारयान्तरेवत्वं महत्तामलमेष्यसि। विचारेण परिज्ञा तस्वभावस्य सन्तत्वा मनः स्वरूपमुत्सृज्य मममेष्यति विज्वरं। तिष्ठेवमनो रूपपरित्यक्तानि तेन घोरूपणहिम नोराजन्येतवेपिनिमज्जति। कार्येणाप्यदन्तायोविजीर्णानि मत्वा कथया॥ यावद्धावत्पराजोकः परमात्मैव शिष्यते। ताव त्सर्वमहोवाहो सर्वसंत्यजनेखिलं। यावत्सर्वनिसंत्यक्तं तावदात्मा न लभ्यते। सर्ववस्तुपरित्यागेशेषं आत्मेतिकथ्यते या वदन्तन्ते संत्यक्तं तावत्सामान्यमेवहि। वस्तुना साधते साधो स्वात्मलाभेनतुकाकथा॥॥

वन्तसंत्यक्तं तावत्सामान्यमेवसाधारणमपिरत्नं सुवर्णरत्नादिकमपिवस्तु नत्वात्मासाद्यते हि यस्माद्धेतोः स्वात्मला भेतुकाकथा। अन्यदस्तु संत्यक्तमिति किमुच्यत इत्यर्थः। नहात्मपरत्वे सिमाधयिषिते वस्तु किंचिदपि सिध्यतीति भावः॥

वा०उ०प० सकलेति। कार्यकारणात्मजगद्दृश्यवासितं मनः अपास्य स्वच्छतात्मतेत्वनिरस्य मनस्तत्स्ववपुः परिधूय स्वच्छतात्मतया परिशिष्य
५१
आत्मावलोकनार्थं तु तस्मात्सर्वं परित्यजेत्। सर्वं हि तत्परित्यज्य यावच्छिष्टं परं पदं। सकलकारणकार्यपरंपरामयजगद्दृश्य
स्कविजृंभितं॥ अलमपास्य मनः स्ववपुस्ततः परिविलूय च यच्छुतमस्कृतं तत्॥ वशिष्ठउवाच॥ इत्युक्त्वा भगवानेन सुरघु
नंदनः पयोदमेव रुचिरं मौनमाप्य मौनमेव तु॥ गतेव रघुनो राजा गते कांतमनिंदितां धिया संचिंतयामास कोनामाह
मितिस्मयः देहमात्रमहं मन्ये हस्तपादादिसंयुतं नाममेतन्नावदास्यं तरलमालोकयाम्यहं तदहं दत्ततावन्मासास्मि ना
हमेतदचेतनं॥ कर्मेंद्रियाणि नेवाहं न च कर्मेंद्रियाणि मे जडान्येतत्स्वरूपाणि न च बुद्धींद्रियाण्यहं। नाहमेवं शरीरंशहिहि
ष्टमालोकयाम्यहं। अपोविकल्परहितो विशुद्धश्चिदहं ततः भूतानींद्रियमेवायो सर्वभूतगणे तथा। स एव भगवाना
त्मानं तु मुक्तासिवच्छितः। चिद्धिक्रिरमजा सेपावेनामयविवर्जिता। नरितो शोपहिकुं नाने रवाकारथारिणी।
सर्वभावगतास्मत्सानावतावद्विवर्जिता। अप्रमत्तवनातंःस्था सर्वशक्तिसमुद्रिका॥ ५१

यश्चुनं वस्त्वस्थाप्यते तद्दैवास्त॥

सर्वमिति। जगति दृश्यमानं सर्वमपि चिन्निष्यन्दांशमात्रं चितो निष्यन्दः स्फुरणं तदंशा एव स्वच्छमनन्तशाश्वतं न किंचिन्न वस्तु नास्ति। वि
गतेति। विगतरंजनं निर्विषयस्थितिः रंजनं पेतदंजनं वासना जालं विगतं रंजनं यस्मात्सः स्वच्छत एवानिर्विषया विषये मोनि
रतास्थितिर्यस्मिन् विगतरंजनत्वात्सौ निर्विषयस्थितिरित्यर्थः। तथा स्थिरसुषुप्तकालानि गतो गाढसुषुप्तदशा प्राप्तः आत्मनात्म
मात्मनि स्वरूपे निवसामि। इतीति गाधिजो विश्वामित्रः महिवशिष्ठेन स्पंदभानः तपो निर्ध्वस्तो यस्मिन् एवं ज्ञेयं द्ध्यवानि

सर्वं किंचिदिदं दृश्यं दृश्यते यज्जगद्गतं॥ चिन्निष्यन्दांशमात्रं तन्नान्यत्किंचन शाश्वतं। विगतरंजनं निर्विषयस्थितिर्गतिःस्वकम
रहितं वर्जितः स्थिरसुषुप्तकल्पानि गाम्नतः शममसमन्वितवसाम्यहमात्मनि॥ वशिष्ठउवाच॥ इति हि महता धीशो लेनेपरम
तुरमं विवेकाव्यवसायेन प्राप्तमिव गाधिवगाधिजः। सुषुप्तपदथ स्थितिरासा चित्तवृत्त्याव्यंराजतानिर्गुणेरयावान्तो
नदृढीनाप्यमन्मरीनमुधीनाबुधानाथ निनार्थीमिवनवहाम्रतेन तस्याथ सुरयोः प्रबुद्धस्य सतस्तदा। पल्लवहस्पवराजर्षे
:संवादमिवमहुनं।

निरामायणादोमपंचितं सुषुप्तदशावनिर्विकारयाचित्तवृत्त्याव्यराजतेनेत्यक्रान्तदैवनिर्विकार
त्वमाहतेति। सः सुरगुः निर्गुणः क्रूरोनचवनवादयावांभुनादायायाः परउः स्वप्रहृरलेगारूपतानानस्यच्रागाहिरहितत्वा
नचनएवामनसः देवरहितः सुधीरसुधीस्तनमुनसर्वबुद्धिरहितवाना अथ वा वनरागद्वेषयोरसद्भावाच्चतो द्वहिमवीनव
योजं॥

उप० वनेहेति। परिघः स्पंदनेयथा। परिघो नामायुधविशेषः परितो हन्यते नेनेति कृत्स्नमायथा स्पंदनेरथे रथान्वीरान्हंतीति वि

वन्वपारसो कानोपाच्छिविः परवीरहा। परिघो नाम विख्यातो परिघस्पंदनेयथा। सवन्नूनुपरंमितेसुरयोरभुनंतुनाकदा
विस्मरिष्यामी रकाउं मंडुमहेन्द्र। दिनेशुजनितास्तत्र वध्यः सुरूनजीविनाः। नडुः स्वंपरियो रक्षा प्रतीकारे यशक्तिमान
।सनत्या जाविरि विलेराज्यं जगांसं जगामतपसे वनं। तपश्चरन्नशांतमतिः शुष्कपर्णान्नमुरुयत्ना। ततः प्रनतिदप्रणिरिद्
तिमसौ ययौ। ततो वर्षसहस्रेण तपसा दारुणात्मना। प्रापहृत्या सवशानो ज्ञानमात्मप्रसादजं वनूव विगतद्वंद्वोनी
रुजः समदर्शनः। विजहार यथा कामं त्रिलोकी मंडिका मिमां। एकदा तत्स सदनं हेमचूडं पतिर्ययौ। तत्र प्राक्तनेमि
त्रेणन्यो न्यमिदमूचतुः। परमानंदमायातेचेनस्वहृदानिनमोक्षहोतुबदेनकल्याणः फलितं ममपावनेः। परिघ
उवाच। ज्ञानमेतन्मयाप्राप्तं तथा ज्ञानं यथानघ। कश्चिद्वरो विसुधियासुप्रसन्नगनीरश्मा दृस्या सुनगकायत्रिक
मण्विवराधिप। अधिव्याधिविहीनेयं कश्चिच्छुक्ता यलनतालवा। आपानरमणीयतु कश्चिद्रोगे न मज्जनि। कश्चित्संकल्प
रहितं परविश्रमणास्पदं। परमोपशमं श्रेयः समाधियः समाधिनुतिष्ठसि॥ स्यातः नद्दस्साबपीत्यर्थः॥ ५२

यशनिष्कः पुमानन्नः आत्मनो ज्ञेनभवति। सो सोन्तः सी निष्टन्व्यवहरंस्तवाकदा समाहितचित्तोनवतिनकदापीत्यर्थः
।अन्नत्समाधिरेवनसंभवतीति भावः। असमाहितचित्त इति पाठे योज्ञः इत्यनेन इति पदच्छेदः। अस्य समाहितचित्तोनवति
नकदापीत्यर्थः। ज्ञानिनः सर्वदा समाधिरेवेति भावः। एतदेवान्वयव्यतिरेकाभ्यामुपपादयति। नित्यतृप्तानां आत्मैक
नव्निष्टाः आत्मनात्मान्मनापकमैक्यापन्नं येषां तानाद्योत छद्वः प्रतिपाद्यं प्रसन्नोनिष्टायेषां तेः उक्तंसद्दितिनिक्षि

सुरधुवाच॥ योज्ञो महात्मसततं तूष्णीं व्यवहरत्सदा। असमाहितचित्तोसौ कदाचन भवतिमेवरा। नित्यप्रबुद्धचित्ता वा
कुर्वतोपिजगत्क्रियाः आत्मैकतत्त्वसंनिष्ठाः सदैवसुसमाधयः। वद्धपद्मासनस्यापि हृन्मन्नलोजलेरपि। अविश्रा
न्तस्य नावुस्मकः समाधिकृपचवा। नत्वावबोधा सत्तवान्सर्वश्चातृणपानकः श्रोक्तः समाधिशब्देन नतत्तूष्णीमवस्थिति
ःसमाहितानित्यतृप्तायथा भूतार्थदर्शिनी। साधो समाधिशब्देन पराप्रज्ञोच्यते बुधैः॥

प्रसन्नत्स्त्रिविधः सद् नृइति गीतोक्तः वद्धेति। बद्धपद्मासनस्यापि बद्धपद्मासनेये ननस्यापि बद्धपद्मासनस्येति भावे कृत न
प्रत्ला जलेरपीति नसंगच्छेतः। बद्धपद्मासनादि हस्तयोरंगुष्ठमहणे विनियोगानुपपत्तेः याज्ञवल्क्यः ऊर्वोरुपरिविप्रेन्द्र
कृत्वापादतले उभे। अंगुष्ठौ च निवध्नीयाद्धस्ताभ्यांव्युत्क्रमेण तु। पद्मासनं भवेदेतत्सर्वेषामपि पूजितं इति निर्मि
तो। कवल पद्मासनस्य प्रत्लाजलेलरुणमुक्तं पुरस्तात्॥

उप.
५३ त्वेवेतिः मेरोरिति। पंचम्यन्तो। तन्नापि स्थिरतराया येन तस्य स्थितिः सैव समसमाधिरिति प्रोक्ता। निष्ठितो नोगतिः हेयोपादेय
वर्जिता इयं हेय इदमुपादेयमिति भावनारहिता अत एव विगतानीष्टा अतस्य निष्ठिता सैव परिहृत्यलमिनोगतिः समा

अस्ताद्वानिरहंकाराद् द्वेषु न तु पातिनी। प्रोक्ता समाधिशब्देन मेरोरपि स्थिरा स्थितिः। निष्ठिता विगतानीष्टा हेयोपादेयवर्जिता
ना। प्रोक्ता समाधिशब्देन परिपूर्णमनोगतिः। न विस्मारत्यविरतां यथा काजं कजागतिं। न विस्मरत्यविरतं स्वात्मानं प्रा
ज्ञधीस्तथा। न विस्मरति सर्वत्र यथा सततं गागतिं। न विस्मरति निश्चितं विस्मात्रं प्राज्ञधीस्तथा॥४॥

थि। नेति काले यथाकालगतिं कजाघादिरूपां खगतिं न विस्मरति। तथा प्राज्ञधीरपि स्वात्मानं स्वस्वरूपं निविस्मरतीति नेति। मन ५३
नगो वायुः॥

नित्यमिति। अहंता नः परिहृतलिंगा नरूपाः कार्यपरिणामविनागमुक्ता कार्यलिंगं परिणामः सुखदुःखादिरूपो विकारः तेन योवि
भागो नेर भावनाते न मुक्ताः अतः सुसमाः सर्वत्र समदृशः अतो नित्यसमाहितधियस्तिष्ठन्ति। ते न हेतुना अस्समाहिता नेदम
ग्नाश्च समाहिताः इनियासेदं अंगिः नेरकलनानयामिथ्यैवोदितः स वाक्यपंचकः कस्तु न क्वापीत्यर्थः। उत्तमेति परिघ समं चोथ
नित्यं समाहितधियः सुसमाः अहंतानस्त्रियं नित्यमपि पृथ्वीनेदं मुक्ताः। ते नासमाहिता न समाहिता नेदं अंगपामिथ्योदितः क
नु स उत्तमवाक्यपंचकः॥४॥ परिघ उवाच॥ यान्ते त्वं प्रबुद्धोऽसि प्रासवानसि तन्महद्। संज्ञी तलातच्छरत्नेगंभीरप्रकृत
श्रयः॥ निर्मलोऽस्य ततः इत्युगान्नाहंकारविक्लवः॥ सर्वत्र जन्तुसंस्थोऽराजन् सर्वत्र राजसे। अजमनिर्वितनेवं
चः प्रपचैरिह मुचिते सुखाय दृष्टिरेका त्रिवपद्मा मितरसं सम मं मनोनयदितं तद्दनुत्तमा प्रतिष्ठा इति मोहोपा
येत्र पशमप्रकरणे सुरघूपाख्यानं यंचविंशः सर्गः॥

नं। अचलमिति। अयमित्यत्र अप्रधेनिरूप्यमानाः मनःकल्पितत्वामितरसं निष्टत्रविषयो सुसंस्थ तप वसमं समरसंम
द्रं नः स्वात्मसुखे यदिमुदितं न संनत्र हीयमत्र सुखी दृष्टिरेका सुखायोदितो नास्मरसमेव चद दृष्टिरनुत्तमा सर्वेतिमाप्र
निष्ठा जीवन्मुक्तिरपीत्यर्थः॥ इति उपशमप्रकरणे सुरघूपाख्यानं नाम पंचविंशः सर्गः॥

३५० एवं चित्रविभ्रमा निरेवत्ती चन्मुक्तिसीमेन्क क्रे। इदानीं विश्रान्त्यभावे बहुविधः श्रयासः निरासविलासस्वैवाद्वैतनिरूपणे पद्यं निश्च
५४ यात्ममयः प्रात्मधिच्छ आत्मे च आत्मतत्त्वं तन्मयस्तदनुसंधानपरः स्यादिति। श्लोकत्रयं वाक्यं। गोगोल पशुलाजसंस्र
जं नरनिसो गाविभयात्तयवोलयाति। प्रनान वं वित्तणानि नेबुभुलाजसंस्मृतुकं। सोगापव दृंशावती नयादहं नस्मावरक्षा

वर्णिप्तउवाच॥॥ सुरगुःपत्रियश्चैवविचायेनिजगाङ्कं मां मिथःप्रश्नस्निनैनुष्टैस्वकापारवरैगते। यो नित्यमध्यात्ममयो नित्यं
नमुक्तस्सुखी। निर्नेविरहतुसंधानः मनशोके नवध्यते। आत्मापात्माज्ञाने वेदं सो गो लयमुखालसंगदर्दुःखमहानारमोहपत्नन
ग्रापिनो येगं द्रावलीह होत्कृष्टं नष्टाव रचया। कुकर्मकिदमाविसंसारारएपचारिणां स्वजवृत्तीनलछ्यैरगमागमपिपा
शिने। यमजीवनीवरमिमंसंसारदःखलावपरमंयन्त्रमाम्नायचिरमुत्तारयेदजानात्महात्मानावसंपर्कात्संसाराणविनिंधा
नो मुक्तिःसंसाप नेतामस्फुटानोरिदनाविकानायस्मिन्देहेगिरानज्ञोनास्तिसङ्गनपात्रपःसफजःशीनलछायोनतत्रानि
व सेद्बुधः॥
नसेवेत्ररचात्मर्भापीरकुनपाकुष्टपाकुशंकुकर्मपापतदेवकर्मःपकः। नेनलिसंमोहपव्वत्रसायिनेसुप ५४
त्वामिच्चितिनिमेहसंसारःसपवपव्वजेत्सुसरःनछायिनेपलवृत्तीनछायंत्र प्रासविश्रांनिस्वानेदमंजीवहृपंवजीव
इंच्छनवहमोवाद्विगुणयोगारमंरपंयत्नेयवोक्किमाम्नायसंसारपव्वजाउत्तारयेत्॥

नलिपपरमात्मसमुद्रनौसमारेनिमग्नस्वात्मनःसमुद्धरणेहेहेंद्रियादेनातात्म्यमापन्नस्यस्वरूपस्यविविक्तनयानिश्चयो
वाधनादीनिमोदकुर्वति। किंनरूपकरोत्तात्मत्राह। मनोमात्रेणेति। किंचित्तरामरूपकोहमित्यादिविवार्यात्मासमुद्धतो

नधनानिनमित्राणिनशास्त्राणिनबांधवाःनराणांमुपकुर्वतिमग्नस्यात्मसमुद्धतौ। मनोमात्रेणसुहृदास्यदेवमहवा
सिता। महाकिंचित्परामत्रूपनवत्यात्मासमुद्धतः। पानावदेवनः परमात्मावगम्यते। कोधलोभसमवेनदेहायवजो
कानोपरिहृणीयैवभ्रख्योनवाम्नोचरमेतिसः। नोपमानमुपादन्नेनातुधावनिरंजनं॥॥

नावन्निष्पन्नावदेनि। देहस्यकाघादिवनच्चनात्मवनियेश्च नैवात्मनःपरमात्मानामवगम्यतदस्यर्थः। परीनिनोपमा
नमुपादत्तेननत्समप्रधान्याधिकःस्वदन्यतदनिष्कके। नानुधावनिरंजनंरजकंसकारकंवस्तुनापेक्षते॥

उ५० ५५ किंदिन्मा दृश्यमनुपतेउलानमपि संवदतीनाहांकेवलमिति॥स स्रोकत्रयेणाकांमनोहंकारविलयेसतिसर्वनाकांतरस्थितापरानं
दापारमेश्वरीयानहुःस्वरूपंसमुहेतिमानहुःचित्प्रकाशशांक्ःजिनाचिनचैतन्यस्यप्रकाशरूपेणैवांशेनकजिताप्रका
शस्यजडणेनसांतरेणकजिताखिरनांगनानुर्यदृष्टिःप्राथनेचेनान्तन्नहिंनियाद्दृष्टाउपमीयते॥गगनश्रीरिवस्थान

केवजंचित्प्रकाशांशाकलितास्थिरतांगतानुर्यचित्प्राथनेदृष्टिःस्तनयासोपमीयते॥अहं दूरगतसाद्दृश्यसुषुप्तस्योपजा
यते॥साबस्थानरिताकाशगगनश्रीरिवानता॥मनोहंकारविजयेसर्वनावांतरस्थिता॥समुद्रेतिपरानंदायानहुःपारमेश्व
री॥सास्वयंयोगसंसिद्धसुषुप्ताद्दूरनाविता॥नगम्यावचसारामहद्येचेहान्तुन्नूपते॥॥

नाकाराद्धूर्वकारापरमात्मनावद्दृश्यसुषुप्तावस्थयाअहं दूरगतसाद्दृश्यान्निर्विकारचिन्मात्रतयाईषत्साद्दृश्यादुपवस ५५
ने॥सेति॥साद्धूर्वकाःपरमात्मदृश्ययोगेनसमाधिनासंसिद्धसुषुप्ताद्दूरनाविता॥सुषुप्तावस्थयाच्चदूरेवेवसाद्दृश्येपनना
विना॥हृद्येवाउन्नूयतेवचसानगम्या॥॥

अस्मिन्निति॥अस्मिंस्तुगहनेनंमात्मनतंत्वात्मस्वरूपमेवयस्मात्नाकारणाद्दृढपरिणामिनिवासनान्नयिष्ठतयाप्रगाढविचित्रविकारेचेतसि
सकृद्धिवशात्मनत्रामिनेसतिचेत्तन्निःसर्वतिर्पामितयास्थितो॥हेवरदेवोबहिरपिवराचरात्मास्वयमनुभूयतएवस्वयंप्रकाशत्वात्
वपश्चिदृकस्यवतुसाखिलपारिति॥नरहनुःअनवहिस्वपरमात्मनहृद्यनेनरंविषयकमनानोविषयसंस्कारागणाधि्नानुनातनु
हनुविषयवासनाविनानेनरश्नुतेःपरमस्यपरमात्मनःस्फुटप्रकाशस्तरनुवसामनावशान्नस्वरूपेअविनरूपप

अस्मिन्निति॥मननमात्मनतंदृढपरिणामिनिवेनमित्थितोनाबहिरूपशमितचराचरात्मास्वयमनुनयनएवदेवदेवस्तनुविषयवा
सनाविनाशात्सहनुशुनःपरमस्फुटप्रकाशःनहनुचसमनावशाःस्वरूपेपरिणमनंमहतामचिन्मरूपंमनसैवमनस्थितायथामानसु
लोपानेनतननश्यजगदुःखंमनःखेदसुखात्मधीः॥वशिष्ठउवाच॥अत्रैवोदाहरंतीमं मुनिनिहासंपुरा॥ननसंवादंसुरुद्दोःमहाद्मानो
नामविद्यामयोःअफलसेधजिताकाशःपीवेनजिननतकानजनजिनपानाजसह्याजोकोन्नरोगिरिः॥ रिणमनंतस्यैवपरमात्मना

वानस्वरूपनिश्चैवसंपद्यतस्पर्थः॥मननसेति॥मननसेवशास्त्रसंस्कृतेनविवेकिकिनानामनसैवमनःसंसारसक्तंचित्रंस्थिताअकात्म
यानस्वरूपनिश्चैव संपद्यतस्यर्थः॥नसंनाननत्र्यामोमानिनासंनामनस्याःनिमयःपर्वतमस्त
थतिमयःउन्नजितंयासेपीवनामनमरूपरित्रतो॥विस्तीर्णःपिर्वतिप्रदेशःयेननननवामोमानिनासंनामनस्यानिमयःपर्वतमस्त
भागःसह्योनामकुलनागःसह्योनामकुलाचलः॥तद्धवेसवेमहेंद्रोमलयःसह्यःशुक्तिमानृक्षपर्वतःविंध्यश्चपारिपात्रश्चसप्तात्रकुल
पर्वताइति॥

३५० अ नीनि। नगनिम्नानि। मत्वा वंशोविश्याम महायोनावेनरतिः। दिना नभ्याः शिरे रनत्या नु विशः एतावं नोषम गः। कृशयि नः। रत्नर्थं जगमुरिं नो निम
५६ माम्बु वर्षाण्ये वमिन वत्सर पर्यन्तमस्य कालस्य प्रकृत नान्य श्रमस्य दिन विषय ते तु दिनान स्याइति। नो पयद्यते। दिनत्राण्यस्य नपुसकता नुक्ता

नते ऽम्र गनटे सानावान मत्कृतं पारयो। अथे रम्भा श्रमयी मा नमिद्ःग्य महशे महान्। बहस्य त्राश्चेन स्मिं स्तपसो देवन ेव तुः को विदेह न नोमा
गस्विस्तु कृत्वहस्पना। न यो रथैकाम्पदयोस्तत्रा नृ तां मुनावु यो। विद्यामना मनामा नो वृद्धिमायय तः कृमा नु॥ अस्तामभूना नमुनि पोषु
रक्ता विवरं पनी॥ एकं दिनमिवापन्ने सममी थी त्रे सममी सीश्रयो म्यनिः जम्मनु दे हे मुत्सम नन स्क पितरो नया॥ नयो ईहे हिक कृता नु का
ने परिदेवनो विश्वक्तो दिपि नेकाले रूपया मामनुः पृथक्। नपमा स्तु कृ सवागा वन्या स्तामा गतो पशा जम्मु रिनानि मासा भवव वर्षाण्यपि न
योस्ववा। नावेकता संघरिनानि रम्यन्मो न्यमृतनुः॥ विद्याम उवाच॥ जीविता ग्रहुम फलं रूहा श्वासाम तावु धो जगन्नाथ स्मिन्महा वेधो नाम मद्यो
न मम कृते। एता वं तोरिना न सामादियोग तेन नया। बस्तु कृत्यि ना। साधो क चित्तेन मफ लं तनपः। कच्चित्रे विहृता बुद्धिः क च्चिज्ञान स्तमा मवानाकृ
चित्कलितं विपस्तं क चिन्तु कृतं जवानसि॥ नाम उवाच॥ साधो त्याग तेम या गरिश्या हमो भिमा नहा कुशाले च कुनो स्मा कु समा रोतिथु ना मि
हा या वन्मा धिगतं श्रेयं यावन्न ज्ञात मविश्रुतः। यावन्नो ऽतिसंसार वनः कुशले कुतः। आत्मा यावदेव ज्ञातनं च ज्ञाताप्तिम सम नवार्गः वी स्वो
हा त्रवके ले वनान्तः कुशलं कुतः। यावन्नाधिगतं ज्ञानं भावन्समनो रितं। यावन्नान्तरितो बोधः नावन्मः कुशलं कुतः। आत्मा ज्ञानं विनासा
हा नृवके ले वनाननः कुशलं कुतः। यावन्नाधिगतं ज्ञानं याबन्नम मनोरितः। यावन्नान्तरिते बोधः नावन्नः कुशलं कुनः॥ आत्मज्ञानं विनासा
धो विनाज्ञान महौषधात्र दृतिं युनरेव युद्द संसृतिविषूचिका। बुद्धिविधुनु रवदुः स्वमध्यपानी विनत जनाम मरणप्रपातनयः जगद्दरागिरेखु
ब न्ज नो यग न रस पर्णविदे ति जद्धीरस्या॥ इति वाल्मीकीये मोक्षोपाये उपशमप्रकरणे नामविद्यासमवादं न ष द्विशः सर्गः॥

कृयाग मे विहिता या अपि ना नश्यानृशः इति। वीरुध पनानित्सोषनाः चक्रकिवचित्रे यावृहिति। ज्ञानता स्वजन संपरो हे हृतो नेवषा सा ताकारा
व ड्ढिनि वि नरेरवन रामर लड धेव प्रायाने षु जगु नन त्र स्त गया न वा न्जगड्दरण बगिरो हेतु तनु परिश्रम ना मरसा पल वितस्थ क पत्

हर्षचित्र विश्रांतिजा वैद्रूविधः प्रयामद्दश्यन्कः इदानीं विशविवविश्वांतिमिदये मं गत्यागः श्राणनिरोधः। समाधा सम्पक नवात नी
न हस्योत्वारयानेन निरूप्य ते। नन्वसंगत्यागः प्रश्नौति। अ सक्ति मिति। सत्संगत्वं गोवस्य मा णनकृतो। अनेन मिति। मथ करवुप्य रसंशानित्रा

वसिष्ठ उवाच॥ एवंने कुशलप्रश्नं कृन वं तो परस्परं। कालेनासाथ विमलज्ञानं मोक्ष मवापतुः। अतो वच्मि महावाहो यन्नथा ज्ञानेन
राकृतिः। नास्ति संसारतरणे संगत्य ग्रस्य वेन मृतः। असक्तं निर्मलं चित्तं मुक्तं निर्मल मा घर्षितं। मत्कं तु दीर्घ तपसा युक्तमप्येनि
बंधवशादेन संसक्ति निर्मुक्तो जीवो मथ करूस्त्रिमात्रा बहिः कुर्वन् कुर्वन्ना कर्माणि नो ऽक्षान बद्धि कृचित्। श्रीरामउवाच॥ कीदृशो नन्थ
संगः कन्धवंधाय चाहृणां। कश्च मोक्षाय कथितः कथं चेवा चिकित्स्यते॥ वसिष्ठ उवाच॥ देहदेहि विभागेन नावनात॥ देहमात्रे तु विश्वा
सः संगो बंधाय उच्यते॥
इच्छति। मथ करो मथक रः। न स्यक्षत्रिमान्त समिपुच्छे पुयथा जानंमथ क गतन्च सक्त एव सुखं विहरतीम
दृदं विरसियर्थः। देहेति। देहेहि विनागे कृ परित्यागे न को देहः कोवा देही। निर्विवेक मे कं परित्यज्ये हि त्यर्थः। देह मात्रे तु विश्वासः
देहएवाहमिति मानः संगः स च वधाय उच्यते॥

३१० अनेन सर्वेषु फलादिष्वपरिच्छिन्नस्यात्मनस्तत्त्वस्य पर्यन्तं अनिश्चये इह परिमित एव निश्चये सति चेतः अन्तःकरणं यस्य सर्वाभिन्निवेषु विषयेषु
५१ स एव असंगः सर्वबंधाहेतुविषयहेतुरुच्यते। सर्वमिति नगरदेहस्वं सर्वमात्मीयं एव तथा ममेति किंवा स्वमात्मनि संमन्ये चेहेयोपादेयपुरुक्तया विजितात्मा
संग्रहि नीः सा च जीवन्मुक्तेः पुनिर्यती सर्वथा नोनि। नाहमस्मि अहं नेदं इयं वस्तु नास्ति आत्मनो परिच्छिन्नत्वात्। अहं नाम अपरिच्छि
न्नमस्थितिः सा च जीवन्मुक्तेः पुनि यत्नी सर्वथा। आत्मा नित्यमुक्तस्वभावः सन् तात्पर्यतः कारणान्मुमुक्षुभिर्मान्यं तु सर्वं तु चेतसेव मंतरसक्तो मुक्तिमान्नक
विगतस्पृहः। सर्वनि। सर्वकर्मफलादीनां कर्माणि मोनि ते मा हीनि
अनेन नैष्कर्म्यं कर्मनाशं परमां सिद्धिमधिगच्छति। इयमसंगा
अनेन आत्मन एव समययं ति अनिश्चयोपशः सुखाधिष्ठितं मनः समसंगो बंधहेतुरुच्यते। सर्वमात्मेदं मम विजेकिं अस्मात् मिथ्यामात्मिकि। इत्युसंगा
स्थिति विद्धि। नन्वसक्तमुक्तिः। नाहं मम इति नवा न्याक्षिप्तान् एवं न बंधनेवा। एवं मुक्तः इत्युक्तः कथ्यते मुक्ति नाडुरः ना ज्ञिनं दंति
नैष्कर्म्यं न कर्मस्वनुरुध्यते। सुसमीयः फलत्यागासो मसक्तः इति स्मृतः। सर्वकर्मफलादीनां मनसैव न कर्मणा। नियुक्तेयः परं
त्यागः सोऽसंसक्त इति स्मृतः॥ फलानि स्वर्गादीनि आदिशब्दात् तेनोपामनाफलानां यमनियमाष्टांगादीनां तत्र फलानां न संनिधौ वैरसंगारस्माहीनां चत्र ५३
त्यागं तेषां न वैषम्यं कर्मफलादीनां मनसैव योनिपुणः परित्यागो न कर्मणा संच समसक्तः इति स्मृतः परित्यक्तो यस्मिन् त्यक्तानां परित्यागत्रा
ऐ ननदानपुरुषो निधीयते। अन्यथा असंसक्तः एव समानाधिकरणानां वा न च मनसो परित्यागो नाम फलानि स्वर्गरहितं कर्म
णा अपि परित्यागस्तत्फलसाधननत्वात् कर्मणो न मुख्यानादिति द्रष्टव्यम्॥

असंसंगेनेति। नानाविजंभिताः नानाप्रकारविजंभितानि विजातीयामानाः सक्तः जातेष्टा असंसंगेन हृदेक्षे न विकिल्बिताः न वंनिश्चये यके
वर्त्म संपादयंति। संगस्य बंधहेतुत्वमुदाहृत्य परं अपि नादात्माकिं मीति। जननाः जनमममूढः संसक्तिः संगः। नरंगिणि समुद्रे सर्वबंध

असंसंगेन सक्ताः देशनानाविजंभिताः। विकिल्बिता न वं मगच्छेय संपादयंति पादयं निरुक्तं मिकीटत्वमायां। निजायमानाः पुनः पुनः।
यदिमानननाजीतनिमित्तसंसक्तिविजंभितानां नूनानि यदानंनानि नरगिणि नरंगवत्। उत्पद्यमानयजीवं ते असंसक्ति विजंभणं। संसक्ति
र्द्विविधा प्रोक्ता वंध्या च राघव। वंध्या सर्वत्रमूढानां वंध्या नत्वविदा निमाः। आत्मतत्त्वावबोधेन हीना इव सक्ताः। नृपः संसारदृढा
सक्ति रिति वंध्येति कथ्यते॥

हेतुर्हि एवं संगो निरूपितः। इदानीं मोक्षहेतुं असंगं निरूपयितुमाह। मे सक्ति रिति बंध्यानि फलाबंधासु मुक्तिमदनात्। नत्र सर्वेक्षो
वंधहेतुः संग एव वंध्यासक्ति रुच्यते नेनस्याः स्वरूपं निरूपितमपि तं प्यं तरेण हा। आत्मेति। दृष्टाविरकाजनाविना॥

३५० ५८ आत्मेति। आत्मनत्वावबोधेन आत्मतत्त्वरूपनिश्चयेनहेतुनाविकता आत्मनात्मविवेके सति ज्ञानात्मत्वन्ततासत्त्वमवाप्यमान्मनत्वंनमू
नापासमदिष्यैनियावत्। नूनमासाविन्यस्वरूपं। एवंविधारूपः संसारवर्जिता शक्तिर्वर्द्धेतिकथ्यते दे हारामतीवंधासक्तिः।त्रो
त्मारामनानुवेधेनिविवेकाः अन्तासनावंधशंसक्तिंतादृग्दाहरति। त्रांखेति। त्रांखचक्रगदाहस्तो दे हा नामथ्याविस्फुमर्त्तिः

आत्मनत्वाववोधेनसत्यनूनविवेकता। वंधाहिकथ्यतेशक्तिर्नूयः संसारवर्जिता। त्रांखचक्रगदाहस्तो हे हे विविधपे
हया। वंधसंज्ञाक्तिवत्ताः परिपातिजगत्त्रयं। विज्ञानगतयः सिद्धालोकपाजात्तथैवच। वंधसंज्ञाक्तिवज्ञानस्ति शंतिन
गनांगणैमनः पनतिनोगेषुगधोमांसलवेष्टिताबंधसंज्ञाक्तिवत्तानोधार्थयारम्यग्ज्ञाकया।

विविधयारीत्यामन्याधवनारम्भवर्त्तिनिया चेष्टिया। विज्ञानेति। विज्ञानगतयः विज्ञानात्मकं ब्रह्ले वगतिर्निष्ठाविश्रांतिप ५८
हं येषां तेजगनांगणेनिपष्ठीतंतीत्यनेनसर्वेषांपिजगत्स्व प्रतिहनागतिर्येषांतेत्रयवंधसंज्ञाक्तिमुदाहरति। मनर
नि। मोगेषुविषमेषुरम्यज्ञाकयारम्या इत्युरप्रेक्ष्यारम्यत्वकल्पनंयेनियावत्॥

वंधेति। रौरवं अवीचिः कालसूत्रमिति नरकनेहाः देहारामाणं नरका एव विश्रांतिर्नमयस्त्यथः। वंधेति। वंधशक्तिं वंधासक्ति
धर्मितिमनेनरकाणां रंधनसंचयं विद्धि। यस्मात्तेनरकाग्रयः तेननूनं नहुजानीतिविधेति। विधाहरोरुव्रसविद्याविषये
रयमागतेनमुवुदेन अविद्याविषयेषु पतेन अयं गतेन अनुसंधानरहितेन त्ववनु एव मवत्र इच्छपवस्तुनिमसुक्तिविवर्जितेनत्व
चैनसारलेनयाया त्विशनि। नडक्रंगी नासु। यानिद्रा सर्वभूतानां तस्यां जागर्त्तिसंयमी। यस्यांजाग्रतिभूतानिसानिशापश्यतो

वंधशक्तिमनामेनारम्यांनः पुरत्नमथः। रविनारौरवावीचिकालसूत्रादिनामिका। वंधशक्तिंजनंदुःखसुखमिथनसंचयं
जनानरकाणांविद्धिनेनत्वजनिनोविद्यादशिपोदयमागतेगनत्वयंवविद्याविषयेनतेन। सर्वत्र संसक्तिविवर्जितेनसर्वेसं
नमानिष्ठतियः समुक्तः। वज्रिष्ठउवाच॥ सर्वदासर्वसंस्थेनसर्वेणसहनिष्ठता। सर्वकर्मकरेणापिमनः कर्यविजानता। नस
क्तमिहवेशसुनविनासुनावत्स्यपु॥

सुतेरिति। सर्वदेति। यस्तुनिः ज्ञोकैर्वक्ष्यविज्ञानूनाज्ञानिनापुरुषेणसर्वसंस्थेनसर्व
ः संस्थाः आयनाज्ञानाद्योः संस्थायस्मने नसर्वेषज्ञानिनाभूतसर्वेणवासहनिष्ठतासर्वकर्मकरेणापिनिमित्तनेमित्तिकादिकसर्वक
र्मकुर्वतापिमतामनसेष्टाविष्टविविधेषुविषयेषुमनकेनकार्यकिंचिदेव वचेत्स्यवनेष्यपि नः केवलं चिन्मात्रे विश्रम्य सर्वत्रवस्तु
नि नीरसं नतु। आत्मरसंत्वनूपानहास्यादेनसनिहतु। यमेवं निष्ठति। नथाकार्यमित्यन्वयः॥

उ ५० ननन व स्फुरितेनेनास्यैव विहरणं नाकाश इत्यादि॥ अनेन रंतरं श्रीरामं नरं तस्यैव प्रपंचेन व्याप्ता इत्यादिना तारके स्वरूपेणानार
५८ काकनीनिका अस्यास्तीति श्रद्धारे नो हृदस्तमितारकश्चाहं स्थिपयांवः अन्यथा कनीनिकायां नकश्च इत्यस्त्राद्विमेनातना

नाकाशे नाप्यधो नोर्ध्वं न दिक्षु विनतासु वा न वहिर्विपुलाभोगेन वैवेंद्रियवृत्तिषु॥ नास्मि नेरे न व प्राणे न मूर्ध्नि नाताल्वि॥ न भ्रूमध्ये
न नासाग्रे न मुखे न घनारके॥ नाथकारे न चानासेन वाम्भिन हृदयांवरे न जाग्रति न च स्वप्ने न सुषुप्ते न निर्मले॥ नाग्निते न च वायौ ने
रक्षाहो ज्ञावनेनवा न वजे न स्थिरे श्वा हो न मध्ये न नरश्च वा न दूरे जो तिके नांगे न पदार्थे न चात्मनि न तत्र इत्यत्र क्षिप्तपुनमाहम
दृश्यविषुन गमगामवेशसुनकालकल्पनासु वा केवलं चितिविश्रम्य केचिद्येनावर्जं यथा सर्वत्र नीरसमिव तिष्ठ स्वात्मरसं
मैनः॥ न त्रस्तो विगतासंगो जीवो जीवन्मुमागतः॥ व्यवहारमिमं सर्वं न करोतु करोतु वा॥ अकुर्वन्नपि कुर्वन्वा जीवः स्वात्मर
तिः क्रियाक्रियाफले न संबंधमायाति स्वमिवांबुदैः॥

रके शनिनो न यस्तो आत्मा पेचितिम्न निर्विवेनि मग्निसुदेवसक्ति॥ न त्वेति॥ न त्वत्स्थ आत्मनिष्ठः॥ अजीवतं जीवन्मुक्तो नाम आगतः व्य ५८
वहारसर्वमाकरोतु वा करणाकरणे नास्ति विशेषः स्वर्धः विशेषाभावमाह॥ अकुर्वन्निति॥ क्रियाविहितनिषिद्धरू
पाः क्रियाफलैः स्वर्गनरकादिभिः॥

अथ चतिः तमपि चेतनांशं किंचिद्देतावतं व्यापीनि दृश्यमिन्द्रपगमपि चेत्यसंबंधमिनर्थः॥ शांतचिद्धनः निर्विकार चिद्रूपः आत्मा
रामा इति॥ आत्मन्येव रमंते निविश्रम्यंतीत्यात्मारामाः॥ नाहं ज्ञानमदात्मानः॥ बुद्धिः वाह्येंद्रियव्यापारे पि वा अथवान्तरजानहृतो
वृंनघ्करणे तु मेरुरिवाचलाः आत्मनियत्तान॥ चित्ताशनिवेत्रे चेत्यदशाहीमवत्स संवंधिनीजिः शृन्त्रिनिः मिक्ते सतिशीण

अथवा नमपि तक्ता चित्यां संशांतवृत्तिः जीवः निश्चलसंत्रांनो गतजन्म॥ तिरिवात्मनि॥ आत्माराममा महात्मानः प्रबुद्धाः
परमोदयाः वह्निपि द्वायनूरसा॥ अनन्यमेरुरिवाचलाः॥ चित्ते चेत्यदशाहीनेयास्थितिः क्षीणचेतसः॥ सोच्यते शांत कल
नानाग्रन्ने वसुषुप्तता॥ एषैव रामसौषुप्ती॥ स्थितिरस्यामभ्यासयोगतः॥ प्रौढा सती तुर्यमिति कथिता तत्वकोविदैः॥

चेतसां क्षीणवृत्तीनां या स्थितिः शांतकल्पनाप्रसांनवासना सैव स्थितिः जाग्रति वसुषुप्तता चेतनाणक्षेति॥ एषैव सो सुषुप्तिस्थितिः
अभ्यासयोगात्प्रौढा सती तुरीयावस्थेति कथिता॥ जाग्रदादिविलक्षणत्वेन तत्रितयापेक्षया तुर्यत्वात्॥

३७ अस्मामिति सोक दयंबायां। अस्यां प्रत्येकीक्रियात तुर्यविस्मात्मपायां अविनाशिनां। निस्थायां स्थितिनिशाय आनंदैकोनशीजत्वानन्दानंद
६० एव एकानंतनियतं शीतं स्वनावोयस्मा आनंदमेवैकानंतशीलयतिः। सम्मनिवाथः नस्मानावानिरंतरमानो दात्मकत्वानन्दा
नंदपरंरत्नसपानंदरहितं पदंब्रह्मनावं गतः सन्ततोनं नरआनंदमहानंदकजीनीतः यनानंदो ब्रह्मानंदानुनवरहितः महानंदः
नदवुउवपकत्वामनिकीनः निर्विकल्पकनया ब्रह्मानंदे समरसीनावाना नस्मात्रारङ्गयोगी तुर्यातीतपदंगतो मुक्तः इत्युच्यते। तु
यानीतोमुक्त इत्युच्यते इत्यर्थः। तुर्यस्य यनीनेदनिच सविकल्पकनिर्विकल्पकसमाधिनाजोयो जविन्मुक्तया नामिनीनत्र
अस्यांतुर्याविस्थायां स्थितिनिशाया विनाशिनां। आनंदैकांनशीलत्वादानंदपदंगतः आनानंदमहानंदकलातीतं तत्पापविहि
मुक्त इत्युच्यते यानुयनीतं पदंगतः परिगलितसमस्तजन्मपाशः सकलविजीनतमोमिमानः परमरसमयां प्रयाति स
नां जजगत सैधवरवंउवन्महात्मा॥ जाग्रदाद्यवस्थात्रयं तदृत्तिमानिनश्च विश्वतैजसप्राज्ञरूपान्जीवान्स्वत्वनिरिक्त
नयापतुर्यं स्वात्मानि विलमेवात्मत्वरूपं अनुसंधानस्य यंन्नतो नादिकल्परहित स्वचिन्मात्ररूपस्य यानीतरति ६०
परिगलितइति। परिगलिताः समस्ताजन्महेतवः पाशाः कर्मादयो यस्मात्सकलाविनीनास्तमोमयाऽज्ञानजनिताः श्रांति
मानोऽहं दियादियहं ममाभिमानायस्मिन्स महात्मा परमरसमयीं परमानंदरूपां सैधवखंडवन्महिमे
धवोलवल्लधनोयत्स्मां निहितः मध्यपरमासुसंसारसमयां दवत्यस्मात्स्वरूपसत्त्वोप्रयाति निनदिति॥

जडेति। जडाजडदृश्योः दृक्मिति दृश्यविषयासंविजडदृष्टिः अहमिति दृष्टविषयासंविदजडदृष्टिः नयोर्मध्ये यत्रतनंनीलिदंतया
श्रुतेनयावानुत्तारिवनमुत्तपानुहृत्नियचिन्मात्ररूपं वस्तु प्रकाशनेन देवपारमार्थिकं परमात्मसंबंधितलं स्वरूपमिति। दृहारण्य
कादिश्रुतिषु सुखरूपः प्रोक्तं। दृश्येनिदृश्यानोरसावस्तुनां दृश्यनिवृत्तिज्ञानेन संबंधे सनियतारमार्थिकं परमार्थस्वात्मनि संभूतं
अनुनूतिमयं अनुमावात्मकस्वतएवानुनूयमानं सुखमस्तिन देवसारं सुखं ब्रह्मेति कथ्यते। कुतः तस्मात्स्वैकाद्वैतो हवमानंदा
वद्विस्तुवाच॥ जडाजडदृश्योर्मध्ये यत्संपारमार्थिकं। तद्देवक्रुतयः प्रोक्तं दृहदारण्यकादिषु दृश्यदृश्यनसंबंधयत्सुखंपा
रमार्थिकं अनुनूतिमयं तस्मात्सारं ब्रह्मेति कथ्यते। दृश्यदृश्यदर्शनसंबंधे सुखसंवित्तनुत्रमं। दृश्यसंवलिता बंधस्तत्पक्रामु
क्तिरुच्यते। दृश्यदर्शनसंबंधे यानुनूतानामपा। नामवष्टभ्य तिष्ठत्वं सोऽनुनानजनेस्थिति॥ स्वकस्यचिन्मात्रस्येवपरमा
त्मस्वरूपत्वेनाभिधानादित्यर्थः। तर्हि विषयसुखस्यापि स्वात्मरूपत्वे बंधमोक्षविभागो नस्यादित्यत आह दृश्येति। दृश्य
दर्शनसंबंधे दृश्यदर्शनयोः संबंधे यात्मनुत्रमा सुखसंवित्। दृश्यसंवलिता चेत् दृश्योपहिता चेत्तदा बंधः इत्युच्यते। तत्सुखा
दृश्यसंबद्धानत्सुखसंवित्मुक्तिरिति। दृश्येति। दृश्यदर्शनसंबंधे अनामयानिरुपद्रवा सुखमया अनुनूतिः तामवानुनूति
मवष्टभ्य अवलंब्य तिष्ठत्वं समवानुनूतो भवासो मुक्तो स्वेविचिरं तस्थितिं भज॥ ॥

उप० सैवेनिरोधो कद्यंबाकं।सैव सौषुप्तिस्थितिरेव तुर्यविकानमायाति। तस्मात्तुर्यात्मिकायां दृष्टौ तु स्थूलो नाऽस्य मूर्त्तता नाऽप्र
६१ काश्यं नापरिच्छिन्नत्वात्। मनस्यक्षो नाइंद्रियागम्यत्वात् इतरः परोक्षत्वान्नाप्यपरोक्षतया प्रकाशमानत्वात्। चेतनो न चैतन्यमात्र
यत्वाभावात्। स्वयमेव चैतन्यरूपत्वात्। चैतन्याश्रयो हि चेतन उच्यते। तेशोसाम्य यः स्थूलः निवर्त्तन हि वेदांतिनां मते चेतनादि
समात्मनः स्वरूपस्थितौ जडश्च नासर्वप्रकाशकत्वात्। असत्त्वमपि रूपत्वात् सत्त्वमयो न चास्तीति प्रतीत्य विषयत्वात् अहेशदेवा

सैव तुर्यत्वमायाति। तस्यां दृष्टौ तु सर्वदा नात्मा स्थूलो न चैवाणुर्न प्रत्यक्षो न चेतरः न चेतनो न च जडो न चैषां सत्त्वसत्त्वयः॥
नाहं नान्यो न चैवैको न चानेको विराधवा। यदिदं दृश्यतां प्राप्तं मनः षष्ठेंद्रियाश्रयं। सर्वातीते पदे रामयन्न किंचिदिदं वि
हतत्वात् नमोक्षो न नमः शरत्यनाना जेन मूतले। सर्वत्रिशासंकृय चेतः कृयो मोक्ष इतीर्यते॥

योनदेहेंद्रियादिभिरपरिच्छिन्नत्वात्। अन्यो न सर्वात्मकत्वात्। एकः एकत्वसंख्यास्वयोनाभिगुणत्वात्। संख्यायाश्च गुणरूप
त्वात्। अनेकश्च नापरिति मनः षष्ठेंद्रियाश्रयं मनः षष्ठं येषामिंद्रियाणां चक्षुरादीनां तेषामाश्रयं विषयं तत् दृश्यतां प्राप्तंय
दिदं जगत् तत् जगत् इतीति अतिक्रांते तद्विलक्षणे यस्मात् तत् तस्मात् आत्मनस्तत्स्मात्कारणात् तदात्मन एव इह जगति किंचिदिव ६१
न भवति। केनापि नोपनीयते इत्यर्थः। तेन बंधनिवृत्तिर्हि मोक्षो नाम स च चेतसो बंधरूपत्वात् तन्निवृत्तिरूपमेव निर्वाणं॥

मोक्षः इति प्रोक्तो मे सत्यमनयादिनिर्विभिन्नात्वं तथा निवृत्ते तु मनउच्छिन्ने स्यात्। मनसि च मनने संकल्पे न उच्छिन्ने मनसि सांसारिकः संसारहेतु
बंधोऽदृढः स्यात्। आत्मनीति। आत्मनि सर्वस्मात् इतीति विश्वविलक्षणे अथवा सर्वरूपे सर्वात्मके तेन तत्त्वाभासेन सामतिका बंधः कृत्स्नः प्र
शः प्रपंचानीन तेन प्रपंचात्मकत्वेनाबंधमारुयारतावात्। तस्मान्मनन संकल्पनिर्मूलं कुरु। मनन नस्य मूलनाशे सति तस्मा

मोक्षो मेऽस्ति निर्विंतो नु जातचेद् छिन्नं मनः। मननोऽछेमनस्यैवं बंधः सांसारिको दृढः॥ आत्मन्यतीते सर्वस्मात्सर्वरूपे थवात
तेनैव पः कल्पबाभासो निर्मलीमननं कुरु॥ अआत्ममनिराशानः पूर्णः पावनमानसः॥ निर्मष्टिकामपकाकल्पिन बंधनित
वयमः द्वंद्वहीनोऽन यात्यसुकः तीर्णसंसारसागरः॥ ध्यानात्तमविश्रांतिलक्षाजुष्यपदस्यहि। अनिष्टमपदं प्राप्तः कर्मणा मनसापि
रा मवीणिवी विता रंणो न किंचिदिह निवाञ्छति। आपदं करं पदस्तु परायानिवृत्तः पदं पुण्यपुण्यं शामतरोरवलसनिराशता भागोः
पदं दृष्टि वीमेरुकालकः शाशाः समुद्रिका। न एतन्नु वनेरामनेरावणालं कृता कृतेः॥

गंभस्तो निवृत्तिः ध्यो कोः अध्यात्मेति अध्यात्ममात्मनि रतिर्यस्मिन् तत्ः प्रशांतः पूर्णः परिहृतसर्वदृष्टिः पावनमानसः॥ पानन
मात्मस्नाननिरंतर पापत्वात् शुद्धमानसं यस्मात्त्वात्मा तत्त्वं तु त्रमात्स्वात्मनि विश्रांतिर्यस्मात् सताऽदृशान किंचिदिह निवांछतीत्याप
दिति पुण्यपुण्यं पुंस्त्व बकं॥ गोष्पदमिति। आशा दिशाः समुद्रिकाः संपुटिकाः॥॥

३५०
६२

नैरपेक्ष्यान्मानुसंधानमेव हेतुरित्याह ज्ञानी शरीरादिति। इदं चैतन्नमात्मानं विकर्तिनीगका। न स्वविकृतेनावयवस्य शरीरादिति चैतस्य स्व
रूपेणात्मनि विज्ञानेन मनीज्ञानी शरीरे विकिलीनाहंकारः किमुत बाह्यार्थेषु तिनाग। अनुभूत इति। स्वादु गुडेन। नतः मनसाह विकर्तिनीरपि
देहसंतापनकेरनाशिति निरपेक्षः स्वसाधनेरन्यथाकर्तुं यानशक्तेः। अनुभूतस्य गुडस्य स्वादनयैवानुसंधीयमानत्वात् तथा
आत्मनस्तावल्लोकोप्यनुभूतोन्यथाकर्तुं नशक्यते। स्वरूपसुखस्य विस्मर्तुमशक्यत्वात्। अनित्यापि न स्वसुखं तस्माच्छा

शरीरान्नयनतिरिक्तं चैतन्यं प्रविवेकिनः। विकर्तिनीगकस्यापि न किंचित् विकर्तिनी। अनुभूतो गुडः स्वादुरपि हि विकर्तिनीः न
ज्ञानेनान्यथाकर्तुं शक्या लोकस्य आत्मनः। परस्य सनिनी नारी। अन्यापि गृहकर्माणि। तदेवास्वादयन्ती नवसंगरसायनं।
वेन नवे परे धीरो नो विश्रान्तिमागतः। नहे वास्वादयन्त्यत्र बहिर्व्यवहरन्त्यपि
एवपुराहमवसितो योगी। युक्तं गति संगति परं प्रयामि लो

कः प्रेक्ष्यास्पदी भवति मानिशायोगात्। निरंकुशका नुनिशायां न वधिलधीमान किं चल्पतिममनि जेन हृदवेसोस्त्युमिति। एन देवदृष्टान
मनुपपादयन्नाह परे नि। लोकदृष्टं वाक्यं यथादि परव्यसनिनि विवरपुरुषासक्ते रिणी नारी गृहकर्माणि स्वायगृहकर्म
यापि वासक्तापि नरेव हर्षमनुभूतमेव नवसंगरसायनेन तत्संयोगमोक्षं आस्वादयति। चानुसंधानाएकं वे परे तत्त्वे विश्रान्ति ६२
मागतो धीरोपि बहिर्देहादौ व्यवहारन्नपि व्यवहारयुक्तोपि चितनिश्चिते नदेव परतत्त्वमास्वादयति। नतत्तिष्ठस्य बहिर्व्यवहारो
नतमाधिनेगायेनिवा॥

अपसं संयादितिनि परार्थिना मसंसंगादेनोः। अं अशोनिः विज्ञस्यात्मनिलयपवमुक्तता। साचदेहे मनसपि वा। अनवाकृतेः निःशाप
मेवमनवनि। यदति। योगनस्नेहो वायुवस्कन्नामकः स्वात्मरति रेव जीवनि। सजीवन्मुक्तेः इत्युच्यते। सस्नेह जीवितो वा सव
स्कानिष्कलदहस्कत्यने। ननीयकः योगतः स्नेहजीवितोन नवति। सस्नेह जीवितस्य न विगतस्नेहत्वाद्विदेहत्वात्सत्तमुक्तपव

अमेसंगात्मयादिनामत्रः संनिविमुक्तता। सत्यमनपि देहे सामंनवत्यनपाकृतेः। योजीवति गतस्नेहः सजीवन्मुक्त उच्यते। म
नेहजीवनो वदेहमुक्तएव ननीयकः। नापेक्तनेनाग्निष्प चवर्त्मानेनतिष्ठति। नसस्मरस्मनीनेचसं व मेवकारोति चाखनु
वेधपुरेजनतावृसमस्तमनाः सहासक्तेजक्रि समतारः नावेशावस्थितेन। नोवालेषु नहुदेवु हृदो धीरेषुर्थेवामएवधीम
नहृन्नेषु दुःखिनेषु सदुःखधीहहिनानंदः पेशलः पुण्यकीर्तनः। आह्मयसमनमधनगेहेन्याहृपगतात्रापकः। अपिवत्रीमं
नकृत्यावकेसुतनेवांडुमंरलो। अपधः मरमयो जीवन्मुक्तोनविस्मयी। चिदात्मनःस्मारतुंप्रवारज्ञोहशाकृफइनस्वास्वधनोले
मुनामकेइनिक्तनत्त्वं॥
निरुपपदेनैवमुक्तहेनो अनइत्यर्थः। नेति। लोककरवकृमेकंवाक्यं। नाचिनवहनेषुन्वनासभ्योध्यवहारान्वक
मावताल इह दादि वुक्तहेसामनुकर्वनर्थेयादितुणपक्ता जीवन्मुक्तो नाशिशुविपशीनसमनावेष्टपिविस्मयादिविकारंनप्राप्नोति
कृत्याद्वारणानइमाद्विहन्मनः नाक्षेपरत्वंवरुपामुरंनिनिवि क्षिविजसमनुसंधनोस्मजीवन्मुक्तस्यचात्मधनोवेसुकृत
हस्तनामकरनी। निमंवधः॥

३५०
६२
यथैतानि जलसमपरिस्पंदात्परिलतः तरलतादेनोचस्तुमिस्यावर्त्तमिमो व्यतिरिक्त इव स्वरूपतो। तथा चित्तस्यस्पंदात् विद्धि काकाक्षगदमसपिस
इव स्वरूपतो। येनेत्रिविकं येन कारणेन स्पंदति। येन चास्पंदते। तत्स्पंदाकारणमस्पंदकारणं च मे ब्रूहि। येन बहुके नप्रकारेणान्तर्हृदि
विकिसैतन्मे संस्पंदरहितं विद्ध्यां। चित्तस्पंदनिरुत्पन्नपायमुपदिदिक्षुः चित्तस्पंदस्य निरुत्तिरेव चित्तनाश इति दर्शयितुं चित्तस्पंदयोर

यथा जलपरिस्पंदाद्व्यतिरिक्त इवांतमः स्वरूपं नेवर्त्तयावतुश्चितस्पंदान् यथा जगत्। यथा व्योम्नि क्षणस्पंदापि तथैव जकमंडवंदस्तु
नेमंदियामनं चित्तस्पंदान्न जागत्। श्रीराम उवाच॥ येन स्पंदं च चित्तं येन न स्पंदते धवा। तद्भूतस्य ब्रूहि मे येन विकित्सेयं
नरवहि॥ वसिष्ठ उवाच॥ यथा शीतं हिमं राम निजं नेजलवौ यथा। तथैतद्रांघवसंसक्तं चित्तस्पंदं तथैवहि। द्वौ क्रमौ चित्तना
शापयोगोज्ञानं च राघव। योगस्तद्वृत्तिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणं। चित्तं प्राणपरिस्पंदमाकुरागमन लक्षणं। तस्मिन् संरोधि
नेकृतमुपशांते न वेन्मनः। मनस्यं दोपशब्दमायं संसारः प्रविलीयते। सूर्यालोकपरिस्पंदशान्तौ व्यवहृतिर्यथा॥

तेरुपोरम रूपथैतानि। हिमशीतयोरिव नित्यनेजयोरिव वक्रिस्पंदयोरविनाभावेन स्वरूपत इत्यर्थः। द्वावेनौ क्रमौ उपायेन ह ६३
निरोध इति चित्तवृत्तिनिरोधः यथाह पातंजलं अनेन योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति। चित्तमिति श्लोकद्वयेन वाक्यं। प्राणपरिस्पंदर
प्राणेन परिस्पंद्यते यस्य तत्प्राणाधीनस्पंदमित्यर्थः। तस्मिन्प्राणवायौ॥

यतिनाशमिति। गहनगामिनी दुर्बोधगमना नौ प्राणादीनामिन्द्रियाणां हेतुः प्राणापानादिसंग्रहः। तथैकाद्शभिः श्लोकैः प्राणसं
हृनिरोधप्रकारोनिरूप्यते। चास्त्राति। श्लोकद्वयं वाक्यं। शास्त्रं च आत्मशास्त्रं सज्जनसंपर्कश्च विरक्ति। वैराग्यं विषयश्चरति
स्वम संस्मत्प्रव्यमासः नपत्रयोगाजपः नेमोरेतुमः पूर्वं प्रथमं संसारवृत्तिषु सांसारिकव्यवहारेषु चनास्थायामनादरे हृता
धायां रत्तायां मन्यो चिरमेकतयोदिनात्पकप्रकारतयानुहूतायथा भिवांछितध्यानात्स्वनिवांछितमभिवांछितामननिक्

श्रीराम उवाच॥ अनित्रौ चरतौ देहगेहगेहे गहनगामिनौ। प्राणादीनां परिस्पंदो वायूनां रोध्यते कथं॥ वसिष्ठ उवाच॥ शा
स्त्रसज्जनसंपर्कवैराग्याभ्यासयोगतः। अनास्थायां कृतास्थायां पूर्वं संसारवृत्तिषु। यथाभिवांछितध्यानाच्चिरमेकतयो
दिनात्पकतत्त्वघनाभ्यासात्प्राणस्पंदो निरुध्यते॥

पुनः पुनरनुसंधानेनास्मादुपायात्प्राणस्पंदः प्राणवायोर्या तंत्रस्पंदोपकतत्त्वघनाभ्यासः एकस्मैव वस्तुस्वरूपस्य निरंतर
ध्यानात्तत्त्वनयत्रसमरसवाहित्वमभिवांछितात्तत्स्पंदात्तद्वैतोः पंथपकतत्त्वघनाभ्यासः पर्कस्यैव वस्तुस्वरूपस्य निरंतर
पुनः पुनरनुसंधानेनास्मादुपायात्प्राणस्पंदः प्राणवायोर्यात्वात्मनि रुध्यते॥ ॥

३५०
६४
भ्रूरकेन्द्रितान्मानाहेतुपथानवाचुनः पुनःपरिज्ञाजनादेनोः भ्रूर्वेदजोऽप्रयासमजन्याः केवलकुंभकसिद्धिपर्यंतोपः भ्रूरकाय
निलायामः भ्रूरकुंभकरेचकप्रकारः प्राणायामस्तस्मादेनोरेकोनम्यथानयोगाद्वविदिक्षप्रवर्जिते प्राणोपायाद्वप्राणस्य
देहनिरुध्यते तथाचयाज्ञवल्क्यः केवलकुंभकंप्रकम्याह। एवप्राणजयोपायः सर्वमन्त्रप्रधानकदनिऊँकारस्यप्रणवो वा

भ्रूरकायनिलायामारतात्मासारस्वेदजात्। एकाग्रध्यानयोगाद्वप्राणस्यदेहनिरुध्यते ऊँकारोच्चारणमात्रशब्दनवा
नावनात्सुषुम्णेसंविशजातेप्राणस्यदेहनिरुध्यते॥ रणवोच्चारणोमतिपर्यंतेयन्नहृतनवं तस्मात्संभावनात्

।अनुसंधानादेनोः संविशेवहिर्मुखाद्ध्विनहतेः सुषुम्णेनिलीनेजातेसतिप्राणस्यदेहोनिरुध्यते। अत्रतुनाहत
संधानस्यमनोजयहेतुत्वात्। तद्वारेणप्राणजयहेतुत्वमुक्तंहठप्रदीपिकायां। नासेनेनस्थिदसहस्रोनकेनः केवलोप ६४
मः नखेचरीसमामुद्रानादस्मदृशोजयदृति। काष्ठेमवाप्तेनोदक्रिः काष्ठेनसहसाम्यतिनादसवक्त्रेनेविलीनोदेन
महलीयतेचित्तस्यसकलवेकाद्यनादेतुध्यांप्रवन्मनः पक्कीत्यायामहमाविराकाप्तानिविलीयतेदृति॥ ॥

नालुमूलेति। जिह्वामूलस्योपरितनेभागेनमनिनालुनानयोर्मध्येमध्यमनगः नरूनोनतुष्ठिनोधुटिकाजंविकाविजंविकोस्त
नालुनूलेति। जिह्वामूलस्योपरितनेभागेकांतन तमिमेनालुनानयोर्मध्येमध्यमन्मगः नरूनोनतुष्ठिनो घुटिकालंबिकापालकु
स्थजिह्वात्सुधोणलंबमानेमांसखंडेयथाग्नेस्मयत्रविनिर्गोपानजिह्वयासाधनकेनयाश्चाकमद्दलिकेरंध्रगतेऊर्ध्वरंध्रकपालकु
हरेयदिसुषुम्णामार्गउपविशतिनदारमुच्यते।यदाहृक्षनिःश्वतरणनालुकोयपथस्तमरस्वावलंबते।सेंद्रयोनिःपवनासोकोशा
नोविवर्जनेपथोप्रदर्थकपालेरशनि।नारकामूर्ध्वरंध्रगतेमनि।प्राणस्यहानिरुध्यते।अन्नेनचलविकापोगःप्रदर्शिनिःधृःखे
चरनि।नत्वेनुदृनिवाच्यतेतदकेविवेकमार्तंडे। कपालकुहरेजिह्वाप्रविशतिविपरीतगा।भ्रूकवोरंतरगादृष्टिर्मुद्राभवतिखे
चरीनिःश्वचवभयत्वादितिनेनजिह्वायादैर्घ्यसिद्धयेवावनदोहनादिरूपयत्नादिशेषउक्तःनतुकेहठप्रदीपिकायांछेदन

नालुमूलगनाथलुंजिह्वापाकस्यर्थेटिकां।ऊर्ध्वरंध्रगतेप्राणेप्राणस्यदेहोनिरुध्यते।दारवंगादुपपर्यंतेनासायेविमलावसेसंविदृशि
मघ्राणस्यमांप्राणस्यदेहोनिरुध्यते॥ नदोहैःकर्थांकमेणप्रवर्ध्यप्रावनासायाप्रूरूमध्यस्थमज्ञानितहानितदानी।हेखेचरीसाद्धि
नि।कलानिकातस्माकेरनेनामऊर्ध्वगमनस्पनिवेधकस्मायोनागनस्मचमंत्रःछेदःवावनेपनराईबद्धस्वेउवैधितानाजिका
याःपालिन्यारंद्रगहीत्वामस्वापमलेत्रमलरूपालिमायथायेलशानेहानेराकपीणवादरशोनि।नासाग्रेनासिकायास्व्यमा
द्वारत्रांगुलेपतेनासायमास्वद्वारशोगुजपरिमितेविमलावरेनिर्मलेनभोनामौगरदृराजेसितनेसविदृशिहृद्वित्रानेमद्यी
मःसाजीवमानापोमत्या प्राणस्यदेहोनिरुध्यते तेनयावद्याज्ञवल्क्यः नासाग्रधारणगात्रिवापादजयकारणमिति॥ ॥

७१०
६५

अभ्यासादिति। अभ्यासात् योगाभ्यासात् ... विना पवननिरोधात् ... कुम्भके ब्रह्मरंध्रेण सुषुम्नामार्गेण प्राणो याति ... नालरंध्रं ... [illegible]

नालस्य ... पवनः ... अन्तरं ... प्रबलं ... प्राणस्य देहे निरुध्यते तत्र ... ब्रह्मरंध्रे ... नाले ... [illegible]

... बहिर्मुखं ... प्राणः ... निरुध्यते ... [illegible] ... पातयति ...

... सुषुम्नानाडीद्वारेण ... प्राणस्य ... [illegible] ... हठयोगस्य ...

अन्ये ... प्राणस्य ... प्राणस्य तत्र लयो ... प्राणस्य देहे निरुध्यते॥

अस्मात् ... रंध्रेण नालं ... प्राणो ... प्राणस्य देहे निरुध्यते॥

... मध्ये ... मूलं ... हृदयं ... नाभिः ... [illegible]

... मूलं ... मध्ये ... मूर्ध्नि ... सुषुम्नायां ... [illegible]

... सुषुम्नायां प्राणस्य ... हेतुः ... [illegible]

... सुषुम्नायां ... आसनप्राणायामादिभिः ... करणानि विपरीत ... ६५

मुद्राद्यैः ... हठप्रदीपिकायां ... महाबंधो महावेधश्च खेचरी ... उड्डियाणं मूलबंधो जालंधराभिधः ... करणी विपरीताख्या ... योगिनां ...

... मुद्राणां ... [illegible]॥

... मुद्राभिः ... महामुद्रादिकरणं ... [illegible]॥

... निरुध्यते ... [illegible]

... प्राणस्य देहे निरुध्यते ... [illegible]

... प्राणस्य ... निरुध्यते ...

... ज्ञानं ... [illegible]

... प्राणस्य देहे निरुध्यते ... [illegible]

... प्राणस्य देहे निरुध्यते॥

... संस्कारः ... विकल्पः ... प्राणस्य देहे निरुध्यते॥ ... वासनावशात् ...

... ज्ञानं ... असंस्कृत ... विकल्प ... [illegible]

... ज्ञाने ... विगलित ... [illegible]

... प्राणस्य देहे निरुध्यते ... ज्ञानम् ... [illegible]

... प्राणस्य ... निरोध इति भावः॥

७५०
६६

चिरकालमिति। चिरकालं मुनेरभ्यस्तेन निःस्पृहयोगिनो हृदि चिरेण एकांतव्योमसंवेदनात् एकांतं निर्मलं यद्व्योम संवेदनं तस्मात् काश्च
भावनं तस्मात्मेन तेयद्वासनमनोध्यानं विषयवासनाविनिर्मुक्तचित्तनिष्ठेन ध्यानेन तस्मादपि प्राणस्पंदो निरुध्यते
।तत्र वहर्षविना राजयोगो राजयोगं विना हठयोगो निष्फलिना ततो युग्मम् अभ्यस्तेस सम्यक्सेद्दृति न्यायान्मारुतस्य विधिं सम्यग्
नेमुक्तं समभ्यसेत् इतरत्र न कर्तव्या मनोहृन्निर्मनीविलीनो वचनाद्यमनो निरोधेन सहैव प्राणनिरोधाभ्यसनीय
चिरकालं हृदि एकांतव्योमसंवेदनात् मुनेः अवासनमनोध्यानात् प्राणस्पंदो निरुध्यते। एवं क्रमेस्तथान्यैश्च नानासं
कल्पितोः नानादर्शिकवक्त्रैः प्राणस्पंदो निरुध्यते॥ इति तु चैनमुक्तुतेसं विहोजाते संविदर्चिः प्रज्ञाम्यत्वामि
नामित्यादिना प्रतिपादितमित्यनुसंधेयं॥ पतिरिति। पतिः सूक्तैः क्रमे रूपायेनः या नानासंकल्पकल्पितैः नानादृ
शिकवक्तैः नानाविधाचार्यप्रोक्तैः रम्यैः क्रमैः प्राणस्पंदो निरुध्यते तत्रैतान्यरित्यनेन स्थाना तराबलो विनाय प्राणनिरोधो
पायाः यश्चित्तलयोपायाः स्वबोधाचार्यैः प्रदर्शिताः ते सर्वे संगृह्यन्ते। चित्तलयोपायानां च प्राणलयोपायत्वं तानुक्तं हेव ६६
प्रदीपिकायां पवनो लीयते यत्र मनस्तत्रैव लीयते। मनो यत्र विलीयेत पवनस्तत्र लीयते इति। ते च चित्तलयोपायास्त्वत्रैव
समदर्शयितुं शक्यं तावदुक्तं हठप्रदीपिकायां। ते चादिनाथेन सपादकोटि लयप्रकाराः कथिता जयंतीति॥

अभ्यासादिति। तत्पुण्यानां वंनो योगिनः अभ्यासेनेति निर्वाणे केवलस्वरूपमात्मनत्वं योगेनेति दोषः सो चित्तनाशस्य योगेतानं
येनक्रयो योगिज्ञानयोग्य श्रेयोगजरूपोपायवतः पुरुषस्य एवं सर्वोक्तिप्रकारेण चित्तस्य नाशो नानोदृष्टिनिरन्तर्यः स्मादिति
अभ्यासेन निरावासमेनाल्पायोगप्रयुक्तयाउपायतानुपायानि नयस्यन वृनेदनोः अभ्यासेन परिस्पंदे प्राणे नोरूपमागते
मनः प्रशममायाति निर्वाणमवशिष्यते॥॥ श्रीराम उवाच॥॥ योगयुक्तस्य चित्तस्य प्रशम एवं निरूपितः। सम्यग्ज्ञानविहीनो
मेक यथानुग्रहात्मनो॥॥ वसिष्ठ उवाच॥॥ यथाभूतार्थदर्शित्वमेतावद्भुवनत्रये। यदात्मैव जगत्सर्वमिति निश्चित्य पूर्णता
नां। अभ्यासादद्वैतायानेन्वैराग्यपरिलोछितः। यथावासनमायामः प्राणानां सफलस्य तः। विकल्पसंस्थयाज्ञेनोः प्रदं
नदवशिष्यते। यतो यावो निवृत्तेनेसमग्रकलनाश्चिताः दृश्यघटपटाकारपदार्थाश्चित्तकायः आत्मैव नान्यदस्तीति
निश्चयः सम्यगीरितम्। अनाद्यंतावभासात्मा परमात्मेह विद्यते। इत्येष निश्चयः स्फारः सम्यग्ज्ञानं विदुर्बुधाः॥
घटपटादिकादृपदार्थशितवाक्रयः। घटपटाद्याकारणियानिपदार्थशतानि पाश्चनेषां शक्यः तनाद्यभात्मैवत्वमनुल्क
नाद्यानितिनीश्वयः सम्यग्ज्ञानमित्यर्थः। यथेति। जगत्सर्वमात्मैवेति निश्चित्य पूर्णतो परिपूर्णरूपत्वमितियतापतावदे
यथाभूतार्थदर्शित्वं परमार्थदर्शित्वं॥

३५० सर्वमिति तत्स्वरूपं सर्वमात्मैव चेतनमनानानावानावैकैर्निर्दिष्टो निर्वृतिनो सर्वस्यात्मस्वरूपत्वे अयं नात्मा अयमनात्मा इति वर्णेहो निरु
६३ पयितुमशक्यत्वात् ॥ कथमस्मिन्नात्मनि पक्षपात इत्य ध्योऽपि निरूपयितुमशक्यत्वात् ॥ किमन्यत्रासमद्योच्यते ॥ बंधमोक्षयो
रनावान ॥ नवोकावसरस्त्वात् ॥ अस्मिन्निर्मले हृदि हृदि ॥ महीमहीधरादिरूपे ॥ स्थूलं स्थूलं तममवस्थितं चतुःकार
:कारणत्वं चात्मने वस्वयमवात्मानव ॥ सम्यगिति ॥ काष्ठपाषाणादावि समानरूपे स्वरूपे सम्यग्गतो जोकि नैव चितासिद्धो न साकिम

सर्वमात्मैव निर्दिष्टे नानानानावैकवास्थितेनात्मवं बंधमोक्षकथने किमन्यत्रासमद्योच्यते ॥ नवेयमनुमन्यते चित्रं प्रस्ते वरं विजंमने
॥ सर्वमेकपरं ब्रह्म को मोक्षः कस्य बंधना ॥ अस्मिन्नेदं प्रहितनाकारं गृहहहृदवस्थितं ॥ हरादस्तमितं हृद्भिन्नवान्नैवं वसात्मना
॥ सम्यग्गतो जोकि नैरूपे काष्ठपाषाणादावि समा ॥ मनानापि न नेदोऽस्ति कस्मासिसंकल्प्यनोन्मुखः ॥ आदावनेव संज्ञानं स्वरूपमवि
नाशियन् ॥ वस्तुतामात्मनश्चैतनं न्मयोभवराघव ॥ नागापि द्वैतद्विपिमेरहो नास्ति द्वैपनरूस्मरगापत्तवानतरवानुहस्वरूपेण
निन्नवान्नानस्मा ॥ हानस्मा निरिक्रयस्मनोनावान् ॥ कथावस्मानिसंकल्पानुसवेति ॥ आहाविनिश्चात्स्वमनसेः सर्वं चिन्नोविना ६३
शानेनरेचवस्तुना ॥ न्यिमिदं तथाप्रतीयमानानानावानामात्मानश्च अहंनास्मपदे तन्मशांनं चविनाशी च स्वरूपं विन्मात्रं
वेतन्मयोभव ॥

देनेनिजमरणविनमैः जरामरणादिविजासैः ॥ येथैनादेनमसुखेहाः नेरानेरा नेशापानेरूपलक्षितानि यानि चित्रानि देवानानिः
॥ स्वरूपे आत्मवधीपिनिः ॥ अश्विवद्धरुधाम्फरनिशुद्धमिति ॥ निर्तंमर्वराच्यं तमस्थयाच्चेतमसुखेवानयापियाशुद्धं निरूपाधि

देनादेनमसुखेहा जरामरणाविस्मैः ॥ स्फुरत्यात्मनिरानैवचित्रैरस्थिव वीचिनिः ॥ शुद्धमात्मानमालिंग्यनित्यमंतस्थपाधि
यो ॥ यस्मिनस्तेकिमात्मेहं नोगावधपिनुक्तमाः हतनस्कारविचारस्यमनोनाशादृयो स्वयः ॥ मनागपिननिरं निशोत्वंमहा
निर्जिश्वना नाथमस्तिकुलनासुनचस्थितोनननानि विश्वासुमरसीपुजलादिवान्यन ॥ इत्येकनिश्चयमयः पुरुषोवि
मुक्त इत्युच्यते समवलोकितसम्यगर्थः ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ अथ मामपरशरामप्रश्नएकदक्षियद्रमदामुनिनावीत
हस्येनयणास्विनमत्रांकितं ॥ वीनहृषोमुनिश्चामविंध्यकाननकंदरे ॥ उषित्वासुचिरंकालंक्रियाकांडपरायणः ॥ पु
स्नानक्रियाकर्मास्मपोरसमारन्तुमशक्यनः ॥ आधिव्याधिमयाकारो काजनो द्वेगमाययो ॥ निर्विकल्पसमाधिस्थ
मन्त्यमकंजाक्रियाः ॥ विवेशारं नारिचिनेनिजयएकोऽटनामरं ॥ कंथात्मा समालिंग्यना ॥ हान्स्यमापद्यपः स्थितः त
मात्मैव हृष्ट्वात्मारामं कं नाम नैगोदेयं यथास्थितं रूपमः नकमपोमस्वर्थः गानाचक्षिति ॥ कलनानुविकल्पवुद्धिपुत्रेनरन्यतरे
चस्का नोनानाखनास्तिरसीपुजलादिवेनियकानिश्चयमयः पुरुषोविधमुक्त इत्युच्यते ॥ ॥

सेर्नेगुणिजिःसे वितोत्त्वानकरांगुणिजिःसे

७५० नेगुणिपाम्थीपारपश्चिमनागयौ॥पुमासनवस्त्रना॥अंकयोसपरिवर्त्तमानयोः अधिकसंगुणिः उपरिस्थितोत्त्वानकरांगुणिजिःसे नेगुणिपाम्थीपारपश्चिमनागयौ वेमनमोविशेषर्ता नेनेति।नि

८ जहारेनि।स्पर्शविविषयानत्वानैरिन्द्रियकोर्समनः संहोजहारेनिमसंधः उपहरहितिपवेमनमोविशेषर्तानेनेति।नि

ममासनेसमेसुखेसाम्नीसहिहरिलजिने।वद्यपासननस्तस्थोमासेरिधिकरांगुणिजिःसे महाराजसाजोकं इन्द्रियकोर्समि

ममासनेसमेसुखेसाम्नीसहिहरिलजिने।वद्यपासनमस्तस्थोमास्मेरिधिकरांगुणिजिःसे महाराजसाजोकंरिन्द्रियकौसमि

नन्यानेमचासानास्यनराष्ट्रेचमाशागिपरिहरचमात्रास्वमनसःस्थैर्यवाञ्छमानसहीमुनि।इदुमालोकयामासमनमा

दिगनेनमा।वीनहव्यउवाच॥अहोनुचेचजामिदंप्रभ्मार्हनमपिस्तलाना।मनस्थैर्यनतौनेतितरंगाम्रोदपलव

ना।वृद्धानमवंवशुपायानिपराघ्ककदमुकदा।विभ्रमधेथुचन्मानिपादपेष्ठियमस्फुरिः।पंचद्वाराणिमनसःचक्षुरादी

नजांनेनान्मनावऊज्ञ।ननिर्शतास्वरदुरहथ।मना।गा।पनसंवद्धःपाना।वक्रनजारिवन॥ ८७

ज्ञानिः।निःशुक्षोवहिरथैवर्त्तनेचन्मनानहिर्नावेनज्ञानान्मवरदुराहयस्तेनान्मनामनागपिनसंवद्धापानाजकनजा

रिवनाया।जारिवस्तजंचयथापरस्परंनसंवध्यतेनदृतिस्पर्थ॥

चितेनि।चारणोरेत्रांनरसंचारणज्ञीजवायकिापरलोकपरादुखचतुरिन्द्रियकपुत्रणंविवर्णंकुशिषमंनरेगुणिज्ञाणवी

जहेचित्रवर्यरेवरमनास्थीयरइंजगानविहरमासंचरम॥अहमिनि।हचित्रजहमवचेननमिलि।पानेवासनासा॥अमसा

हेशवचनननशिनयोष्टिमनसोरैवंनान्निचन्मनेनरसमनसोदष्टपवजउहरिनेनिदृष्ण।जीवदनि।हेचित्रजीवी

चितचारणचार्वाकचतुर्दिकक्षिनिरुणंव्यर्थखिदमनान्यायनेदंविहरहेगन्ताम्ब्रहवं।नेनमिनेधमसत्यानुवास

ना।अन्यत्रनिन्नयोरैवंनास्तिविन्मनसोः।दाग।जीवःसोम्यहमित्येषाव्यथाहिकारदुर्मनि॥अहंकारादयुसास्मी

त्येतासंरत्नानान्यत।मिथ्येवजा।नादुःखायनसत्यासनवर्ज्जिनु॥एनावदेवजेरूपंसाधोपरविचारणंविचारणपत्रां

ननमालोकेननमोयथानिन्यदृश्वमिन्नतायनास्तिरूपायसंप्रति।नविष्यनेचनोदकेस्वमनःस्वस्तिनेस्थितः॥

राहमिनि।अहंन्मंकारऊर्मेनिव्यर्थाहंकारासो।स्मिअयमुस्मीनियानेसंनमनोन्मज्ञाएनावदिनि।हेचित्रविचार

णमिनि।यत्रेरूपएनावदेवअविद्यान्मकनान।चित्रस्यनिनाशः।विचारेणपुनस्तस्युपशांतंनवति।अनोकेनत

मौपया।नित्यमिति।कालत्रयेप्यसद्रूपायअविद्यान्मकनान्ना।चित्रस्यतिनाशः।विचारेणपुक्तेनेस्वस्तिइतःपरं

मावाधस्वेत्यर्थः।स्वमरतिसंबोधना॥॥

परिति। परिनिर्वामि चरितउपरमामि। प्राणेति। समध्ये योनि नवान्। प्राणप्रोनेगतः। स्वप्नात्स्वः समालोच्य योऽन्ते स्वात्ममेवमे
३१० परिनिर्वामि इत्यो नो मि रिक्षामि दिध्यामि विगतक्लेशः स्वात्मनेवावतिष्ठे हेतुर्यद्रूपपरे स्थितः। विशाम्या मगवाञ्छर्वसास्त्रि
६९ तेन करोन्मनः ह तेन्द्रियगणाप्यर्थं किंनिरर्थकमाकुलं जनः। मीनप्पपरवाहिम्यः पुंवसेः त्वइवदिजः। हरेत्रिष्टतिविश्वात्रे
मिद्रियत्याग नामयांसं कल्पोन्मुखतासर्यद्रः स्वरासंविदः सतिः। कल्लनारहितेनदेहमनसि वाजडे। संचित्ता वेधनिर्मु
क्षमास्त्तन्नामने नरन्। चसिहऽवाच। इतिनिर्णयसमुनिर्वानि हृष्टो विवासनः। वजाद्वित्रं समाधायत स्वावस्थितं
दियः स्वतरेवज्ञाज्ञामाः स्पक्रमेण प्राणमनति। क्षाजाजावपरिस्पंदो रंध्रंधनरवानजे। प्राणप्राप्रगतात्मात्मसमा
लोकस्थास्वइकमलिनेष्प्रेशियमायथद्रूयतः समकायशिरोग्रीवस्थानकः स महामतिः। आसीद्वै नादिवोत्कीर्ण
शिवाप्यिनिरवाप्यवा। नयेवनि ष्ट नद्रस्तमस्सवत्तरज्ञानवुद्ये। कोटरविष्टकरुस्प्ययथावदं मुहूर्तेवितानचके नापि का —
लेनकायस्तस्यमहामुने। प्राज्ञे सौच विमुन्नेनयकेनार्थितलेकनः वर्षे —शतैनेव समाबुध्यतमहाकान्तिः। देहोने
वचवायासमधराकोटरपीडितः। सविरेचासम तेरेहमंयाहोवानि पीडितः। नतुमाणमयस्यदः माणसंयमनं विना।
नानप्पोत्मनःपरिस्पंदः सर्वेऽविद्यावरोधतः॥ त्रिसमकायशिरोग्रीवस्थानकः समकायशिरोग्रीवं यस्मिंच। स्थानके आ
सनबंधेनादरोस्थानकं यस्य॥ ॥ ॥

वत्स्यन्ति। यस्यास्य मनेमेरूपिणीकजनाहूरयनिश्रू तुंउरी कमध्येउन्मत्तिमेंदिउन्यत्रयोनन्मांनरा णितदिष्टयामगन्मतामासा
यदूयवनचैवरहस्य विचित्रनिमांनरह्मानेमनन्वा। अयेति। श्लोकवयसाद्वावासं। नरीयः स्वयस्पाषविरपरिस्मानःपावरः
उन्मत्तिमौहिमासायकजनाहूयांवरे। क्षमनोरूपिणीयस्यरूपेवानुवनवस। केलामकानेकामेकसंस्पनरोमनजे। मुनिवरा
नमशानांनीतमुक्तान्मनिमलिं। विधाधरत्वेवर्णालं। ज्ञानमाधिविवर्जिनं। युगपच्चकमिंदसंप्रणतं सुरस्कारणः कल्पमेकगण
नंसवंदमोलेमुकारहा। मनिनामवेश्गदेनदीनदमोनुरूनवान्। अनन्तरमनेनाम्पवीनहत्यानिविधनः। इच्छांकहाविन्सकुल
गाजन्मालोकने। करोत्रा। अत्रोपासदेह ज्ञापनेष्टानुष्ठास्वदेहकान्। अनष्टानामपवप्रमुक्तेनहत्वा सिधानतुंतदिहहसेयुक्तो
यदुमयहेहेनवनाति। स्वैर्येवंचिंनयामासकायाः यपकपीडितः। एतडुद्दरणैयाहंमविशामि रविमनुं। नदयः पिंगलो
देहमुद्दिश्यानिमेनतः। इत्थं सोमुनिरादितं विवेकानिजरूपधकापुर्यष्टकवपुर्नेता। तस्यापिंडमिवानिलः। भगवान्दं
विरच्यनेरूद्रनमुनिनायकं दिस्वापिंगजमसम्ध मारिदेशासुकार्यवित्॥ पिंगलोः दुर्वहंदाहोः पारिपा स्वगिरितः। अति
धानात्तमोमुनिः पुर्यष्टकवपुर्नेता। अहंकारकलापुक्तामित्यादिनाहवेक्षिसक्तादेहमाजेप्पअनिजरूपधक्। प्राणवा
योसर्वेद्रियशक्तिरंतर्निव्यनद्वपः सनन्त्यापिंडमनिजरवादिसंविवेशेन्यल्पयः॥

मनःप्रथा
३५० मानुनेनि॥ अथवीतरागस्यानिधमनः॥ वीतरागवैश्यपर्यन्तेपुर्यष्टकं॥ वीतरागस्यपुर्यष्टकरूपेणप्रविष्टस्तात्तस्यचपुर्यष्टकस्यमनःप्रथा
७० मानुनेनि॥ अथवीतरागस्यानिधमनः॥ वीतरागवैश्यपर्यन्तेपुर्यष्टकं॥ वीतरागस्यपुर्यष्टकरूपेणप्रविष्टस्तात्तस्यचपुर्यष्टकस्यमनःप्रथा

नत्वानन्ताद्दश्यमनोगतेनिमानुनात्रनुज्ञानंमेनविन्ध्यकंदरगामिनंपिंगलंदेहंविवेशमौनमिति॥ मौनंमुनिसंबंधिअस्तिनामी

मनुनाथा॥ अनुज्ञानंवीतरागस्यानिधंमनः॥ विवेशपिंगलाकारंविन्ध्यकंदरगामिनंपिंगलोऽननः स्मभाष्कुंजकुंजरसुंदरं॥ प्राप्य विश्य
वनेप्राक्तमनोज्ञंसरमानस्वरं॥ दृष्टवान्मुनिर्देहनंनागतोविन्ध्यकंदरं॥ उद्धारधराकोसमन्ननिक्षिप्त नतज्ञाकलेवरंमुनेस्तात्रमूले
जन्मिसारसः॥ मौनंपुर्यष्टकमप्यस्वविवेशाकलेवरं॥ नाममपिंगलोव्योममुनिस्वविमलंमरः॥ वीतरागव्योममहात्मसुमरुसाहि
नपंकजोनवमात्मावजपंकजनाप्रजयिनाहिताकरं॥ मनोनर्षिनयानन्तानहर्वंवस्तुनसपुजौमिअानयासमनयापरयाबुद्धा
आसन्नतयामुरिनयाकृपयाश्रियाचायुभ्यांमुनिःसकलसंगविमुक्तकंमुक्तनेनाविन्ध्यमरिन्नहृतोदिवमानिरेमेवसिष्ठ
उवाच॥ कदाचित्ममाधात्वेपुनरेवमनोमुनिः॥ चेतसाकलयामासरष्ठसालोकपरावरः॥ नर्वमेवेन्द्रियगणेमयापरिहृ
नःस्फुरं॥ इदानींचिंतयानार्थःपुनर्वितनमाममा॥ अस्तिनामीनिकजनोनंस्फामदीलनी मित्राशयेनुवद्धसंस्थानलिश
मयवजस्तगवत्व॥ निमतामसवेक्षिविनीकजनांनेदरष्टिंदलिनामिवबंभ्रामयांकृत्वात्रेपेत्र्ययपदेरेणचिन्मात्रेआरूढंमथा
नःप्रवजस्तगवत्तिशामि

उदितरतिउदितोत्संगतनरवमकात्मामानत्वेपिनिष्क्रियत्वान्॥ स्वसंगतउदितवइन्द्रियागोचरत्वेपिसर्वसाक्षित्वात्तसमः एकरूपःम
परमात्मामसःदृशानिशरित्पुसमरसएकप्रकारास्वादचानामो॥ वनीमोयस्मानादत्राःमनुक्त्वतोगतःनिष्कलंकलितशमिःप्रबुद्ध
रनिप्रबुद्धेयांदियैरवनिपजनमानोपिसुपुसस्योहर्षविशादादिरहितसुषुप्तस्यःसमाधिनिःश्चतयावहिरनुसंधानाभावात्सुषु
मिदृश्यपन्नोप्रबुद्धवान्स्वस्वरूपनिम्नंजागरितवाचःतुर्यस्वबस्थाअपानुदर्शिचिन्मात्रमाजंबककायात्रहृदयेस्तमितास्थितिर्नियो

उदितोःसंगतःस्वत्वसंगतस्वोदितः॥ समःसमपरमात्मास्तिशमिस्वतोगतः॥ प्रबुद्धोपिसुषुप्तस्थःसुषुप्तस्थःप्रबुद्धवान्तु
र्यमालंब्यकायान्तस्तिष्ठामिस्तंभितस्थितिः॥ इतिसंचिन्त्यसध्यानेपुनस्तस्थौदिनानिषट्॥ ततःप्रबोधमापन्नःषण्मासमस्वाश्या
ःमननःसिद्धःसभगवान्वीतरागोमहातपाः॥ विजहारचिरंकालंजीवन्मुक्ततयानयाहेयोपादेयसमासंगत्यागादानहेतो
नयेवीतरागस्यहेयमुनेरासीदिदानिंतत्यागतिनःमनः॥ विदेहकेवजीजातेसीमात्रजन्मकर्माणिसंसारसंगसंत्यागेवोधमोक्षा
निशाविनी॥ एकदासमुनीत्रानोविवेचगिरिकंदरं॥ देहपरमासनं स्थित्वातत्रैवावात्मनोन्मति॥

मनविन्द्रलितविश्रामि॥ हेयमादेयमितियःसमासंगोनिमानः॥ तस्मत्स्वस्तामिःआदास्यामीतियेहदौनयोस्त्यक्तयेसति
वीतरागमुनेर्मनः इच्छानिगडच्छानिकारहितंनिर्विकल्पमासीत्॥ विदेहेति॥ जन्मकर्माणेसीमनपरमांवधोसमार
संगानांसम्यकृत्यागरूपेविदेहकेवल्येअतिअाथिनोवांछामापमासवान्॥ ॥

मणिमांगं मुचेन सर्वाः भोगा माणि मां
३१० मतो त्वारिना॥ श्लोकाष्टकेन तावादीन् पूर्वसंबुंधिनः न प्राप्नुं सुखमयन्ति। हेतायतं निरागतां गच्छामदिषयं रागं सुचेन सर्वाः मोहमाणि मां गतिसुखेन त्वदेशमारविपि
३१ विभनेनियावतादेयत्वनिर्दिष्टनाश्चनताविसम्मगतेनमामतिदृष्टमाकायारित्वर्षाः इमामिति। येनविषयसुखेन त्वदेशमारविपि
निरतिशयानेरूपामपरांनिर्वाणपदंवाविस्मारितोसि। तस्मै सुखाय नमास्तु नमस्काराशुत्निर्विचकत्वानिशायदानयितुं। त्व
रागनीसमानांगवदेषनिर्दिष्टनांश्चना नयमां सुचिरं कालमिहप्रक्रीडितेन मया। नोगानमोस्तु प्रपनं जन्मकोटिशतानामहं न वडितं
विनोदोके जात्सैरिवयात्वकः। इमामपि परांपुण्यांनिर्वाणपदवीमहं। येनविस्मारितास्तस्मै सुखायास्तु नामोनमः त्वदुत्रमेन
हेऽस्वमयानमा। नेच्छाहरता। तस्मान्नुपरिष्टोपंमममार्गोनिमोस्तु तोमिन्न कार्यमयायतं तस्मसचिरंवाधवा। अधिगमा
त्वविज्ञानेस्वस्मुनाद्यः कृतेनत्वया। एकाकिन्याविसुप्ताभाप्रज्ञाजेमयिहीनयात्वयाऽःखेनकतंविमनन्सनमोस्तु तेन त्वय
कामनगवनविपरीतापराधजः। शापाउपशमेकातंत्रजाम्यादिशामंगजं। नमःसुकृतदेवाय नवनेस्तु तथा पुरानुरक्तेनः म
सुश्रीयस्योहमानियोजितः॥
उत्तमेनमयाऽःखयानं पेक्षात्मा हरादनिष्टःतरनिन्नोकमान्यविरिनयतेनकारणादुसंमोहं
मार्गमिममनुपदिष्टःत्वयेव वैराग्यहेतुनाबोधिना। अनन्तगुरुतुल्याय नमोस्तु मित्रेति। हेकार्यमित्रथमारिसाधनत्वात्वमयाश्च ३१
त्वदेशामधिगम्यत्वयतंतमसे। त्वयैवस्वस्मुनाश्चः कृतनः मोहात्यमुसंगकुर्वतात्वयेवायमपराधः कृतस्मयैः एकाकिनीतिमा
नरीति। वियोगदुःखितांडुहितरमिवोपमा। त्वयात्वाहा। नमस्तेहे सुकृतनवनेदेवायनमोस्तु ते॥

एवमनुपश्यतो कालं ताम्रासयतः एवमितिश्लोकत्रयमिदाप्रदर्शनानिमननानिसकृत्वा एवमेवपुनः
एवरीतिः प्रयुक्तमेणपर्यवस्थिताउक्तानुक्तानःसमाइतसर्वाः एवमिति। श्लोकत्रयावापामञ्जानाहिमननानिसकृत्वा एवमेवपुनः चिरात्कारोनाजा
पतालाद्यस्वपस्मनारेउवनस्फातिमासानुमिकायेनमणवपर्यतरीयतिस्वनंतुनमसदरंदियालानन्मा णचिशयकारोनाजा
लनहीप्रणवस्वपर्यन्तनाहेनसहेवंदियविषयनाऽसुधरामनर्घाः ननइनिःनमामाजुगुणउयाःनिकायाश्चकिपुविद्या
याभानामसदृशविद्योपश्चवदेवरकायोपश्चरेविहाव्याप्तप्रतिनानतिनिनेजंसाविकहृदविदोपनत्मोनप्रकाशनवननवीन
एनेनवंतःनहजाःप्राक्तनाःसुकृतोमया।क्रमेणःयोन्यानाम्यायाः खल्विवोस्तु प्रजास्महे॥ वसितुउवाच॥ एवंकृतिनवानेनं
प्रज्ञात्मनने प्रणःश्चानेहश्चारयसारमणवंभासनमिकः। सवाप्याम्नरानुभावानस्वलानुस्मृत्सत्रानुपिालोसमसत
नलंकासकलकविकल्मिनाना। सहमणवपर्यनदायनिस्तननुना। जहाविंदियतन्मात्रजालगंधामिवानिलः। ततोजहोन
मामाचमनितानमिवांबरे। उत्तिष्टन्तस्तुरदपमान्नःकायलवपया। प्रतिमानतनस्लेजानिमेषाद्दिवायसिंहःजहोवनवं
नुहाननमोनप्रकाशानानामवस्थापमयामानुमनस्तणास्नागपिप्रस्तुरिननिमिषार्धादाज्ञानेपनःतनोगसविदंसवप्र
तिनामयुपागतामयोनातशिशुज्ञानसमानकमनानलो। निमेषाधाद्नागनेकालुनकजिताप्रत्यः॥ जहोचितद्दृहदंशामप
इशाक्रिमिवानिलः। पश्चापाशोपदमायमत्रामापन्नकेननःसुपुमपदमालव्यनमस्तोगिरिरिवाचलः॥ गुणत्रयानीनोवनवेम
यशिनामितिलापवस्तानिस्रपुपपावस्थानतरतिःअंगसेविरस्तरूपचेतनत्समयोजातिशिशुज्ञानसमानतिवासनाभिनयशेषं
मामान्यमितिचिन्नामान्यनिर्विकल्पविम्बाचेपरमपतीशाद्धश्चास्यननःपरमतामास्यन्नकसुषुमपदमालव्यगिरिरिवावलतो॥

३५० सुषुप्तइति।समसुषुप्तिनिर्विकल्पसमाधौस्थेयमामायतुर्यरूपेपंचत्वस्यात्रयानीनंरूपमुपाययो।।तस्यांरक्षायांसमुनिःनिरानंदःमान
३२ दस्यचन्नवाश्यपिनादः।समसुचयो।तसुचयो।नचनिरानंदत्वंस्वरूपानिर्विकल्पस्यानंदस्यानावात्।मानंदत्वंचानंदानुनवात्तनयासद्रूप
त्वान।सर्वचनत्वा।सर्वस्यचहारनिश्चनेरामर्वदनत्वाननसादइतिसांकथयंतवा।ननोनंतेरज्ञसोमुनिःयदस्तगिरामगोचरेज्ञमि

सुषुप्तिस्थेयमामायतुर्यरूपमुपाययो।।निरानंदेपिमानंदःसत्वासदावितत्त्वमः।।अचिन्मयश्चिन्मयश्चनेतिनेतिपदश्च
ने।ननस्त्वंवनत्वासौयदिसमम्पगोचरा।यहन्यवादिनांशून्यत्वमलंब्रह्मविस्तरेथा।।विज्ञानमात्रंविज्ञानविदांवदमला
स्पदः।पुरुषःसांख्यदृष्टीनामीश्वरोयोगवादिनां।।शिवःशैवमतस्थानांकालःकालैकवादिनां।।आत्मात्मकस्त्वदि
डयानेरात्म्यंतारद्याात्मनं।मध्यमामाध्यमिकानांचसर्वसुसमचेतसां।यत्सर्वशास्त्रसिद्धांतोयत्सर्वहृदयानु
गंयत्सर्वमिर्वयत्रतत्सदसोस्थितः।।

वाक्शत्मायुनिपादियितुंनशक्यते।स्वयुथवसर्वैरपिवादिभिःस्वस्वमतानुसारेणशून्यादिशब्दैर्व्यपदिश्यते।तत्सर्वमात्मस्व ३२
रूपंवतत्वेमतयः।।परिइति।यत्सकलसर्वेषांशास्त्राणांसिद्धांतः।नयाष्टवंप्रतिपादितत्वात्सर्वहृदयानुगंश्चतयामि
त्वात्।सर्वमिवात्मिकंसर्वमेव्यापकत्वात्।यवंदेवाख्येतत्तादृक्त्वंवमत्कान्नतान्तेसोस्थितः।।

परैति।यदस्तकम्नुत्तमनिष्पंदत्वंश्रमंतनिश्चलंतेजसांसूर्यादीनांप्रदीपकंज्योतिषांज्योतिरितिनिरुक्तेः।।स्वानुरक्तिस्वैकंज्योति
रितिनिरुक्तेः।।स्वानुरक्तिस्वैकंमानप्रमाणंयस्यापदिति।यदस्तक।एकंववत्वात्।अनेकंचमायावशात्।साजनंवस्कमानिश्चलंआ
चापेवाक्मावगम्यत्वान्।निरंजनंस्वयंप्रकाशत्वात्।।घंतंव्यंजकंप्रकाशकमितिपर्यायः।।सर्वमिवात्मिकत्वात्।।असर्वसर्वंप्र

परमुत्तमनिष्पंदहीपकंतेजसामपि।।स्वानुरक्तिस्त्वैकमात्मानंचयत्रमन्तस्त्वंसोस्थितः।।यदेकंवाप्यनेकंचसांजनंचनिरंजनंयत
वेचाम्मसर्वविषयल्लस्तसोस्थितः।।अजमजरमनाद्यमापमेकंपरममजंसकलंचनिष्कलंच।।स्थितइतिमतहानतःस्वरूपा
हविषिमलक्तिनिराश्रयेवनस्ताभिंशाव्दषमितस्वाणिस्फुरितत्वासयथासुखं।।वीतहव्यःशाशामेवनमप्रपुनर्भवसम्मतिः।।।
शनियोगवासिष्ठेउपशमप्रकारणेवीतहव्योपाख्यानेमन्यविंशतिमाससर्गः।।

पंचाशीनत्वान्।।अजमिति।समुनिःअजमजरमनाद्यमाद्यरहितत्वात्।।आद्यःआदौतत्वंसकलंचनिष्कलंचस्वरूपद्वयेनवर्तमानं।चाम
मपरवस्तमनास्तिनहरितेतोःनमःस्वरूपादपिविमलाद्धिनिश्चरेवतत्वमेनिश्चयः।।विशादिति।अपुनर्भवेनसेपु
नःमनःसत्वानावाप्यजन्माजन्मांतरामावायेनासवयः।।।।इतिउपशमप्रकरणेवीतहव्योपाख्यानोनामसप्तविंशःसर्गः

३५० हर्षं चित्तविश्रान्तिसिद्धये संगत्यागप्राणनिरोधसमाधयस्त्वासोढव्या इति॥ इदानीं जीवन्मुक्तस्याकाशगत्वादिनिरूपणपुरःसरं वि
९३ नस्योपशममाप्तिमुपसंहरति। जीवन्मुक्तेति। आकाशगमनादिकाः आकाशगम्यते यथाशास्त्रमाकाशगमनादयस्तत्र आदियसिं
नः च नात्मवदिति। द्रव्यं रसायनादि मन्त्रः स्तोत्रपुरादिः क्रिया इष्टापूर्तादिरूपा कालः स्थिरामासकादिस्तेषां शक्त्या नेति। आत्मज्ञस्य

श्रीराम उवाच॥ जीवन्मुक्तशरीराणां कथमात्मविदां वर। शक्तयो नेह दृश्यन्ते त्वाकाशगमनादिकाः॥ वसिष्ठ उवाच॥ अनात्मविदमु
क्तोपि नभोविहरणादिकं॥ द्रव्यमन्त्रक्रियाकालशक्त्याप्नोत्येव राघव॥ नात्मज्ञस्यैष विषय आत्मज्ञो ह्यात्मवान्स्वयं॥ आत्मनात्म
नि संतृप्तो नाविद्यामनुधावति॥ आत्मवानिह सर्वस्मादतीतो विगतैषणः॥ आत्मन्येवाहि संतुष्टो न करोति न चेहते॥ ये केचन जगद्भावास्ता
नविद्यामयान्विदुः॥ कथं तेषु किलात्मज्ञस्त्यक्ताविद्यो निमज्जति॥ युक्त्या वा भावितान्यापि सिद्धिजालानि यानि च। तानि सिद्धिसाधकैर्
द्रव्यैस्तानि साध्यन्ति क्रमात्॥ द्रव्यमन्त्रक्रियाकालशक्तयः साधुसिद्धिदाः॥ परमात्मपदप्राप्तौ नोपकुर्वन्ति काश्चन॥ आत्मज्ञस्तु
लम्पि नेहाशंसनं वेत्ति क्वचिद्वा यस्मैडा विपत्ते का विस्मा॥ सिद्धिं साधयत्यज्ञः॥ सर्वेच्छाजालसंशान्तावात्मलाभोदयो हि यः॥ सक
थं सिद्धिवाञ्छाभिर्मग्नचित्तेन लभ्यते॥ श्रीराम उवाच॥ प्रसन्नान्तिर्विरक्तोऽज्ञः कथं नो वर्तते यतिः॥ एतन्मे संशयं छिन्धि सर्वत्र
सर्वविदां वर॥ ७३

एष आकाशगमनादिः विषयः साध्यत्वेन बुद्धिगोचरो न भवति। हि यस्मात्कारणात्तत्र तज्ज्ञः सदात्मदृक्
आत्मदृक् ज्ञानमनुसंदधत्। स्वात्मानन्दतत्परतया अविद्यात्वविद्यामयी आकाशगमनादिसिद्धिं न नानुभवति॥

प्राणनामिति। प्राणनं प्राणादिवायूनां स्पन्दनात्। यत्र नान्तर्देहमस्पन्दस्थजनमस्थिरत्वमितियावत्तत्र तावत्प्राणस्पन्दनिरुद्धौ निरुद्धप्रा
णयोगिनो दृष्यत्वमापि न चिरकालस्थायिनः योगिनो यतो धारणायां प्राणनिरोधीनाः संस्थितास्तत्र प्राणस्य विकृतिर्नित्यमतिमवा
स्येति। यस्य योगिनः सर्वात्मतनो बालस्थस्य नरस्य विनिजो वा न जो वा स्पन्दो न विद्यते तस्य निरुद्धे चित्ते प्राणस्य विकृतिर्नियो जरामरण

वसिष्ठ उवाच॥ प्राणनं स्पन्दनास्पन्दः न छायोनेरपन्नमाः पुनः स्थिता धारणायोनन्मनरूपं तियोगिनः॥ सर्वात्मान्यं नरस्पन्दस्थित्नु
जोचनजोपद्मा नयस्य विद्यते नस्मृतरस्यो विहितनिष्क्रियो॥ सर्वात्मान्यं नरेशाञ्जे स्पन्दे पुनश्चेनमोः धातवः संस्थिति देहे नत्सजनिकदा
सर्वे तन्मतनास्तनोस्थिताः॥॥ श्रीराम उवाच॥ विवेकात्मकरूपा
च नाये दिविज्ञानविषयावीनसगामहाधिमः॥ विविक्तं यद्यथमेयः कृतनाशयश्च योगिनां वद॥ वसिष्ठ उवाच॥ द्विविधश्चित्तनाशोस्ति सरूपोऽरूप एव चानी
चित्तमस्तोनविनिसु नेमुन्नादयात्मुणः॥ चित्तसत्तां त्वयं नीत्वा चित्तनाशमुपानयेत्प्रा
वन्मुक्तः सरूपस्यादरूपो देहमुक्तिजः॥ चित्तं सत्वेन दुःखाय चित्तनाशः सुखाय तु॥ इदस्योपेहीति। विविच्यं यमपः प्राणनिरोधान्तम्
कृतं गुणसंनारं ममेति चरूमन्यते। यत्तु चित्तमनन्तज्ञं दुःखितं जीवदुच्यते॥ धारणायाः प्रकृतेधारणायाः सकलधारणानां तत्सर्वयोगिनः त
पुनःपुनर्वेदे समनिर्भिन्नवल्लविक्षकरूपं यथा स्वार्थः। प्राणधारणायाः प्रकृतेधारणायाः॥ कुतनायुतो आत्मनो निर्गुणत्वाच्चित्तसचित्तनानवान्ता
नोदेहस्वतन्त्राखिताः स्वेवपेव स्वजतिम् हंतिचेमर्थः॥ विवेकंति मिश्रार्यः कुतनायुतो॥ दुःखितं समासदुःखनाजनं नतत्रिजीवदुच्यते॥॥
कृतगुणसंनारं सत्वादिगुणसमुदायं ममेति। यचित्तमनज्ञं तावद्वरूमन्यते। दुःखितं समासदुःखनाजनं न तत्रिजीवदुच्यते॥

३१० सुखेनिजन्मनसुखदुःखादिभिरवष्टब्धमभिनेत्यभीत्येवसुखदुःखहमस्मीत्येवनिश्चयेनेदृढनिधानेनसंसारदुःखेरोहदसंसार
१८ हृत्सम्यक्सत्वकुसुमफलोत्पादकंमनोविद्यमानंविद्धिसुखेति।यंधीरंज्ञानिनंसुखदुःखेहृष्टाःस्याःस्पृशन्तिप्रोद्धरन्ति।नचापयान्ति।निश्वास
वायवःशैलेंद्रमिवतस्यधीरस्यधीरस्यचित्तंमनंतवपुः।अस्येवविवरणं।अपादिति।आपन्नरूपआदिविपत्तिःकाप्येणहारिभव

सुखदुःखादय्वदृष्टमस्मीत्येवविनिश्चयेनविद्यमानेमनोविद्धिसंसारदुमदोहहं।चेतसःकथितासन्नामयारघुकुलोद्वहन
स्पनाज्ञामिहानोत्वशृंगमध्यविरावरंसुखदुःखरत्नाधीरंसाम्यान्नप्रोद्धरन्तियं।निश्वासाइवशैलेंद्रचित्तंतस्यमतेविद्ध
आपत्कार्पण्यमुत्साहोत्सवः।पनयन्तिनयेरूपंतस्यनष्टंमनोविदुः।मनसोमूढतोविद्धियहानरणनिरायवाचिन्मा
ज्ञानिधीनंहिनहासनमुदेत्तलं।मेआदिमिर्गुणैर्युक्तंमनवनकंनममवासनी।नयोनन्मविनिर्मुक्तोजीवन्मुक्तस्यतन्मनः॥

सात्त्वःपुरोत्पादिजन्मोहर्षमदःशमिद्धःमांधंमपाटवंमहों।नकोविवाहादिःवैरसंविकारतो।मनसामिति।मनसामकसत्तातामे ३४
सामःपुरोत्पादिजन्मोहर्षमदःशमिद्धःमांधंमपाटवंमहों।नकोविवाहादिःवैरसंविकारतो।मनसामिति।मनसामकःसत्तातामे
वमूढतोविद्धिसामनःसमापराजपतितहाविन्नाज्ञारूपंसत्वंज्ञानमुदेतिगुणत्रयात्मकेमनसिरजस्तमोपमी।मूढतायहाविन्नाप
तिनहाज्ञानिनोमनःशुद्धसत्वात्मकंसपयन्दत्यर्थमोचीति।नहेवसत्वमेव्यादियुक्तंविशुद्धचासनंजीवन्मुक्तस्यमनोभवति॥

सदूपसनेनिनिकजात्मकचित्तंसंद्वावरूपांसत्तांश्रास्यापिविनष्टत्वान्नासमयेनि।श्लोकचतुष्टयंवाक्यस्मात्कारणान्नविदेहमुक्तरू
पेपरमपावनेपदेसम्यागुणमनाममंआदिग्रेष्ठगुणानोआधारनन्तंसत्वमपिप्रक्षीयते।नस्मादिहेहमुक्तिविषयेसत्वक्षयरूपे
चिन्नाशेगुणोहोषादिकंकिंचिदपिनविद्यतेगुणाःमित्र्यादयःचगुणाःमनोदोषाःश्रीगुणानांसमद्धिःचश्रीहेषाणांसंप

सरूपो।सोमनोनाशोजीवन्मुक्तस्यनयहि।घमंतस्वमुंजयेन्मात्रिमेआदियोगुणाः।अरूपस्कमनोनाशोयामयोक्तोरघद्ध
हाविदेहमुक्तएवासोविद्यतेनिःकपात्मनः।समयत्रगुणाधारमपिसत्वंप्रजीयते।विदेहमुक्तेविमलपदेपरमपाव
नेविदेहमुक्तिविषयेतस्मिंश्चित्तलयात्मके।चित्तनाशेविरूपाख्येनकिंचिदपिविद्यते।नगुणानागुणास्तत्रनश्रीनाश्री
र्नलोलता।नचोदयोनास्तमयोनहर्षामर्षसंविदः।नतेजोनतमःकिंचिन्नसंध्यादिनरात्रयः।नसत्तानापिचासत्तानचम
ध्यंहितत्पदं।येहिपारंगतावुद्धेस्संसाराडंबरस्यचातेषांतदास्पदंस्फारंपवनानामिवांबरं॥

नेनसत्रावायमत्रावत्तुक्षितिनास्तित्व्यवहारयोरभावात्।नत्पदंविदेहमुक्तिरूपंमयंचनासदसन्नान्नमकंचनुनवरूपंसा
ननवनिमत्वामत्ययोर्विरोधात्।येहि।नि।तन्नविदेहकेवलंस्फारमास्पदंविश्रान्तिस्थानं॥

३१० सन्नांते॥एकसुसंएकसुसुखमेवयस्मिन्सर्वदाचित्तस्पजीनत्वात्॥ आनंदमंथरंत्रास्मानेहृतिनेरिं एवंविधयत्नरंविदेहमुक्तिनृपंतस्मि
३५ न्सदाकाशकोशाकोशाकंसूक्ष्माःस्थूलसूक्ष्मकारणात्मकदेहत्रयानावानन्त्रनवनंदः॥गजितचित्तजवाःविगजितसद्रूपचिंता
मेशान्नडुःखमजआत्मकमेकसुखमानंदमंथरमयेतरजस्तमोयत्॥आकाशकोशात्तुनेभोमहान्नत्नस्मिन्सदेगाजितचित्त
लतचित्तलवावसन्नि॥श्रीरामउवाचसैन्नि॥श्री॥ब्रह्मन्नैसति मद्धाकालतापाविततापाकृतेः॥किंबीजमथबीजस्पतस्पकिं
वीजमुख्यतोऽथतस्यापिकिंबीजंतस्यापिकिंभवेत्॥सर्वमिवन्समासेनपुनर्बोधविवृद्धयेज्ञानसारस्यवदमेवदता
वरं॥वसिष्ठउवाच॥अनेकजनिसमारंभसुतासंभुतमहांकुरंसंसृतिव्रततेर्बीजंशरीरंविद्धिराघवाभावाभाव
दृशाकोशाडुःखरत्नसमुद्रकंबीजमस्यशरीरस्यचित्तमाशावशानुगं॥ ॥
शाःमहांतोवसंतिविश्राम्यंतिवृक्षत्रिति॥श्लोकद्वयंवाक्यंमद्धाकाराद्राग्जजता॥अन्नमुरितित्रं तलनिसमारंभस्य
नास्तुममहांकुरं॥अत्रशुभाशुभमपुण्यपापरूपमहांकुरंशरीरमेवसंसृतिव्रततेर्बीजंसंसारस्यशाखाशालयबतिरे ३५
कालविधीयिनात॥भावेति॥भावदशाकोशाकोशांभावदशावाकोशांभावाभावदशाःनानामरणाधवस्थानाकोशाबृहा
श्रयन्ते॥

चित्तस्यशरीरबीजत्वमुपपादयति॥चित्तादिति॥इदंसदसद्विद्यमानमविद्यमानंवांगजालकमलयवसमष्टिरूपशरीरंचित्तादेवोदेति
॥एतत्त्वार्थस्वरूपंयथायेनप्रकारेणसम्प्रकारस्वप्नसंभ्रमेषुस्वप्नमेषुवानुभूयतेचित्तस्यशरीरपरिकल्पनाहेतुत्वंस्वप्नेषुसा
बुनवमिद्धिमित्यर्थः॥देशनि॥इतिद्विगतनिधारिणः हृलयःसताद्विगुणपरिणामरूपाःताएवव्रततयःशाखाशारिणःप्राणस्पं
होवासनावचित्तस्यबीजमित्युक्तं॥तत्रप्राणस्पंदस्यबीजत्वमाहायदेति॥प्राणोयदानाडीसंस्पर्शनोद्यतः॥ज्ञातचैकंवहट
चित्तादिदमुदेत्येवंसदसद्वांगजालकं॥यथाचैतत्स्वयंस्वप्नसंभ्रमेषुनभूयते॥द्वेबीजेचित्तवृक्षस्यवृत्तिव्रततिधारिणः॥
एकंप्राणपरिस्पंदोद्वितीयंदृढवासना॥यदाप्रस्पंदतेप्राणोनाडीसंस्पर्शनोद्यतः॥तदासंवेदनमयंचित्तमाशुप्रजा
यते॥सतीसर्वगतासंवित्प्राणस्पंदेनबोध्यते॥संवित्संरोधनंश्रेयःपरमंविद्धिराघव॥संवित्समुदितेवाशुयातिसंवेद्यमा
दृशाशासंवेदनंतानितदुःखानिचेतसः॥ ॥
यंस्पनाड्यइतिश्रुतेः॥यानाड्योमनोवहाःतासुसंचारणोपक्रमस्पंदनेनतदाचित्तमाशुजंवेदनमयंइतिज्ञानप्रचुरंसं
जायते॥सर्वगतासतीसंवित्प्राणस्पंदेनबोध्यतेविक्षोभ्यते॥तस्मात्संविद्रोधहितदाशायाःसंरोधनमेवपरमंश्रेयोविद्धि॥सं
वित्इदितिसंवित्समुदितावित्ताशासंवेद्यंयाति॥ततःसंवेदमात्संवेद्यानुसंधानात्येनसान्तानिदुःखानिसंभवंति॥

उप० ७६

सुप्तेति। यदा संवित् पुनर्बोधाय पुनरुद्बुद्धतां याति सुप्तसंविष्टे तोऽस्य रूपमेव विश्राम्यतीति तदा जाग्रत्स्वप्नदशे रूपमेव भवति तस्मा
दिति। तस्मात्स्वविवेकोद्वेतोः प्राणस्पन्दः वासना चाहमेषत्त्वमपि दृश्यानां संवेद्यं गलतीत्यास्तं लीनो कर्त्तव्येति चेन्न तद्धितवान्नैतौ जन्मादि
रहितो न विश्यसि संविदिति। संविदः उद्भूतता दिष्टं दृश्यैव चित्तं तेन बन्धेन बंधः दृश्यमान्तरविर्चिगीर्णो जिननमी बकं त्रया तूनाः त्रासमं
नचिन्ताः विचारणीयः प्रापितास्वजना नो जीवाः प्राणं येन तादृश्यमिदं महदेन र्थजोजसमसारूपमात्रं प्रपंचितयोगिनः इति
सुप्तपुनः स्वोधायसंवित्संनिष्ठ नेयदा जागृत्भवति जर्थ यद्धत्तदात्तदमजंपदं। तस्मात्प्राणपरिस्पंदवासनाबोदनैस्तयानो वे
संविदस्तमूत्तनां करोषि नद्देतो भवान्। संविद्वहनंतो विद्धि चित्तं तेनेरमात्ततो त्र नर्थजोजसमात्मनविस्त्री एंजिनमी वकं योगि
नः शिन्नशास्त्रार्थं कुर्वं कुर्वन्तिमालरोधनं प्राणायामस्तथा ध्याने युक्तयोगेर्युक्तिकल्पितेः चित्रोपनतिफलं परमं साम्य
कारणं। सुजनः संविदः स्वारस्यप्राणसंरोधनविदुः। ज्ञानविर्ज्ञः प्रकटिता मनुजन्तां तावराघवः चित्रस्योपात्त्रिभूपरां वासना नतितास्ष्टणं॥ ॥

युक्तिविकल्पितोऽत्र्योगगत्रा सिद्धिनिरूपितेः प्रयोगेर्मूर्धादिरुद्धादिति। चित्रेति। प्राणसरोधनमेव चित्रोपशां ७६
तिफलं परं साम्यावस्थाकारणं संविदः स्वास्थ्यं च विदुः ज्ञानेति। एवं प्राणस्पन्दकल्पिताचित्तस्योपशान्तिरुक्ता इदानीं वासनाक
ल्पितामपरां चित्तस्योपशान्तिं गच्छन्॥

दृष्टेति। तत्कथं सर्वापरविचारणं। दृश्यं दीनियतनानाविकारणं प्रपरं नियमाज्ञाविकार्यमनः कं सर्वापरयोर्विचारणं। यस्मिन् किमस्यका
रणं कार्यं चेति विचारं विनैव परमार्थस्य आदानमुपादानयत्नमाकारणाद् हृदसा नावयेव दीर्घकालेनैर्नरं तर्यविरितोऽजमयैव भवतीत
स्मात्सैव दृढभावना वासनेति प्रकीर्त्तिता॥ सद्योजातस्य सुतोत्थितस्य वा सहसा प्रवृत्तौ हेतुर्वासनेत्यर्थः। यद्वा स्वविविस्पष्टितोऽज
नयासं प्रतिमकः सर्वापरविचारणं परिशीलितस्मृज्ञानीयपदार्थादानं यतः संस्कारात् भवति सा वासना प्रकीर्तिता। संस्कारो वा

दृढभावनयात्मकः सर्वापरविचारणं। यदा दृश्यं पदार्थस्य वासना सा प्रकीर्त्तिता। भावितं नीव्रसंवेगादात्मनायन्तदेव सः भव
त्याशु महात्मावाहो विगतेतरसंस्मृतिः। तादृग्रूपो हि पुरुषो वासनाविवशीकृतः। संपश्यति यदैवैतत्सद्वस्त्विति विमुह्यति
वासनावेगवैवश्यात्स्वरूपं प्रजहाति तत्। भ्रान्तं पश्यति दुर्दृष्टिः सर्वं मदवशादिव॥

मनेस्यर्थः भावितमिति। यद्वस्तु तीव्रसंवेगात्ताद्रूप्यात्मा सा हात्मना चित्तेनत्मावितं वासितं तं भवति पुरुषो विगतेतरसंस्मृतिः
वस्तु तरमचिंतयन् आशु तदेव वस्तु भवति। तादृगिति। वासनाविवशीकृतः। तादृग्रूपः पुरुषो यदैव वास्तु पश्यति। तावद
सि तदेव सद्वस्तु आत्मातिरिक्तं वस्तीति विमुह्यति। वासनेति दुर्दृष्टिः दुर्वासनादूषितदृष्टिः पुरुषो वासनावेगवैवश्यात्। तस्मा
सिद्धं वस्तु स्वरूपं प्रजहातीति नग्नात्मानीत्यर्थः। मदवशादिव मादृपारवश्यादिव सर्वं वस्तुयत्तन्मन्यथाभूतमेव पश्यंतीति॥

३५०
३३ असम्यक्षिमिति॥ यच्च एत्यामत्वयं हे नवृथेऽसम्यग्दृष्टिनोऽनात्मन्यात्मनावानो। अवस्तुनि वस्तुत्वसंकल्पनेनवयकारणं नदेवा
नयाद्या निमित्तं चित्तमिति यथा हि रटेति। पदार्थैकभावनाया दृढाभ्याससमतिवं चलं चित्तं जन्मादिकारणं संजायते। यदेति। यत्त्हेयो
पादेयरूपितद्वस्तु किंचिदपि यदा न भाव्यते। किं तर्हि सिकजेन्यत्वात्तूष्णींस्थीयते तदा चित्तं न जायते। अवासनत्वादिति। मनः

असम्यग्दर्शिनियद्दूरनात्मन्यात्मनाभावनेयद्वस्तुत्वेन चित्तं विदिरायवा दृढाभ्यासं पदार्थैकभावनादृति वं चलं। चित्तं संजाय
तेजन्ममरणकारणं। यदा न भाव्यते किं विद्धेयोपादेयरूपि यत्त्वास्थीयते सकलं तस्मात् तदा चित्तं न जायते। अवासन
त्वान्मननं प्रदानमनुते मनः। अमनस्ता तदोदेति परमोपशमप्रदा न भाव्यते भावं किंचिद्विज्ञानिवस्तुनि। तदा हृद्वस्तु
न्येकथं चित्तं प्रजायते। एतावन्मात्रकं मन्ये रूपं चित्तस्य राघव। यद्भावनं वस्तुनोऽन्तर्वस्तुत्वेन रसेन वा। न किंचित्कजनायोग्यं
रूपनाबयतः स्वतः॥ आकाशकोशधर्मस्य कुतश्चित्तोदयो भवेत्॥ कल्पितमनुतेन संकल्पयतीयदेति। जगति वस्तुनि
वस्तुचिदपि भावः सन्नापदानभाव्यते। न दृश्यविषमिन त्वात्। शून्येऽकदेवरेकथं चित्तं प्रजायते। एतावदिति। वस्तुनः पदार्थमत्र ३३
नः चैतः करणेवस्तुत्वेन वस्तुस्वरूपेण रसेन च्चादरेण च यद्भावनं एतावन्मात्रकमेव चित्तस्य स्वरूपं मन्ये। न किंचिदिति। क
लनायोग्यं संकल्पादिविषयं दृश्यं किंचिदपि स्वतो न भावयतः स्वतः एव आकाशवत्स्वच्छस्य चित्तोदयः कुतो भवेत्॥

पदितिः। आस्यापञ्चाहमस्वस्यपदमाचनंत्रानाटस्वीकृणमित्यर्थः। अभावस्य दृश्यस्य नास्तित्वस्यभावनं यथावस्तु दृ
ष्टिविं त्वं चेवेदं सर्वमिति यथार्थवस्तुदृष्टिं विस्फावनाः नस्सर्वमिदं विनवमुच्यते। अथापि चित्तस्य निर्वासनत्वात्। सर्वमिति
शीतलांवं त्वं चेवेदं सर्वमिति यथावस्त्रिनिवृत्तरागद्वेषतया शान्तत्वेनोनिःप्रायेण वर्तमानं त्वमपि घनेनि। चक्रभ्रमवृ
न्यथाहि कुलालवक्रस्य भ्रमणं कुलालव्यापारनिवृत्तावपि यावत्संस्कारमनुवर्तते। तद्वज्जीवन्मुक्तशरीरमविद्याति

यदभावनमास्थाय यद्भावनापयथा वस्तुदृष्टिविंतद्वित्तवमुच्यते। सर्वमिनः परित्यज्य शीतलाशायकत्रिपतृ
हस्तिस्यमपि न चित्रमसहरूपमुदाहृतं यतान वासनायस्य पुनर्जननकारिणी। जीवन्मुक्तसत्वस्य कल्पमवशाद्वितः
मद्दनोपमायेयं पुनर्जनिनवर्तिनी। वासनारसनिर्हीना जीवन्मुक्ताऽडिनेस्मृता॥ सत्वरूपपरिप्राप्तचित्ताऽसेज्ञानपा
रगाः। अचित्ता इति कथ्यन्ते देहान्योमरूपिणः॥

दृश्यावृषियवनितत्त्वकारत्रोपानुसारकभोगपर्यंतमवतिष्ठतरत्यर्थः। नरोतिः। रसनिर्हीनारसोविषयेषु दृरातिशयः
। तद्रहिताः सत्वेति। सत्वरूपपरिप्राप्तचित्ताः रजस्तमोभागयोर्निवृत्तत्वात्। सत्वरूपमेवप्राप्तचित्तं येषांतेजीवन्म
काऽचित्ताः कथ्यन्ते। अचित्तत्वादेवदेहस्थाअपि व्योमरूपिणः विदेहकाशरूपाभवंति॥

३१० देवीजेऽरिति। वासनाप्राणस्पंदयोः चित्तबीजत्वमुपपाद्य दृष्टान्ते बीजांकुरवत्तयोः परस्परहेतुत्वमाह अन्तरनाशेऽपि द्वयोर्नाशः इति। श्लोकद्वये
१८ नोच्यते। छिन्नबीजस्य चित्तस्य बीजत्वं तयोर्वासनाप्राणस्पंदयोरित्यर्थः। वासनेनेति। संवेद्यं दृश्यं पंचकं कारणं द्वौ वासनाप्राणस्पं
दोनेनः संवेद्यास्फुरणः प्रवर्तनेन संचिद्घतितिष्ठतीरेति संबोधनं तयोः संविदाहवहिरिति। संविन्नकम्पितवान्संवेद्यमसंवि

देवीजेऽरामविज्ञस्य प्राणस्पंदनवासने। एकस्मिंश्च तयोः क्षीणे द्विप्रदेशेऽपि निवर्तकः। वासनावशतः प्राणस्पंदस्तेन च वासना
जायते चित्तबीजस्य तेन बीजांकुरक्रमः। वासनाप्राणपवनस्पंदयोरनयोर्द्वयोः। संवेद्यं जीवमित्यक्षं स्फुरणं स्तोकतन्न
नः। संवेद्यसंपरित्यागात्प्राणस्पंदनवासनौ। समूलं नश्यतः क्षिप्रं मूलच्छेदादिव द्रुमः। संविदं विद्धि संवेद्यबीजं संवे
ऽधीरनया विना। न संभवति संवेद्यं तेन हीनास्ति जायथा। नवृहि नास्ति रक्तिं चित्संवेद्यं विषयतो ह्यथक्। संविल्लस्फुरतीसंकल्प
संवेद्यं प्रत्यनित्वनः। स्वप्ने यथात्ममरणं तथा दृष्टं नराश्रितिः। स्वत्वमकारयोगेन संवेद्यं संविदस्तथा।।

देववीजमित्यर्थः। पतदेवसदृशं नमुपपादयति स्वप्ने इति। यथा स्वप्ने स्वत्वमकारयोगेन स्वस्मिन्नेव नावनावद्दृष्टान्तःऽसद् ७८
मपि स्वमरणं दृष्टं नराश्रितिस्त्वप्रतीयते तथा संविदा संवेद्यमित्यर्थः।।

दृष्टेति। पदस्वप्नस्वदृष्टस्मरणं दृष्टं वाऽस्याः संविदः सकाशात् व्यतिभासते तेन संवेद्यं वस्तुविज्ञाननतापुरुषेण प्रयत्नेन माष्टनीयं निरस्तनी
यं तदिति। तस्माज्ज्ञानमात्रेणास्य संवेद्यस्याविस्मरणमेव महानसंसारस्तन्मात्रज्ञानमात्रेणैव तद्विस्मरणमेव मोक्षः संवेद्यमिति
म्यवेदनसंवेद्यानुसंधानं च नेताय जननात्मने संसाररूपाय पुंस्त्वाय भवति। अजाड्यजाड्यसंबंधरहितानाऽस्य संविन्निः संवेद्यान
नुसंधाने च जननात्मने मोक्षरूपाय सुखाय भवति। अजत इति। हे रघूद्वह वं अजडोऽजाड्यरहितेनः विगलितानं दरूपवित्त

स्वदृष्टस्मरणं वायदस्याः प्रतिभासते। संविदस्तत्प्रयत्नेन माष्टनीयं विजानता। तदस्माज्ज्ञानमात्रेण हि महासंसारतां गतोऽन
स्मान्माष्टनमात्रेण मोक्षरूपः स्तुतिप्यते। संवेदनमनन्तायपुंस्त्वाय जननात्मने। असंविन्निरजाड्यस्यासुखायाजननात्मनो
जडोगलितानंदः सक्रसंवेदनानन्वाऽसंवेद्यवर्ज्जितात्यक्तस्थिरधृतोद्वह।।। श्रीराम उवाच।। अजडस्यात्मसंविन्नि
ः क्षीणद्वाणस्य भवतिमने।। असंविन्नोवजाड्यं तत्कथं वन निवार्यते।।

परिणामः स्वस्कसंवेदनः हीनसंवेद्यानुसंधानस्थानवायः। असंवेद्यसंवेद्यमननतदनुसंधायमवुद्धात्मप्रकाशमानस्वरूपः स्वप
वपवपरमात्मैव वृत्तेस्तेनाम सदेहइत्यर्थः। असत्यनाममर्त्यदेहे इत्यर्थः। असंविन्निरिति। असंविन्नोऽसंविन्यभावेतज्जा
ड्यं कथं निवार्यते। असंविन्नेजाड्यविनाप्नं तद्वस्य अवेतनेषु दृष्टत्वात्।।

३५०
५७

याइति। योगी वः सर्वन्नस्य वेषिद्दरूपेषु श्रुतवस्तास्तोयादरः। कुत्रचिदपि किंचिदपि रूपे विश्रान्तो न भवति। अत एव किंचिदपि संवेद्यं
चित्रेनविंदतेनानुसंधत्ते। सजीवः अत्र संविः संवेद्यानुसंधाना ग्राह्यजरुच्चेन तेन वाह्ना संविदिति वस्तुरूपत्वं कैनेनन्यस्तु नादिद
मितिस्तुतादिवस्त्वनुसंधानसंचिदिस्फुरत्यते। सा तादृशी संचिन्नयस्य नाविद्यते। स कार्यमिनाम्यपि कुर्वन्नसंविदजं दुःखोत्कर्ष
चित्तिक्षुद्रवत्। यः सर्वत्रैव वस्तुष्वविश्रान्तस्तोनकुत्रचिज्जीवो न विंदते किंचिदर्थं विद्यजलोहि सः। संविदरूप दृष्टान्तः समयसे
द्रनविधतेसांसविदजरुः श्रोतः वृर्तिकायशिनाम्यपि संवेद्येन हृदाकाशे मनागपि न लिप्यते। यस्मात्सा वज्रलोपं संविद्भीकनु
क्रः सत्स्वच्छेयहानना मनोकिंचिनिवसन तवान्स्ति। वालमूकादिविज्ञानमिवच्चसीयतत्स्थिरानराजोषनिर्मुक्तः समस
दनमात ते आत्मिनं न वतिमालयस्मा द्योनलिप्यते। समस्तवासनां त्यक्त्वा निर्विकल्पसमाधिकं नीलत्वमिव स्वे स्मरमा
नेदिव प्रवर्तते॥ येऽशिष्ठ उवाच्यावेपेनेति। हृदाकाशं चित्ताकाशो न विलिप्यते। नियमित चाना नस्थितो। सोकदयं वासंयत
निवसित नयोकिंचिदप्यात्मनि नासी नाव्यते। नानुसंधीयते। वालमूकादीनां विज्ञानमिव च निर्विकल्प तया स्थिरस्वीयतो स्वरू ७९
येणति शेषः। वालादिवन्निर्विकल्पज्ञानस्वरूपेनपास्यीयनदत्यर्थः। तृहाजाद्य विनिर्मुक्तः असंवेदने आत्मनि तं भावतिष्यस्मा
दुष्वेदनाश्रयणं न। नयोनन्तिष्यते पुण्यपापादानामिनं संवधते। समस्तेति। समस्तांवासनांत्यक्त्वा पानिर्विकल्पः सम
धिः सन्। तस्मादेतो ऽसेव्याकाशेनीलत्वमिव कलितस्या रसानंदित्वं प्रवर्त्तते॥

योगिनः इति। नचनिर्विकल्पसमाधौ लीनस्य च्युत पवनिः संवेदना संवेद्यानुसंधानरहिता संवित्यस्य नादेशास्य योगीनः तन्मयत्वा
नूपत्वेयेनवस्तुनासामरस्पादेतोर नापं तेषां नः स्वरूपे न हृष्टिरानंदिसमपि विलीयमेणनामिति। एतां हृष्टिंजाड्यरहितां सं
वित्तिरूपां हृष्टिं श्रयेति। यादृसंवेदस्य वीजं च्च्युस्याः संविदः सत्तांनचविहितसन्नवरूपंवीजवस्तुते। यस्मात्कारणात्र ए
पामंवित्तेनसत्तारूपात्मा। प्रलापाहेःमकाशपमिवाप्रकाशा इव सन्मात्रादेवोदेति। इति। सत्तायाः स्वरूपमत्रावाः दरूपे
योगिनस्तत्र लीनस्य निःसंवेदनसंविदः तन्मयत्वाद्दनाथत्वेन दृश्यत्वविलीयते। गर्छ्न्तिष्ठन्नस्पृशन्जिघ्नन्नपि ते नसम्यच
ने अत्र तेगजिताने दुःत्यक्तसंवेदनःसुखी। एतां दृष्टिमवष्टभ्याय त्नचेष्टया। तरदुःखांवुधेः पारमपारगुणसागरांत्र
याम्याः संविदोरासमस्मान्नवीजमुच्यते सन्मात्राद्य दृदेते पाप्या काशपमिव तेजसः द्रूपेनत्वसत्तायाएकं नाना हृति स्थि
तेद्वितीयमेकरूपं तु विनागोयं तयोः श्रुणु। यथा पटतानतथा घन्ता सत्तेतिकथ्यते। सत्तारूपविनागेनयन्नानाकृ
तिस्फुटं॥ स्तः। तत्र तयोर्मध्ये एकरूपं नानाकृतिनानाप्रकारवत्वास्थितं एकरूपमाविष्टिसंतुरू
पंद्वितीयाघटतानि। यत्स्तनारंभरूपं घटतापटता चेत्यादौ सत्तेति विज्ञाने न कथ्यते तत्सत्तायारूपं नानाकृतीस्पतांत
उक्ते हरिणा। संवंधिनित्वस्मेवनियमानगावादिषु जातिरिफच्यते तस्मात्सर्वशब्दाव्यवस्थितार्शति॥

विशेषमिति। विशेषं नाम जात्यादिभेदेन परिच्छिन्नमसत्त्वमजोपकं निरोधं रूपमस्ति। तत्सत्ताया महारूपं परमेकरूपमिति विदुः

उ१० कालेति। कालसत्ता कालकृतानूतनत्वभावादिभेदेनित्यासत्ता कलासत्ता कलाशब्दं कालहेतुकतास्वत्वसूक्ष्मतादि

८० रूपासत्ता वस्तुस्वरूपभेदः कृतादृष्टपदार्थरूपा सत्ता। इयं कालसत्ता इयं कलासत्ता इयं कलासत्ता इयं वस्तुसत्ते

त्यपि विनाशकलनं। नेह भावनां न्यस्का सन्मात्रैकपरो भवाकालेति। कालसत्ता स्वसत्ता स्वरूपसत्ता। चकारात्कलासत्ता

विशेषं संपरित्यज्य सन्मात्रं पदं लोपकं। एकरूपं महारूपं सत्तायास्तत्पदं विदुः॥ कालसत्ता कलासत्ता वस्तुसत्तेत्यपि

। विनाशकलनां त्यक्त्वा सन्मात्रैकपरो भव। कालसत्ता स्वसत्ता च प्रोन्मुक्तकलनाः सती॥ यथा एकत्वमसद्रूपा तथाप्येषा नवा

स्तवी॥ विनाशकलनायन्नविभिन्नपदृशायिनी। नानात्वकारणं दृष्टान्तकथं भावनेनवेन्नु सत्ता सामान्यमेवैकं ता

वयत्केवलं बिन्दुपरिष्टर्णपरानन्दी निष्ठा भूरितदिग्भरः॥

सत्तासामान्यमेवैकं वस्तु केवलं भावयन्। परिपूर्णपरानन्दी निष्ठां भूरितदिग्भरः॥ यद्यपि नु समसद्रूपा तथापि एषा कालादिसत्ता वास्तवी अविकल्पिता नाम

मोन्मुक्तकलनापरित्यक्तविकल्पांशासती यद्यपि नु सम सद्रूपा तथापि एषा कालादिसत्ता वास्तवी अविकल्पितानाम ७

वति। विनाशेति। यत्कालसत्तादौ नानात्वकारणं नेहहेतुमुपाधिरं स्वविनाशकलनाविभिन्नपदृशायिनीभूतकसद्

पनेद्बोधिनी भवति। तत्कालसत्तारम्भकथं नाममपी वन्नमुद्देसवेन्नाश्रोपाधिकाद्यादिति भावः। सत्तोनिविन्नपापके

सत्तासामान्यमेवैकं वस्तु केवलं भावयन्। परिपूर्णपरानन्दी तदा भूरितदिग्भरस्ति ष्टा॥

सत्तेति सत्तासामान्यमात्रस्य या कोटिः कृकषीः। अविलितं रूपैवत्रस्य जगतोधीजतां याता न तत एव जगात्सर्वे लोके प्रवर्तते

यं सक्त्मा। सत्तासामान्यात्प्रवर्तते ति मविदः संवेद्यं संवेद्यात्राणं स्पंदस्वासमे तत्त्वचिन्तनतोदेहं ततः सां मासव्हति। सत्तेति। सत्ता

सत्तासामान्यपर्यन्ते यत्तत्कलनयो

सत्तासामान्यमात्रस्य या कोटिः कोविदैस्त्वरा मेवास्य बीजतां याता नान्ततएतत्प्रवर्तते। सत्तासामान्यपर्यन्ते यत्तत्कलनयो

ज्झितं पदं माद्यमनाद्यन्तं तस्य बीजं न विद्यते तत्र सत्ता लयं याति निर्विकारत्वं निष्ठति। रूपो नावच्छिन्नः स्वतन्त्र्यलक्षपदपरोन

दनुः सर्वहेतूनां नस्य हेतुर्न विद्यते। संसारः सर्वसाराणं तस्मात्कारोन विद्यते। तस्मिन्स्थितदृष्ट्यालोकारे फे समस्तावस्कर

इयः। इमास्ताः प्रतिबिंबंतिसरसीव तटद्रुमाः। तदमलजरत्दात्मनवंतरवगतगुणुपशान्तिमेनिषेत्तः अत्रवगतगात्र

वगतवितनोकतरवैन्वरूपो न वत्रयमुक्तपदोसि तद्विराय॥॥ श्रीराम उवाच॥ एतानितानि प्रोक्तानि त्वया बीजानि मान

द्कतमस्य प्रयोगेण शीघ्रमासाद्यते पदं॥ ॥

सामान्यस्य पर्यन्ते कोटौ यत्तत्सिद्धं कलनयोज्झितं। आद्यमनाद्यं

तेच पदं तस्य वस्तुनो बीजं न विद्यते। तत्रेति। तत्र सर्वबीजं हृद्बीजं पदं इति तत्त्वं लोके सत्तासामान्यकोटिस्थं पदं अवगतवित

धितमकं तत्स्वरूपं येन ताहृत्वास्त्वं भवाभयेन संसारमयेन मुक्तं पदं स्वरूपं यस्य सो असि सम्यगेवानन्तं विन्मात्रमात्मतत्त्वं

चिराय भव॥

३५० एतोषामिति। तस्य तस्य उत्तरोत्तरा वीजस्य प्रयोगेण तावनया। सन्नेति। श्लोकद्वयं वाक्यं। सन्नासामान्यकोटिस्थेपरे हेतुरूपेण मविस्थि
९ तिममाधि वभासि वेन तस्मिन्नेव रूपेण तत्पदमासादयसीत्यन्वयः। सन्नेति। सत्तासामान्यनिष्ठायां तु तयोपि प्रयत्नविशेषक

वसिष्ठ उवाच॥ ॥ एतेषां दुःखवीजानां प्रोक्तं यद्यन्मपोत्तरं। तस्य तस्य प्रयोगेन वशीघ्रमासाद्यते पदं। सन्नासामान्यकोटिस्थे प्राणि
ते व वरे यदि पौरुषेण प्रयत्नेन व जात्संत्यज्य वासनाः स्थितिं वभासि तत्व ज्ञरूपेण मप्यरूपयात्मिका। रूपेणास्मिन्नेव तत्सा
धपदमासादयस्य लं। सन्नासामान्यरूपे वा करोषि स्थितिमंग चेत्। तत्किंचिदधिकेनेह यत्नेनाप्नोषि तत्पदं। संवित्तत्वेरू
त ध्यानेयदि तिष्ठसि राघव। तद्यत्नेनाविधिकोनोत्तरामादयसितत्पदं। संवेद्ये केवलेध्यानेन न कार्येरघुनंदनं। संवेद्यवास
नात्यागः समूलं तूर्ण जनाद्दपि याव द्विलीनं न मनो न तावद्वासनाक्षयः। न क्षीणवासनाध्यानं नमेवतिरा घवा सर्व
त संनवादस्याः संवित्ते रेव सर्वदा। वासनासंपरित्यागे यदि यत्नं करोषि वा। तत्ते शिथिलतां यान्ति सर्वाधिव्याधयः रूपेण॥

तत्त्वदृश्यर्थः। संवित्तत्वसमाधौ तु ततोप्यधिको यत्नविशेषा इत्यर्थः॥ संवेद्य इति। केवले संवेद्ये ध्याने नैव न संभवति। अस्या ९
: संवित्तेरेव सर्वत्र सर्वदा संभवादिन् केवल्यस्य संवेद्यस्यासंभवादिति भावः॥

इत्येवंस्य इति। श्लोकखंडं वाक्यं। अयं वासनात्यागविषयः प्रपञ्चः। वासनारूपमनोनाशात्तत्वज्ञाना ना मैत्योन्यसापे

इत्येवं न्यस्तप्रयत्नेभ्यो विषमोयं हि संमतः। दुःसाध्यो वासनात्यागः सुमेरून्मूलनादपि। याव द्विलीनं न मनो न ताव
द्वासनाक्षयः। न क्षीणवासना यावच्चावच्चित्तं न शाम्यति। यावन्न तत्त्वविज्ञानं न तावच्चित्तसंक्षयः। यावन्न चित्तोपशमो न
तावत्तत्ववेदनं। यावन्न वासनानाशस्तावत्तत्वागमः कुतः। यावन्न तत्त्वसंप्राप्तिर्न तावद्वासनाक्षयः। तत्वज्ञानं मनोना
शो वासनाक्षय एव च। मिथः कारणतां गत्वा दुःसाध्यानि स्थितान्यतः। तस्माद्राघव यत्नेन यौरुषेण विवेकतः। भोगे
च्छा दूरतः कृत्वा त्रयमेतत्समाश्रय। येनु त्रयपतेम मयादन्न स्वम्य स्ता [illegible]॥ ताकन्न तत्त्वसंप्राप्तिर्न व त्स्यपि समानाशे
:। वासनाक्षयं विनमनोनाशा महामते। सम काजं समभ्यस्तान्न वत्निफ लदा मुने॥

इत्यादावपकेकशः साधयितुं शक्यत्वाभावात् त्रयमेपि सममेवाभ्यसेदित्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

३५०
८२ एकैकशः इति मंत्राः संकीर्तिनाऽस्वशिवशक्तिमंत्राणां परस्परापेक्षणमेकैकशः पुरश्चरणं यथा फलदं तद्वदित्यर्थः। वासनेति। वा
सनाप्राणस्पंदरूपोल्लिखितौ चित्तबीजवाच्यौ वासनात्यागेन सम्यक्प्राणनिरोधनं विदुः तस्मात्कारणात्त्वदपि प्राणनिरोधनि

एकैकत्रो निषेव्यन्नेयद्येते विरमत्यसं। न तत्सिद्धिं प्रयच्छंति मंत्राः संकीर्तिताः इवात्रिनिरेनिष्ठिरास्यस्नेहदियग्नेथयोदत्ताः।
निश्चंकगेवत्तुयत्स्मिन्निविमध्येहाडुणेश्चाजन्मान्तरशतान्यस्तारामसंसारसंस्थितिः। साविरान्मासयोगेन विनानक्षायते क्व
चिन्नावासनासंपरित्यागीसमं प्राणनिरोधनं। विदुस्तत्वविदस्तस्मात्तदप्येवं समाहरेन्न। वासनासंपरित्यागान्त्वितं गच्छत्य
चित्ततां। प्राणस्पंदनिरोधाद्वयथेच्छसि तथा कुरु। प्राणायामदृढाभ्यासैर्युक्त्या च गुरुदत्तया। आसनाशनयोगेन प्राणस्पं
दो निरुध्यते।।

रोधनमपि पूर्ववासनात्यागादिक्रयेण समेव समाहरेत्समभ्यसेत्। वासनेति चित्तनाशो वासनागः प्राणनि ८२
रोधो वा हेतुरित्यर्थः तत्र प्राणनिरोधोपायमाह प्राणेति। युक्त्या सर्वेक्रिन योगेनत्या सनासनयोगेनक्रासनं पद्मासिक्त्रशनं शरी
रादितदेव योगउपायस्तेन।।

वासनात्यजेउपायमाहानिःसंगेति। भवभावनवर्जनात्। भवभावनानिसंसारहेतवो मलिनवासनाः। तद्वर्जनात् चित्तनाशो

निःसंगव्यवहारिता भवभावनवर्जना। शरीरनाशदर्शित्वाद्वासनानप्रवर्तते। वासनाविलयेवनष्टे न चित्तसंप्रव
र्तते संचालपवनस्पंदेयथापांशुर्नतिष्ठति यः प्राणपवनस्पंदश्चित्तस्पंदः सएव हि। प्राणस्पंदजयेयत्नः कर्त
व्यो धीमतोच्चकैः। उपविश्योपविश्यैकचित्तकेन मुहुर्मुहुः। न शक्यतेमनोजेतुं विनायुक्तिमनिंदिताम्। अं
कुशेन विनामत्तो यथादुष्टमतंगजः। अध्यात्मविद्याधिगमः साधुसंगम एव च। वासनासंपरित्या
गः प्राणस्पंदनिरोधनं। एतास्ता युक्तयः पुष्टाः संति चित्तजये किल। आनिस्तत्वीयतेद्रिस्प्रंधारानिरिचन्तरक्तः
सतीषुयुक्तिष्वेतासु हठान्नियमयंतिये। चेतसे दीपमुत्सृज्य विनिघ्नंति तमोंजनैः। विमूढाः कर्तुमुद्युक्तायो
हठाच्चेतसो जयं। ते निबध्नंति नागेंद्रमुन्मत्तं बिसतंतुभिः।।

पायमाह। अध्यात्मेति। श्लोकद्वयं स्पष्टं। आनित्युक्तिभिः तत्त्वचित्तम्।। ।।राम।। ।। ।। ।।

मनिशिमिःपरीयाहृवयोगिसंबंधिनी। आगृहीतेति। आगृहीतं आममंतात्स्वीकृतां। महपीवं महतीं प्रतिष्ठापयनतं हृढम्
मनिरालूनमूलोन्मीलिपरीयापंलवांगिका। नक्ष्विद्यातिविश्वासं भगीग्रामगतायुना। कालं मज्जनपोहानतीर्थेरि
वार्वनन्तमोः। चिरमाधिन्नातोपेनाः तृषयंतिमृगाइवातस्मादेतां परित्यजद्दीष्टिं रघुनंदन। शुद्धांसंविदमा
श्रित्यवीतरागः स्थिरोभवासे वेद्यवर्जितमनुत्तममनायमेकं संविन्मदं विकजनं कलयन्महात्मन् रुपेयेथेव
तिथकजनारहितः किं वानुकुर्वन्विकर्तपदमेत्यममेोरितश्री॥ वशिष्ठउवाच॥ मनागपिविचारेण चेतस
ःस्वम्पनियहः मनागपिकृतोयेन तेनाप्तं जन्मनः फलं। विचारकणिकायेषां हृदि स्फुरतिपेजवा। एषेवाप्याम
योगेनप्रयातिद्यातत्रापरवतां। आगृहीतमहापीवं विचारकुसुमद्रुमं॥ विन्नावात्याविधुर्वचमितित्रिनष्ठिरास्थिति
सुस्थितं॥ छन्नस्थितोवापिजायतेस्वपतोपिवा। नविचारपरंचेतो यस्यासौमृतएवसः॥ किमिदं स्यात्कगक्ि
स्यादहमित्यनिशास्मनेः। विचारयाध्यात्मदृत्त्वणस्वयं वासकृन्नोमहा॥ विचारोध्यात्मविषयानांज्ञानमंगविह
वुधाः ज्ञेयं तस्माः। नरेवाडनरेवाः स्तिमाधकर्षपयसोयथा॥ ८३

त्वमित्यर्थः। स्वमृतएवस्थितिसुस्थितं स्थिरप्रतिष्ठताहवजेविचाररूपंकुसुमद्रुमंविंनवात्यानविध्वंतम्॥॥ ॥

सम्यगितिः लोकद्वयं वा॥ सम्यग्ज्ञानेन मालोकः समदृष्टिः ज्ञेयसमः ज्ञेयेन वस्तुनामम। मृष्टवरपविन्नारिकंतुत्काष्टिपंज
रयंतासमदृष्टिनयानिःसंगत्वाशितिनावः। नत्वस्वपवित्रंउठिष्टादिः अवत्वपं वे भन्नास्य विरुद्धं किंत्वंविरपर्युपितवान्। आ

सम्यग्ज्ञानसमालोकः पुंसाज्ञेयसमः स्वयां नविलेतिनचाद्लेवैवद्रूपनवद्दीनतां। नवत्यापीतमैरेयः सद्रामहमयो
यथा। समंचिद्रूपममलंज्ञेयं ब्रह्मपरंविदुः। ज्ञानानिमममात्रेणनस्वयंसंप्रसीदति। अपवित्रमपथ्यं चविषमिश्रंकंम
लायपि। तुत्काजरवतिक्षिप्रंकिंत्वं नष्टं चमृष्टवत्। विषप्रतिविषाकल्कहीरेणमजिजंधसि। असक्तबुद्धिश्रेत्त
शोभवत्यास्वादनेसमः। जीवितस्यापिहत्वरिंहानारे चैकरूपया। इत्याप्रसादमाधुर्यचिंशजिज्ञापरिपत्नपति॥

संक्लिष्टमिति। पावेकिंष्टमितिपक्कं नष्टंस्वस्वरूपेण दृष्टंरूपं तुरापन्न इत्यर्थः। मृष्टं निर्दोषं गुणवत्त्वम्
डारेणाचालेकारयोरिधातुः विषेति। विषमसिद्धं प्रतिविषाणिवेत्रंकि प्रतिविषाधिकारे निरूपितं द्रव्यांतरं
। अकल्कं चकल्ममंयनहीरंतत्र चर्चेधमित्यन्ने॥ ॥ ॥

उप०
८४

मरति। सः समदृष्टिः। अत्रास्य इन्द्रियस्य प्रसरं आसक्तिः। अतन्तत्तज्ञमिति। निर्गिरं नित्यसंनिति। निसंगव्यवहारित्वादित्यादौ प्रस्तुतत्वा
त्। संगानि रूपणाय तं संगमवरूप हेयत्वेन प्रस्तौति। संगइत्यादिना॥ रामप्रश्नानंतरं च मजिनवासनैव संग इति तत्स्वरूपं

सकलस्य विन्नोकवाचि दृष्टस्य विपर्यस्थितौ। दृष्टान्तिप्रसरं साधकराधिप्रकृतिं तयधिया। अत्र तत्त्वज्ञमविश्रान्तमज-
त्वात्मानमस्थितिं। निगिरंतीन्द्रियाणामुहरिणेइव पद्मवां संगः कारणमर्थानां संसारकारणं। संगः कारणमात्राना
संगः कारणमापदां संगत्यागं विदुर्मोक्षं संगत्यागादजन्मता। संगत्यजत्वं भावानां जीवन्मुक्तो भवानघ॥ श्री
राम उवाच॥ ॥सर्वसंशयनीहारचारन्मारुत हे मुने संगः कीदृशो चन्ते ब्रूहि समासेन मम प्रभो॥ वसिष्ठ उवाच
भावाभावपदार्थानां हर्षामर्षविकारदा। मालिना वासना येषा सा संग इति कथ्यते॥ ॥

८४

चनिरूपयिष्यति॥ ॥ इत्युपशमप्रकरणे आकाशगत्यभावादिनिरूपणं नामाष्टविंशः सर्गः समाप्तिमागतः ॥

जीवन्मुक्तशरीराणामपुनर्जन्मकारिणी। मुक्ता हर्षविषादाभ्यां शुद्धा भवति वासना॥ अत्र जीवन्मुक्तरूपाणां दीनानां मू
ढचेतसां कथ्यते संग इत्येवं वासनानवकारिणी। हर्षामर्षविषादाद्यायास्त्वदिगच्छसि बद्धरूपतां। मुने हि पविषादाभ्यां बद्ध
जीवासना भवेत्। मुक्तो हर्षविषादाभ्यां यदि गच्छसि नान्यतां। वीतरागभयक्रोधः स्त्वदसंगोऽसि राघव॥ दुःखे न ग्लानिमाया
सि यदि हृष्यसि नो सुखे। आशावैवश्यमुत्सृज्य तदसंगोऽसि राघव॥ संपदि विपदि चैवात्मा यदि ते नैति समतां यथापू
सान्नवमिति तदसंगोऽसि राघव॥ महासमस्तेपि हि वस्तुजाते समासयोऽसन्नरदीनसत्त्वमयदेव किंचिद्भकनंतरेव
कुर्वन्नसंगः सुखमास्व राम॥ ॥ इति वासिष्ठ उपशमप्रकरणे आकाशगत्यभावादिनिरूपणं नामाष्टवि
शः सर्गः॥ ॥ इत्युपशमप्रकरणं समाप्तं॥ ॥ रामः॥ ॥ श्री रामः श्रीः॥ ॥